

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ НОМЛИ ШАРҚШУНОСЛИК
ИНСТИТУТИ

МАЪНАВИЯТ ЮЛДУЗЛАРИ

(Марказий Осиёлик машҳур сиймолар,
алломалар, адиблар)

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ – 1999

Маънавият юлдузлари: (Марказий Осиёлик машҳур сий-
молар, алломалар, адиблар)//Масъул муҳаррир: М. М. Хай-
руллаев/.— Тўлдирилган қайта нашр.— Т.: А. Қодирий номи-
даги халқ мероси нашр., 1999.—400 б.

Сарл. олдда: Ўзбекистон Республикаси ФА, Абу Райҳон
Беруний номли шарқшунослик институти.

Шарқ мамлакатлари... Шарқ фалсафаси... Шарқ мўъжизаси... Жаҳон ци-
визациясининг бугунги тараққиётига тамал тошини қўйган буюк Шарқ
юзлаб, минглаб даҳоларни егиштиргани ҳеч кимга сир эмас. Бу даҳоларнинг
кўпчилиги ҳақида тўлиқ ёки қисман маълумотга эгамиз. Лекин яна бир қанча
буюк мутафаккир ва донишмандларимиз борки, улар тўғрисида ҳатто тасав-
вурга ҳам эга эмасмиз. Ушбу китоб худди шу йўналишга хизмат қилиб, бугун-
гача ўқувчилар нигоҳидан деярли пинҳон ётган, IX асрдан XX аср бошигача
Марказий Осиёда яшаб ижод этган кўплаб аждодларимиз — машҳур шоир-
лар, фалакшунослар, риёзиётчилар, муҳаддислар ҳаёти ҳақида қисқача маълу-
мот бериб, уларнинг қиёфасини намоён этиши билан маданият ва илм-фан
оламига муҳим ҳисса бўлиб қўшилади.

Китоб олий ўқув юртлари талабаларига ва маданий меросимизга қизиқ-
қан кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

ББК 63.3(5У)+72.3

Тўлдирилган қайта нашр

Нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир — ЎзР ФА академиги
М. М. ХАЙРҮЛЛАЕВ

Тақризчилар: *ЎзР ФА мухбир аъзоси А. МУҲАММАДЖОНОВ,*
фалсафа фанлари доктори О. ФАЙЗУЛЛАЕВ,
тарих фанлари номзоди О.ЖАЛИЛОВ,
филология фанлари доктори **Э. КАРИМОВ.**

Китоб Ўзбекистон Республикаси Фан ва техника Давлат
Қўмитасининг моддий ёрдами билан тайёрланди.

М $\frac{4702620100 - 182}{M361(04) - 99}$ — 99

ISBN 5-86484-072-6

© Абдулла Қодирий номидаги халқ ме-
роси нашриёти, 1999 йил

МУҚАДДИМА

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви миллий маданиятимиз тарихини ўрганишга, унга ҳолисона фикр билдиришга катта имкониятлар яратди, осори-антиқа ёдгорликларимизни асраш, миллий қадриятларимизни тиклаш, қадимий бой тарихимизни бир ёқламали ёритиш, чегаралаш, маълум жараён ва илм-фан арбобларининг фаолияти ва хизматини инкор этишдек нотўғри ғоялар ва усуллардан тозалашга, ҳур фикрлиликка шароит туғдирди.

Маданий меросимизни, ўтмиш қадриятларимизни кенг ва ҳар томонлама ўрганиш Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг маърузаларида бир неча бор таъкидланганидек, ҳозирги миллий манавиятимизнинг чуқур тарихий илдизларини шаклланиш босқичлари ва хусусиятларини очиб бериш учун зарурдир. Бу эса, ўз навбатида, миллий онг, миллий ғурур, тарихимиз, ўтмиш авлодлар хизматига ҳурмат-эътиборни, халқ меҳнатиغا, ватанга севги туйғусини шакллантириш, янги жамиятимизнинг тўғри ривожини, келажакни оқилона белгилаш, юксак демократик давлат қуриш учун хизмат қилади.

“Маънавият юлдузлари” китоби IX асрдан XX асрнинг бошигача бўлган даврда Марказий Осиёда яшаб ижод этган энг йирик мутафаккирлар, шоир-ёзувчилар, донишманд-олимлар, арбоблар ҳақида қисқача маълумотларни ўз ичига олади. Бу маълумотлар кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган мақолалар шаклида баён этилгандир.

Китоб 1995—1997 йиллар давомида нашр этилган уч китоб “Буюк сиймолар, алломалар” тўпламларининг кенг ўқувчилар оммасининг истакларини назарга олган ҳолда тузатиш ва қўшимчалар билан яхлит бир китоб шаклига келтирилиб, нашрга тайёрлашнинг натижасидир. Унда газеталарда босиб чиқарилган тақризлардаги истаклар ҳисобга олиниб, маданиятимиз тарихида машҳур, лекин кам ўрганилган сиймолар ҳақидаги маълумотлар билан бойитилди. Китоб бой маданиятимиз тарихи ва унинг энг йирик намояндалари ҳақидаги муҳим ва қисқа маълумотларни ўз ичига олади ва кенг ўқувчилар, талабалар учун ўтмиш маънавиятимизни ўрганишда муҳим қўлланма бўлиши мумкин деб ишонамиз. Китобдаги бўлимлар шарқшунос, тарихчи, файласуф, адабиётшунос, тилшунос олимлар иштирокида ёзилиб, ташки-

*лий, тақриз, муҳокама ва бошқа ишлар эса Ўзбекистон Республикаси ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида ба-
жарилди. Биз китобни яратишда иштирок этган барча мутахассис
олимларимизга, моддий ва маънавий жиҳатдан яқиндан ёрдам кўрсатган
Ўзбекистон Республикаси Фан ва техника Давлат қўмитаси ва унинг
ходимларига ўз миннатдорчилигимизни билдириб, бизнинг ҳаракатла-
римизни қўллаб-қувватлаганликлари учун мамнун эканлигимизни ало-
ҳида таъкидлаб ўтамиз.*

М. М. ХАЙРУЛЛАЕВ,
академик

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА IX—XX АСР БОШИДА МАДАНИЯТ РИВОЖИ ТАРИХИДАН

1. МАРКАЗИЙ ОСИЁДА IX—XII АСРЛАРДА МАДАНИЙ УЙҒОНИШ

Марказий Осиё халқлари узоқ тарихга эгадир. Эрамиздан аввалги I мингинчи йилларда бу ўлкада, юнон манбаларида кўрсатилишича, скиф (сак)лар деб номланган халқлар истиқомат қилган. Лекин аҳоли ўзи яшаган жойнинг номига қараб турлича аталгани ҳам адабиётларда келтирилади. Масалан, Амударёнинг қуйисида яшаганлар — хоразмликлар; Зарафшон водийсида яшаганлар — суғдлар; Мурғоб дарёси водийсида яшаганлар — маргианлар; Фарғона водийсида яшаганлар — парканлар каби номлар билан маълум бўлган.

Марказий Осиёнинг шу водийларида бошланғич маданият марказлари вужудга келган. Эрамиздан аввалги V—VI асрларга келиб бу ўлкалар Эрон давлати томонидан босиб олинган ва шу даврларда энг йирик динлардан — Зардуштийлик шаклланган. Тахминан шу даврлардан бошлаб Марказий Осиёда шаҳарлар ва шаҳар маданияти ҳам ташкил топа борди. Эрамиздан аввалги IV асрларга келиб Марказий Осиё Александр Македонский (Искандар Зулқарнайн) томонидан босиб олинган, бу ерда юнон ва ерли халқларнинг қоришган давлатлари вужудга келди. Ерли маданиятга юнон маданияти, афсоналари маълум даражада таъсир кўрсатди ва аксинча, халқларимиз ҳаёти, афсоналари ҳақидаги маълумотлар қадимги юнон муаллифларининг асарларига кириб борди. Масалан, Климент Александрский, Ксенофонт, Страбон, Птоломей, Геродот асарларида қадимги халқларимиздаги турли маданий-маънавий қадриятлар, халқ қаҳрамонлари: Томарис, Спаретри, Зарина, Широқ ҳақидаги маълумот ва афсоналар келтирилади.

Бу даврда Марказий Осиёда кенг тарқала бошлаган Зардуштийлик фақат соф дингина бўлиб қолмасдан ўз даври маънавиятининг энг муҳим йўналишини ташкил қилди, ўша даврдаги халқларнинг маданияти, маънавияти, урф-одати, ахлоқи каби масалаларни ўзида акс эттирди ва уларга таъсир ҳам кўрсатди.

Зардуштийликнинг асосий қоидалари айрим муаллифларнинг таъкидлашича Хоразмда яратилган “Авесто”да ўз ифодасини топган. Зардуштийлик дастлаб меҳнаткаш халқнинг ахлоқий қоидаларини ўзида ифодалаган бўлса, кейинроқ руҳонийлар қўлида сиёсат

юрғизишнинг асосий қуролига айланиб қолди. Бу даврга келиб Хоразмдаги ерли халқларнинг давлатчилиги шакллана бошлаган.

Эрамиздан аввалги I мингинчи йиллар ҳамда эрамизнинг I—II асрларида Мони асослаган манихейлик ҳаракати ва таълимоти вужудга келди. Бу таълимот ҳукмрон руҳоний зодагонлар таълимотидан фарқли ўлароқ, муҳим маънавий қадриятлар — бошланғич адолат, эркинлик, меҳнатга интилиш кабиларни тарғиб қилди.

V—VI асрларга келиб ҳукмрон руҳонийларга, зардуштийликка қарши қаратилган Маздак бошлаб берган маздакизм таълимоти шаклланди. Бу таълимот деҳқонларни, уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя этиб, тенглик, адолат ўрнатишга хизмат қилди. Маздакнинг ўзи эса, 529 йили жазоланди. VI—VII асрларда шимолда Турк ҳоқонлиги вужудга келиб, у Эрондаги сосонийлар билан узоқ кураш олиб борди ва Марказий Осиё халқларини ўзига қаратди. Бу ерда қадимги турк тили тарқала бошлади.

Қадимги давр маданияти, маънавияти, жумладан, ахлоқ, маърифат, таълим-тарбия ҳақидаги фикрлар халқ оғзаки адабиётида, фольклорда, турли халқ анъаналарида ҳам ўз аксини топиб келган. Гўрўғли, Алпомиш, Рустам ҳақидаги дostonларда халқимизнинг қадимги урф-одатлари, руҳияти, хулқ-одобларининг ифодасини учратишимиз мумкин. Бундай маълумотлар қадимги суғд, манихей, хоразм, туркий ёзувлар намуналарида сақланиб қолган манба-ларда ҳам учрайди.

VIII асрга келиб Марказий Осиёни араблар истило қилдилар ва улар ўзлари билан янги дин — Ислomни олиб келдилар ва босиб олинган халқлар орасида турли йўллар билан бу динни тарқата бошладилар.

Бу даврда Марказий Осиё қадимги Суғд, Хоразм, Фарғона, Усрушана, Чағонийён каби ўлкалардан иборат бўлиб, Фарб билан Шарқ мамлакатларини боғловчи “Ипак йўли” марказида жойлашган ва маданий жиҳатдан анча ривожланган минтақани ташкил этар эди.

Босиб олинган ўлкаларни бошқариш учун халифалар тайин этила бошланди. Ислomнинг вужудга келиши билан боғлиқ ҳолда янги шаклланган араб давлати — Халифат номини олди. VII—VIII асрларда Марказий Осиё ҳам араблар томонидан (Кутайба ибн Муслим бошчилигида) босиб олиниб, халифатга бўйсундирилди. VIII асрнинг охирларида Атлантика океанидан Тянь-Шангача, Кавказдан Ҳинд океанигача бўлган улкан ҳудудда, турли тилда гаплашувчи халқларни ўз ичига олган Араб империяси вужудга келди. Албатта, Марказий Осиёни араблар томонидан босиб олиниши осонлик билан бўлмади. Улар босқинчилик сиёсатини юритиш билан бирга қадимги маданият, динлар, ёзувлар, билимдонларга қарши ҳам кескин курашни авж олдирдилар. Ислom орқали бу ерларда араб тили ва араб ёзуви ҳам тарқалди. Қадимги ёзувлар:

хоразм, сўғд, турк ёзувлари йўқотилиб, уларнинг ҳимоячилари жазоланди.

Араб босқинчиларига қарши Абу Муслим, Муқанна, Ҳамза ал-Хориж, Рафи ибн Лайслар бошчилигида қатор халқ кўзғолонлари бўлиб ўтди. Бу кўзғолонлар айрим ҳолларда диний тус олди. Айниқса, Муқанна бошлиқ “Оқ кийимлилар” кўзғолони мустақиллик учун олиб борилган узоқ йиллик ҳаракат сифатида халқ онгида чуқур из қолдирди. VIII аср охирига келиб Осиёда араб халифалигининг ҳукмронлиги ва ислом дини узил-кесил ўрнатилиб, мустамлакага айлантирилди.

Ислом дини ўрнатилган Осиёнинг жуда катта ҳудуди кейинчалик мусулмон Шарқи номини олди. Халифалик кучсизланиб, фақат Яқин Шарқ доираси билан чегараланиб қолсада, исломнинг бошқа халқлар орасида тарқалиши давом этди.

VIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ислом ичида шиалар, суннийлар, мутазилийлар, мутакаллимлар, исмоилийлар каби турли оқимлар вужудга келди. XI асрларда ислом ва бошқа таълимотлар таъсирида тасаввуф шаклланди ва мусулмон Шарқига тарқалди. Араб тили мусулмон Шарқида, хусусан Марказий Осиёда форс ва туркий тилларни четлаб ўтиб, умумий дин ва илм-фан тилига айланиб, турли халқлар маданиятининг ўзаро алоқасига катта таъсир кўрсатди. Араблар Амударё ва Сирдарё ўртасидаги бой водийни Мовароуннаҳр деб атай бошладилар.

VIII аср охири IX аср бошида халифаликнинг маркази Бағдодда илм-фан ривожланди, қадимги юнон олимлари Платон (Афлотун), Аристотель (Арасту), Сократ (Сукрот), Гиппократ (Букрот), Гален (Жолинус), Евклид (Иқлидус) кабиларнинг асарлари араб тилига таржима этилди. Христиан ва ислом олимлари ўртасида ҳамкорлик ишлари амалга оширилди. Халифа Хорун ар-Рашид ўлимидан (813 йил) сўнг, унинг ўғли ал-Маъмун халифа этиб тайинланди. У илм-фан, маданиятга қизиққан одам бўлиб, унга қадар халифаликнинг Марказий Осиё ва Хуросон бўйича вакили сифатида Марвда (харобалари ҳозирги Мари яқинида) ҳокимлик қилар эди. Отасининг ўлимидан сўнг халифа сифатида Бағдодга кўчгач (819 й), у ерда илмий Марказ ташкил этиб, унга барча мусулмон ўлкалари, жумладан, Мовароуннаҳрдан ҳам олиму фозилларни тўплади. Бу марказда Мовароуннаҳр, Хуросондан чиққан Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Марвазий, Марварудий, Жавҳарий каби олимлар фаолият кўрсатиб, Бағдод илму маданиятини, араб илмини оламга машҳур қилишда улкан ҳисса қўшдилар. Бу илмий марказ тарихда “Байт ул-ҳикма” (Донишмандлар уйи) номи билан машҳурдир.

Марказий Осиёда араб халифалигининг таъсири сусайиб, ерли феодаллар, хусусан Тоҳирийлар ҳамда Сомонийларнинг нуфузи кучая борди. IX асрнинг охирига келиб Марказий Осиё мустақиллик-

ка эришди ва бу ерда араблар таъсиридан қутулган биринчи давлат — Сомонийлар ҳукмронлиги шаклланди. Сўнг бу ҳудудда Хоразмшоҳлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар, Қорахонийлар давлатлари фаоллик кўрсатди. Бухоро, Самарқанд, Марв, Кўҳна Урганч, Хива каби шаҳарлар ўз даврининг маданият марказлари сифатида маълум бўлди. Бу ерларда савдо-сотик, ижтимоий-сиёсий ҳаёт билан бир қаторда маданий алоқалар, билим ўчоқлари ривож топди. Бундай иқтисодий-маданий марказлар улкан мусулмон Шарқининг турли ўлкаларини, Ғарб ва Шарқ, Шимол ва Жануб мамлакатларини боғлаб турувчи қадимги “Ипак йўли” анъаналарини давом эттирган ҳолда, алоқа ўчоқлари сифатида машҳур бўлди. Мовароуннаҳр феодал давлатлари бошқа мусулмон ўлкалар билан яқиндан алоқа ўрнатдилар, ерли олимлар ўзга мамлакатларга бориб илм олиш, ҳамкасблари билан яқиндан мулоқот қилиш имкониятига эга бўлдилар.

Бу даврда Марказий Осиёдан Хоразмий ва Фарғоний, Исмоил ал-Бухорий ва Термизий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Исмоил Жужоний, Марғиноний, Замахшарий, Маҳмуд Қошғарий каби улкан олимлар етишиб чиқди. Улар ўз ижодлари, асарлари билан ўз халқларини дунёга машҳур қилдилар.

Адабиёт соҳасида ҳам Марказий Осиё дунё маданиятида ўчмас из қолдирган номлар билан машҳур бўлди. Рудакий, Дақиқий, Юсуф Хос Ҳожиб қабилар шулар жумласидандир. Бадиий адабиётда форс, турк ва араб тилларида ижод қилиниб, манбаларда жуда кўп шоирлар ҳақида маълумотлар сақлангандир. Бу даврда яшаб ижод этган Абу Мансур ас-Саолибий (961—1038) Бухоро ва Хоразмда яшаб, араб тилида ижод этган қатор шоирлар ҳақида маълумотлар келтиради. Марказий Осиёда илм-фан, маданият ривожиди Х аср охири — XI аср бошида фаолият кўрсатган Хоразмдаги шоҳ Маъмун бошчилигидаги илмий жамоа — академия муҳим роль ўйнади.

Ерли феодал давлатларининг ўзаро урушларига қарамай меъморчилик, қурилиш ишлари, ҳунармандчилик, ободончилик, маданий алоқалар ҳам тез суръатлар билан авж олди. Маданиятнинг турли соҳаларидаги бундай юксалиш авваламбор араб мустамлакачилигидан қутулиш, ерли мустақил феодал давлатларнинг вужудга келиши, бой маданий анъаналарнинг тикланишининг натижаси эди. Шу билан бирга Марказий Осиёнинг жуда катта минтақадаги мусулмон Шарқи давлатлари билан дин ва тил асосида маданий алоқаларининг кучайиши ҳам бу маданий юксалишда муҳим сабаб бўлиб хизмат қилди.

XI асрлардан бошлаб Марказий Осиёда ҳам тасаввуф кенг тарқала бошлади. Хусусан, Юсуф Ҳамадоний (1048—1140) Бухорода тасаввуф таълимотини ўргатиш ва тарғиб этишга киришди. Биринчилардан бўлиб унинг қўлида Хожа Аҳмад Яссавий (вафоти 1166 йил) таълим олди, тасаввуф сирларини ўрганди ва Туркистонга бориб, у

ерда тасаввуфни тарғиб қилди. Унинг таълимоти Ясавия номини олди.

Ҳамадоний таълимоти асосида Абдухолиқ Гиждувонийнинг “Ҳожагон” тариқати вужудга келади. Сўнг шу тариқат Баҳовуддин Нақшбанд даврида кенг ёйилиб, нақшбандия йўналишини ташкил этади.

XII асрда Хоразмда ҳам тасаввуф илми кенг ёйила бориб, Нажмиддин Кубро (1146—1221) бошчилигида тасаввуфнинг кубровия оқими шаклланиб, Марказий Осиё ва бошқа Шарқ мамлакатларида кенг ёйилди.

Тасаввуф таълимотлари бошқа мусулмон мамлакатларида бўлганидек, Марказий Осиё халқлари маданияти ва маънавиятининг сўнги ривожига катта таъсир кўрсатди.

Қадимги араб ва форс тилидаги манбаларда бу даврда яшаб ижод этган жуда кўп олим фузалолар, қомусий билим эгалари, бадиий сўз усталари ҳақида маълумотлар келтирилган. Масиҳий, Ҳабаш ал-Ҳосиб, Байҳақий, Исҳоқ ал-Бухорий, Дақиқий, Ас-Сухайлий ал-Хоразмий, Абдулла Хоразмий Абу-л-Фадл, Ал-Хоразмий ал-Адолий, Аҳмад ал-Ахсикотий, Саолибий ал-Музаффар ал-Найсабурий, Рашидиддин ал-Ватвот, Зақария ал-Форобий кабилар шулар жумласидандир. Бу алломаларнинг ҳаммаси ҳақида ҳикоя этиш имкони йўқ, нимагаки, уларнинг кўпчилигининг ҳаёти ва ижоди ҳали ўрганилмаган ва улар ҳақида кам маълумотга эгамиз.

Жуда кўп манбаларда VIII—XIII асрларда ҳунармандчилик, савдо-сотик, савдо йўллари, деҳқончилик, қурилиш ишларининг авж олганлиги, шунингдек, Самарқанд, Бухоро, Шош, Бискент, Ахсикас, Фарғона, Куба, Марғинон, Ўш, Ўзканд, Усрушона, Хавоканд, Хожанд, Женд, Урганч, Хива, Марв, Термиз каби қатор ривож топган шаҳарлар, улардаги меъморий ёдгорликлар, бозорлар, ободончилик ҳақида муҳим маълумотлар келтирилади. Марказий Осиёда араб, форс ва туркий тиллар кенг тарқалганлиги, аҳоли ўртасида, айниқса, туркий ва форсий тилдан кенг фойдаланилганлиги ҳақида ҳам ноёб маълумотлар серобдир.

Араб тили Марказий Осиёни ислом дини, араб дунёси, бу тилда яратилган маданий-маънавий бойликлар, қилинган таржималар ёрдамида қадимги ислом илмий-маданий бойликларидан баҳраманд бўлишга олиб келган бўлса, форс тили қадимги ва ўрта асрдаги Эрон маданиятини, шеърятини чуқур ўрганиш, маданий алоқаларни ривожлантириш имконини берди.

Кенг тарқалган туркий тил Ўрта Шарқ ва шимолдаги, Қошғардаги барча туркий тилли қабилалар билан тарихий кенг алоқада бўлишга олиб келди. Кўп тиллилиқ бу давр ривожланган маданиятининг муҳим хусусияти ва муҳим сабабларидан бири ҳамдир.

IX—XII асрлар давомида Мовароуннаҳр бутун мусулмон оламида илмий-маданий жиҳатдан энг ривож топган ўлка сифатида маш-

хур бўлиб, бу ерда қадимий анъаналар билан араб, форс, қисман ҳинд ҳамда қадимги юнон илмий-маданий анъаналари қоришуви асосида исломий, фалсафий ва табиий илмлар — астраномия, математика, тиббиёт, кимё, доришунослик, жугрофия кабилар ривож топди. Бу ерда машҳур ҳадисшунослик ва ислом фикршунослик мактаблари шаклланиб, тарихшуносликда муҳим асарлар вужудга келди.

Бу давр маънавиятининг муҳим томонларидан бири шундаки, олим, донишманд, шоирларнинг кўпчилиги қомусий билимларга эга бўлиб, илмлар бир-биридан ажралмасдан, узвий боғлиқ ҳолда мавжудлиги характерли эди. Шунинг учун ҳам ал-Форобий, ибн Сино, ал-Беруний, аз-Замахшарий, Исмоил Журжонийлар жуда кўп соҳаларда ижод этиб, ўчмас из қолдирдилар. Шу билан бирга математика, астраномия, тиббиёт, мантиқ, тилшунослик, тарих каби илмлар, маданият, маънавиятнинг ривожига ниҳоятда муҳим аҳамият касб этган дин, ислом динининг назарий масалалари билан бирга ахлоқий томонлари ҳам кенг ривож топганини кўрамиз. Умуман, бу даврда ислом мусулмон Шарқда нафақат дин сифатида, балки яхлит маданият, маънавиятнинг шаклланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. У маданиятнинг бошқа соҳалари: илм-фан, санъат, ахлоқ, сиёсат кабиларнинг ривожига ҳам ижобий таъсир кўрсатди. Мусулмон Шарқи, шунингдек, Марказий Осиё Уйғониш даври маданияти юқорида кўрсатилган ўзига хос хусусиятларни ифодаладики, бу хусусиятлар бу ерда маданият, маънавиятнинг сўнгги ривожини белгилашда етакчи роль ўйнади.

IX—XII асрларда Марказий Осиёда тарқалган ва ривожланган тасаввуф таълимотлари ва оқимлари ҳам жамият маънавий ҳаётининг ривожига учун хизмат этиб, унинг ўзига хослигини белгилашда муҳим аҳамият касб этди.

Маълумки, Фарб адабиётларида Оврўпо мамлакатларида кескин маданий юксалишга олиб келган XV—XVII асрларни Ренессанс — Уйғониш даври номи билан юритадилар. Бироқ кўпчилик муаллифлар Шарқда шундай жараён бўлганлигидан кўз юмадилар. Ҳолбуки, IX—XII асрларда Марказий Осиёда Оврўподан бир неча аср илгари маданий юксалиш юз берганлигини ҳеч ким инкор эта олмайди. У Оврўподагидек янги сиёсий-иқтисодий жараён, яъни буржуа муносабатларининг вужудга келиши билан боғлиқ бўлмаган бўлса-да, маданият тарихида сўнмас из қолдирди ва Оврўпо Ренессансининг вужудга келишига катта таъсир кўрсатди.

Шунинг учун биз IX—XII асрлардаги Марказий Осиё маданий юксалишини Уйғониш даври, аниқроғи илк Уйғониш даври деб аташга ҳам тўла асосимиз бор. Бу илк Уйғониш даври маданияти сиёсий-иқтисодий жиҳатдан Оврўпо мамлакатларидан фарқли ўлароқ мустақилликка эришиш ва бу минтақада мустақил давлатларнинг вужудга келиш жараёни билан узвий боғлиқдир.

Бу даврда Марказий Осиёда араб, форс ва туркий тиллардаги дастлабки шеърый асарлар вужудга келди.

Бу давр маданий юксалиши ҳақида гап борар экан, маънавиятга, Уйғониш даври маданиятига хос куйидаги характерли томонларни қайд этиб ўтиш мумкин:

— коинотнинг вужудга келиши, босқичлари, оламнинг тузилиши, модда ва руҳнинг хусусиятлари каби умумий илмий масалаларга қизиқиш;

— инсонни коинотни Яратгучининг энг олий маҳсули деб баҳолаш. Аввало илм, инсон аҳли тафаккурини улуғлаш, унга ишонч билдириш, тарғиб-ташвиқ этиш, уларни Яратгучининг энг улуғ ва юксак ижоди деб баҳолаш, маърифат тарқатиш, жамият, жамоани яхшиликка элтиш инсоннинг муҳим вазифаси деб билиш;

— ахлоқ, одоб, муомалани инсон тарбиясининг асосий мақсадларидан деб билиш. Инсоннинг адолат, юксалиш, маънавиятга интилишига йўл очиш, имконият яратиш. Ақлда, ахлоқда, маънавиятда етук бўлиш, комил инсонни яратиш, инсонпарварлик, ватанга, одамларга хизмат қилиш, инсонлар орасидаги дўстлик, ўзаро ёрдам, кўмаклашувга чақириш бу давр маданиятининг етакчи жиҳатларидандир;

— комил инсон ривожланган давлатчиликда шаклланади. Бундай давлатчилик эса ақл ва илмга ўзаро келишув, бирликка эга бўлиш натижасида амалга оширилади. Мустақкам давлатчилик турли илмфан тармоқларининг ривожини таъминлайди;

— мустақкам давлатчилик фозил жамоани вужудга келтира олади — бу давлат, жамоага раҳбарлик, ҳокимлик қилаётган шахснинг маърифатли, илмли, ахлоқли бўлиш, жамоани келишиб бошқара олишига боғлиқдир. Маърифатли шоҳ, жамоа яратиш, давлатчиликни мустақкамлаш бу давр ижтимоий таълимотларининг муҳим хислатидир.

XIII асрнинг бошида Марказий Осиё халқлари Чингизхон бошлиқ мўғуллар босқинига учради. Бу босқин катта ҳудудни ўзига бўйсундирган Хоразмшоҳлар давлатига қарши шиддатли жанглар билан бошланди, деярли икки йил давомида Мовароуннаҳр ҳам босиб олинди, кўп шаҳарлар, маданий ёдгорликлар вайрон этилди. Олиму фозилар ўлдирилди, бошқа мамлакатларга қувғин бўлди, илмфан, маданият кескин тушқунликка юз тутди. Лекин илк Уйғониш, IX—XII асрлардаги маданий юксалиш Марказий Осиёнинг сўнгги маънавий ривожига ўчмас из қолдирди.

XIII аср бошида Марказий Осиё яна ўз мустақиллигини йўқотди, у муғуллар томонидан босиб олинди. Шунинг учун илк Уйғониш даври дейишимизга сабаб бундай жараён — маданий юксалиш XIV—XV асрларда мўғул мустамакчилигидан қутулиб, Амир Темур ва Темурийларнинг мустақил давлати барпо этилиши билан боғлиқ ҳолда яна бир бор юз берганини кўрамиз.

2. XIV АСР ОХИРИ — XV АСРЛАРДА МОВАРОУННАҲР ВА ХУРОСОНДА МАДАНИЙ ЮКСАЛИШ

(Темур ва Темурийлар даври)

Жаҳон маданиятини Мусо Хоразмий, Исмоил Бухорий, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Замахшарий каби номлар билан безаган Марказий Осиёнинг IX—XII асрлардаги маданияти — Уйғониш даври кескин рўй берган тарихий воқеалар туфайли бирдан узилиб қолди.

XIII асрнинг бошида Хоразмшоҳлар давлати Чингизхон қўшинларининг даҳшатли ва аёвсиз ҳужумига учради. Бу ҳужум 1219 йилда Хоразмшоҳларнинг шимолий чегарасидаги Ўтрор қалъасини забт этишдан бошланди ва 1220—21 йилларда Хоразмшоҳлар маркази Кўҳна Урганч душман қўлига ўтди. Хоразмшоҳ қўшинлари яхши қуролланган бўлишига қарамай, ички низолар ва келишмовчиликларнинг кучайганлиги, қўшиннинг шаҳарлар ҳимояси учун бўлиб юборилганлиги, бирликнинг йўқлиги Чингизхон ҳужумига бардош бераолмай тезда барбод бўлишига олиб келди. Шаҳарлар, маданий марказлар вайрон этилди, аҳоли қирғинга учради. Ўлка тўлиғича мўғуллар мустамлакасига айланди. Марказий Осиёни турли туманларга бўлиб юборган мўғул хонлари ўртасидаги ўзаро низолар ва курашлар ҳам авж олди — булар ҳаммаси мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволига салбий таъсир кўрсатди, маданият ўчоқлари сўнди. Жуда кўп маданий бойликлар, илм масканлари, мадраса ва кутубхоналар йўқ қилинди, санъат ва илм-фан вакиллари: олимлар, шоир ва ёзувчилар, мунажжимлар, меъмор ва мусаввирлар ўлдирилди, тасодифан омон қолганлари эса Шимолий Ҳиндистон, Фарбий Эрон ва Хуросоннинг турли вилоятларига қочиб, жон сақлаб қолдилар.

Шундай шароитда мўғуллар ва маҳаллий амалдорларнинг ўзбошимчилиги ва жабр-зулмнинг кучайиб бориши халқ оммасининг кўтарилишига олиб келди. Бу халқ кўзғолонларининг энг йириги — 1337 йилда Сабзавор шаҳрида бошланиб, қарийб 45 йил давом этган сарбадорлар чиқишидир.

Халқ оммасининг ажнабий истилочилар ҳамда маҳаллий ёзувчиларга қарши аёвсиз кураши, Марказий Осиёда мўғуллар ҳукронлигини анча заифлаштирди ва уларга қарши кескин кураш кучайиши учун қулай замин яратиб берди. Шундай шароитда Амир Темур (1336—1405) майдонга чиқди ва ижтимоий жараёнда тезда кўзга ташланди ҳамда мамлакат ҳаётида жуда катта роль ўйнади.

Амир Темур тарқоқ ва узоқ урушлардан хонавайрон бўлган Мовароуннаҳр ва Хуросон ерларини мўғуллар мустамлакасидан озод этиб, ягона, мустақил ва мустақкам давлатга бирлаштирди. Унинг маркази этиб Самарқанд шаҳри танланди.)

Амир Темур давлати ўз даврида Оврўпо ва Осиёдаги энг йирик, мустақкам ва ривожланган давлат сифатида танилди.

Темур вафотидан сўнг ҳам XVI аср бошига қадар унинг авлодлари мамлакатга ҳукмронлик қилдилар. Темурийлар даврида марказий давлат иккига — Мовароуннаҳр ва Хуросонга ажратилиб идора этилди. Самарқанд ва Ҳирот бу икки давлатнинг маркази бўлиб хизмат қилди. Айниқса, Темурийлардан узоқ вақт ҳукмронлик қилган Шоҳрух, Улуғбек, Ҳусайн Бойқаро даврларида маданият гуллаб-яшнади.

Мусулмон Шарқи, айниқса, Марказий Осиёнинг маданияти тарихида Темур ва Темурийлар ҳукмронлик даври — XIV асрнинг иккинчи ярмидан XVI асрнинг бошларигача бўлган давр сўнгги умий тарихий ривожланишга жуда катта таъсир кўрсатган ёрқин, сермазмун, самарали давр ҳисобланади.)

Бу даврда ўзбек тили адабий тил сифатида узил-кесил шаклланди ва Марказий Осиёнинг сўнгги маданий ривожига катта таъсир кўрсатди.

Бу юксалиш биринчи навбатда Амир Темур номи ва фаолияти билан узвий боғлиқ бўлса, унинг ўғиллари, набира ва бошқа авлодлари у бошлаб берган ижтимоий-маданий ҳаётдаги йўналишларни давом эттиришга, Темурийлар салтанатининг анъаналарини сақлаб қолишга ҳаракат қилдилар.)

Марказий Осиёдаги IX—XII асрлардаги илм-фан, маданиятнинг гуркираб яшнаши Марказий Осиё халқлари тарихида илк Уйғониш даврини ташкил этган бўлса, XIV аср охири ва XV аср мўғуллар мустахлақчилигидан қутулиб, мустақил давлатнинг шаклланиши ва ривожига асосида маданиятда яна кўтарилиш ва кескин ривож рўй берди.) Бу даврни маданиятдаги кескин равишда бўлиниб қолган Уйғониш даврининг якуни — сўнгги Уйғониш даври деб аташ мумкин.) Бу кўтарилиш аввалги маданий ютуқларга, уларни янада юксалтириш ва замона маънавий талаблари асосида янгилаш натижасида вужудга келди. Бу даврда араб тили қисман фан тили бўлиб қолса-да, асосан илм ва бадий адабиёт, санъат тили сифатида туркий ва форсий тилларнинг мавқеи кучайиб, асосий ўринга чиқди. Давлат ишлари ҳам шу тилларда олиб борилди.

Темур ва Темурийлар давлати деярли бир ярим аср Осиё, айниқса, Марказий Осиё тарихида ниҳоятда кўп, серқирра, ранг-баранг маданий-маънавий бойликларни яратишга, халқ талантилари учун имконият яратаолганлиги, туркий халқлар маданияти тарихида тамоман янги, узоқ асрларга озуқа берган қатламлар, янги саҳифалар вужудга келтиргани билан машҳурдир.)

Темур мамлакатнинг иқтисодий қудратини оширишга ҳаракат қилди. У ишғол қилган хорижий мамлакатлардаги илм аҳлини ўз паноҳига олди. Мовароуннаҳр ва Хуросон шаҳарларини ободончилиги учун жон куйдирди. Рус олими А. Ю. Якубовский Темурнинг

бу соҳадаги ишлари ҳақида ёзган эди: “У яхши ҳисоб-китоблик хўжайин эди. У Мовароуннаҳрга нафақат турли-туман бойликларни, балки ҳунарманд, мусаввир, меъмор ва олимларни ҳам олиб келди. Тўғри, Мовароуннаҳрнинг ўзи мутахассис ва олимларга бой эди. Лекин фан ва маданият арбоблари, ҳунармандлар қанча кўп бўлса, ҳунармандчилик, маданият ва илм-фан ҳам шунча тез ривожланади”

〔XIV асрнинг охирига келиб Самарқанд Шарқнинг энг гўзал ва обод шаҳарларидан бирига айланди. Бу ерда улкан бинолар, кенг хиёбонлар қуришга катта эътибор берилди. XV аср бошида Мовароуннаҳрга келган испан сайёҳи Руи Ганзалес де Клавихонинг маълумотига қараганда, Самарқанднинг бойлиги фақат озиқ-овқатнинг мўллиги билан эмас, балки, шойи матолари, атласи, мўйнадан қилинган кийимлари, турли мамлакатлардан келтирилган сон-саноксиз моллари, бозор ва майдонлари, кўчаларининг кенг ва кўркамлиги билан кўзга ташланади.〕

Айниқса, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш борасида мамлакатда ҳар хил қурилиш иншоотлари барпо қилиниб, ирригация шаҳобчалари тузатилиб, Муғон чўли ўзлаштирилди. Хуросонда ва бошқа жойларда каналлар ўтказилди, кўприклар қурилди, йўллар таъмирланди. Турли хил ҳунармандчилик — ип газлама, шойи ва жундан тўқилган матоларни ишлаб чиқариш, кийим-кечак тикиш кенг йўлга қўйилди.〔Олача, духоба, кимхоб ва бошқа матоларни тўқийдиган ва уларга безак берадиган махсус усталар пайдо бўлди. Бу даврда пахтадан тайёрланган матоларга, хусусан, дағал матолар ва полотноларга бўлган талаб кучли эди. Заргарлик, қулолчилик ҳунарлари кенг ривожланди.〕

XIV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Мовароуннаҳр ва Хуросонда ички ва ташқи савдо равнақ топа бошлади. Самарқанд қадимдан Шарқнинг савдо маркази бўлиб, бу ердан бошқа мамлакатларни боғловчи “Ипак йўли” ўтар эди. Айниқса, Ҳиндистон, Хитой, Русия, араб мамлакатлари билан савдо алоқаларини ўрнатилиши Темур давлатининг иқтисодий қудратини мустаҳкамлашга хизмат қилди.〔Амир Темур савдонинг ривожига, карвон йўлларини яхшилаш, уларни турли талон-тарожлардан ҳимоя қилиш, четдан келтириладиган молларга солинадиган солиқларни тартибга солиш, савдогарларга имкониятлар туғдириш ишларига катта эътибор берган эди.〕 Буларнинг барчаси ишлаб чиқаришнинг ривожига катта таъсир кўрсатди ва моддий бойликларнинг кўпайиб боришига олиб келди. Бу ҳақда Темур “Тузуқлар” да шундай деган эди: “...Агар касбу ҳунар ва маърифат аҳллари билан бўлса, бундайларга салтанат корхоналаридан юмуш берилсин. Булардан бошқа билагиди кучи бор фақир мискинлар эса ўз аҳволи ва касбу корига қараб иш тутсинлар. ...Сармоясини қўлидан кетиб қолган савдогарларга ўз сармоясини қайтадан тиклаб олиш учун хазинадан етарли миқдорда олтин

берилсин. Деҳқонлар ва раиятдан қайси бирининг деҳқончилик қилишга қурби етмай қолган бўлса, унга экин-тикин учун зарур уруғ ва асбоб тайёрлаб берилсин. Агар фуқародан бирининг уй-иморати бузилиб, тузатишга қурби етмаса, унга ёрдам берилсин” (“Темур тузуклари”, Тошкент, 1991, 66—67-бетлар).

↓ XIV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб қурилиш ва ободончилик ишлари тез тараққий эта бошлади. Хусусан, Самарқандда Бибиҳоним, Кўксарой масжиди, Шоҳизинда мақбараси, Кеш (Шаҳрисабз) шаҳрида Оқсарой, Самарқанд атрофида Боғи Шамол, Боғи Дилкушо, Боғи нав, Боғи Чинор каби боғлар, Амударё ва Сирдарёга кўприклар, қарвон саройлари, рабоблар қурдирилди, кўплаб мадраса ва хонақоҳлар, ҳаммомлар барпо қилинди.)

↓ Улуғбек даврида Самарқандда 1417—1420 йилларда улкан мадраса, шу йилларда Бухорода, 1432—1433 йилларда Гиждувонда мадрасалар барпо қилинди. Булардан ташқари, Улуғбек Темур даврида қурила бошлаган Бибиҳоним масжиди, Гўри Амир мақбарасини қуриб битказди. Лекин бу даврдаги энг нодир меъморчилик санъати намунаси — бу Улуғбекнинг фалакиёт расадхонасидир.)

Шоҳрух ва Ҳусайн Бойқаро даврида Ҳиротда ва Хуросоннинг бошқа шаҳарларида ҳам катта қурилишлар рўй берди. Хусусан, Ҳиротда “Дорушшифо” шифохонаси, Қурбон Шайх, Ферузшоҳ, Чақмоқ Шоҳ, Алайх Кўкалдош мадрасалари, “Боғи байт ул-имом”, “Боғи ҳамса оройи” каби боғлар бунёд этилди. Тарихчи Хондамирнинг ёзишича Ҳусайн Бойқаро даврида Хуросонда 40 га яқин иншоотлар вужудга келган.

Марказий Осиёда маданиятнинг ривожланишида қўшни мамлакатлар билан маданий алоқалар муҳим роль ўйнади. Айниқса, Марказий Осиё Эрон билан қадимдан мустақкам алоқа ўрнатган бўлиб, XIV—XV асрларда бу икки давлат ўртасида иқтисодий, маданий алоқалар ҳам кучая бошлади. Бу даврда Хитой билан ҳам алоқа кучайди. 1420 йили Шоҳрух машҳур рассом Ғиёсиддин Наққош бошчилигида Хитойга элчилар юборди. Улар Хитой халқининг урф-одати, турмуш тарзи, маданий ҳаёти, давлатни бошқариш услуби билан танишиб қайтдилар. Шунингдек, Шоҳрух даврида Ҳиндистон билан ҳам алоқа яхшилашиб, 1442 йилда у томонга элчилар юборилди.

↓ Темурийлар даврида маданият янги босқичга кўтарилиб, Марказий Осиёда қадимги юнон ва ҳинд олимларининг фалакиёт, риёзиёт, тиббиёт, кимё ва бошқа фан соҳаларидаги тадқиқотлари кенг тарқалди. Илк ўрта асрларда юнон олимларининг рисоалари араб тилига таржима қилиниб, асарларига кўплаб шарҳлар битилди.) Шунинг учун қадимги юнонларнинг араб тилига таржима қилинган асарлари, хусусан, Арасту, Афлотун, Птолемей ва бошқаларнинг табиий-илмий ва фалсафий асарлари XIV—XV асрларда ҳам Марказий Осиё олимлари учун янгилик эмас эди.

[XIV—XV асрларда маънавий-маданий ривожланиш ислом диний қарашларининг мустақамланиб бориши билан узвий боғлиқ бўлиб, ҳукмрон мафкура сифатида мадрасаю масжидларда кенг ўқитилиб, ўрганилиб, қонун-қоида, одат, анъаналар эса шариат асосида олиб борилар эди. “Темур тузуклари”да дин арбоблари, шайх, саййид, уламолар фаолиятига алоҳида ўрин ажратилиб, уларнинг давлат ишларидаги иштироки махсус ва бир неча бор қайд этилиб ўтилади.] Лекин бу даврда шу билан бирга халқ орасида, айниқса, зиёлилар, ақлий меҳнат билан шуғулланувчи илм-фан, санъат, маданият ходимлари ўртасида ўз даврида ислом қоидаларини замонга талаблари, ижтимоий юксалиш заруратлари асосида талқин этишга интилиш натижасида юзага келган тасаввуф таълимоти кенг тарқалади.

[Марказий Осиёда XI асрдан бошлаб ёйила бошлаган тасаввуф таълимоти бу даврга келиб Мовароуннаҳр ва Хуросонда тасаввуфнинг яссавия, кубравия, қадирия ва айниқса, нақшбандия тариқати маънавий ҳаётда катта роль ўйнайди.]

Нақшбандия тариқати Юсуф Ҳамадоний, Ғиждувоний ва XIV асрга келиб Баҳовуддин Нақшбанд номи билан узвий боғлиқ бўлиб, бу таълимот XV асрда назарий ва амалий жиҳатдан янада ривож топиб, у сарой аҳли, кўп ҳолларда темрийзодалар фаолиятига ҳам таъсир кўрсатди.

Амир Темурнинг ўзи ҳам мутасаввуф олимларга катта ҳурмат билан муносабатда бўлиб, тасаввуфнинг нақшбандия сулуки тарғиботчиларидан Саййид Мир Кулолни (Шамсуддин Фохурий, вафоти 1371 йил) ўзига пир деб билган. Шунингдек, турли ўлкалардаги йирик мутасаввуфларга ҳам ҳурмат кўрсатган. Унинг Ҳамадония тариқатига асос солган йирик мутасаввуф Саййид Ҳамадоний билан учрашиб суҳбатда бўлганлиги, 1398 йилда Туркистоннинг Ясси шаҳрида йирик мутасаввуф Аҳмад Яссавий қабрини зиёрат этганлиги, уни таъмирлатиб, устига олий бино қуришни буюргани тарихий манбаларда кўрсатиб ўтилган.

“Тузуклар”да: “...машойихлар, суфийлар худони таниган орифлардир. Уларнинг хизматларида бўлиб, суҳбатлар қурдим ва охират фойдаларини олдим. Улардан тангри таолонинг сўзларини эшитиб қароматлар кўрдим”, — деб ёзади Амир Темур.

XIV—XV асрларда Марказий Осиёда кенг тарқалаётган тасаввуф таълимотининг Суфи, Порсо, Чархий, Махдуми Аъзам, Хожа Аҳрор каби йирик вакиллари нақшбандия тариқатига оид қатор рисолалар яратиш билан бирга, жамиятнинг маънавий покланиши ва ривожланиши йўлида фаол хизмат қилдилар, таниқли арбоблар билан мулоқотда бўлиб, уларга таъсир ўтказдилар. Бу жиҳатдан, айниқса, Хожа Аҳрор фаолияти муҳим аҳамият касб этади. Навоий, Жомий, Қосимий, Лутфий, Бобур каби шоирлар тасаввуфни тарғиб қилдилар.

Бу даврда Самарқанд, Ҳирот ва бошқа шаҳарларда мусаввирлик, наққошлик санъатининг моҳир усталари пайдо бўлди. Хусусан, “Шарқ Рафаэли” деб танилган Камолиддин Беҳзод ўз ижоди билан бутун Шарқдагина эмас, балки Оврўпода ҳам машҳур бўлди. Хаттотлик ва муқовасозлик санъати ҳам тараққий этиб, бу соҳада янги услублар пайдо бўлди. Масалан, Мир Али Табрзий хаттотликнинг наставлик услубини ихтиро қилди. Бу услуб кейинчалик бутун Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларига кенг ёйилди.

“Рафиқий” тахаллусини олган Мир Али Мажнун ибн Камолиддин Маҳмуд, самарқандлик хаттот Хожа Абдулқодир Руянда, “Хатотлар султони” номини олган Султон Али Машҳадий ва бошқа хаттотлар ижодини ҳам алоҳида қайд этиш лозим. Устод Шайх Фоний Найи, Мавлоно Қосим Раббоний, Хусайн Удий, Хожа Юсуф Андижоний, Шоҳқули Ғижжакий, Дарвиш Аҳмад Қонуний, Устод Шодий каби мусиқашунослар ҳам шу даврда яшаб ижод этганлар. Улуғбек, Навоий, Жомий, Биноий каби буюк мутафаккирлар ҳам музика соҳасида маълум ишларни амалга оширганлар.

XIV—XV асрларда фанларнинг кўп соҳалари: тиббиёт, риёзиёт, Ҳандаса, жуғрофия, фалакиёт, тарих, мантиқ, адабиёт, фалсафа, ахлоқшунослик ва бошқа фанлар тараққий этди. Адабиёт ва адабиётшунослик юксалиб, шеърят, назм соҳасида ижод қилувчи машҳур шоирлар етишиб чиқди. Йирик шоирлар Давлатшоҳ Самарқандий, Саккокий, Бисотий Самарқандий, Жавҳарий, Хожа Суғдий Самарқандий, Мирзабек, Восифий, Ниёзийлар Самарқандда, Исмоил Бухорий, Ҳофиз Хоразмий, Яқиний, Ҳилолий, Гадоий, Атоий, Сухайлий, Хусайн Али Туфайлий, Биноий, Сайфий Бухорий, Мулло кабилар Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг турли шаҳарларида яшаб, ижод этиб, бир қанча шеърӣй ва насрий асарлар яратдилар.

XV асрда ўзбек тили ва адабиёти, шеърӣяти, буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий тимсолида ўзининг юқори чўққисига кўтарилди. Навоий ўзбек адабий тилининг фазилатларини ҳар томонлама очиб, асослаб берди. Жомий ва Навоийдан ташқари, тил муаммолари билан шуғулланган Хожа Жалолиддин Фазлуллоҳ Абу-л-Лайсий, Абул-л-Қосим ибн Абу Бакр Лайсий Самарқандий ҳамда Исмомуддин Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Арабшоҳ Исфароиний каби йирик олимларнинг номларини келтириш мумкин.

XIV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Марказий Осиёда фалакиёт ва риёзиёт фанлари ривож топди. Улуғбек асос солган фалакиёт мактаби бунга ёрқин мисол бўлиб, бу мактабдан жуда кўп иқтидорли олимлар етишиб чиқди. Улар Мансур Коший, Мирам Чалабий, Абдуали Биржандий, Али Қушчи, Ғиёсиддин Жамшид ва бошқалардир.

Бу даврда тиббиёт илми ҳам ўзининг йирик намояндаларига эга эди. Самарқандга келиб ижод қилган табобат илмининг йирик вакили билан Биноийддин Нафис ибн Эваз ҳаким ал-Кирмоний, Сул-

тон Али табиб Хуросоний, табиб Ҳусайн Жарроҳ шулар жумласидандир.

XIV—XV асрларда Марказий Осиёда мантиқ ва фалсафа фанлари билан шуғулланган йирик олимлар пайдо бўлди. Бу фанларнинг ривожини, асосан икки йирик мутафаккир Саадиддин бин Умар Тафтазоний ва Мир Саййид Журжоний номлари билан боғлиқдир. Журжоний ва Тафтазонийлардан ташқари, Самарқандда ўша даврда Мавлоно Абдуҷаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсиддин Мунший, Мавлоно Абдулла Лисон, Мавлоно Бадриддин Аҳмад, Мавлоно Нуғмониддин Хоразмий, Ҳожа Афзал, Жалол Ҳоқий ва бошқа олимлар яшаб ижод этганлар. Ўз даврининг илғор ижтимоий ва ахлоқий фикрлари бадиий адабиётда, тасаввуф шеърлятида, назм ва насрда, ғазал ва рубоийларда муфассал баён қилина бошланди. Навоий, Жомий, Лутфий, Биноий, Қосими Анвар ва бошқаларнинг бадиий асарлари бой фалсафий ва ахлоқий мазмунга эгадир.

Бу даврда ахлоқ ва таълим-тарбия муаммоларига бағишланган махсус рисолалар пайдо бўлдики, уларнинг орасида Ҳусайн Воиз Кошифий ва Жалолиддин Давонийларнинг мероси алоҳида ўрин эгаллайди.

Темур ва Темурий шаҳзодалар ўз даври тарихини ёзиб қолдириш, Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг мўғуллар зулмидан озод этилиши тарихини ўрганиш ва ёритишга катта эътибор бердилар. Низомиддин Шомий, Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий, Ҳофиз Абуру, Натанзе, Фосих Хавофий, Муйиниддин Исфизорий, Мирхонд, Хондамир каби тарихчилар Темурийлар даври тарихини ёзиб қолдирдиларки, улар ёзиб қолдирган асарлар ҳозирда биз учун ўша давр ҳодисаларини, маданий юксалишини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

Мовароуннаҳр ва Хуросонда XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрда рўй берган маданий юксалиш бутун мусулмон Шарқинигина эмас, Оврўпо мамлакатларини ҳайратга солди. Бу юксалиш Марказий Осиёнинг сўнгги маданий-маънавий ривожинигина белгилаб бермай, кўшни мамлакатлардаги маданий тараққиётга ҳам катта туртки берди. Темурий шаҳзода Заҳриддин Муҳаммад Бобур Ҳиндистонни 1425—26 йилларда ўзига қаратиб, “Мўғуллар империяси” деб ном олган давлатга асос солди ва бу давлатда XV асрдаги Марказий Осиё маданиятининг анъаналарини давом эттирди ва ривожлантирди.

Темур ва Темурийлар давридаги маданий юксалишнинг умумий омилларини аниқлаш шунини кўрсатадики, улар ўзаро узвий боғланган ва яхлит бир бутун ҳолдагина қисқа вақт ичидаги маданий-маънавий юксалишни юзага келтира олган.

Булардан **биринчи** навбатда сиёсий-ижтимоий омилни кўрсатиш мумкин. Мовароуннаҳр ва Хуросонда тарқоқ, ўзаро низо ва урушлар натижасида турли вилоят, амирликларга бўлиниб кетган ва келгинди ҳукмронлар — мўғуллар томонидан аёвсиз эзилган халқнинг

мустамлакачиликдан қутилиши, мамлакатда ягона бирлашган давлатнинг барпо этилиши, ягона давлатчилик асосида бошқариш қоидаларининг жорий этилиши, зўравонликлар, ўзбилармончилик каби иллатларнинг тугатилиши ижтимоий юксалишни таъминлади.

Иккинчи — иқтисодий омил — Мовароуннаҳр ва Хуросонда ягона идора тизимининг жорий этилиши иқтисодий осойишталик ишлаб чиқаришнинг сўнгги ривожланишига олиб келди. Давлат томонидан деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқнинг ривожига эътибор берилиши ва бу соҳада қатор тадбирларнинг амалга оширилиши мамлакатнинг маънавий-маданий тараққиёти учун ниҳоятда муҳим аҳамият касб этди.

Учинчи — маънавий омил — аввалги маданий мерос, маънавий қадриятлар, бойликлардан кенг фойдаланиш, улар асосида ривожланишни амалга оширишдан иборат бўлди. Марказий Осиёда аввалги асрларда, хусусан IX—XIII асрларда яратилган маънавий-маданий бойликлардан, Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Чағминийлар меросидан; араб, форс ва туркий тилларда яратилган Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Румий, Тусий, Аттор каби алломалар меросидан; мусулмон Шарқи маънавий меросида кенг аҳамият касб этган қадимги юнон илмий-маънавий бойликларидан кенг фойдаланилди.

Бу даврда Амир Темур давлатининг таъсирида бўлган ва бўлмаган бошқа мамлакатлар ўртасида маданий алоқалар тез ривожландики, бундай алоқалар маънавий бойликларни ўзаро алмашишга кенг йўл очиб берди. Эрон, араб мамлакатлари, Ҳиндистон, Хитой каби мамлакатлар билан бўлган алоқаларда маданий бойликлар алмашинуви ҳам муҳим аҳамият касб этди.

Тўртинчи — ғоявий омил — бу омил маънавий омилнинг узвий давоми бўлса-да, унинг муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги ва ўз даври маънавий ҳаётида катта роль ўйнаганлиги учун алоҳида ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Бу XV асрга келиб Мовароуннаҳр ва Хуросонда кенг тарқалган тасаввуф — хусусан нақшбандия таълимотидир. Марказий Осиёда Юсуф Ҳамадоний, Абдуҳолиқ Фихдувоний таълимотларини ривожлантириш асосида шакллانган нақшбандия таълимоти ва унинг йирик вакиллари XIV—XV асрлардаги сиёсий-ижтимоий ҳамда маданий ҳаётда ниҳоятда муҳим роль ўйнади, маънавий ўзгаришлар маълум эркинлик учун ғоявий асос, омил бўлиб хизмат қилди. Темур ва темурий шаҳзодалар, кўп олим-фозиллар, ҳунармандлар нақшбандия таълимотидан озуқа олдилар, ўз фаолиятлари, ижодлари билан уни ҳар томонлама бойитдилар.

XV асрда яшаб ижод этган нақшбандия таълимотининг йирик вакили Хўжа Аҳрор Вали фақат маданий ҳаётдагина эмас, сиёсий-иқтисодий тинчлик ва ривожланиш ишида муҳим ижобий роль ўйнади.

Бу каби омиллар Темур ва Темурийлар даври маданияти ва маънавиятининг тез ва юксак даражада кўтарилишига олиб келдики, унинг ютуқлари сўнгги узоқ асрлар давомида маданий ривожланиш учун озуқа бўлди.

* * *

XIV асрнинг охири XV аср Марказий Осиё, аниқроғи Мовароуннаҳр ва Хуросон тарихида — ўрта аср учун олий даражадаги маданий-маънавий юксалиш даври бўлди. Бу юксалишни Марказий Осиё заминида IX—X асрда рўй берган ва сунъий равишда узилиб қолган маданий-маънавий юксалиш — Уйғониш даврининг тикланиши ва олий даражаси деб аташ мумкин. Бу юксалишлар бир жараённинг икки хил бир-бирига боғлиқ бўлган даврининг бошланиши ва якунидир. Чунки улар иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маънавий жиҳатдан ниҳоятда ўхшаш, айрим ҳолларда бир хил асосларга эгадир.

Биринчи давр араблар истилосидан сўнг мустақилликка эришув ва ерли давлатларнинг вужудга келиши заминида шаклланди. Шунингдек, сўнгги XIV—XV аср маънавий-маданий ривожланиш даври мўғуллар истилосидан қутулиб, мустақил давлатнинг вужудга келиши заминида юзага келди. Ҳар икки ҳолда ҳам ишлаб чиқариш, ҳунармандчилик, Шарққа хос бўлган институтларнинг ривож ва мустақамланишини ва улар маданий юксалишга катта таъсир кўрсатганлигини кўрамиз. Ҳар икки ҳолда ҳам ислом дини ва унинг қоидалари маънавий ҳаётда устунлик ва белгиловчи аҳамият касб этди. Лекин шу билан бирга даврнинг ижтимоий-сиёсий омиллари, маънавий мазмунида тафовутлар ҳам кўзга ташланади.

IX—XII асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳудудларида араб мустамаккачилигидан қутулиш ва мустақил давлатни барпо этишга интилиш жараёни ерли давлатларнинг пайдо бўлиб, сўнг йўқола бориши, улар ўртасидаги ўзаро курашларнинг узлуксиз давоми билан характерланади. Уч аср давомида Тоҳирийлар, Сомонийлар, Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар давлатларининг вужудга келиб, кейин тарих саҳнасидан сурилиб кетгани бунинг ёрқин мисолидир.

XIV—XV асрда мўғуллар мустамаккачилигига қарши курашда Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳудудида яхлит, йирик ва мустақам давлат қад кўтарди. Бу — юксак давлат арбоби ва саркарда соҳибқирон Амир Темур номи ва фаолияти билан боғлиқдир. Маданиятнинг юксалиши ҳам Амир Темур ва Темурийлар фаолияти, ҳаракати, сиёсатининг натижасидир.

IX—XII асрлар Мовароуннаҳр ва Хуросонда ислом тарқалганига эндигина II—III аср бўлган, у маънавий ҳаётнинг турли соҳаларига сингиб бормоқда эди. XIV—XV асрларга келиб ислом, шариат мус-

таҳкамланиши билан тасаввуф ва айниқса, унинг халқ ҳаётига жуда яқин кўриниши — Нақшбандия тариқатининг устун бўлиши билан кўзга ташланади. Бу давр маънавий ҳаётида араб тилига нисбатан туркий ва форсий тилнинг роли кучайди. Ҳозирги ҳақиқий ўзбек тили ва адабиёти шу даврдан бошланди. Бу масалалар махсус ўрганиш, тадқиқотни талаб этади.

Лекин мазмун жиҳатдан ҳар икки давр маънавиятида, яъни умуман Уйғониш даври маънавий-маданий ҳаётида инсоний қадриятларнинг юксак хислатлари — илмга интилиш, билимни кучайтириш, ақлни улуғлаш, инсонийлик, руҳий покланиш, ахлоқий камолотга эришув, адолат, ижтимоий юксалиш, барча учун бахт-саодат, дўстлик-биродарлик, комил жамоа ва комил инсонни яратиш каби масалалар олға сурилди. Улар муҳим илмий тадқиқотлар, адабиёт, санъат, диний асарларнинг мазмунини ташкил этди. Бу даврдаги олим, мутафаккир, донишманд, санъаткорларнинг кўпчилиги шу мақсад йўлида ижод қилдилар.

Бу давр маданиятининг ютуқлари халқимизнинг кейинги маданий ривожланишида катта замин яратди.

3. XVI—XIX АСР БИРИНЧИ ЯРМИДАГИ ТУРКИСТОН МАДАНИЯТИ ҲАҚИДА

XVI аср бошларига келиб Мовароуннаҳр ва Хуросонда ички низоларнинг авж олиши бу ерларга ташқи ҳужумларнинг кучайишига имкон туғдирди. Айниқса шимолда Дашти Қипчоқ томондан Мовароуннаҳр шаҳарларини босиб олишга бўлган ҳаракат борган сари ортиб борди.

1500—1510 йиллар орасида Мовароуннаҳр ва Хуросон ерлари Шайбонийхон бошчилигидаги кўшинлар ҳужуми туфайли унинг тасарруфига ўтди. У ўзининг сўнгги юришида кескин қаршиликка дуч келди ва 1510 йил Марв учун бўлган урушда қурбон бўлди. У Мовароуннаҳр мадрасаларида таҳсил кўрган, темурийлар билан учрашган, олим ва адиблар билан мулоқатда бўлган, маданият тарихидан яхши хабардор, темурийларга ўхшаб ижод аҳлига раҳнамолик қилган, ўзи ҳам шеърлар ёзган давлат бошлиғидир.

Унинг ўлимидан сўнг авлодлари 1601 йилга қадар ҳукмронлик қилдилар. Сўнгги йилларда унинг авлодлари ўртасидаги курашлар натижасида давлат парчаланиб, Хуросон Сафавийлар қўлига ўтди. Шайбонийлар эса фақат Мовароуннаҳрға ҳумрон бўлиб қолдилар. Ҳокимият аста-секин унинг авлодлари ўртасидаги низолар туфайли парчаланиб кетди, Бухоро хонлиги, сўнг ғарбда Хива хонлиги вужудга келди. Ҳукмронлик учун олиб борилган узоқ курашлардан сўнг Абдуллахон II (1557—1598) даврида Бухоро хонлигининг мавқеи анча-мунча ортди.

Абдуллахон II даврида Бухоро хонлигида иқтисодий-маданий ҳаёт бир мунча жонланди. Хусусан, даҳқончилик тез ривожланди, қатор сув иншоотлари, каналлар барпо этилди, йирик шаҳарларда ҳунармандчилик равнақ топди. Самарқанд қозикалонининг XVI асрдаги ҳужжатларидан маълум бўлишича, ҳунарнинг 61 тури мавжуд бўлган, турли-туман темир буюмлар, ип ва ишак матолар, юқори навли қоғозлар ишлаб чиқарилган. Бухоро шаҳри кенгайтирилиб, девор ва ҳарбий истеҳкомлари қайтадан қурилган, шаҳарда кўп мадрасалар, хонақоҳлар, қарвонсарой ва бозорлар барпо этилган. Бу даврда ички ва ташқи савдо, хусусан, Эрон, Туркия, Ҳиндистон, Русия каби мамлакатлар билан алоқалар кенгайди.

Унинг вафотидан сўнг яна ўзаро низолар авж олди. 1601 йилдан бошлаб Бухоро хонлиги янги Аштархонийлар сулоласи ҳукмронлигига ўтди.

Аштархонийлар сулоласи бир ярим аср (1601—1753) Бухоро тахтида ҳокимлик қилди, улар даврида хонликда ўзаро низолар ҳамда қорақалпоқлар, мустақил бўлган Хива хонлиги, Эрон қабиладар билан узлуксиз урушлар давом этди, мамлакат иқтисодий-сиёсий ҳаётида парокандалик авж олди, хонлик тахти учун талашувда ака-ука, ота-ўғил, қариндошлар ўртасида курашлар кучайди. Хонликдаги зулмининг ортиши, солиқларнинг ошиб бориши натижасида тез-тез халқ кўзғолонлари рўй бериб турарди. Бухоро тахтида узоқ хонлик қилган Имомқулихон (1611—1642) даврида ҳокимиятнинг нисбатан мустақамланганлигини назарга олмаганда, бошқа Аштархонийлар даврида хонликка ҳар томондан ҳужумлар, турли шаҳарлар, ўлкаларнинг хонликдан ажраб кетишга интилиши кучайди. Бу интилиш айниқса Убайдуллахон даврида авжига чиқди. Бундан фойдаланган Нодиршоҳ Бухоро хонлигига қарашли кўп ерларни Эронга қўшиб олди. Сўнгги йилларда Аштархонийлар сулоласининг нуфузи сусайиб, манғит қабиласидан бўлган Муҳаммад Ҳаким оталиқнинг таъсири кучая борди ва у 1753 йили ўзини амир деб эълон қилди. Бу даврда Туркистонда Бухоро хонлигидан ташқари Амударёнинг қуйи оқимида Хива хонлиги мустақил ривожланаётган эди. XVIII асрнинг охирига келиб Фарғона водийсида Қўқон хонлиги ҳам ўзини мустақил хонлик сифатида кўрсата бошлади.

Туркистондаги XVII—XVIII аср маданияти мавжуд иқтисодий-сиёсий, ижтимоий аҳвол таъсирида турли тебранишлар, йўқотишларни бошидан кечирди.

XVI асрда Ҳиндистонда Бобурийлар давлатининг вужудга келиши билан Темурийлар даврида шаклланган маданиятнинг қисман Ҳиндистон томон оқиб ўтганини кузатамиз. Бобурий подшоҳлар Мовароуннаҳр ва Хуросон маданий қадриятларидан кенг фойдаланишга интиладилар, уларни Ҳиндистон ерида кенг тарғиб этдилар. XVI асрларда кўпгина Марказий осийлик донишманд, аллома, санъаткорларнинг ўзлари ёки Бобурийлар таклифи билан Ҳиндистон ша-

ҳарларига кетиб қолдилар. Бобурийлар саройида туркий ва айниқса форсий тилдаги адабиёт, санъат, илм-фан ривож топди. Бу Марказий Осиё, хусусан, Туркистон ва Ҳиндистондаги Бобурийлар давлати ўртасидаги маданий алоқаларнинг кучайишига, уларнинг ўзаро таъсири орта боришига олиб келди. Бобурийлар ўзларини Темурийлар даври маданиятининг меросхўри, давомчиларидан деб билдилар. Айниқса, Бобурийлардан Акбаршоҳ, Шоҳжаҳон, Аврангзеб даврида Ҳиндистонда Марказий Осиё маънавий қадриятларига асосланган мусулмон маданияти кенг ривож топди ва муҳим ютуқларни қўлга киритди.

Темурийлар даврида ривож топган маданий бойликлар таъсирида янги маънавий-маданий қадриятлар вужудга келди, айниқса, адабиёт, санъат, қисман илм-фан, хусусан тарих фани маълум ютуқларни қўлга киритди. Тасаввуф бу даврнинг дунёқараши, тасавури ва маънавиятида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ўзбек ва форс тилида қатор тарихий, адабий, шеърӣ асарлар яратилди. Ўз даврининг етук адиби, давлат арбоби ва шайхулисоми Подшохожа (1480—1547) оиласида туғилиб, тарбия топган Ҳасанхожа Бухорий Нисорийнинг “Музаккир ал-аҳбоб” ҳамда шоир Мутрибийнинг “Тазкират уш-шуаро” тазкираларида XVI асрда яшаб ижод этган жуда кўп адиб, шоирлар, уларнинг ижоди ҳақида муҳим маълумотлар келтирилган. Масалан: Нисорий Бухоро мадрасаларида ўқиб, ўз даврининг илмларидан хабардор бўлган, аруз сирларини эгаллаган, сўнг мадрасаларда дарс берган, давлат арбоби сифатида ҳам хизмат қилган, унинг шоир сифатидаги доврӯғи кўп ўлкаларга таралган. “Малик уш-шуаро” унвонига сазовор бўлган. У ўз давридаги турли шоир, адибларнинг асарларини ўрганиб “Музаккир ал-аҳбоб” тазкирасини яратган. У асосан Темурийлар, Шайбонийлар ҳамда Бобурийлардан етишиб чиққан, шунингдек, марказий осийлик, хуросонлик, шарқӣ туркистонлик, ҳиндистонлик, озарбайжонлик шоирлар ҳақида қимматли маълумотлар келтирган. Унда Подшохожа, Муҳаммад Солиҳ, Мутрибий, Фитратий, Шўхий каби шоирлар ҳақида муҳим маълумотларни учратиш мумкин. Нисорий 1597 йили вафот этган ва Баҳовуддин Нақшбанд мақбараси ёнига дафн этилган.

Бу даврда ўзининг ўзбек тилидаги шеърлари билан машҳур бўлган шоир, тарихчи, давлат арбобларидан бири Муҳаммад Солиҳдир (1455—1535). У Хоразмда туғилиб, бошланғич маълумотни ўша ерда олган. Сўнг Ҳирот шаҳрида ўз илмини давом этдирган, шоир уламолар билан илмий-ижодий баҳс этиб турган. Хуросонда, сўнг Самарқанд, Бухорода Темурийлар хизматида бўлган.

1507—1510 йилларда Муҳаммад Солиҳ Ҳиротда яшаб маданий ҳаёт ичида бўлган, ўз ижоди билан адабий муҳитга кенг танилган. Унинг ижодига Алишер Навоӣ, Заҳириддин Бобур, Лутфӣй, Нисорий каби шоирлар яхши баҳо берганлар.

XVI асрнинг иккинчи ярмидаги энг йирик шоирлардан Мушфиқийни кўрсатиб ўтиш зарур. Шоир Абдуллахон II даврида сарой шоири сифатида маълум бўлса-да, халқ орасида унинг ҳажвий, ҳурриятпарвар шеърлари кенг тарқалган.

XVI—XVIII асрларда ўзбек ва тожик тилларида шеърий асарлар битган Туркистоннинг турли шаҳарларидан чиққан шоир, адибларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Сайидо Насафий, Турди Фароғий, Машраб, Сўфий Оллоёв шулар жумласидан бўлиб, уларнинг ижоди турли йўналишда эканлиги ўз даврининг тушкунликлари, зиддиятлари, қийинчиликларини ўзида ифодалаш билан кўзга ташланади. Бу даврда Ҳиндистонда яшаб ижод этган, ўз асарларини форсийда ёзган Мирзо Абдулқодир Бедилнинг (1644—1720) чуқур ижтимоий-фалсафий мазмундаги шеърлари Туркистон зиёлилари орасида эътибор қозонди.

XVII асрда Субҳонқулихон даврида Муҳаммад Бедил тазкира тузиб, унда ўз замонасининг 200 та шоир, адиб, адабиётшунослари ҳақида маълумотлар беради. Умуман XVI—XVIII асрлар маънавий ҳаётида Туркистонда тасаввуф таълимотлари, хусусан, Нақшбандия, Яссавия, Кубравия таълимотларининг кенг тарқалгани, уларнинг адабиёт, санъат, ижтимоий билимларга катта таъсир кўрсатганини кўраимиз. Санъаткорлар тасаввуфдан замона қийинчиликларини енгитиш, зулм-адолатсизликка қарши кураш, ҳақиқий инсоний муносабатларни тарғиб қилиш йўлида фойдаланишга интилдилар.

XVI—XVIII асрлар давомида адабиёт, шеърият билан бир қаторда тарихшунослик, фикҳ, фалсафа, хаттотлик илми каби соҳаларда ҳам ижобий ютуқлар қўлга киритилди.

Бу даврда айрим тарихий асарлар форс тилидан ўзбек тилига таржима этилди. Мирзо Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий”, Абдулла ибн Муҳаммаднинг “Зубдат ул-асрор” (“Асрлар қаймоғи”), Фазлуллоҳ ибн Рузбеҳон Исфажонийнинг “Меҳмонномаи Бухоро” (“Бухоро меҳмони ҳақида китоб”), Ҳофиз Таниш Бухорийнинг Абдуллахон II даврининг тарихига бағишланган улкан асари “Шарафномаи шоҳий” (“Шоҳ шарафи ҳақида китоб”) ёки “Абдуллонома” каби тарихий асарлар шулар жумласидандир. Бу асарларда ўша даврнинг мураккаб жараёнлари ўз ифодасини топган.

Шоир ва тарихчи Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдуллонома” асари назм аралаш қофиялаштирилган насрда, форс тилида ёзилган бўлиб, асосан Шайбонийларнинг ўз давлатларини мустаҳкамлаш учун олиб борган курашлар тарихини, сиёсий-ижтимоий масалаларни ўз ичига қамраб олган катта асардир.

Тарихий асарлар далилий ашёларга бой бўлиш билан бирга айримларида тарихий ҳодисаларни умумлаштириш, улардан хулосалар чиқариш кўзга ташланади. Бундай интилишлар сўнгги асрларда вужудга келган “Тарихи Муқимхоний” (“Муқимхон тарихи”), Маҳмуд ибн Валининг “Баҳр ул-асрор” (“Сирлар денгизи”), Мир-

муҳаммад Амин ал-Бухорийнинг “Убайдуллонома” (“Убайдуллохон ҳақида китоб”), Муҳаммад Амин ибн Муҳаммад Замони Бухорийнинг “Муҳит ут-таворих”, Абдурахмон Толенинг “Тарихи Абулфайзхон” каби асарларида ҳам учрайди.

Тарихшунослик илмининг маълум даражада ривожи албатта бошқа ижтимоий фанларга ҳам ижобий таъсир кўрсатди.

XVI—XVIII асрлар давомида ижтимоий-фалсафий фикр, фикршунослик соҳасида ҳам янгиликлар вужудга келди, ўз даврининг етук мутафаккирлари етишиб чиқди. Ўз юрти Эронни ташлаб кетишга мажбур бўлган ва Бухорода хоннинг эътиборига сазовор бўлган Мирзажон Шерозийнинг асосий илмий-маърифий фаолияти Мовароуннаҳрда ўтди. У турли мадрасаларда фалсафа, мантиқ, фикршунослик илмларидан маърузалар ўқиш билан бирга ўтмиш мутафаккирлари Ибн Сино, Фахриддин Розий, Насриддин Тусий, Мир Саййид Журжоний, Давоний қабиларнинг турли рисоаларига шарҳ ва ҳошиялар ёзди. Мирзажон Жалолиддин Давонийнинг бевосита шогирди бўлиб, ўзининг асосий илмий қизиқишларини фалсафий муаммоларни ҳал этишга қаратди. Унинг ҳошиялари билан бирга “Фи таърифил илм” (“Илмлар таърифи”), “Анмузаджул фунун” (“Санъатлар намуналари”), “Фи аксил мустафа” (“Акс эттириш ҳақида”) каби қатор рисоалари ҳам бизгача етиб келган, улар ЎзР ФА Беруний номи Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланади.

Мирзажоннинг шогирди бўлмиш, асли озарбайжонлик Юсуф Қорабоғий ҳам XVII асрда Мовароуннаҳрнинг энг йирик файласуф ва мантиқшунос олимларидан бўлиб танилди. Бухоро хони Имомқулихон эътиборида бўлди. У Самарқанд, Бухоро мадрасаларида мударрислик қилди, фалсафа, араб грамматикаси, фикршунослик, мантиқ соҳасида қатор асарлар ёзиб қолдирди. Қорабоғий фалсафа, араб тили бўйича шогирдлар етиштириб берди.

ЎзР ФА Шарқшунослик институти фондида 20 дан ортиқ асари сақланаётган Муҳаммад Шариф Бухорийнинг ижоди ҳам диққатга сазовордир.

XVI—XVIII асрларда табиий-илмий фанлар ўзларининг аввалги аъёнларини йўқота бошлади, уларнинг ривожи борган сари сусайиб борди. 1593 йилда Амир Аҳмад Розийнинг “Ҳафт иқлим” номи географик-биографик луғати, деярли шу йилларда Мурибийнинг “Тазкират уш-шуаро”сига илова этилган дунё харитаси вужудга келди. Айрим тарихий маълумотларда айтилишича бу даврларда тиббиёт соҳасида қатор амалий ишлар, турли табиблар, кўз дўхтирлари, синган суякларни тузатувчилар фаол иш олиб борган (Султон Али деган табиб “Табобат бўйича қўлланма” ёзиб қолдирган), йирик шаҳарларда касалхоналар мавжуд бўлган. Лекин XVIII асрларга келиб табиий фанларга эътибор сусайиб, умумий ижтимоий, сиёсий тарқоқлик биринчи навбатда шу илмларга салбий таъ-

сир кўрсатиб, диний дунёқарашнинг таъсири кучайган. Адабиёт, шеърят билан боғлиқ ҳолда мусиқашунослик, мусиқа илми ривожига ҳам эътибор берилган. Бухорода Мавлавий Кавкабий мусиқа илми, мақомлар бўйича рисола ёзган.

Китоб ёзиш, тўплаш, безаш соҳасидаги анъаналар XVI—XVIII асрларда ҳам давом этгани, айрим хонлар махсус кутубхоналар яратгани ва унда кўплаб қўлёзмалар тўпланганлиги ҳақида маълумотлар сақлангандир. Масалан, шайбонийлардан Абдуллахон II, Абдулазизхонлар, аштархонийлардан Субҳонқулихон ўз саройларида — Бухорода катта кутубхоналар ташкил этганлар. Умуман китоб санъати, хуснихат — хаттотлик, миниатюра соҳасида муҳим ютуқлар қўлга киритилди. Бухоро мактаби фаол равишда ўзини танитди.

XIV асрдан бошлаб шаклланиб келган Бухородаги хуснихат ва миниатюра XVII—XVIII асрларга қадар Шарқда ўз етакчи мавқеини сақлаб келди ва бошқа мусулмон Шарқдаги бу санъат ривожига катта таъсир кўрсатди. XVI—XVII асрларда ижод этган машҳур хуснихат ва миниатюра ижодкорларидан Султон Али Машҳадий, Мир Али Хевравий, Маҳмуд ибн Исҳоқ аш-Шихобий, Абдулла, Муҳаммад Мурод Самарқандий, Дўст Муҳаммад Бухорий кабиларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Дўст Муҳаммад Бухорий хуснихат назарияси бўйича махсус рисола ҳам ёзган. Хусусан, шу даврларда “Тарихи Абдулхайрхон” (“Абулхайрхон тарихи”), “Таворихи гузидаий нусратнома” (“Ғалаба ҳақида танланган тарихлар”), Алишер Навоий асарлари рўйхати кабиларнинг чиройли кўчирмалари ва уларга ишланган миниатюралар ўз даври санъатининг олий намуналари ҳисобланади.

Мовароуннаҳр санъати, илм-фан, маданияти бу асрларда ҳам бошқа мусулмон Шарқи, Эрон, Туркия, Кошғар, Ҳиндистон каби мамлакатлар билан яқин алоқада бўлди, ўзаро таъсирда ривож топди. Бошқа ўлкалардан Мовароуннаҳрга турли зиёли, маданият арбоблари келиб ўз фаолиятини давом эттирганидек, Бухоро, Самарқанд каби турли шаҳарлардан чиққан олим, донишманд, санъат арбоблари бошқа мамлакатлардаги маданий оқимда иштирок этдилар.

Масалан, Туркияда миниатюра санъатининг ривожига Марказий осиелик санъаткорлар пешқадамлик қилдилар. Академик В. В. Бартольд бу ҳақда шундай дейди: “Туркистоннинг Олд Осиега бўлган таъсири қанчалик узоқ давом этгани шу фактдан маълум: “Султон Боязид II даври (1481—1512) да рассомлик санъатини дастлаб Туркияга келтирган киши ўзбек санъаткори Бобонаққош эди” Бобонаққош турк миниатюрачиларининг устози бўлиб танилган эди. Шайбонийхон томонидан наққош Фулом Шоди Қозон хони Муҳаммад Амин саройига унинг илтимосига биноан юборилади. Шунингдек, XVI асрнинг иккинчи ярмида буюк бобурий шоҳлардан Акбар саройига Самарқанд усталари Муҳаммад Мурод ва Муҳам-

мад Нодирлар сафарбар этилган эди. Эрондан қатор олим-фозиллар, санъаткорлар диний шароитнинг ноқулайлигидан қочиб ёки ўз ихтиёрлари билан Мовароуннаҳр шаҳарларига келиб жойлашиб қолдилар. Шоирлар Файзуллоҳ ибн Рузбеҳон, Зайниддин Восифий, машҳур хаттотлар Хўжа Маҳмуд, Саид Аҳмад Машҳадий, юқорида қайд этилган Мирзажон Шерозий, Қорабогий кабилар шулар жумласидандир.

Мовароуннаҳрда сўнги асрлардаги тахт учун курашлар, парокандалик аста-секин ягона давлат таркибидан турли шаҳарларнинг ажраб кетиши, мустақил Хива ва Қўқон хонлиқларининг ташкил топиши, улар ўртасидаги уруш-зиддиятнинг авж олиши ижтимоий-иқтисодий соҳаларда ёмон оқибатларга олиб келиш билан бирга, маданий-маънавий ҳаётга ҳам салбий таъсир кўрсатди, унинг ривожига ғов бўлди, орқага кетувига олиб келди.

XVIII асрнинг иккинчи ярми Туркистон тарихида иқтисодий-сиёсий жиҳатдан ўзаро низолар, урушлар, бошбошдоқлик, парокандалик аҳолининг ниҳоятда қашшоқлашган, маданий-маънавий жиҳатдан тушкунликка учраган даври эди. Ўзаро ички низоларнинг кучайиб кетганлигидан фойдаланган Эрон шоҳи Нодиршоҳ 1740 йиллар Бухорони ва Хивани босиб олиб ўзига қарам қилди. Бухоро тахтига ўз одами Муҳаммад Ҳаким оталиқни ўтказиб қайтди. Лекин Нодиршоҳ вафотидан сўнг (1747) Ҳакимхоннинг ўғли Муҳаммад Раҳим аштархонийлар сулоласини умуман четлатиб, 1753 йили ўзини амир деб эълон қилди. Шундай қилиб, Бухорода мангит қабиласидан чиққан сулола ҳукмронлиги бошланди.

Ўзбек хони Элбарсхон 1512 йили Хива хонлигини барпо этиб, унга Хоразмнинг қатор шаҳар, қишлоқлари, туркман ерлари ва Хуросоннинг шимолий қисмини қўшиб олган эди. Лекин бу хонликда узлуксиз ўзаро курашлар, хонликнинг туркманлар, қорақалпоқлар, Бухоро хонлиги, Эрон билан урушлари давом этганлиги иқтисодий-сиёсий аҳвол, маданий ҳаётнинг қашшоқланишига олиб келди. Абдуллахон II даврида Хоразм, Бухоро хонлиги томонидан босиб олинди. Абдуллахон II вафотидан сўнг Хива хонлиги яна мустақиллигини тиклаб олди. Шунингдек, 1598 йили Субхонқулихон яна Хоразмни Бухоро хонлигига қарам қилади. Узоқ вақт ўтмай Хива яна мустақил хонликка айланди. XVII асрда Хива хонлиги маданияти тарихида энг йирик арбоб сифатида иш кўрган хон Абулғозихонни кўрсатиб ўтиш мумкин. У фақат йирик давлат арбоби-гина бўлиб қолмай, машҳур тарихчи ва табиб ҳам эди. Абулғозихон Бухоро, Тошкент, Эрон шаҳарларида қувғинда, бир неча бор қамоқда бўлган, ниҳоят 1643 йили Орол ўзбеклари уни хон қилиб кўтардилар ва 1645 йили Хива тахтига чиқади. У деярли йигирма йиллик (1645—1663) хонлик даврида марказлашган давлат тузишга, мамлакат ривожини таъминлашга интилди, маданиятга эътибор берди. 1663 йили тахтни ўғли Анушахонга топширди. Абулғозихон фан

тарихида машҳур олим, Хоразм тарихнавислигининг асосчиси сифатида ном қолдирди. Унинг қаламига мансуб “Шажарайи тарокима” (“Туркманлар тарихи”) ва “Шажарайи турк” (“Турклар шажараси”) каби асарлар Марказий Осиё тарихига оид муҳим манба ҳисобланади. Бу асарлар немис, француз, рус тилларига таржима этилган ва шарқшунос олимлар орасида маълумдир. XVIII асрнинг охирига келиб Фарғона бутунлай Бухородан мустақил бўлиб ажраб чиқди ва Қўқон хонлиги вужудга келди. Бу хонликнинг асосчиси минг қабиласидан чиққан Шоҳрухбий бўлиб, у XVIII аср бошларида Фарғонада мустақил давлат барпо этади. Бу давлат аста-секин атрофдаги қишлоқ ва шаҳарларни босиб олиш ҳисобига кенгая болади.

Норбўтабий (1769—1800) йилларда Қўқон хонлигидаги зиддиятларни тинчитиб, ўз ҳокимиятини мустаҳкамлади. Бу хонлик XIX асрнинг биринчи ярмида анча ривож топди. У Тошкент ва унинг атрофидаги шаҳарларни, жанубий Қозоғистонни босиб олди, шунингдек, Фарғона шарқидаги вилоятлар ҳам унга қарам бўлди, ҳатто Кошғар чегараларига бориб етди, Олимхон, Умархон, Муҳаммад Али, Шералихон, Худоёрхонлар даврида Қўқон хонлигида ўзаро кескин курашлар давом этиб турди. Шу билан бирга Қўқон хонлигининг Кошғар, Хитой, Россия, Бухоро билан савдо-маданий алоқалари ривожланди. Шундай қилиб, ўзаро урушлар вақти-вақти билан кўтарилиб турсада, XVIII асрнинг охири XIX асрнинг бошига келиб Туркистонда уч мустақил давлат: Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликлари вужудга келди. Мазкур уч давлатда маданият, адабиёт, илм-фан, санъат ўзига хос равишда ривожланди.

Қўқон хонлигида XIX аср бошларида меъморчилик ривож топди, жуда кўп қурилиш ишлари олиб борилди, хусусан Қўқон, Марғилон, Наманган, Андижон каби йирик шаҳарларда турли бинолар: мадраса, масжид, хонақо, бозор, ҳаммом кабилар барпо этилди, каналлар ўтказилди, биноларни безаш ишларидан кенг фойдаланилди, ҳунармандчилик равнақ топди. Масалан: шу даврда мадрасаи Муҳаммад Ясовул, мадрасаи Ризқулбек, мадрасаи Офтоб ойм, мадрасаи Мингойим, мадрасаи Ҳакимхон тўра, мадрасаи Хўжа додхоҳ, мадрасаи Ҳаққули мингбоши каби мадрасаларнинг ўзидан бир нечтаси қурилди. Қоғоз ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Қўқон қоғози бутун Марказий Осиё шаҳарларида ўзининг сифати билан ном қозонди. Китоб ёзиш ва безаш ишлари, хаттотликка алоҳида эътибор берилди, ўтмиш машҳур шоирларнинг асарлари кўчирилиб, махсус ранг ва чизмалар билан безатилди. Лутфий, Навоий, Умархонларнинг девонларидан иборат “Муҳаббатнома” деган бир мажмуа махсус, чиройли қоғозга безаклар билан, гўзал хатда кўчирилиб хон томонидан Туркияга совға қилиб жўнатилган.

Қўқон хонлигининг сиёсий мавқеининг ошиши, иқтисодий-ижтимоий ривожини маданий ҳаётда ижобий ўзгаришларга олиб келди.

Адабиёт, санъат, тарихшунослик ва бошқа муҳим ижтимоий фанларда жонланиш юз берди. Бу жиҳатдан айниқса, Амир Умархон ҳокимияти (1809—1822) даврида анча ишлар амалга оширилди. У хонликни мустақкамлаш ва кенгайтириш, ташқи мамлакатлар билан иқтисодий ва дипломатик алоқаларни ривожлантириш билан бирга адабиёт, санъат равнақига катта эътибор берди, саройга шоирларни, адабиётчиларни тўплаб мушоиралар, учрашувлар ўтказиб турди. Ўзи ҳам “Амирий” тахаллуси билан ўзбек ва тожик тилларида шеърлар ёзди, рафикаси машҳур шоира Нодирабегим эса аёл шоира-адабиётчиларга раҳнамолик кўрсатди. Умархон топшириғи билан Фазлий Намангоний, адабиётчи шоирларнинг “Мажмуат уш-шуаро” (“Шоирлар тўплами”) тўпламини тартиб этиб, унга ўша даврда ижод этган жуда кўп шоирларнинг асарларидан намуналар киритди. Бу даврда Нодира, Увайсий, Адо, Фозий, Маҳзуна, Махмур, Маъдан, Дилшод, Баҳринисо, Мунтазир, Туробий, Нусрат, Гулханий каби адиблар етишиб чиқдилар. Уларнинг асарларида хонлар саройи ҳаётидан тортиб, оддий халқнинг кундалик турмуши, қийинчиликлари, халқ орасида вужудга келган норозиликлар, ахлоқ, инсонпарварлик, халқпарварлик масалалари ўз аксини топган. Бу адибларнинг кўтлари Фазлийнинг “Мажмуат уш-шуаро”идан жой олгандир. Улар асосан ўзбек тилида, кўпинча икки тилда, ўзбек ва тожик тилларида ижод этганлар. Фазлийнинг ўзи ҳам ўзбек ва тожик тилларида ёзилган қатор шеърий асарларнинг муаллифидир. XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган, ўзининг ҳажвий халқчил руҳдаги шеърлари билан ном қозонган талантили шоирлардан бири Махмурдир. Бу давр адибларидан Гулханий шеърлар билан бирга насрда “Зарбулмасал” деб номланувчи асар ёзган бўлиб, унда машҳур ҳинд асари “Калила ва Димна”нинг таъсири яққол кўринади. Асарда қушлар ҳаёти орқали ўз давридаги олий табақага мансуб бўлганларнинг кирдикорлари фош этилган. Асар ўзбек адабиётидаги масал жанрини бойитишга муҳим ҳисса қўшди. Бу даврда Қўқон хонлигида тарих илми соҳасида ҳам қатор асарлар яратилди. Улар XIX аср Туркистон тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир. Хўжа Муҳаммад Ҳакимхонтўранинг “Мунтахаб ат-таворих” (“Тарихлардан сайланма”), Ашур Муҳаммад Хўқандийнинг “Тарихи Шоҳрухий” (“Шоҳрух тарихи”), Жунайд Мулла Аваз Муҳаммаднинг “Тарихи шаҳонномой” (“Жаҳонни кўрсатувчи тарих”), Эшон хўжа Қори Тошкандийнинг “Хулосат ул-аҳвол” (“Аҳволлар хулосаси”), шунингдек, Муҳаммад Солиҳ Тошкандийнинг “Тарихи жадиди Тошканд” (“Тошкентнинг янги тарихи”), Мулла Олим Маҳдумнинг “Тарихи Туркистон” (“Туркистон тарихи”) каби китоблари шулар жумласидандир. Уларда ўша даврда хонликлар ўртасидаги курашлар, Қўқон хонлигини кенгайтириш соҳасида олиб борилган урушлар, унинг ерларини аста-секин рус аскарлари томонидан босиб олиниши ҳақидаги маълумотлар билан бирга маданият соҳасида олиб борилган ишлар ҳақида ҳам турли

факт ва ахборотлар келтирилгандир. Маълумки, Қўқон хонлиги шимолдан босиб келган рус аскарларининг биринчи ҳужумига учради ва унга бир неча йил давомида қаршилиқ кўрсатиб келди. Бу воқеалар ҳам шу тарихий асарларда қисман ўз ифодасини топгандир.

Хўжа Муҳаммад Ҳақимхонтўранинг “Мунтахаб ат-таворих” асарида Фарғона ва Бухоро тарихи аксини топган. Ҳақимхонтўра хонга яқин кишилардан бўлган, 1822 йили Мадалихон тахтга чиққандан сўнг ўзи бирга ўсиб улғайган Ҳақимхонтўрани аввал сийлаб, сўнг Қўқондан чиқариб юборади ва у Сибирга йўл олади. У Семипалатинск, Омск, Оренбург, Астрахон шаҳарларида бўлади, рус тилини ҳам ўрганади, рус амалдорлари, зобитлари билан бир неча бор учрашади. Ҳақимхонтўра ҳақида ахборот рус подшосига бориб етади ва Александр I уни Петербургга таклиф этади, у бормайди. Бунинг сабабини тушунтириб: “Ўзимнинг хешу ақраболаримдан бўлган подшоҳлардан нима кўрдиму, бегона мамлакат подшоҳидан нима кўрардим”, деб ёзади Ҳақимхонтўра ўз китобида. Александр I Оренбургга келганда Ҳақимхонтўранинг шу шаҳардалигини эшитиб, уни ўз ҳузурига чақириб, узоқ суҳбат қуради. Ҳақимхон рус подшосида яхши таассурот қолдиради. Ҳақимхон сўнг Астрахон орқали Кавказга, ундан Туркия ва Мисрга боради. Сўнг Қизил денгизда параходга ўтириб бир қанча шаҳарларда бўлади, Макка ва Мадинани зиёрат қилиб, Арабистон саҳролари орқали Мисрга қайтади. Ҳақимхонтўра сўнг Ироқ орқали Эронга ўтиб, унинг қатор шаҳарларини кўради, кўп қийинчиликлардан сўнг Бухорога келади. У сафарда Туркия султони ва Эрон шоҳи ҳузурда суҳбатда бўлади. Бухорога қайтгандан сўнг шайхулислом ҳузурига таклиф этилишига қарамай, Шаҳрисабзга қайтиб келади ва қолган умрини ўша ерда ўтказди. У ўзининг бошидан кечирганларини “Мунтахаб ат-таворих” деган асарида батафсил баён этган. Китобда ўша даврдаги Туркистон маданий ҳаёти, Қўқон, Бухоро хонликларидаги воқеалар ҳақида муҳим маълумотлар келтирилган, уларга муаллифнинг муносабати билдирилган. Бир сўз билан айтганда, Ҳақимхонтўра ўз даврининг етук давлат арбоби, адиби, тарихчиси, сайёҳидир. Унинг асари эса хотиранома адабиётига, тарих ва жуғрофия илмига қўшилган муҳим ҳиссадир.

Ҳақимхонтўра ўз даврининг билимдони, маданиятли зиёлиси, маърифатпарвар, қатор тилларни яхши билган ҳар томонлама маълумотли арбоб сифатида тарихда ном қолдирди. “Мунтахаб ат-таворих”нинг ўзбекча ва тожикча нусхалари бор.

Муҳаммад Солиххўжа Тошкандий ўзининг “Тарихи жадиди Тошканд” асарида Қўқон хонлигининг XIX аср ўрталаридаги шимолий чегаралари аҳоли, русларнинг ҳужумлари, аёвсиз урушлари, ерли ҳалқларнинг қаҳрамонона қаршилиги, Тошкент қамали, Самарқанд, Андижон, Марғилоннинг босиб олинishi, Қўқон хонлигининг Россияга бўйсундирилиши каби воқеаларни иштирокчи сифатида баён этади.

XIX асрнинг бошида, айниқса, Муҳаммад Раҳимхон даврида Хива хонлиги мустақамланди, сўнг унинг ерлари кенгайди. Савдо-со-тиқ, ҳунармандчилик, бошқа мамлакатлар билан иқтисодий-мада-ний алоқалар кучайди. Хивада, Хазорасп каби шаҳарларда мадраса, масжидлар қурилди, меъморчилик санъати, маданиятнинг бошқа соҳаларига нисбатан тараққийси учун имкон вужудга келди. Бу дав-рда меъморлик юксак даражада ривож топди. Паҳлавон Маҳмуд мақбараси ёнидаги мажмуа, Куя аркидаги бинолар, Муҳаммад Аминхон мадрасаси, Жума масжиди, Оллоқулихон саройи, Ичан қалъа мажмуаси каби қатор бинолар шу даврда вужудга келди. Ҳозир-ги Хива шаҳри, ундаги бой ва ранг-баранг бинолар, миноралар асо-сан XVIII—XIX асрнинг биринчи ярмида бунёд этилган. Бу даврда Хивада илм-фан, адабиёт, санъат аста-секин ривож топа бошлади. Мунис Хоразмий, Комил Хоразмий, Огаҳий, Аваз Ўтар каби етук қалам эгалари, шоир ва адабиётчи, тарихчилар етиштиб чиқиб, мил-лий адабиётни ривожлантиришга муносиб ҳисса қўшдилар. Бу дав-рда қатор тарихий асарлар, жумладан, Шарқнинг машҳур тарихчи-лари Маъсудий ва Ибн Асрнинг асарлари арабчадан, Мирхонд, Хон-дамирларнинг асарлари форсчадан ўзбек тилига таржима этилди. Абулғозий Баҳодирхондан бошланган Хоразм тарихнавислик мак-таби XIX асрга келиб янги босқичга кўтарилди. Мунис, Огаҳий, Баёнийлар “Фирдавс ул-иқбол” (“Бахт жаннати”), “Зубдат ут-та-ворих” (“Тарихлар қаймоғи”), “Риёз уд-давла” (“Давлат боғлари”), “Шоҳиди иқбол” (“Иқбол шоҳиди”), “Шажараи Хоразмшоҳий” (“Хоразмшоҳлар шажараси”) каби тарихий асарлар ёзиб қолдирди-лар ва Хоразм, умуман Туркистон тарихига оид муҳим давр воқеа-ларини ёритиб бердилар.

Бухоро амирлигида (1753—1920) узоқ давом этган ўзаро кураш-лар, парокандалик, мамлакат иқтисоди ва маданияти ривожига катта зарар етказди. Амир ҳокимиятни мустақамлаш, марказлаштириш ва кенгайтириш соҳасида тўхтовсиз кураш олиб борди. Айниқса, Мирза Ҳайдар замонида беклар ўртасидаги курашлар, турли халқ кўзғолонлари кучайди. Унинг вориси амир Насрулло (1826—1860) замонида зиддиятлар тинчитилиб, бир мунча юмшаб, у ўз давлати-ни жанубга томон анча кенгайтирди.

Бухоро амирлигида ўзаро низолар, бошқа хонлик билан кураш-лар тўхтовсиз давом этиб туришига қарамай қурилиш, маданият соҳасида айрим ишлар амалга оширилганини кўрамиз. Бу даврда табиий илм, фаннинг кўп соҳалари ўзининг олдинги мавқеини йўқотган, диний илмларнинг таъсири кучайган бўлсада, Бухоро Мар-казий Осиёда ўзининг маърифат маркази мавқеини сақлаб қолди. Бу ерда кўплаб мадрасаларда ўз даври талабаларига биноан ўқитиш ишлари давом этди. Кўп бўлмасада бинолар барпо этилди. Бухоро-даги аввалдан ҳукм суриб келган тарихнавислик соҳасида айрим асарлар вужудга келди.

XVIII аср охирлари ва XIX асрнинг биринчи ярмида Муҳаммад Вафой Карминагийнинг “Тухфаи хоний”, (“Хон тухфаси”), Муҳаммад Шарифнинг “Тож ут-таворих” (“Тарихлар тожи”), Мир Олим Бухорийнинг “Фатҳномаи султоний” (“Султоннинг ғалаба китоби”) асарлари яратилди. Уларда ўша даврдаги Бухоронинг ички ва ташқи сиёсати, давлат тузилиши, халқ ҳаракатлари, маданий ҳаёти ҳақида қизиқарли маълумотлар баён этилгандир.

Бу даврда ўзбеклар билан қардош бўлган бошқа қўшни халқлар маданий ҳаётида халқларни бирлашувга чақирувчи, дўстлик, биродарликни тарғиб этувчи етук ва машҳур арбоблар, адиб-шоирлар етишиб чиқдилар. Улар ўзаро урушларни, низоларни олдини олишга чақирувчи асарлар ёзиб, халқ манфаатларини ҳимоя этдилар. Қорақалпоқ Бердақ, туркман Махтумқули, қozoқ Чўқон Валихонов, Абайлар шулар жумласидандир.

4. XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ XX АСР БОШЛАРИДА ТУРКИСТОНДА МАДАНИЙ ҲАЁТ

(Рус мустамлакаси даври)

XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистоннинг сиёсий, иқтисодий-ижтимоий ва маданий-маънавий ҳаётида катта тарихий ўзгаришлар рўй берди. Россия кўндан бери Туркистоннинг табиий бойликларига эга бўлиш, мустамлакасини янада кенгайтиришга интилиб келарди.

XIX асрнинг 60—70-йилларига келиб Россия шу қабиҳ ниятини амалга оширишга киришди. У Туркистон хонликлари ерларини босиб ола бошлади. Қўқон хонлиги қўшини биринчи бўлиб рус босқинчиларига Сирдарё соҳилларида қаҳрамонона қаршилик кўрсатди. Рус қўшинлари барча воситаларни ишга солиб: қамал, қирғин, босқинчилик, аҳолини ҳайдаш, алдаш-авраш каби турли йўллар билан XIX асрнинг 60-йиллари давомида Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигининг кўп ерларини ўзларига тобеъ этдилар. Босиб олинган ерларда 1867 йили Туркистон генерал-губернаторлиги ўрнатилди. Бухоро билан сулҳ тузилиб, у Рус чоризмининг вассалига айлантирилди.

Хивага уч томондан рус қўшинларининг бостириб келиши, вайроналик, талон-тарож, қувғинлар 1873 йилдаги сулҳ билан якунланди ва Хива хонлиги ҳам Россиянинг вассалига айланди. Рус зобитлари, улар билан бирга келган амалдорлар томонидан талон-тарожлар туфайли қўлга киритилган жуда кўп маданий-маънавий бойликлар, безаклар, матолар, ёдгорликлар, ноёб қўлёзма китоблар, миниатюралар Петербургга олиб кетилди.

Туркистоннинг қисқа вақт ичида Россия томонидан босиб олиниши, шафқатсиз урушлар, аҳолини талон-тарож этиш, қирғинлар уюштириш, қуролсиз халқни хонавайрон этиш, алдаш, хуллас, бос-

қинчиликка хос бўлган барча воситалардан фойдаланиш ёрдамида амалга оширилди. Ўша даврда бу воқеаларнинг гувоҳи бўлган тарихий китобларда рус аскарлари, генералларининг қирғинлари, ерли аҳолининг қаттиқ қаршилиги, ўз шаҳарлари учун жон олиб, жон бериб жанг қилганлари ҳаққоний равишда тасвирланган. Масалан, хоразмлик машҳур тарихчи — бундай урушларнинг бевосита гувоҳи Баёнийнинг “Шажараи Хоразмшоҳий”, юқорида айтиб ўтилган Муҳаммад Солиҳ Тошкандийнинг “Тарихи жадиди Тошканд” каби асарларида Хоразмда рус аскарлари қирғинларидан жон сақлаб қочган аёл ва болаларни қувиб етиб, қиличдан ўтказиб, найза билан санчиб ташлагани ёки рус босқинчиларига қаршилик кўрсатган Тошкент аҳолисини 42 кун сувсиз қолдириб, қамал қилгани каби даҳшатли воқеалар баён этилган.

Россия кўндан бери Туркистонга кўз олайтириб келар эди, уни босиб олишдан асосий мақсад бу ернинг табиий, жуғрофий бойликларини қўлга киритиш — олтин, пахта, пилла каби дунё бозоридаги қимматли молларга хўжайинлик қилиш ҳамда ривожланиб келаётган рус капитализми учун янги бозорга эга бўлиш эди. Бундан ташқари Туркистонни босиб олиш Россиянинг Марказий Осиё, умуман, Шарқдаги мавқеини мустаҳкамлар эди.

Чор ҳукумати босиб олган ўлка, жумладан, Туркистон халқини ҳам иқтисодий, сиёсий қолоқликда, қарамлик ва нодонликда сақлаб туришдан жуда манфаатдор эди. Россия бу ерда халқни тўлиқ мустахлакда сақлаш, бойликлардан фойдаланиш сиёсатини амалга оширишга қаратилган ижтимоий-иқтисодий тизимни ўрнатиб, барча идора этиш йўллари, усул ва воситаларини кенг амалга оширди. Лекин Туркистоннинг босиб олиниши билан ривожланиб келаётган рус капитализмининг ва у орқали Оврўпонинг турли иқтисодий, маданий ютуқлари беихтиёр равишда бу ерда ҳам кенг тарқала боришини тезлаштирди, шаҳарларда янги маданият ташкилотлари ривожлана бошлади, янги савдо, банк, тиббиёт қорхоналари, темир йўл, телеграф, электр, телефон кабилар вужудга келди, газеталар, китоб босиш йўлга қўйилди ва ҳ. к. Бу борада дунё миқёсида, Яқин ва Ўрта Шарқ, Осиё мамлакатларида ҳам ўзгаришлар рўй берди. Капитализмнинг кўп жойда узил-кесил ғалабаси Шарқ ўлкаларида ҳам феодал қолоқликка қарши миллий ҳаракатларни кучайтирди, маърифат ва маданий тараққиётни тезлаштирди.

Туркистонда феодал тартибларни ўзгартириш, маданий юксалишга бўлган интилиш рус капиталистик муносабатларининг кириб келиш даврига тўғри келди. Туркистондаги маърифатпарварлик ҳаракати феодал тартибларга янги маданий ютуқларни қарши қўйиш, сўнг унинг устунлигини тарғиб қилишдан бошланиб аста-секин сиёсий тус ола борди ва Туркистонда Россиядан фарқ қилувчи, ерли халқнинг маънавияти хусусиятларини назарга олувчи тартиблар ўрнатиш талаб даражасига кўтарила борди.

Туркистонда маърифатпарварлик ҳаракати икки босқичда кечди. Биринчи даврда феодал тузум ва тартибларини танқид қилиш, маданий янгиликларни эгаллаш, Оврупонинг турли тилларини ўрганишни тарғиб қилиш, янгича илм-фаннинг аҳамиятини кўтариш каби масалалар олға сурилди. Аҳмад Дониш, Аваз Ўтар, Фурқат, Муқимий, Завқий сингари маърифатпарварлар етишиб чиқдилар.

Иккинчи босқичда маърифатчиликдан жадидизм ўсиб чиқдики, у эндиликда янгича таълим-тарбия, янги усул мактабларини йўлга қўйиш, дунёвий илмларни ҳар томонлама эгаллаш, маориф-маданиятда янги тартибларни ўрнатиш, янги ижтимоий-сиёсий масалаларни қўйиш даражасига кўтарилди. Жадидчилик ҳаракати туркий миллатларнинг маънавий-маданий кўтарилишига туртки бўлди. Туркистонда янги усул мактаблари очилиб, маърифатпарвар, илғор педагоглар бу мактаблар учун турли дарсликлар, ўқиш китоблари, қўлланмалар ярата бошладилар. Беҳбудий, Мунаввар Қори, Фитрат, Абдулла Авлоний, Ибрат, Ҳамза қабилар бу соҳада жонбозлик кўрсатдилар ва бу ишда фаол иштирок этдилар. Жадидлар бошқа ўлкалардаги маърифатпарварлик ҳаракатлари билан ҳам алоқа ўрната бошладилар. Бу даврда Туркистонда маърифатпарварлик ва жадидчиликнинг турли, янги таълим-тарбия, ўқув-ўқитув масалаларини ўзида акс эттирувчи жуда кўп журналлар нашр этилди. “Тараққиёт”, “Ойна”, “Тужор”, “Садойи Туркистон”, “Самарқанд” каби журналлар шулар жумласидандир.

Маърифатчилик ҳаракати айниқса ўзининг ривож топган босқичида Туркистонда ўзга юртлардаги ижобий ютуқлардан фойдаланган ҳолда мустақил маънавий тараққиёт йўлини қидириш ва тарғиб этиш масалаларини олға сурди. Бу ҳаракат рус подшо ҳокимиятининг мустамлакачилиқ сиёсатига зарар келтиришидан чўчиган чоризм амалдорлари уни чегаралаш ва бўғиб қўйиш чора-тадбирларини кўра бошладилар.

XIX асрнинг охири XX аср бошларида Туркистонда жуда мураккаб ижтимоий-сиёсий ҳодисалар билан бирга унинг маданий ҳаётида ҳам тез ва шиддатли ўзгаришлар рўй берди. Маданият, адабиёт, таълим-тарбия, дин, мафкура соҳасида турли оқимлар пайдо бўлди, улар орасидаги муносабатлар мураккаб тус олди. Ёш бухороликлар, ёш хиваликлар ҳаракати вужудга келди.

1917 йилдаги бутун Россияда юз берган феврал ва октябр инқилоблари унинг мустамлакаси бўлмиш Туркистонда ҳам тўнтаришларга олиб келди.

1918 йилда Туркистон Автоном Социалистик Республикаси ташкил этилди, лекин унинг умри узоққа чўзилмади. 1920 йилларга келиб Бухоро ва Хива хонликлари ҳам узил-кесил тугатилди. 1924 йилда Туркистонда большевиклар, РКП(б) ва унинг Ўрта Осиё бюроси томонидан ишлаб чиқилган ягона Совет давлати доирасидаги миллий-давлат чегараланиши амалга оширилди.

IX—XII АСРЛАРДА МОВАРОУННАҲР ВА ХУРОСОНДА МАДАНИЙ ЮКСАЛИШИ

VIII—XII-асрлар давомида Марказий Осиёда катта ва муҳим ўзгаришлар рўй берди. Мовароуннаҳр ва Хуросон араблар томонидан тўлиғича босиб олиниб, араб халифалиги — империяси таркибига киритилди.

Ерли халқ араб мустахлакачилигига қарши тўхтовсиз кураш олиб борди ва аста-секин IX—X асрларга келиб бу ерда мустақил давлатлар вужудга кела бошлади. Мустақил давлатчилик соҳасида ўзаро урушлар давомида Сомонийлар, Қорахонийлар, Маъмунийлар, Фазнавийлар, Хорозмшоҳлар бирин-кетин ҳукмронлик қилиб, тарих саҳнасига келиб-кетдилар. Лекин шунга қарамай бу давр маданияти, маънавий ҳаётида жуда катта ижобий ўзгаришлар рўй бердики, улар нафақат Мовароуннаҳр, балки бутун мусулмон Шарқи тарихида ўчмас из қолдирди.

Маънавий ҳаётда эски динлар ўрнига ислом мустаҳкам ўрин эгаллади. У фақат дингина эмас, балки янги маънавий йўналиш сифатида бутун маданий жараёнга, барча мусулмон мамлакатлари орасида ижтимоий-маданий, маърифий алоқаларнинг кучаявига ҳам катта таъсир кўрсатди. Бу даврда маънавиятда ҳурфикрлик, ҳар қандай билим, илм-фанга ҳурмат, диний оқимлар эркинлиги устунлик қилди. Диний ва дунёвий илмлар узвий боғлиқ ҳолда ривож топдилар. Қадимги юнон, ҳинд ва бошқа илмий анъаналаридан ҳам кенг фойдаланилди.

Мовароуннаҳрдаги қадимги бой маданий қадриятлар ислом билан боғлиқ бўлган янги маънавий анъаналарнинг шаклланиши ривож топшида муҳим роль ўйнади. XI—XII асрларга келиб Мовароуннаҳр, унинг қадимий шаҳарлари — Бухоро, Самарқанд, Марв, Урганч, Аксикет, Хива, Шош ва бошқа бутун мусулмон Шарқидаги маданий мараказлар қаторида машҳур бўлдилар. Марказий Осиёда араб, форс ва туркий тиллар кенг тарқалганлиги, аҳоли ўртасида, айниқса, туркий ва форсий тилдан кенг фойдаланилганлиги ҳақида маълумотлар серобдир.

Араб тили Марказий Осиёни ислом маданияти, араб дунёси, араб тилида яратилган маданий-маънавий бойликлар, юнон тилидан қилинган илмий таржималардан баҳраманд бўлишга олиб келган бўлса, форс тили қадимги ва ўрта асрдаги Эрон маданияти, шеърятини чуқур ўрганиш, маданий алоқаларни ривожлантириш имконини берди.

Кенг тарқалган туркий тил Ўрта Шарқ ва шимолдаги, Қошғарда-ги барча туркий тилли халқлар билан тарихий-маданий алоқаларни янада кучаявига олиб келди. Кўп тиллилик бу давр маданиятининг муҳим хусусияти ва ривожланишини муҳим сабабларидан бири ҳамдир.

Бу даврда Мовароуннаҳр ва Хуросон бутун мусулмон дунёсига ўзларининг араб, форс, туркий тилларда ёзилган асарлари билан танилган алломаларни, дин арбобларини, адибларни етиштирди. Бу буюк сиймолар илм-фан, адабиёт, ислом дини, ахлоқ-одоб, давлатчилик, сиёсат соҳаларида ўзларининг ҳозирга қадар ўз аҳамиятини йўқотмаган фикр-ғоялари билан аجدодлар томонидан зўр ҳурмат билан тилга олиниб келинадилар. “Маъмун академияси” деб номланган Хоразмдаги илмий марказ ҳам шу даврда фаолият кўрсатди.

Мусо Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Замахшарий, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Марғиноний, Аҳмад Ясавий кабилар бу давр маънавиятининг юлдузлари бўлиб, IX—XII асрлар маданий юксалишида ниҳоятда муҳим роль ўйнадилар.

Бу асрлар Марказий Осиё маданиятида Ренессанс — Уйғониш даврини ташкил этиб, бу жараён тўсатдан мўғуллар босқинчилиги натижасида узилиб қолди: маданият арбоблари ўлдирилди, турли ўлкаларга тарқаб кетди, кутубхоналар, маданият ўчоғлари барбод этилди. Лекин бу давр IX—XII асрлардаги Мовароуннаҳр ва Хуросон маданияти ютуқлари мусулмон Шарқи, жаҳон маданияти тарихида ўчмас из қолдирди.

МУСО АЛ-ХОРАЗМИЙ

(783—850)

Буюк математик, астроном ва географ Муҳаммад ал-Хоразмий VIII асрнинг охири ва IX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этди. Бу даврда Марказий Осиё араб халифалиги таркибига кирар эди.

Ривожланиб келаётган мавжуд тузум тақозо қилган ижтимоий-иқтисодий талаблар бу даврдаги тараққиёт жараёнининг асосий омилларидан бири бўлди. Курилиш, савдо-сотик, ҳунармандчилик, деҳқончилик ва бошқа соҳаларни янада тараққий эттириш учун астрономия, геодезия, геометрия каби фанларни ривожлантириш зарурияти туғилди. Ўша даврнинг илғор олимлари бу фанларнинг амалий аҳамияти ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиб, Муҳаммад ал-Хоразмий эса шу олимларнинг пешқадами ва йўлбошчиси эди.

Хоразмий дунё фанига ғоят катта ҳисса қўшди. У алгебра фанининг асосчиси бўлди. “Алгебра” сўзининг ўзи эса унинг “Ал-китоб ал-мухтасар фи ҳисоб ал-жабр ва ал-муқобала” номли рисоласидан олинган. Унинг арифметика рисоласи ҳинд рақамларига асосланган бўлиб, ҳозирги кунда биз фойдаланадиган ўнлик позицион ҳисоб-

лаш системаси ва шу системадаги амалларнинг Оврўпода тарқалишига сабаб бўлди. Олимнинг “ал-Хоразмий” номи эса “алгоритм” шаклида фанда абадий ўрнашиб қолди. Унинг географияга доир асари эса араб тилида ўнлаб географик асарларнинг яратилишига замин яратди. Хоразмийнинг “Зиж”и Оврўпода ҳам, Шарқ мамлакатларида ҳам астрономиянинг ривожланиш йўлини кўрсатиб берди. Лекин афсуски, фаннинг бир неча тармоқларига асос солган, “ўз даврининг энг буюк математики ва агар барча шарт-шароитлар назарга олинса, ҳамма даврларнинг ҳам энг буюкларидан бири” (Ж. Сартон) бўлган бундай сиймонинг ҳаёти ҳақида маълумотлар деярли сақланмаган.

Хоразмий Хоразм ўлкасида туғилиб, ўсди. Адабиётларда 783 йил унинг туғилган йили деб қабул этилган. У дастлабки маълумот ва турли соҳадаги билимларни асосан ўз юртида, Марказий Осиё шаҳарларида кўпгина устозлардан олган, деб билмоқ мумкин.

Манбаларда Хоразмийнинг исмига яна ал-Мажусий ва ал-Қутруббулий деган атамалар ҳам қўшиб айтилади. Буларнинг биринчиси олим Хоразмнинг асли маҳаллий аҳолисидан, яъни оташпарастлар (арабча — “мажус” — оташпараст дегани) оиласидан, балки шу оташпарастлик динининг қоҳинлари оиласидан келиб чиққанлигини, шу билан бирга олимнинг ўзи ёки отаси мажусий бўлиб, улар исломни кейин қабул қилганлигини кўрсатади. Хоразмда мажусийлар исломдан кейин ҳам узоқ муддат ўз диний урф-одатларини сақлаб келган. Бу ҳақда Беруний ўзининг “Осори боқия” асарида гувоҳлик беради. Келтирилган исмларнинг иккинчиси, Хоразмий мўйсафидлик йилларини Бағдод яқинида Дажла бўйидаги ал-Қутруббул даҳасида ўтказганлигини кўрсатади. Одатда араблар бирор кишининг характерли хусусиятлари, ҳунарлари, севимли одатлари ёки яшаш жойларига қараб, унга бир неча хил исм — “нисбалар” берадилар. Хоразмийнинг ал-Қутруббулий исми ҳам шу тариқа пайдо бўлган.

Хоразм жуда қадимги маданиятга эга бўлиб, унинг қишлоқ хўжалиги суғорма деҳқончиликка асосланар, бу ўз навбатида, астрономия ва хронологиянинг ривожланган ҳисоблаш усуллариининг мавжуд бўлишини тақозо этар эди. Ҳақиқатан ҳам, қадимги Хоразмда астрономия жуда ривожланган, хоразмликлар осмон “сирлари”ни арабларга қараганда анча яхши билганлар. Археологик қазишмалар Хоразмда қадимда исломдан бир неча аср аввал ҳам расадхоналар бўлганлиги ва у ерда муттасил астрономик кузатишлар олиб борилганлигидан гувоҳлик беради. Хоразмийнинг бизгача етиб келган асарларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, у юнон, ҳинд ва эрон астрономияси ва математикасини яхши билган.

Маълумки, ал-Маъмун 809 йилдан Марвда дастлаб халифа Хорун ар-Рашиднинг ноиби, сўнг 813 йилдан бошлаб халифа бўлади ва 819 йили Бағдодга кўчади. Ал-Маъмун Марвда бўлганида Хораз-

мийни, мувароуннаҳрлик ва хуросонлик бошқа олимларни ўз саройига жалб қилган.

Халифа ал-Маъмун даврида Бағдодда Марказий Осиё ва Хуросондан келган бир гуруҳ йирик олимлар ижод этган. Улар орасида Хоразмий билан бир қаторда Марвдан Яҳё ибн Абу Мансур, ал-Фарғоний, Ҳабаш ал-Марвазий, Холид ибн Абдумалик ал-Марваррудий, Форобдан Абул Аббос ал-Жавҳарий ва бошқа олимлар бор эди.

Бағдодда ал-Маъмун отаси томонидан асос солинган илмий марказ — “Байт ул-ҳикма” фаолиятини ҳар томонлама такомиллаштириб, унга йирик давлат муассасаси тусини бериб, аввалига таржимонлик фаолиятини кенг кўламда ривожлантирди. Византия, Ҳиндистондан кўплаб китоблар келтирилиб, “Байт ул-ҳикма”нинг фаолият доираси бирмунча кенгайтирилади, унинг қошида иккита йирик расадхона: биринчиси 828 йилда Бағдоднинг аш-Шаммосия маҳалласида, иккинчиси Дамашқ яқинидаги Касиюн тоғида 831 йилда барпо этилади. Иккала расадхонанинг ҳам фаолиятини Марказий Осиё ва Хуросондан келган олимлар бошқаради. Хоразмий бу илмий марказнинг мудирини сифатида унинг фаолиятини кузатиб туради.

Хоразмий даврида “Байт ул-ҳикма”да ишлаган йирик таржимонлар орасида Ҳажжож ибн Юсуф ибн Матар, Абу Закариё Юҳанно ибн ал-Битриқ, Ҳунайн ибн Исҳоқ ва Кусто ибн Луқо ал-Баълбаккийлар бор эди. Бағдодга келган Марказий осиелик олимлар орасида машҳур астроном Аҳмад ибн Касир ал-Фарғоний (вафоти 816 йил)нинг номини эслатиш лозим. Марвлик Яҳё ибн Абу Мансур Бағдоднинг аш-Шаммосия маҳалласидаги расадхонанинг асосчиси ва раҳбари бўлди. Расадхонадаги ишлар ҳақида у “Байт ул-ҳикма”нинг мудирини Хоразмийга ҳисобот бериб турарди. Яҳё 831 йили вафот этганидан сўнг Хоразмий бу расадхонани ҳам бошқаради ва у ердаги кузатишларда фаол қатнашади. Яҳёнинг қаламига мансуб “Зиж ал-мумтаҳан” (“Синалган зиж”) номли астрономик асари маълум. Дамашқ яқинида Касиюн тоғидаги расадхонани Холид ибн Абдумалик ал-Марваррудий бошқаради. У ҳам ўз “Зиж”ини тузади. Холид Ер меридианининг узунлигини ўлчаш ишларига бошчилик қилади.

Марвлик машҳур астроном ва математик Ҳабаш ал-Ҳосиб (“Ҳисобчи ҳабаш”) лақаби билан маълум бўлган Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал-Марвазий ҳам Бағдодда Хоразмий билан ҳамкорликда ишлаган. У иккита “зиж” тузган бўлиб, булар Ўрта аср астрономлари томонидан кенг фойдаланилган. Тадқиқотчиларнинг кўрсатишича, у тангенс ва котангенс, косеканс функцияларини киритиб, уларнинг жадвалларини ҳам келтирган.

Хоразмий билан Бағдодда, кейинчалик “Маъмун академияси” деб танилган “Байт ул-ҳикма”да ижод этган олимларнинг барчаси-

ни ҳам Марказий осиелик ёки хуросонлик дейиш хато бўларди. У ерда Сурия, Ироқ, Эрон ва халифаликнинг бошқа ерларидан келган олимлар ҳам ишлаган. Бироқ улар орасида Марказий осиеликлар салмоқли ўринни эгаллаган. Хоразмий ана шундай илмий муҳтда яшаб ижод қилди ва 850 йилда Бағдодда вафот этди.

Хоразмий қаламига мансуб 20 дан ортиқ асарларнинг фақат 10 таси бизгача етиб келган. Булар “Алжабр ва ал-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб” — алгебраик асар, “Ҳинд ҳисоби ҳақида китоб” ёки “Кўшиш ва айриш ҳақида китоб” — арифметик асар, “Китоб сураат-ул-арз” — географияга оид асар. “Зиж”, “Астурлоб билан ишлаш ҳақида китоб”, “Астурлоб яшаш ҳақида китоб”, “Астурлоб ёрдамида азимутни аниқлаш ҳақида”, “Китоб ар-руҳома”, “Китоб ат-таърих”, “Яҳудийларнинг тақвими ва байрамларини аниқлаш ҳақида рисола”. Бу асарларнинг тўрттаси араб тилида, биттаси Фарғонийнинг асари таркибида, иккитаси лотинча таржимада сақланган ва қолган учтаси ҳали топилган эмас.

Хоразмийнинг арифметик рисоласи қачон ёзилгани номаълум. Бироқ унда олим алгебраик рисоласини эслайди. Демак, бундан Хоразмий арифметик рисолани алгебраик рисоладан кейин ёзгани маълум бўлади. Бу рисола XII асрда Испанияда лотин тилига таржима қилинган. Таржиманинг XIV асрда кўчирилган ягона қўлёзмаси Кембриж университети кутубхонасида сақланади. Рисола “Диксит Алгоризми”, яъни “Ал-Хоразмий айтди” ибораси билан бошланади. Бундан кейин Хоразмий тўққизта ҳинд рақамининг сонларни ифодалашдаги афзалликлари ва улар ёрдамида ҳар қандай сонни ҳам қисқа қилиб ва осонлик билан ёзиш мумкинлигини айтади. Асарнинг лотинча қўлёзмасида ҳинд рақамлари кўпинча ёзилмай, уларнинг ўрни бўш қолдирилган ёки аҳён-аҳёнда 1, 2, 3, 5 сонларга мос келадиган ҳинд рақамлари ёзилган. Кўпинча эса ҳинд рақамлари ўша даврда Оврўпода кенг тарқалган рим рақамлари билан алмаштирилган.

Хоразмий ҳинд рақамлари асосида ўнлик позицион системада сонларнинг ёзилишини батафсил баён қилади. У сонларнинг бундай ёзилишидаги қулайликлар, айниқса, нол ишлатилишининг аҳамиятини алоҳида таъкидлайди. Кейин Хоразмий арифметик амалларни баён қилишга ўтади. Бунда Хоразмий сонларнинг мартабаларини, яъни разрядларини эътиборга олишни ҳамда нолни ёзишни унутмасликни уқтиради, акс ҳолда натижа хато чиқади, дейди у.

Рисоланинг бошланишида Хоразмий ундаги масалалар ўз даврининг амалий талабларига жавоб сифатида вужудга келганлигини қайд қилади.

У шундай дейди: “...Мен арифметиканинг оддий ва мураккаб масалаларини ўз ичига олувчи “Алжабр ва ал-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб”ни таълиф қилдим, чунки мерос тақсим қилишда, васиятнома тузишда, мол тақсимлашда ва адлия ишларида, савдода

ва ҳар қандай битимларда ва шунингдек, ер ўлчаш, каналлар ўтказишда, (амалий) геометрия ва бошқа шунга ўхшаш турлича ишларда кишилар учун бу зарурдир”.¹

Рисоланинг Кембриж университети кутубхонасида сақланаётган лотинча қўлёмасининг матнини 1857 йили Б. Бонкомпаньи нашр этган. Мазкур қўлёманинг фоторепродукциясини тарихчи А. П. Юшкевич ҳам нашр этган.² Ундан ташқари, А. П. Юшкевич ўз рисоласида Хоразмий рисоласига алоҳида параграф бағишлаган.³ Б. Бонкомпаньининг нашри асосида Ю. Х. Копелевич ва Б. А. Розенфелдлар рисоланинг русча таржимасини нашр этишган.⁴ Хоразмийнинг 1200 йиллик юбилеи муносабати билан 1983 йили бу асарнинг қайта нашри ва ўзбекча таржимаси чоп этилди.⁵

Хоразмийнинг арифметик рисоласи XII асрдаёқ Испанияда севиллялик Иоанн томонидан қайта ишланган. Кейинчалик то янги давргача Оврўпо олимлари Хоразмий рисоласини қайта-қайта ишлаганлар, у асосида дарсликлар ёзганлар. Бу қайта ишланган нусхалар ва дарсликларнинг номида “Алгоризм китоби” деган ибора бўлган.

Хоразмийнинг арифметик рисоласи ҳинд рақамларига асосланган ўнлик позицион ҳисоблаш системасининг Оврўпода, қолаверса бутун дунёда тарқалишида буюк аҳамият касб этди. Оврўпога ҳинд рақамлари араблар орқали ўтганлиги учун улар “араб рақамлари” деб аталади ва ҳозир ҳам шундай деб аталиб келинмоқда. Оврўполиклар узоқ вақтгача ҳинд рақамларига асосланган ҳисоб тизимини “алгоризми” деб атаб келдилар. Фақат XVI аср ўрталаридагина бу ном “арифметика” ибораси билан алмаштирилади. Шундан кейин то ҳозирги кунгача “алгоризм” ёки “алгоритм” деганда ҳар қандай мунтазам ҳисоблаш жараёни тушуниладиган бўлди. Бу ибора билан ал-Хоразмийнинг номи фанга абадий кириб қолди.

Хоразмийнинг алгебраик рисоласининг тўлиқ номи — “Ал-китоб ал-мухтасар фи ҳисоб ал-жабр ва ал-муқобала” Рисоланинг номидаги “ал-жабр” ва “ал-муқобала” сўзлари “тўлдириш” ва “рўпара қўйиш” — ўрта аср алгебрасининг иккита асосий амалини англатади. “Алжабр” сўзи лотинча транскрипцияда “алгебра” бўлиб, Хоразмий асос солган янги фаннинг номи бўлиб қолди. Хоразмийнинг алгебраик рисоласи уч қисмдан иборат: 1) алгебраик қисм, бунинг охирида кичик бир бўлим — савдо муомаласидаги боб кел-

¹ Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий. Танланган асарлар. Тошкент, “Фан”, 1983, 78-бет.

² А. П. Юшкевич. Арифметический трактат Мухаммеда ибн Муса ал-Хорезми. Труды института истории естествознания и техники, АН СССР, вып. 1, М., 1964.

³ А. П. Юшкевич. История математики в среднее века. М., 1961.

⁴ Мухаммед ал-Хорезми. Математические трактаты. Т., 1964.

⁵ Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий. Танланган асарлар. Т. “Фан”, 1983.

тирилади; 2) геометрик қисм, алгебраик усул қўлланиб ўлчаш ҳақида; 3) васиятлар ҳақидаги қисм. Хоразмий уни алоҳида ном билан “Васиятлар китоби” деб атаган. Хоразмий ўз рисоласида ҳеч қандай белги келтирмайди ва мазмунни бутунлай сўз билан баён этади ва шакллар келтиради.

Асарнинг бошида Хоразмий ўз олдига қўйган мақсад — комплекс масалаларни ақс эттирган. Шу билан бирга Хоразмий халифаликда кун тартибида турган эҳтиёжлар, ислом ва шарият талабларига кўра юзага келадиган масалалар, меъморчилик ва ирригация билан боғлиқ бўлган масалаларни ҳал қилишни ҳам кўзда тутганлигини билдиради. Умун олганда, Хоразмий алгебраси — бу сонли квадрат ва чизиқли тенгламаларни ечиш ҳақидаги фандир.

Хоразмийнинг айтишича, алгебрада уч хил сон билан иш кўрилади: илдиз (жизр) ёки нарса (шай), квадрат (мол) ва оддий сон ёки дирҳам (пул бирлиги). Яна унинг айтишича, илдиз ўзини ўзига кўпайтириладиган миқдордир, квадрат эса илдизни ўзига кўпайтиришда ҳосил бўлган катталиқдир. Хоразмий иш кўрадиган тенгламалар мана шу уч миқдор орасидаги муносабатлардир. У аввал рисолада кўриладиган олти чизиқли ва квадрат тенгламанинг таснифини келтиради. Бундан кейин аниқ мисоллар билан бошқа ҳар қандай тенгламалар рисола моҳиятидаги асосий амаллар — алжабр ва алмуқобала амаллари ёрдамида олти коноик кўринишга келтирилади.

Хоразмий асос солган алгебра фанини ундан кейинги Шарқ олимлари муваффақиятли ривожлантирдилар.

Хоразмийнинг бошқа асарларидан фарқли ўлароқ, унинг алгебраик рисоласининг учта қўлёзмаси сақланган. Улар Кобулда, Мадинада ва Оксфорд университетининг Бодлеян кутубхонасида сақланади.

Рисола 1145 йили Севилияда (Испания) Роберт Честер томонидан лотин тилига таржима қилинган. Асарнинг арабча қўлёзмалари ва лотинча таржималари XIX ва XX аср олимлари томонидан чуқур ўрганилган.

Хоразмийнинг энг йирик астрономик асари унинг “Зиж” идир. Олим бу асарини 830 йил атрофида ёзган.

Хоразмийнинг “Зиж”и 37 боб, 116 жадвалдан иборат. Асарнинг аввалги беш боби хронологияга бағишланган бўлиб, “тўфон”, “искандар”, “сафар” ва христиан эраларидаги саналарни ҳижрий эрага кўчириш қоидалари келтирилади. 6-бобда айлана — 12 буржга, бурж — 30 даражага, даража — 60 дақиқага, дақиқа — 60 сонияга ва ҳоказо майда бўлақларга бўлиниши баён этилади. 7—22-боблар Куёш, Ой ва беш сайёранинг ҳаракатлари масаласига бағишланган. Бу бобларда Хоразмий қадимги ва илк ўрта аср ҳинд астрономик маълумотларидан, Эрон ва Юнон маълумотларидан моҳирона фойдаланган ҳолда Птолемейнинг геомарказ системасига асосланиб, планеталар ҳаракатини баён этган. 23-боб тригонометрияга бағишланган,

унда Хоразмий “текис” ва “аксланган синус” тушунчаларини киритади ва бу функциялар жадвалларини келтиради. 25—27-боблар математик географияга бағишланган. Бу ерда географик жойларнинг узунлик ва кенгликларини аниқлаш қоидалари келтирилади ва бу координатларнинг ўзгариши Қуёшнинг йиллик, кеча-кундузлик ҳаракатида эклиптик, экваториал координатларнинг ўзгариши билан боғлиқлиги кўрсатилади.

28-бобда Хоразмий яна тригонометрик масалаларга мурожаат қилади ва тангенс, котангенс тушунчаларини киритади ҳамда уларга мос жадвалларни келтиради. 29-бобда планеталар ҳаракатининг тезлиги аниқланади. 30-бобда Қуёш ва Ой кўринмас кулчаларининг ўлчами келтирилади. 31-32 ва 36-37-боблар мунажжимлик масалаларига бағишланган, 33-35-боблар Қуёш ва Ой тутилиши ва параллакс (ёритгичнинг кўриниш фарқи) масалаларига бағишланган.

Хоразмий “Зиж”и халифалиқдаги дастлабки астрономик асарлардан эди. Асар ёзилиши билан олимларнинг диққатини ўзига жалб этди. Унга Хоразмийнинг замондошларидан Фарғоний, Ал-Ҳошимий ва бошқалар юксак баҳо беришган. Абу Райҳон Беруний бу “Зиж”ни шарҳлашга учта асарини бағишлаган. Фан тарихида испаниялик араб астрономи Маслама ал-Мажритий томонидан 1007 йили кўчирилган нусха диққатга сазовор. Бу нусхани 1126 йили Аделард Бат Испанияда лотинчага таржима қилди. Хоразмий “Зиж”и ҳозир мана шу лотинча таржимада мавжуд. Шу таржиманинг тўрт қўлёзма нусхаси асосида 1914 йили Х. Зутер “Зиж”нинг лотинча танқидий матнини, шу матн асосида О. Нейгубауэр эса 1962 йили унинг инглизча таржимасини нашр этган. Мана шу икки нашр асосида “Зиж”нинг тўла русча ва қисман ўзбекча таржималари нашрга тайёрланди.

Хоразмий “Зиж”ининг Оврўпо фанига таъсири Х. Зутер, К. А. Наллино ва И. Ю. Крачковскийлар томонидан яхши ўрганилган. Тадқиқотчилар яқдиллик билан таъкидлашича, Хоразмийнинг бу асари унинг арифметик ва алгебраик рисоалари каби бундай асарларга эҳтиёж туғилган пайтда юзага келади ва бу асари билан олим астрономик асарлар ёзилиш услубини стандартлаштирди, бу стандарт эса то Улғубек “Зиж”игача ўз кучини сақлади.

Хоразмий ўз “Зиж”ида бошланғич меридиан сифатида, ҳинд анъанасига кўра, Арин (ҳозирги Ҳиндистондаги Ужайн) шаҳридан ўтган меридианни танлаган, Оврўпода XIII асрда Рожер Бекон ва Буюк Алберт ҳам Арин меридиани ғоясининг тарафдорлари бўлганлар. Арин ғоясига кўра, Айялик Петр (Франциядан) 1410 йили ўзининг “Ер тасвири” номли асарини ёзди. Бу асарнинг 1487 йили чоп этилган бир нусхасидан Христофор Колумб фойдаланган. Колумбнинг ўзига тегишли нусха ҳошиясига ёзган эслатмаларига кўра, Арин ғояси унда Ернинг ноксимон эканлиги ва ернинг Аринга диамет-

рал қарама-қарши тарафида Аринга ўхшаш жой бўлиши кераклиги ҳақида тасаввур ҳосил қилган.

Шундай қилиб, Хоразмийнинг “Зиж”и география соҳасидаги буюк кашфиётларга ҳам алоқадор бўлди.

Хоразмий географик асарининг ёзилган йили аниқ маълум эмас. Академик В. В. Бартольд бу асар 836—847 йиллар орасида ёзилганлигини аниқлаган.¹

Асар 1037 йили кўчирилган ягона арабча нусхасида бизгача етиб келган бўлиб, бу нусха Страсбург университети кутубхонасида сақланади.

Китобда шаҳарлар, тоғлар, денгизлар, ороллар ва дарёлардаги 2402 та географик жойнинг координатлари келтирилади. Шаҳарлар, дарёлар, тоғлар, ороллар ва бошқа объектлар иқлимлар бўйича тақсимланган. Иқлим сўзи аслида юнонча клима — “оғиш” сўзидан келиб чиққан бўлиб, уни фанга Гиппарх (эрамыздан олдинги II аср) киритган. Гиппарх Ернинг одамлар яшайдиган қисмини 12 та иқлимга ажратган. Ундан сўнг Птолемей иқлимларнинг сонини 8 тагача камайтиради, лекин ўз “География”сида у иқлимлар назариясига тўла риоя қилмайди, чунки географик жойларни минтақалар ва епархиялар бўйича тақсимлайди.

Географияни иқлимлар назариясига тўла риоя этган ҳолда биринчи марта Хоразмий баён қилади. У ернинг маъмур, яъни инсонлар яшайдиган обод қисмини етти иқлимга ажратади. Хоразмий қадимги юнон олими Птолемейдан фарқли ўлароқ, минтақалар, мамлакатлар ва улардаги географик жойларни эмас, балки 1-иқлимдан то 7-иқлимгача жойлашган жойларни тавсиф этади.

Хоразмийнинг географик рисоласи ўрта асрлардаги энг биринчи географик асар эди. Шунинг учун унинг иқлимлар назарияси кейинги даврларда географиянинг ривожланишида катта аҳамият касб этди. Хусусан, унинг иқлимлар назарияси Ернинг маъмур қисмини иқлим минтақалари бўйича ўрганишни осонлаштирди.

Хоразмий ҳам Птолемей каби узунликларни Капар оролларида бошлаб ҳисоблайди. Хоразмий экватордан жанубда 8 шаҳар, 1-иқлимда 64-шаҳар, 2-иқлимда 54 шаҳар, 3-иқлимда 59 шаҳар 4-иқлимда 146 шаҳар, 5-иқлимда 79 шаҳар, 6-иқлимда 63 шаҳар, 7-иқлимда 25 шаҳар ва 7-иқлимдан шимолда 40 шаҳарнинг координатларини келтиради.

Рисоланинг иккинчи бобида иқлимлардаги тоғлар тавсифланади. Тоғларнинг боши ва охирининг координатлари келтирилади. Хоразмий Яқин ва Ўрта Шарқдаги ҳамда Кавказ ва Марказий Осиёдаги тоғларни ҳам у ерлардаги шаҳарлар каби батафсил баён қила-

¹ В. В. Бартольд. Введение к изданию Худуд Ал-адам. Сочинение: т. VIII, М., 1973, стр. 504—545.

ди. Шунга қараганда олим у ерларнинг географияси билан шахсан таниш бўлган кўринади.

Рисоланинг учинчи бобида Хоразмий денгизларни, тўртинчи бобида оролларнинг қирғоқ чизиқлари ва улардаги пунктларни, бешинчи бобида эса мамлакатларни, олтинчи бобида эса дарёлар ва булоқларни тавсифлайди.

Хоразмийнинг “Китоб сура-ул-арз” асари кўп олимлар томонидан ўрганилган. Лекин асар шу пайтгача тўла равишда бирорта ҳозирги замон тилига таржима қилинмаган. 1983 йили олимнинг 1200 йиллик юбилейи муносабати билан бизда бу асарнинг ўзбекча таржимаси Хоразмийнинг “Танланган асарлар”и таркибида чоп этилди.

Хоразмийнинг юқорида келтирилган асарлариёқ у фаннинг қатор тармоқларининг асосчиси бўлганлигини кўрсатади. Унинг ғоялари математика ва астрономиянинг оёққа туриши ва ривожланишига сабаб бўлди. Ҳозирги даврда унинг хизматлари жаҳон афкор омма-си томонидан эътироф этилган.

Хоразмий асарлари дунёнинг турли кутубхоналарида сақланади. Турли ғарб ва шарқ тилларига таржима этилган. У ўз асарлари, ихтиролари билан нафақат ўз ватанини, балки араб халифалигининг илмий ютуғи, ўз даври маданиятининг юксак натижаларини бутун дунё ва барча асрларга машҳур этди. Ҳозирда унинг номига турли мамлакатларда (Эрон, Туркменистон, Ўзбекистон ва бошқалар) мукофот ва медаллар таъсис этилган, кўча, муассасаларга номлари қўйилган.

АҲМАД АЛ-ФАРҒОНИЙ

(Тахминан 797—865 йиллар)

Ўрта асрларда яшаган Марказий осийлик олимлар орасида буюк астроном, математик ва географ ал-Фарғоний салмоқли ўрин эгаллайди.

Олимнинг тўлиқ исми Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Касир ал-Фарғонийдир. Манбаларда унинг фарғоналик эканлигидан ташқари деярли бошқа маълумотлар сақланмаган. Лекин шуни ҳам эътиборга олиш керакки, ўрта асрларда мусулмон ўлкаларида бўлган анъанага биноан, мамлакат пойтахти ёки марказини ҳам мамлакат номи билан аташган. Масалан, 995 йилгача Хоразмнинг пойтахти бўлган Котни, кейинги пойтахти Гурганжни ҳам Хоразм дейишган. Баъзи араб мамлакатларида бу одат ҳозир ҳам сақланиб қолган. Мисрнинг пойтахти Қоҳирани — Миср, Шом (Сурия)нинг пойтахти Дамашқни — Шом дейилиши шундан. Ана шу одатга кўра, ўрта асрлардаги Фарғона водийсининг марказий шаҳри Ахсикатни ҳам Фарғона дейишган. Ал-Фарғоний Фарғона водийсининг Кубо

(Кува) қишлоғида туғилган. Шуниси маълумки, ал-Фарғоний халифа Хорун ар-Рашиднинг шарқий ерларидаги муовини, ўғли Абдуллоҳнинг (бўлажак халифа ал-Маъмуннинг) Марвдаги олимлари доирасига кирган. Эҳтимол, Абдуллоҳ ёшлигидан билимга чанқоқ бўлгани учундир, 806 йили Марвга нойиб бўлиб тайинланганида, Мовароуннаҳр, Хуросон, Хоразмдан олимларни ва истезодли ёшларни тўплай бошлаган. Бу олимларнинг асосий қисми Абдуллоҳ у ерга келганидан аввалроқ тўпланган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас, чунки Марв аввалдан, Сосонийлар давриданоқ йирик илмий марказ ҳисобланган. 651 йили энг сўнгги Сосоний шаҳаншоҳ Яздигард ибн Шаҳриёр араблар таъқибидан қочиб бу ерга келганида пойтахтдаги кутубхона китобларини ҳам олиб келганлиги маълум. Марв араблар қўл остида ҳам ўз мавқеини йўқотмади, аксинча то мўғул исилосигача ўсаборди. Шунга кўра, унинг IX аср бошида халифаликнинг йирик илмий ва маданий маркази бўлганлиги табиийдир.

Халифа Хорун ар-Рашид 809 йили Тусда тўсатдан вафот этади ва унинг васиятига кўра Бағдодда тахтга катта ўғли — Муҳаммад ал-Амин номи билан ўтиради. Саройдаги хуросонлик аъёнлар эса Абдуллоҳни тахтни қўлга олишга даъват этадилар. 811 йилдан 813 йилгача ака-ука Муҳаммад ва Абдуллоҳ ўртасида тахт учун олиб борилган кураш Абдуллоҳнинг ғалабаси билан тугайди ва Муҳаммад қатл қилинади. Ўша йили Абдуллоҳ тахтга ал-Маъмун номи билан ўтиради. Лекин у Бағдодга бормай 819 йилга қадар Марвда яшайди. Натижада, Марв 813 йилдан то 819 йилгача халифаликнинг вақтинча пойтахти бўлиб туради. 819 йили ал-Маъмун бутун сарой аъёнлари ва уламолари билан бирга Бағдодга кўчади. Улар орасида ал-Фарғоний ҳам бор эди. Шундай бўлса ҳам ал-Маъмун қўл остида у тузган илмий марказ “Байт ул-ҳикма”да ишлаган олимлар орасида ал-Фарғонийнинг номи эслатилмайди. Бунинг сабаби, бизнингча, шундай бўлиши мумкин: у даврда халифаликда иккита расадхона фаолият олиб борарди, бири Бағдоднинг аш-Шаммосия маҳалласида ва иккинчиси Дамашқ яқинидаги Касиюн тепалигида эди. Бу расадхоналарнинг ҳар бирида “Байт ул-ҳикма” олимларининг иккита доимий гуруҳлари ишлар эди. Ана шу олимларнинг ўзи расадхоналари ҳожатидан келиб чиқиб, илмий экспедициялар уюштирардилар ва умумий раҳбарлик Бағдоддан туриб бошқариларди. Балки ал-Фарғоний Дамашқдаги олимлар гуруҳида бўлиши, ал-Маъмун уни Бағдодга келиши биланоқ у ерга юборган бўлиши мумкин. Абу Райҳон Берунийнинг бир хабари шундай тахминга асос бўлади. Унинг айтишига кўра, Бағдод расадхонасининг ишида Яҳё ибн Абу Мансур, ал-Хоразмий ва бошқа олимлар, Дамашқ расадхонасида эса Холид ибн Абдумалик ва ал-Фарғоний билан бирга иккинчи гуруҳ олимлар ишлаганлар У шунингдек, ал-Фарғонийнинг Сурия шимолида, Синжор саҳ-

росида 832—833 йиллар Тадмур ва ар-Раққа оралиғида ер меридиани бир даражасининг узунлигини ўлчашда иштирок этганини ҳам айтган.

Ниҳоят, ал-Фарғонийнинг ҳаёти ҳақидаги энг сўнгги ва энг аниқ хабар 861 йил билан боғланади. Мавжуд маълумотларга кўра, у шу йили Қоҳира яқинидаги Равзо оролида нилометрни, яъни Нил дарёси суви сатҳини белгилловчи усқунани ясаган ёки таъмирлаган. Бироқ ал-Фарғоний қандай қилиб ва қандай шароитда Мисрга бориб қолгани ҳақида ҳам аниқ маълумот йўқ.

Маълумки, ал-Маъмун Марвдан Бағдодга нафақат олимларни, балки ғуломлари бўлмиш турк аскарларини ҳам олиб келган эди. Бағдодга келиши билан у маълум маънода лашкарни турклаштирди: ана шу турк аскарларидан лашкарбошилар тайинлади. Турк ғуломларидан бири бухоролик Тўлунни халифа Сурия, Фаластин ва Мисрдаги лашкарларнинг амири этиб тайинлади. Унинг ўғли Аҳмад эса Сурия ва Мисрни мустақил деб эълон қилиб, Тўлунийлар сулоласига асос солди. Ал-Хоразмий халифа ал-Маъмуннинг яқин одами ва маслаҳатчиси бўлгани каби ал-Фарғоний ҳам Тўлунинг яқин одами ёки унинг сарой аҳли доирасидаги кишилардан бири бўлганлиги тахмин қилинади. Бу ҳолда ал-Фарғонийнинг Мисрда пайдо бўлганидан ажабланмаса ҳам бўлади.

Ал-Фарғоний ҳаётининг муддати ҳақида ҳам қиёслар қилиш мумкин. Агар унинг ҳаётини ал-Хоразмийнинг ҳаёти билан қиёс қилсак, кўйидаги хулосага келамиз. Маълумки, ал-Хоразмийнинг номи ёзма манбаларда охириги марта 847 йили халифа ал-Восиқнинг ўлими муносабати билан эслатилади ва шундан сўнг учрамайди. Шунга кўра, унинг ўлган йили деб 850 йил қабул қилинган. Ал-Фарғонийнинг номи охириги марта 861 йили Нилнинг сатҳини ўлчагич усқунасини таъмирлаш муносабати билан эслатилади. Яна бир маълумотга кўра, ал-Фарғоний Мисрда насронийлар орасида яшаб, уларнинг динига ўтганлиги ва шунинг учун у қатл қилинганлиги қайд этилади. Лекин қатл қилинган йили эслатилмайди. Лекин бу “ал-Фарғоний” ўша машҳур астроном ал-Фарғонийми ё бошқасими — бу номаълум. Ҳар ҳолда ал-Фарғоний 861 йилдан кейин кўп яшамаган ва унинг ўлган (ёки қатл қилинган) йили деб 865 йилни қабул қилиш мумкин. Агар у ал-Маъмун билан 819 йили Марвдан Бағдодга кетаётганда 20—25 ёшлар чамасида бўлган десак, у ҳолда унинг туғилган йили деб 797 ёки 798 йилни қабул қилиш мумкин. У ҳолда унинг ҳаёт муддати 67—68 ёшни ташкил қилади. Демак, 1997 ёки 1998 йили унинг туғилганига 1200 йил тўлади.

Ал-Фарғонийнинг ҳаёти ҳақидаги маълумотлар жуда кам бўлганлигига қарамай, ўрта асрларда Шарқда унинг номи машҳур бўлган. Ибн ан-Надим (X аср), Ибн ал-Қифтий (XII—XIII асрлар), Абул Фараж Бар Эбрей (XIII аср), Ҳожи Халифа (XVII аср) каби Шарқ фихристчилари уни ўз асарларида эслатадилар.

Ал-Фарғонийнинг асосий астрономик асари “Самовий ҳаракатлар ва умумий илми нужум китоби” (“Китоб ал-ҳаракат ас-самовийа ва жавомий илм ан-нужум”) XII асрда Оврўпода лотин тилига икки марта ва XIII асрда бошқа Оврўпо тилларига ҳам таржима қилинганидан сўнг, унинг лотинлаштирилган номи “Алфраганус” шаклида Фарбда бир неча аср давомида кенг тарқалади. Унинг бу китоби шу асрлар давомида Оврўпо университетларида астрономиядан асосий дарслик вазифасини ўтади. Ал-Фарғоний асарининг лотинча таржимаси биринчи марта 1493 йилда нашр этилган бўлиб, у энг қадимги нашр қилинган китоблардан ҳисобланади. 1669 йили машҳур Голланд математиги ва арабшуноси Якоб Голиус ал-Фарғоний асарининг арабча матнини янги лотинча таржимаси билан нашр этганидан сўнг, ал-Фарғоний ва унинг асарининг Оврўподаги шуҳрати янада ортди. Оврўпо Уйғониш даврининг буюк намояндаларидан бири бўлган машҳур олим Региомонтан XV асрда Австрия ва Италия университетларида астрономиядан маърузаларни ал-Фарғоний китобларидан ўқиган. Ал-Фарғоний номини Данте (XV аср) ва Шиллер (XVIII аср) ҳам эслаган.

Оврўпо олимларидан Даламбр, Брокельман, Х. Зутер, И. Ю. Крачковский, А. П. Юшкевич ва Б. А. Розенфельдлар ал-Фарғонийнинг ижодини юқори баҳолаганлар.

Ҳозирги кунда ал-Фарғонийнинг саккиз асари маълум бўлиб, уларнинг ҳаммаси астрономияга алоқадор ва бирортаси ҳозирги замон тилларига таржима қилинмаган. Улар куйидагилардир: юқорида тилга олинган асар, одатда уни “Астрономия асослари ҳақида китоб” номи билан ҳам аташади — қўлёзмалари дунё кутубхоналарининг деярли барчасида бор. “Астурлоб яшаш ҳақида китоб” — қўлёзмалари Берлин, Лондон, Машҳад, Париж ва Техрон кутубхоналарида, “Астурлоб билан амал қилиш ҳақида китоб” — биргина қўлёзмаси Рампурда (Ҳиндистон), “Ал-Фарғоний жадваллари” — қўлёзмаси Патнада (Ҳиндистон), “Ойнинг Ер остида ва устида бўлиш вақтларини аниқлаш ҳақида” — қўлёзмалари Готада ва Қоҳирада, “Қуёш соатини яшаш ҳақида китоб” — қўлёзмалари Ҳалаб ва Қоҳирада сақланади. “Ал-Хоразмий “Зиж”ининг назарий қарашларини асослаш” асари Беруний томонидан эслатилади, лекин қўлёзмаси топилмаган.

Ал-Фарғонийнинг бу рўйхат бошидаги икки асаридан бошқалари ҳали ҳеч ким томонидан ўрганилмаган. Шубҳасиз, улар ўрганилиб таҳлил қилиниши билан ал-Фарғоний ижодининг янги қирралари очилади ва олимнинг ўрта асрларда, ундан кейин Шарқ ва Фарбда бу қадар машҳур бўлиши сабаблари ҳам аён бўлади.

Айтганимиздек, мазкур асарларнинг биринчиси 1145 йилдан бошлаб лотин тилига бир неча марта таржима қилинган. Бу таржималарнинг барчасида ал-Фарғоний исми лотинчада “Алфраганус” шаклида ёзилиб, шу шаклда фанга абадий кириб қолди.

Ал-Фарғонийнинг бу асари астрономиядан энг содда дарслик бўлиб, унда мураккаб геометрик шакллар ва математик формулалар, ҳисоблашлар келтирилмаган. Бу эса астрономиядан бошлангич маълумотларни ўзлаштиришни анча осонлаштирган. Балки буюк Региомонтан асарнинг шу хусусиятини англаб, ўзининг университетлардаги маърузалари учун қўлланма сифатида ал-Фарғонийнинг ана шу асарини танлагандир.

Шундай қилиб, буюк аждодимизнинг бу асари Оврўпо Уйғониш давридаги ва ундан анча кейинги даврдаги маданият ривожига сезиларли роль ўйнади. Асарнинг иқлимлар назариясига кўра, баён қилинган географик бўлими диққатга сазовордир. Мамлакат ва шаҳарларнинг номларига қараганда, ал-Фарғоний ал-Хоразмийнинг географик асари билан таниш бўлган ёки у ҳам ал-Хоразмий фойдаланган манбадан фойдаланган, чунки иккала муаллифда ҳам бу номлар бир хил.

Географик бўлим (9-боб) бундай аталган: “Ердаги маълум мамлакатлар ва шаҳарларнинг номлари ва ҳар бир иқлимдаги нарсалар ҳақида”. Бундан сўнг, етти иқлимнинг ҳаммаси улардаги мамлакатлар, вилоятлар ва шаҳарлари билан бирга тавсифланади. Шунини ҳам айтиш керакки, ўрта асрларда араб тилида ёзилган географик асарларнинг энг биринчиси ал-Хоразмийнинг “Китоб сурат-ул-арз” асари эди. Унда ал-Хоразмий етти иқлимдаги денгизлар, мамлакатлар, тоғлар, дарёлар, қўллар ва шаҳарларнинг тавсифини келтирган эди. Бунда у тавсифни рубъи маъмурнинг энг ғарбий чеккасидан, яъни Африканинг Атлантика океани қирғоғига яқин жойлашган ороллардан бошлаб, энг шарқий чеккасигача, яъни Тинч океанидаги Япония оролларигача давом эттиради. Тавсиф кенглама йўналишида экваториал ерлардан то шимолий қутубий ерларгача давом этади.

Иқлимларнинг ал-Фарғоний келтирган тавсифлаш усули ал-Хоразмийникидан фарқ қилади. Ал-Хоразмий ўзининг тавсифлаш усулида Птолемей анъанасига асосланган бўлса, ал-Фарғоний ҳиндларнинг анъанасига асосланиб, рубъи маъмурнинг тавсифини энг шарқий чеккасидан бошлайди. Унинг иқлимлар тавсифида 3, 4, 5, 6, ва 7-иқлимларнинг тавсифи диққатга сазовордир. Чунки буларда Марказий Осиёнинг ва унга туташ ерларнинг шаҳар ва вилоятлари тавсифланади. Шунинг учун қуйида ўша тавсифларни ўз ичига олган парчани келтирамиз.

“Учинчи иқлим Шарқдан бошланиб, Хитой мамлакатининг шимолидан, сўнг Ҳинд мамлакатидан ва сўнгра Кобул ва Кермон вилоятларидан ўтади.

Тўртинчи иқлим Шарқдан бошланади ва Тибетдан, сўнгра Хурросондан ўтадики, бунда Хўжанд, Усрушона, Фарғона, Самарқанд, Балх, Бухоро, Ҳирот, Амуя, Марварруд, Марв, Сарахс, Тус, Нишопур шаҳарлари бор. Ундан сўнг Журжон, Кумис, Табаристон, Демованд, Қазвин, Дайлам, Рай, Исфаҳондан ўтади.

Бешинчи иқлим Шарқда Яжуж мамлакатидан бошланади, сўнг Хуросоннинг шимолидан ўтади, унда Тороз шаҳри — савдогарлар шаҳри бор, Навокат (Навкат), Хоразм, Исфижоб (Сайрам), Турарбанд (Ўтрор-ҳозирги Арис) ва Озарбайжон, Армения (Арманистон) вилояти, Бардаъа (Барда), Нашава (Нахчивон) шаҳарлари бор.

Олтинчи иқлим Шарқдан бошланади ва Яжуж мамлакатидан ўтади, сўнг Хазар мамлакатидан (Шимолий Кавказ ва Қуйи Волгабўйи), Журжон (Каспий) денгизининг ўртасидан кесиб ўтади ва Рум (Византия) мамлакатигача боради.

Еттинчи иқлим Шарқда Яжуж мамлакатининг шимолидан бошланади, сўнг туркий мамлакатлардан (Марказий Осиё), сўнг Журжон денгизининг шимолидан, сўнг Рум денгизини (Қора денгиз) кесиб, сақлаблар (славянлар) мамлакатидан ўтади ва Фарб денгизиди (Атлантика) тутади”

Келтирилган парчадан кўринадики, ал-Фарғоний катта кенгликдаги ўлкаларни тавсифлаган бўлса ҳам, ўзининг асл ватани Мовароуннаҳрни муфассалроқ тавсифлаган. Ундан ташқари шуни ҳам таъкидлаш керакки, ал-Фарғонийнинг рубъи маъмур ҳақидаги тасавури анча аниқ бўлиб, ҳар хил афсонавийликдан холидир. Чунончи, у Яжуж мамлакати деб Шарқдаги афсонавий ерни эмас, балки ҳозирги Мўғулистоннинг шарқи ва Хитойнинг шимоли-шарқига мос келадиган аниқ географик ҳудудни айтган.

Фарғонийнинг номи Хоразмий каби бутун Шарқ ва Фарбда машҳурдир. Урта асрда табиий-илмий билимларнинг ривожига улкан ҳисса қўшган олим сифатида манбаларда, сўнгги Фарб ва Шарқ муаллифлари асарларида, ўз юрти Ўзбекистонда, айниқса, зўр ғурур ва ифтихор билан тилга олинади, ўрганилади, ҳозирги кунда кўчалар, ўқув юртларига унинг номи берилган. 1998 йилда Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони билан алломанинг 1200 йиллик таваллуд санаси катта тантаналар билан нишонланди.

АДИБ АҲМАД ЮГНАКИЙ

(VIII аср)

Илк ислом даврининг туркий тилдаги маданият обидалари бизгача жуда кам етиб келган. Ҳозирча туркий адабиётнинг бизга маълум намояндаси машҳур “Ҳибат ул-ҳақойиқ” асарининг муаллифи Аҳмад Югнакий бўлганлигини қайд этиш мумкин. Аҳмад Югнакий ҳақидаги маълумотларни биз XV асрга оид Алишер Навоий, Арслон хожа Тархон ва бошқалар ёзиб қолдирган маълумот ҳамда шоирнинг ўз ёзганларидан биламиз.

Аҳмаднинг бобоси Мовароуннаҳрда ислом динини илк қабул қилган туркий қавмлардан бўлиб, бу воқеа тахминан Қутайба замониди (милодий 706—715 йилар орасида) юз берган. Бўлғуси шоир-

нинг отаси Маҳмуд Югнакий VIII асрнинг биринчи ярмида дунёга келди. Манбаларда Аҳмаднинг туғилган жойи Югнак деб аталади. Бу номдаги қишлоқлар қадимги Самарқанд атрофи, Фарғона водийси ва Сирдарё бўйларида мавжуд бўлган. Маҳмуд Югнакийнинг йигит бўлиб етилган даврлари Абу Муслим Уммавийлар сулоласига қарши қуролли кўзғолон бошлаган 747—750 йилларга тўғри келади. Адиб Аҳмад ҳам шу даврларда туғилган бўлиши керак. Аҳмад ондан кўзи ожиз туғилди. Алишер Навоий бу ҳақда шундай ёзади: “Ҳақ субҳонаҳу ва таоло агарчи зоҳир кўзин ёпуқ яратгандур, оммо кўнгил кўзин бағоят ёруқ қилғондур”. Аҳмад ёшлигидан жуда қобилиятли ва зийрак бўлган. Кўзи ожизлиги сабабли, ўзга турк йигитлари сингари от миниб, қилич чопишга эмас, Куръони Каримни ёд олиб, Расулиллоҳ ҳадисларини ўзлаштиришга жидду-жаҳд кўрсатган.

Унинг ўсмирлик чоғларида оиласи Бағдод яқинига кўчиб борган бўлса керак, у уйдан неча чақирим пиёда йўл босиб Бағдодга, ислом оламининг энг буюк аллома устозларидан, ханафия мазҳабининг асосчиси Имоми Аъзам Абу Ханифа ан-Нуъмон ибн Собит (699—767) ҳузурига сабоқ олиш учун қатнай бошлади. Ушбу дарсларда илк ислом маданиятининг етакчи алломалари имом Абу Юсуф ал-Ансорий (731—804) ва имом Муҳаммад аш-Шайбон (749—805) Аҳмаднинг ҳамсабоқлари бўлганлиги ҳақида Алишер Навоий келтирган маълумотлар ниҳоятда диққатга сазовордир. Имоми Аъзам Аҳмадни барча шогирдларидан аъло кўргани ҳақидаги нақл то XV аср — Навоий давригача етиб келди ва “Насойимул муҳаббат” китобида акс этди. Адиб Аҳмад исломий билимларни пухта эгаллаб, ўша даврнинг етук олимларидан бирига айланди. Бу соҳада, маълум маънода, “ал-Абад ал-Қабир”, “ал-Адаб ас-Сағир” китобларининг муаллифи Ибн ал-Муқаффа (759 йилда ўлдирилган)га муносиб издош, араб оламининг буюк адиби ал-Жоҳиз (775—868)га салаф бўлди. Унинг илмий-назарий рисоалар ёзган ёки ёзмаганлиги бизга номаълум. Адиб Аҳмад салоҳиятли шоир ва ахлоқ муаллимидир. Ундан бизгача етиб келган ягона яхлит асар “Ҳибат ул-ҳақойиқ” (“Ҳақиқатлар тўхфаси”) достони бўлиб, 484 мисрадан иборат. Бу асарнинг бугунгача 3 та тўлиқ қўлёзмаси, 2 та айрим парчалари сақланиб қолган. Улардан энг қадимгиси 1444 йилда Самарқандда Улуғбекнинг нуфузли амирларидан Арслон хожа Тархон топширифта кўра, котиб Зайнул Обидин ибн Султонбахт ал-Журжоний ал-Хусайний томонидан уйғур ёзувида кўчирилган. Матн орасидаги оят, ҳадис ва айрим байтлар араб ёзувида. Асар номи мазкур нусхада “Атабатул ҳақойиқ” (“Ҳақиқат эшиклари”) деб кўрсатилган. Кейинги нусха уйғур ва араб ёзувларида бўлиб, 1480 йилда Туркистондан Истамбулга бориб қолган истеъдодли котиб Шайхзода Абдураззоқ бахши томонидан кўчирилган. Турк олими Нажиб Осим 1914—1916 йилларда ушбу нусхани топиб, тадқиқ этиб нашрдан

чиқарди. Учинчи қўлёзма араб хатида бўлиб, унга Туркия султони Боязид II (1481—1512)нинг муҳри босилган. Демак, бу нусха ҳам XV аср охири XVI асрнинг бошида кўчирилган бўлиб чиқади. Асар 14 бобдан иборат бўлиб, биринчи 5 бобини муқаддима қисми деб аташ мумкин. Унда ягона Аллоҳи таолога ҳамд, Расулуллоҳ (САВ) га наът, тўрт улуғ саҳобалар — хулафойи рошидин мадҳи, амир Муҳаммад Дод-сипоҳсолорбек ва фазилат эгаси Анас ибн Муовияларга бағишланган мадҳиявий сатрлар мавжуд. Муқаддима қисмининг охирида дostonнинг ёзилиш сабаби баён этилган. Асар Хурсон ёки Мовароуннаҳрда ёзилган бўлиши керак, чунки буюк амир Муҳаммад Дод-сипоҳсолорбек турк ва ажам мамлакатларининг ҳукмдори деб улуғланган, араблар эса олинмаган. Аммо Анас ибн Муовия номининг тилга олинishi расман ҳали бу юртлар Аббосийлар халифалигига тобёё эканлигига ишора қилиб туради.

“Ҳибат ул-ҳақойиқ” асари ёзилган даврда форсий ва туркий дostonлар учун умумий бўлган муайян шеърйй шакл (яъни, аа, бб, вв усулида қофияланувчи маснавий шакли) ҳали-ҳануз мавжуд эмас эди. Шу сабабдан асарнинг мадҳиявий кириш қисмлари ўша давр араб адабиётига хос бўлган қасида жанридан ижодий фойдаланиб ёзилган. Аммо дostonнинг асосий қисми ва хулосаси қадим туркий оғзаки адабиётида кенг қўлланилган тўртликлар шаклида яратилган. Шу сабабли дoston ҳажмини байтлар (2 сатрли банд система-си) билан ўлчаш тўғри эмас. Аҳмад Югнакий номига “Адиб” сўзи қўшиб айтилиши маълум сабабга эга. У ўзини шоир эмас, балки адаб илми намояндаси деб билади. Унинг дostonи ҳам туркий элатларга исломий одоб қоидалари, маънавий-ахлоқий камолот сирларидан таълим беришга мўлжалланган. Буни ундаги боб сарлавҳаларидан ҳам англаш мумкин. Биринчи боб (аннавъул-аввал) — “Илм манфаати ва жаҳолатнинг зарари ҳақида” деб аталган. Маълумки, исломнинг илк нозил бўлган оятлари “Икра!” (яъни, “Ўқи!”) деб бошланади ва илмга ташвиқ этиш ислом маънавиятининг муҳим асосларидан бирини ташкил этади. Дoston матни орасида пайғамбаримизнинг “Илм Чин эли (яъни Хитой)да бўлса ҳам, ўрганинг!” деган ҳадислари араб тилида келтирилган ва ушбу фикр туркий тўртликлар шаклида шарҳланган. “Саодат йўли билим билан билинади”, дейди Адиб. У билим эгаси бўлган аёл кишини эрлар қаторида кўради, билимсиз эркакни эса аёлдан ҳам заиф билади.

Алишер Навоий ўз асарида Адиб Аҳмад дostonининг ушбу бобидан энг эркин тимсолни келтирган:

Сўнтакка илик тур, эранга билик,
Биликсиз эран ул иликсиз сўнтак.

(Арслон хожа Тархон тузирган матнда шу сатрлар бироз бошқачароқ жарағидайди:

Билим эгаси вафот этганда ҳам унинг номи боқий қолади, деб хулосалайди шоир, аммо билимсиз киши тиригида ҳам ўликдан фарқи йўқдир. Адиб Аҳмад билимсизликни қоралаб яна Расулulloҳ (САВ) ҳадисларига мурожаат этади: “Тангри ҳеч қачон жоҳилларни азиз қилган эмас”. Илм қадрига фақат маърифатли одам этади, нодонга эса насиҳат бефойдадир. Адиб Аҳмаднинг фикрича, билим туганмас бойликдир, у фақир кишини бой этади, илм аҳлини эса араб ҳам, ажам ҳам олқишлайди.

Дарҳақиқат, Адиб Аҳмад яшаган давр, амриқо олими Франц Розенталь таъбири билан айтганда, “илм тантанаси”нинг бошланиши эди. Халифа Маъмун (813—833) даврига келиб, Мовароуннаҳр ва Хуросон олимлари етакчилигида Бағдодда “Байт ул-ҳикма” (“Ҳикмат уйи”, яъни, ўша даврнинг биринчи “Фанлар академияси”) иш бошлади. Адиб Аҳмад минтақа маданиятидаги ушбу мислсиз камолот йўлининг ибтидосида турар эди. Аммо давр мураккаб, ўта зиддиятли ҳам эди. Бу ҳолат илк туркий пандноманинг кейинги боблари мундарижасида ўз аксини топган. Иккинчи боб “Тилни тийиш ва бошқа одоблар ҳақида” деб номланади. Бу бобдаги машҳур сатрлар —

“Тилинг бекта тутғил тишинг синмасун,
Қали чикса бекта, тишингни сийур” —

яна Алишер Навоийнинг Адиб Аҳмад ҳақида ёзганларида бироз ўзгарган ҳолда такрор этилади. Адиб фикрича, киши бошига ҳар қандай иш тушса, тили туфайли содир бўлади, баъзилар яхшилик кўради, баъзилар афсус чекади. Ахмоқ одамнинг тили — душмани, кўп кишиларнинг тили туфайли қони тўкилди. Адиб Аҳмад беҳудагўйлик ва ёлғон сўзлашни қаттиқ қоралайди. Сўзнинг тўғриси ва қисқаси яхши деб ҳисоблайди. Боб давомида сир сақлашнинг муҳимлиги таъкидланади, “хатто яқин дўстингдан ҳам эҳтиёт бўл” — дея огоҳлантиради шоир. Бундай огоҳлантиришлар замонанинг қалтислигини эслатиб турарди. Учинчи боб ҳам шунга мувофиқ “Дунё ҳолатларининг ўзгариб туриши ва дунё аҳлида вафо камлиги ҳақида” Адиб Аҳмад ўз асарини кексалик чоғида ёзганлиги ушбу боб мазмунидан сезилади. Бу даврда у Бағдод адабий-илмий муҳитидан ажралиб ўз ота юртига қайтган бўлса керак. Адиб дунёнинг ўткинчилиги, киши умрининг елдек ўтиши, обод ўлкалар хароб бўлиб, доноларнинг кўпи дунёни тарк этганини афсус билан қайд этади. Дунё бир қўли билан кишига асал тутса, иккинчи қўли билан оғу тутади.

Шу сабабли “егулигинг ва кийгулигинг бор бўлса, кўп ҳам молдунё йиғишга ружу қўйма”, дейди Адиб.

“Ҳибат ул-ҳақойиқ” асари асосий қисмининг кейинги 4—7-боблари ҳам инсонларнинг юксак фазилатларини таърифлаш, нуқсонларини қоралашга бағишланган. Уларда саховат, қўли очиқлик, тавозеъ, инсонларга меҳрли бўлиш, вафоли, шавкатли, ҳалим табиатли, кечирувчан, камтар бўлиш тарғиб қилинади, бахил ва очкўзлик, молшарастлик, ғазабнок ва такаббурлик, риёкорлик, бесабрлик, зулм ва зўравонлик, сафсатабозлик қаттиқ қораланади. Асар бошдан оёқ тавҳид эътиқодига таянади, муаллиф фикрлари Аллоҳ таолонинг муборақ оятлари, Расулulloҳ (САВ)нинг ҳикматли ҳадислари билан далилланади. Туркий тилда битилган шеърӣй матн орасида қатор оятлар, 20 дан ортиқ ҳадисларнинг асл арабий матни келтирилган, улар туркийда шеър воситасида шарҳ этилган. Асарда бошқа қадим туркий матнларга нисбатан арабий сўзларнинг кўп учраши ҳам Бағдод мактабининг таъсири бўлиши керак. Умумий олганда “Ҳибат ул-ҳақойиқ” тил жиҳатидан жуда қадимий, аммо асрлар давомида кўп кўчирилиб, котиблар томонидан тушуниш қийин жумлалар соддалаштирилган, кейинги асрлар тил унсурлари асарга анча таъсир кўрсатган. Шу сабабли узоқ вақт Адиб Аҳмад яшаган давр ҳақида XII—XIII асрлар деган янглиш тасаввур мавжуд бўлган. Достон илмий-танқидий матнлари 1951 йилда туркиялик олим Рашид Раҳмат Арат, 1972 йилда ўзбек олими Қозоқбой Маҳмудов, кейинчалик Қозоғистон олимлари томонидан турли қўлёзмаларни чоғиштириб тайёрланди ва чоп этилди. Бу нашрлар барчаси XV—XVI асрлар матнига таянади, чунки қадимийроқ қўлёзмалар сақланиб қолмаган. Достоннинг барча мавжуд қўлёзмаларида асл муаллиф матни охирида илова қилиб, бир номаълум котиб (ёки шоир) ва Амир Сайфиддин (шоир Сайфий)нинг алоҳида тўртликлари ҳамда Арслон хожа Тархоннинг 10 байтли маснавийси илова қилинган. Бу шеърӣй иловалар кейинги асрларда қўшилган бўлиб, тил хусусиятларига кўра ҳам Адиб Аҳмад асаридан фарқ қилади. Улар мазмуни асосан достон муаллифини таъриф этиш, унинг ҳаёти ва ижоди ҳақида кўшимча маълумотлар беришга қаратилган. Арслон хожа Тархон Адиб Аҳмад асарини “қашқарий тил била” ёзилган дейди, аммо муаллифнинг ўзи — “Анин уш чиқардим бу туркий китаби деб” ёзган эди. Демак. VI—VII асрларда шаклланиб бўлган умумминтақа туркий тилини Адиб Аҳмад даврида “туркий” аташган бўлса, кейинчалик маданий-адабий марказ Қорахонийлар пойтахтига кўчгач, уни “қошғарий” тил деб аташ расм бўлган ва Улуғбекнинг амири ушбу кейинги атамадан фойдаланган. Умуман Адиб Аҳмад достони тил хусусиятларини Култегин, Тунюқуқ, Билка қоон битиклари билан қиёслаб ўрганиш туркий маданият такомилени тўғри аглаб етишда катта аҳамият касб этган бўлур эди.

Илк ислом мутафаккирларидан бўлмиш Адиб Аҳмад Мовароуннаҳр ва Хуросонда туркий элатлар маданиятини юксалтиришда катта хизмат қилди. XI—XII асрларда ижод этган Маҳмуд Кошғарий,

Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий каби нафақат ўзбек халқи, балки бутун турк олами, ҳатто ислом минтақасининг буюк алломалари ижодига Адиб Аҳмаднинг таъсири беқиёсдир. Алишер Навоий у ҳақда шундай ёзади: “Ҳейли элнинг муқтадоси эрмиш. Балки аксар турк улусинда ҳикмат ва нуқталари шоедур. (Кўпгина эл унга иқтидо қиладилар, яъни эргашадилар. Унинг ҳикматли сатрлари ва нозик ишоралари аксарият туркий халқлар орасида тарқалгандир). Дарҳақиқат, асосан маснавий шаклида ёзилган “Қутадғу билик” асари таркибида юзлаб туркий тўртликлар учрайдики, вазн ва қофияланиши, баъзан мазмуний йўналиши айна Адиб Аҳмад дostonидаги тўртликларнинг ўзидир. Аҳмад Яссавий ҳикматларида ҳам мувофиқ жойлар йўқ эмас.

“Ҳибат ул-ҳақойиқ” асари Ўзбекистонда кенг ўрганилиб, ўзбек адабиёти тарихи дарсликларига киритилган.

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ

(810—870)

Ҳадис илмининг ривожига олтин давр ҳисобланган ҳижрий, учинчи (милодий тўққизинчи) асрда ҳадисшуносликда катта муваффақиятлар қўлга киритилган. Чунончи, бутун ислом дунёсидаги энг нуфузли манбалар деб тан олинган олти ишончли ҳадислар тўпламининг (ас-сиҳоҳ ас-ситта) муаллифлари яшаб ижод қилганлар. Яна шуниси диққатга сазоворки, мазкур олти муҳаддиснинг деярли ҳаммаси Марказий осиелик бўлиб, улар: Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий, Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож (206/819—261/874), Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий (209/824—279/892), Имом Абу Довуд Сулаймон Сижистоний (202/817—275/880), Имом Аҳмад Ан-Насоий (215/830—303/915), Имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Язид ибн Можжа (209/824—273/886) каби сиймолардир. Шулар ичидан “Ҳадис илмида амир ал-мўминийн” деган шарафли номга сазовор бўлган Имом ал-Бухорий алоҳида эътиборга молик буюк олимдир.

Унинг тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн ал-Муғйра ибн Бардазбеҳ ал-Жуафий ал-Бухорий бўлиб, у ҳижрий ҳисобда 194 йил шаввол ойининг 13-куни (810 йил 20 июль)да Бухоро шаҳрида таваллуд топган. Бошқа кўпгина олимлардан фарқли ўлароқ ал-Бухорий туғилган сана аниқ кўрсатилишига сабаб шуки, унинг отаси Исмоил ўз даврининг илми одамларидан бўлиб, ўглининг туғилган кунини ўз қўли билан ёзиб кетган қоғоз замондош олимлар ихтиёрига етган ва шу хусусда ҳам унинг аниқлигига ҳеч шубҳа йўқ. Ал-Бухорий ёшлигидаёқ отаси вафот этиб, онаси тарбиясида ўсган. У ёшлигидан ақл-идрокли, ўткир зеҳнли ва маърифатга ҳаваси кучли бўлиб, турли илм-фан-

ларни, айниқса, ҳадис илмини зўр қизиқиш билан эгаллайди. Манбаларда кўрсатилишича, у ўн ёшидан бошлаб ўз юртидаги турли ривоятчилардан эшитган ҳадисларни, шунингдек, Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ва Вакий каби олимларнинг ҳадис тўпламларини мутолаа қилиб, ёдлаган, устози Шайх Доҳилий билан ҳадис ривоятчилари ҳақидаги қизгин баҳсларда қатнашган. 825 йили ўн олти яшар ал-Бухорий онаси ва акаси Аҳмад билан Ҳижозга қараб йўл тутади, муқаддас шаҳарлар Макка ва Мадинани зиёрат қилиб, олти йил Ҳижозда яшаб, ҳадис илмидан ўз билимини янада ошириш мақсадида ўша пайтда илм-фаннинг йирик марказларидан ҳисобланган Дамашқ, Қоҳира, Басра, Куфа, Бағдод каби шаҳарларда яшаб, у жойлардаги машҳур олимлардан ҳадис билан бир қаторда фикҳ илмидан ҳам таълим олади, йирик олимлар даврасида илмий баҳслару мунозараларда қатнашади ва илм толибларига дарс ҳам беради. Имом ал-Бухорий ҳаётининг кўп қисми хорижий элларда, мусофирчиликда ўтади. Бу ҳақда унинг ўзи: “Миср, Шом, Месопотамияга икки мартадан, Басрага тўрт марта борганман. Ҳижозда олти йил яшаганман, Бағдод ва Куфа шаҳарларига неча марта борганим ҳисобини билмайман”, деган экан. У сафар чоғида ҳам, бир шаҳарда муқим турганда ҳам илмини ошириш борасида тинимсиз ишлар, тўплаган ҳадисларини оққа кўчирар эди. Муаллифнинг ёзишича, Бағдодда истиқомат қилган пайтда кўпинча ойнанинг нурида ижод қилиб, қоронғи кечаларда шам ёруғида китоб ёзар экан.

Илм ошириш мақсадида ал-Бухорий жуда кўплаб олимлардан таълим олади. Нишопурлик ал-Ҳакимнинг (1015 йилда вафот этган) ёзишича, устозларининг сони тўқсонгача атрофида бўлиб, улар: Муҳаммад ибн Юсуф ал-Ғарйобий, Убайдулла ибн Муса ал-Абасий, Абу Бакр Абдулла ибн аз-Зубайр ал-Ҳамийдий ибн Роҳавийҳ номи билан машҳур бўлган Имом Исҳоқ ибн Иброҳим, Имом Аҳмад ибн Ҳанбал, Али ибн ал-Маданий ва бошқалардир.

Ўз навбатида ал-Бухорий ҳам кўпгина шогирдларига устозлик қилган. Исҳоқ ибн Муҳаммад ар-Рамодий, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Маснадий, Муҳаммад ибн Халаф ибн Кутайба, Иброҳим ал-Ҳарбий, Абу Исо ат-Термизий, Муҳаммад ибн Наср ал-Марвазий, Муслим ибн ал-Ҳажжож каби етуқ олимлар унинг шогирдларидир.

Термизлик машҳур муҳаддис Абу Исо ат-Термизий ал-Бухорийга ҳам шогирд, ҳам сафдош ҳисобланиб, уларнинг ўзаро муносабатлари ибратли бўлган. Узоқ йиллар Шарқнинг турли-туман мамлакатларига сафар қилгандан кейин умрининг охирларида ал-Бухорий беш (863—868) йил Нишопурда яшаб, мадрасада ҳадис илмидан дарс берган. Ўша пайтда Нишопур мусулмон Шарқидаги энг йирик илмий марказлардан бирига айланганлиги сабабли кўп машҳур олимлар шу шаҳарда тўпланган эдилар. Ал-Бухорийнинг ат-Термизий билан учрашуви ҳам Нишопурда юз бериб, диёримиздан чиққан икки машҳур муҳаддис ўртасида унутилмас. қизгин ил-

мий баҳслар, кўпдан-кўп ижодий, дўстона учрашувлар бўлиб ўтади. Ат-Термизийнинг ёзишича, у ўз асарлари учун кўп маълумотларни ал-Бухорий билан учрашувларидан олган. Шу билан бирга ал-Бухорий ҳам ат-Термизийнинг билимини юқори баҳолаб: “Мен сендан кўрган фойда сен мендан кўрган фойдадан ортиқроқ”, деб унга нисбатан чуқур ҳурмати билдирган. Ат-Термизий ўз устози ва сафдоши ал-Бухорийни бутун умри давомида ҳурматлаб, унга салимий садоқатда бўлган. Араб тарихчиси Шамсуддин аз-Заҳабийнинг (1274—1374) “Тазкират ул-Хуфоз” (“Ҳофизлар ҳақида тазкира”) номли асарида ёзишича, ат-Термизий ўз устозининг вафоти туфайли қаттиқ қайғуга ботиб “кўп йиллаганидан ҳатто кўзлари кўр бўлиб қолиб, узоқ йиллар кўзи ожиз ҳолда яшади”

Имом ал-Бухорий нафақат йирик олим, балки ўзининг гўзал хулқ-атвори, одамхунлиги, мурувватлилиги, ҳимматлилиги ва беқиёс саховатлилиги билан бошқалардан тамомила ажралиб турган. У зеҳни ўткирлиги ва ёдлаш қобилиятининг кучлилиги билан ҳам халқ орасида ғоят шуҳрат қозонган. Манбаларда ал-Бухорийнинг 600 мингга яқин ҳадисни ёд билгани қайд қилинган.

Имом ал-Бухорий хориждан қайтгач, ўз ватани Бухорода кўплаб шогирдлар ва уламоларга ҳадис илмидан сабоқ бериш билан машғул бўлади. Кўпчилик уни ҳурмат қилган, аммо баъзи ҳасадгўй, қораниятли кишилар ал-Бухорийни кўролмас эдилар. Нағижада ҳасадгўйларнинг хатти-ҳаракати туфайли Бухоро амири Холид ибн Аҳмад аз-Зухалий билан ал-Бухорийнинг алоқаси бузилиб қолади. Бунга сабаб, амир олимдан ҳузурига келиб “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ”, “Ат-таърих” китобларини ўқиб беришни талаб қилади. Лекин ал-Бухорий “Мен илмни хор қилиб, уни ҳоқимлар эшиги олдига олиб бормаيمان, кимга илм керак бўлса, ўзи изласин. Лекин Аллоҳ охира кун илмни яширмай уни толибларга сарф қилгани учун мени кечиради”, деган жавобни айтади. Амирга жавоб ёқмай, фитначи, бўҳтонкор шахсларнинг гапига кириб ал-Бухорийга шаҳарни тарк этишни буюради. Шундан кейин ал-Бухорий Самарқандга қараб йўл олади ва бирмунча муддат Хартанг қишлоғида ўз шогирдлари ва қариндош-уруғлариникида яшагандан кейин оғир касалга чалиниб, ҳижрий 256 йил (мелодий 870 йил 1 сентябрь) 60 ёшида вафот этади ва шу ерда дафн қилинади.

Имом ал-Бухорий авлодларга бой ва қимматли илмий мерос қолдирган бўлиб, у ёзган асарларнинг сони йигирмадан ортиқдир. Улардан “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ”, “Ал-адаб ал-муфрад”, “Ат-таърих ас-сағий”, “Ат-таърих ал-авсот”, “Ат-таърих ал-кабир”, “Китоб ал-илал”, “Барр ул-волидайн”, “Асоми ус-саҳоба”, “Китоб ал-куна” ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Буюк алломанинг энг муҳим асари, шубҳасиз, “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ”дир. Бу асар “Саҳийҳ ал-Бухорий” номи билан ҳам машҳур. Унинг ғоят аҳамиятли томони шундаки, Имом ал-Бухорийгача ўтган муҳаддислар ўз тўпламларига эшитган барча

ҳадисларини танлаб ўтирмай қаторасига киритаверганлар. Имом ал-Бухорий эса турли ровийлардан эшитган ҳадисларни табақаларга бўлиб, уларнинг ишончлиларини ажратиб, алоҳида китоб яратди.

Аллома ибн Салоҳнинг таъкидлашича, ал-Бухорийнинг бу асарига киритилган ишончли ҳадисларнинг сони тақрорланадиганлари билан бирга 7275 та бўлиб, тақрорланмайдиган ҳолда эса 4000 ҳадисдан иборат.

Бу шарафли ишни биринчи ал-Бухорий бошлаб берган бўлиб, кейин қатор олимлар унга тақлид қилиб, шу заминда ҳадислар тўпламини яратганлар. Имом ал-Бухорийнинг ушбу йирик асари ёзилганига тахминан 1200 йил бўлди, ўша даврдан бошлаб токи шу вақтгача у ислом таълимотида Қуръондан кейинги иккинчи ўринда турадиган муҳим манба сифатида юқори баҳоланиб келинмоқда. Имом ал-Бухорийнинг ушбу асарининг кўплаб нусхалари турли шаҳарларда тарқалган. Ҳатто ўрта асрларда яшаган баъзи адиб ва хаттотлар учун бу асар нусхаларини кўчириш тирикчилик манбаи ҳам бўлган. Жумладан, таниқли адиб ва тарихчи ан-Нувайрий (1332 йилда вафот этган) ал-Бухорийнинг ушбу асаридан саккиз нусха кўчириб, ҳар бирини минг дирҳамдан сотган. 1325 йилда кўчирилган саккиз жилддан иборат гўзал бир нусхаси ҳозир Истанбулда сақланмоқда. “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”га кўпдан-кўп шарҳлар битилган бўлиб, муҳим манба сифатида у қайта-қата нашр ҳам қилинган. Имом ал-Бухорий тўпламларига киритилган ҳадислар фақат ислом таълимотига оид умумий қоидаларни акс эттириш билан чекланиб қолмади. Улар меҳр-муҳаббат, саҳийлик, очик кўнгиллик, ота-она, аёллар ва катталарга ҳурмат, егим-есирларга мурувват, фақир бечораларга ҳиммат, ватанга муҳаббат, меҳнатсеварлик ва ҳалолликка даъват этиш каби ҳақиқий инсоний фазилатлар ва намунали тартиботлар мажмуасидир. Унда нима яхши, нима ёмон, нимани қилиш керак, нимадан ўзни тийиш лозимлиги ҳақида ҳозирги жамиятимиз аҳли, айниқса, ёш авлод учун катта тарбиявий аҳамиятга эга йўл-йўриқлар, панд-насиҳат ва ўғитлар акс этирилган.

1974 йилда Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари Диний бошқармаси ташаббуси билан жумҳуриятимизда бутун ислом дунёси вакиллари иштирокида алломанинг 1200 йиллик юбилеи нишонланган эди. Унинг шоҳ асарлари ҳисобланмиш “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” ва “Ал-адаб ал-муфрад” китоблари Тошкентда қайтадан нашр қилиниши ал-Бухорий меросини ўрганишда катта аҳамиятга эга бўлди. Тошкентдаги диний олий маъҳаднинг Имом ал-Бухорий номи билан аталиши бундан ўн икки аср муқаддам илм-фан йўлида беқиёс катта хизмат қилган буюк олимга чуқур ҳурмат-этиборнинг рамзидир. Алломанинг Ҳартанг қишлоғида жойлашган салобатли мақбараси энг обод ва кўркам қадамжолардан бири сифатида ардоқланиб, ислом аҳли ва барча меҳмонлар учун табаррук зиёратгоҳ сифа-

тида машхурдир. 1998 йилда Ўзбекистон Республикаси Президенти Формони билан буюк ҳадисшунос алломанинг 1225 йиллик таваллуд куни кенг жамоатчилик томонидан катта ҳурмат ва эҳтиром ила нишонланиб, унинг мақбараси қайта қурилди.

АБУ ИСО МУҲАММАД АТ-ТЕРМИЗИЙ

(824—892)

Ўрта асрларда яшаган кўпгина олимлар илм-фаннинг турли соҳаларига оид дунёвий фанлар билан бирга диний илмлар ривожига ҳам катта эътибор берганлар. Зотан диний илмлар жамият тараққиётида, инсонларнинг камол топиши ва уларнинг дунёқарашининг шаклланишида алоҳида роль ўйнаган.

Жаҳоншумул аҳамиятга эга асарлар яратган буюк алломалардан бири — машхур муҳаддис (ҳадис илми олими) Абу Исо Муҳаммад ат-Термизийдир. Унинг тўлиқ исми Абу Исо Муҳаммад ибн Савра ибн Мусо ибн ад-Даҳҳок ас-Сулламий (умрининг охирида кўзи ожиз бўлиб қолганлигидан ад-Дарийр тахаллуси билан ҳам аталган) ат-Термизий бўлиб, у ҳижрий ҳисобда 209 (милодий 824) йилда Термизда, унча бадавлат бўлмаган оилада таваллуд топди. Марказий осийлик машхур олим ва тарихчи Абу Саад Абдулкарим ас-Самъоний (113/1167) “Ал-Ансоб” номли асарида ёзишча, ат-Термизий Буғ (ҳозирги Шеробод тумани) қишлоғида вафот этганлиги учун унинг номига ал-Буғий тахаллуси ҳам қўшилган. Унинг ёшлик йиллари Термиз шаҳрида ўтиб, дастлабки маълумотни ҳам шу шаҳарда олган. Чунончи, ёзма манбалар ва тарихий осори-атиқалардан маълумки, ўрта асрларда Термиз ҳам Марказий Осиёнинг Урганч, Бухоро, Самарқанд сингари илм-фан ва маданияти ривожланган шаҳарлардан бири бўлган. Мана шундай маданий муҳитда ўсган ат-Термизий ёшлигидан турли илмларни эгаллашга зўр қизиқиш билан интилган. Болалигидан ўта зийраклиги, ёдлаш қобилиятининг кучлилиги ва ноёб қобилияти билан ўз тенгқурларидан ажралиб турган ат-Термизий диний ва дунёвий фанларни, айниқса, ҳадис илмини алоҳида қизиқиш билан эгаллаган ва бу борадаги ўз билимларини муттасил ошириш учун кўпгина Шарқ мамлакатларини зиёрат қилган. Жумладан, у узоқ йиллар Ироқда, Исфаҳон, Хуросон, Макка ва Мадинада яшаган. Кўп йиллар давом этган сафарлари чоғида ат-Термизий илм-фаннинг турли соҳаларидан — илм ал-қироат, илм ал-баён, фикҳ, тарих, айниқса, ўзи ёшлигидан қизиққан ҳадис илмидан ўз даврининг йирик олимлари — машхур муҳаддисларидан таълим олади. Унинг устозларидан имом ал-Бухорий, имом Муслим, имом Абу Давуд, Кутайба ибн Саъийд, Исҳоқ ибн Мусо, Маҳмуд ибн Файлон ва бошқа машхур муҳаддисларни кўрсатиш мумкин. Манбаларда ёзилишича, ҳадисларни тўплашда ва ўрганишда ат-Термизий ҳар бир

қулай фурсатдан унумли фойдаланган. У йўлда, сафарда бўлганда ҳам ёки бир жойда муқим турганда ҳам ўз устозларидан, учратган ровийларидан эшитган ҳадисларни дарҳол ёзиб олиб, уларни тартибли равишда алоҳида-алоҳида қайд қилиб борган.

Ўз даврининг етук муҳаддис олими сифатида танилган ат-Термизий кўпдан-кўп шогирдларга устозлик қилган. Ҳадис илмидаги унинг шогирдларидан Макхул ибн ал-Фадл, Муҳаммад ибн Маҳмуд, Анбар, Ҳамад ибн Шокир, Абд ибн Муҳаммад ан-Насафюн, ал-Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший, Аҳмад ибн Юсуф ан-Насафий ва Абул-Аббос Муҳаммад ибн Маҳбуб ал-Маҳбубийларни санаб ўтиш мумкин. Мусофирчиликдан қайтган ат-Термизий ўз юртида йирик муҳаддис олим сифатида шуҳрат қозонди ва ижодий иш, шогирдлар тайёрлаш билан машғул бўлди. У 279 ҳижрий (милодий 892) йилда Термиздан узоқ бўлмаган Буғ қишлоғида вафот этади ва шу ерда дафн қилинади.

Ўз ижодий ва илмий фаолияти даврида ат-Термизий бир қанча асарлар яратдики, уларнинг аксарият қисми бевосита ҳадисларга бағишланган. Гап шундаки, VII асрнинг биринчи ярмида давр жиҳатдан қисқа муддатда юзага келган Куръони карим ислом таълимотида катта маданий ва тарихий аҳамиятга эга асосий манба бўлсада, мусулмон дунёсининг ижтимоий, ҳуқуқий ва ахлоқий томонларига оид жамики масалаларни ҳар томонлама тўла-тўкис қамраб ололмаган, албатта. Шу боисдан ҳам Ислом дини чегараларининг кенгайиши, унинг қонун-қоидаларига асосланган жамият ривожланган сари турли-туман янги ғоявий фикр-мулоҳазалар ва кўрсатмаларга эҳтиёж тобора кучая борган. Шу сабабдан ҳам барча жиҳатлардан намунали зот ҳисобланган пайғамбар Муҳаммад алайҳиссаломнинг ўзлари айтган ибратомуз панд-насиҳатлар, диний, ахлоқий масалаларга доир қарашлари, кўрсатмалари ҳамда пайғамбар алайҳиссалом ҳаёти, фаолияти хусусида қариндош-уруғлари, саҳобалари, яқин сафдошлари айтган ҳикоят ва ривоятлари — ҳадисларни тўплаш кенг қўламда авж олган. Шунга кўра, ислом таълимотида ҳадислар Куръондан кейин турадиган муҳим манбалар ҳисобланади. Ислом уламолари ўртасида илк даврдан бошлаб ҳадисларнинг тўғрилиги, уларни ишончли манбаларга асосланишига катта эътибор берилган. Чунончи, ўша даврнинг ўзидан бошлабоқ ноаниқ, чала-чушпа, ҳатто сохта ҳадислар ҳам эл орасида тарқай бошлаган. Шундай пайтларда улар қайта-қайта текширилиб, муҳаддисларнинг бетиним меҳнати натижасида асл ҳолига қайтарилиб, ёзма равишда қайд қилинган. Натижада исломшунос йирик уламолар орасида ишончли манбалар асосида тўпланган ва тартибга келтирилган олтига ҳадислар тўплами (Ас-сиҳоҳ ас-ситта) муаллифлари энг нуфузли ва мўтабар муҳаддислар деб тан олинган. Мана шу эътироф этилган машҳур муҳаддислардан бири — Имом ат-Термизийдир.

Ат-Термизий қаламига мансуб асарларнинг аксарияти бизгача етиб келган. “Ал-жомий” (“Жаъмлловчи”). “Аш-шамоил ан-наса-

вийа” (“Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари”), “Ал-илал фи-л-ҳадийс” (“Ҳадислардаги оғишишлар”), “Рисола фи-л-хилоф ва-л-жадал” (“Ҳадислардаги ихтилоф ва баҳслар ҳақида рисола”), “Ат-тарих” (“Тарих”), “Китоб аз-зуҳд” (“Тақво ҳақида китоб”), “Китоб ул-асмо ва-л-куна” (“Исмлар ва лақаблар ҳақида китоб”) каби асарлар шулар жумласига киради.

Ат-Термизийнинг асарлари ичида энг машҳури, шубҳасиз, “Ал-жомий” бўлиб, аввал эслатиб ўтганимиздек, пайғамбар алайҳиссаломга доир олтига ишончли ҳадислар тўпламларидан биридир. Ушбу асар илмий адабиёт ва манбаларда “Ал-жомий ал-кабир” (“Катта тўплам”), “Ал-жомий ус-саҳийҳ” (“Ишончли тўплам”), “Жомий ат-Термизий” (“Термизий тўплами”), “Сунан ат-Термизий” (“Термизий суннатлари”) номи билан ҳам аталиб, пайғамбар алайҳиссалом ҳаёти ва фаолиятига доир муҳим манбалардан ҳисобланади.

Ат-Термизийнинг машҳур таълифларидан яна бири “Аш-шамоил ан-набавийа” (“Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари”) бўлиб, баъзи манбаларда “Аш-шамоил фи шамоил ан-набий саллолоҳу алайҳи васаллам” номи билан ҳам келтирилган. Номидан ҳам кўриниб турибдики, бу асар пайғамбар алайҳиссаломнинг шахсий ҳаётлари, у кишининг суврат ва сийратлари, ажойиб фазилатлари, одатларига оид 408 ҳадиси шарифни ўз ичига қамраган манбадир. Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, пайғамбар алайҳиссаломнинг фазилатлари, одатлари ҳақидаги ҳадисларни тўплаш билан жуда кўп муҳаддислар шуғуланганлар ва бу хилдаги ҳадислар турли-туман китоблардан ўрин олган. Лекин ат-Термизий асарининг афзаллиги шундаки, у ҳадисларни мунтазам равишда тўплаб, муайян тартибга солган ва яхлит бир китоб ҳолига келтирган. Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳаётига доир муҳим манба сифатида “Аш-шамоил ан-набавийа” азалдан исломшунос олимлар, тадқиқотчиларнинг диққатини ўзига тортиб келди. Араб тилида ёзилган ушбу асарга бир қанча шарҳлар ҳам ёзилган. Шу билан бир қаторда ушбу асарнинг тили раvon, услуби фоятда оддийлигини ҳам қайд қилиб ўтиш ўринлидир. Асарнинг форс ва турк тилларига таржима қилиниши ҳам унга бўлган қизқишнинг катталигидан далолат беради.

“Аш-шамоил ан-набавийа”нинг биринчи қисмида келтирилган ҳадиси шарифлар пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васалламнинг суврат (ташқи қиёфа)ларига, иккинчи қисмида келтирилган ҳадиси шарифлар эса ички дунёларию ахлоқий фазилатларини баён қилишга бағишланган.

“Аш-шамоил ан-набавийа”нинг XVI асрга оид бир қўлёзмаси Тошкентда, Мовароуннаҳр мусулмонлари идораси кутубхонасида сақланмоқда. 1980 йилда Тошкентдаги Диний бошқарма буюртмаси билан “Аш-шамоил ан-набавийа”нинг ушбу қўлёзмаси офсет услубида нашр этилган бўлиб, унга қисқача сўзбоши Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари Диний бошқармаси ҳайъатининг собиқ

раиси, марҳум муфтий Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон ҳазратлари томонидан ёзилган.

“Аш-шамоил ан-набавийа” сўнгги йилларда ҳам Тошкентда бир неча бор нашр этилди. Бундан ташқари алломанинг 1200 йиллик юбилеи (1990) муносабати билан газета ва журналларда у ҳақида кўплаб мақолалар чоп этилди.

Хулоса қилиб айтганда, буюк ватандошимиз Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий бизга бой ва катта илмий мерос қолдирган. Афсуски, ҳозирча бу қимматбаҳо мерос жумҳуриятимизда етарлича ўрганилгани йўқ. Кенг жамоачилик оммаси ҳам унинг ҳаёти ва ижоди ҳақида гоյтада оз маълумотга эга.

АБУ НАСР ФОРОБИЙ

(873—950)

Форобий унинг тахаллуси бўлиб, тўлиқ номи Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Узлуғ Тархон — жаҳон маданиятига катта ҳисса қўшган Марказий осиелик машҳур файласуф, қомусий олим. Ўрта асрнинг бир қанча илмий ютуқлари, умуман Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида тараққийпарвар ижтимоий-фалсафий тафаккур ривожининг унинг номи билан боғлиқ. Форобий ўз замонаси илмларининг барча соҳасини мукаммал билганлиги ва бу илмлар ривожига катта ҳисса қўшганлиги, юнон фалсафасини шарҳлаб, дунёга кенг танитганлиги туфайли Шарқ мамлакатларида унинг номи улуғланиб, “Ал-Муаллим ас-соний” — “Иккинчи муаллим” (Аристотелдан кейин), “Шарқ Арастуси” деб юритилган.

Форобий туркий қабилалардан бўлган ҳарбий хизматчи оиласида, Сирдарё қирғоғидаги Фороб — Ўтрор деган жойда туғилган. У туғилган ҳудуд Сомонийлар томонидан бошқарилиб, араб халифалигининг шимолий чегараси ҳисобланган. Форобий бошланғич маълумотни она юртида олди. Сўнг Тошкент (Шош), Бухоро, Самарқандда ўқиди. Кейинроқ ўз маълумотини ошириш учун араб халифалигининг маданий маркази бўлган Бағдодга келди. Бағдодда бу даврда мусулмон дунёсининг турли ўлкаларидан, хусусан Марказий Осиёдан келган кўп илм аҳллари тўпланишган эди. У ерга бора туриб Форобий Эрон шаҳарлари — Исфаҳон, Ҳамадон, Райда ва бошқа жойларда бўлди. Форобий Бағдодда ал-Мутаддил (829—902), ал-Муқтафий (902—908), ал-Муқтадир (908—932) халифаликлари даврида яшади. У бу ерда ўрта аср фани ва тилининг турли соҳалари, юнон фалсафий мактаблари билан чуқур ганишиб, ўзга диний эътиқод, фалсафий фикрдаги кишилар билан илмий мулоқотда бўлди. Абу Башар Матта ибн Юнусдан (870—940) юнон тили ва фалсафасини, Юҳанна ибн Хийлон (860—920)дан табобат ва мантиқ илмини ўрганди. Айрим маълумотларга қараганда, у 70 дан ортиқ тилни билган.

Тахминан 941 йилдан бошлаб Форобий Дамашқда яшаган. Шаҳар чеккасидаги боғда қоровул бўлиб, камтарона кун кечириб, илм билан шуғулланган. Сўнгги йиллар у Ҳалаб (Алеппо) ҳокими Сайфуддавла Ҳамдамид (943—967) илтифотига сазовор бўлди. Тадқиқотчилар унинг Ҳалабдаги ҳаётини энг самарали давр ҳисоблайдилар. Чунки бу ҳоким хурфифрлилиги, илм-фанга эътибор берганлиги билан ажралиб турган. У Форобийни саройга таклиф этади, лекин Форобий бунга кўнмайди, оддий ҳаёт кечиришни афзал кўради.

Форобий 949—950 йилларда Мисрда, сўнг Дамашқда яшаб, шу ерда вафот этган ва “Боб ас-сағир” қабристонига дафн қилинган дейилади.

Форобий ўрта аср даври табиий-илмий ва ижтимоий билимларининг қарийб барча соҳаларида 160 дан ортиқ асар яратган. У турли билимларнинг назарий томонлари, фалсафий мазмуни билан кўпроқ қизиққанлиги учун унинг асарларини 2 гуруҳга ажратиш мумкин: 1) юнон файласуфлари, табиатшуносларининг илмий меросини изоҳлаш, тарғиб қилиш ва ўрганишга бағишланган асарлар; 2) фаннинг турли соҳаларига оид мавзулардаги асарлар.

Форобий қадимги юнон мутафаккирлари — Платон, Аристотель, Эвклид, Птолемей, Порфирийларнинг асарларига шарҳлар ёзган. Айниқса, Аристотель асарлари (“Метафизика”, “Этика”, “Риторика”, “Софистика” ва б.)ни бетафсил изоҳлаб, қийин жойларини тушунтириб бера олган, камчиликларини кўрсатган, айтилиши вақтда бу асарларнинг умумий мазмунини очиб берувчи махсус асарлар яратган. Форобий шарҳлари Ўрта ва Яқин Шарқ илғор мутафаккирларининг дунёқарашини шакллантиришда, уларни Аристотель ғоялари руҳида тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Абу Али ибн Сино Форобий шарҳлари (“Метафизика” — “Мобъдий табиат”)ни ўқиб, Аристотель асарларини тушунганлигини алоҳида таъкидлайди. Форобийнинг шарҳ ёзиш фаолияти фақат Шарқнигина эмас, ўрта аср Оврўпосини ҳам юнон илми билан таништиришда катта роль ўйнади. Бу фаолият унинг илмий фаолияти тараққиётининг биринчи босқичини ташкил этади. Бу босқич Форобийга ўзига хос мактаб хизматини ўтаган ва янги мавзуларда тадқиқотлар олиб бориш учун замин ҳозирлаган.

Форобийнинг бундай асарларини мазмунига қараб қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1) фалсафанинг умумий масалаларига, яъни билимнинг умумий хусусиятлари, қонуниятлари ва турли категорияларига бағишланган асарлар: “Субстанция ҳақида сўз” (“Калом фи-л жавҳар”), “Масалалар манбаи” (“Уюнул масоил”), “Қонунлар ҳақида китоб” (“Китоб фи-л навомис”), “Фалак ҳаракатининг доимийлиги ҳақида” (“Китоб фи-л ҳаракат ал-фалака доиматун”) ва б.;

2) инсон билиш фаолиятининг фалсафий томонларига бағишланган, яъни билишнинг шакллари, босқичлари, усуллари ҳақида-

ги асарлар. Мантиқ (логика)нинг турли муаммоларига доир асарлари ҳам шунга киради: “Катталарнинг ақли ҳақида сўз” (“Калом фи-л ақл ал-Кабир”), “Ёшларнинг ақли ҳақида китоб” (“Китоб фил-ақл ас-сағир”), “Мантиқ ҳақида катта қисқартма китоб” (“Китоб ал-мухтасар ал-кабир фи-л мантиқ”), “Мантиққа кириш китоби” (“Китоб ал-мадҳал ила-л мантиқ”), “Исбот китоби” (“Китоб ал-бурхон”), “Силлогизм шартлари китоби” (“Китоб шароит ал-қиёс”), “Жон (руҳ)нинг моҳияти ҳақида рисола” (“Рисола фи моҳият ан-нафс”) ва б.;

3) фалсафа ва табиий фанларнинг фан сифатидаги мазмуни, тематикаси ҳақидаги асарлар: “Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи” (“Китоб фи ихсо ал-улум ва ат-таъриф”, қисқача номи “Ихсо ал-улум”), “Фалсафа тушунчасининг маъноси ҳақида сўз” (“Калом фи маънои исм ал-фалсафа”), “Фалсафани ўрганишдан олдин нимани билиш кераклиги ҳақида китоб” (“Китоб фи ашә аллати яхтожу ангаллама кабл ал-фалсафа”). “Фалсафага изоҳлар” (“Таолиқ фи-л ҳикмат”) ва б.;

4) модданинг миқдори, фазовий ва ҳажмий муносабатларини ўрганишга бағишланган, яъни математика фанлари — арифметика, геометрия, астрономия ва музикага оид асарлар: “Ҳажм ва миқдор ҳақида сўз” (“Калом фи-л хийз ва-л миқдор”), “Фазо геометриясига кириш ҳақидаги қисқартма китоб” (“Китоб ал-мадҳал ила-л ҳандасат ал-вахмияти мухтасарсан”), “Астрология қоидалари ҳақида мулоҳазаларни тўғрилаш усули ҳақида мақола” (“Мақола фи-л жиҳат аллаяти яссехху алайхо ал қавл би ахком ан-нужум”), “Музика ҳақида катта китоб” (“Китоб ул-мусиқа ал-кабир”), “Музика ҳақида сўз” (“Калом фи-л мусиқий”), “Ритмлар туркумлари ҳақида китоб” (“Китоб ул фи ихсо-ил-иқо”) ва б.;

5) модда хоссалари ва турларини, ноорганик табиатнинг, ҳайвонлар ва инсон организмнинг хусусиятларини ўрганувчи, яъни табиий фанлар — физика, кимё, оптика, медицина, биологияга бағишланган асарлар: “Физика усуллари ҳақида китоб” (“Китоб фи усул илм ат-табиат”), “Алкимё илмининг зарурлиги ва уни инкор этувчиларга раддия ҳақида мақола” (“Мақола фи вужуб саноат ал-кимё ва-р радд ала мубтилуҳо”), “Инсон аъзолари ҳақида рисола” (“Рисола фи аъзо ал-инсония”), “Ҳайвон аъзолари тўғрисида сўз” (“Калом фи аъзо ал-ҳайвон”) ва б.;

6) тилшунослик, шеърят, нотиклик санъати, хаттотликка оид асарлар: “Шеър ва қофиялар ҳақида сўз” (“Калом фи шеър ва-л қавофи”), “Риторика ҳақида китоб” (“Китоб фи-л хитоба”), “Луғатлар ҳақида китоб” (“Китоб фи-л луғат”), “Хаттотлик ҳақида китоб” (“Китоб фи санъат ал-китобат”) ва б.;

7) ижтимоий-сиёсий ҳаёт, давлатни бошқариш масалаларига, ахлоқ, тарбияга бағишланган, яъни ҳуқуқшунослик, этика, педагогикага доир асарлар: “Бахт-саодатга эришув йўллари ҳақида рисо-

ла” (“Рисола фи-т танбиҳ ала асбоб ас-саодат”), “Шаҳарни бошқариш” (“Ас-сиёсат ан-мадания”), “Уруш ва тинч турмуш ҳақида китоб” (“Китоб фи маойиш ва-л хуруб”), “Ҳазилатли хулқлар” (“Ас-сийрат ал-фазила”) ва б.

Фаробийнинг илмий мероси, умуман, ўрта аср Шарқнинг маданий-маънавий ҳаётидан, табиий-илмий, ижтимоий-сиёсий масалаларидан жуда бой маълумот беради. Мутафаккир ўз асарларини ўша даврда Шарқ мамлакатларида илмий-адабий тил ҳисобланган араб тилида ёзади. Фаробий шунингдек, араб ва форс тилларида фалсафий мазмундаги шеърлар ҳам ёзган.

Фаробий асарлари XII—XIII асрлардаёқ лотин, қадимий яҳудий, форс тилларига, кейинчалик бошқа тилларга таржима қилиниб, дунёга кенг тарқалган. Сўнгги асрларда кўчирилган нусхалари кўп мамлакатларнинг кутубхона ва муассасаларида сақланади. Тошкентда Беруний номидаги Шарқшунослик институтида қадимги Шарқ файласуфлари асарларидан жами 107 рисола, жумладан, Фаробийнинг 16 рисоласини (арабча) ўз ичига олган “Ҳакимлар рисолалари тўплами” (“Мажмуат расоил ал-ҳукамо”, Қўлёзмалар фонди, 2385-ин.) бор. Бу ноёб қўлёзма Фаробий асарларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Тўпландаги Фаробий рисолалари 1975 йили қисман ўзбек тилига таржима қилиниб нашр этилди.

Фаробийнинг табиий-илмий фанлар ҳақидаги қарашлари “Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи” асарида батафсил ёритилган. Китобда ўрта асрда маълум бўлган 30 дан ортиқ фаннинг таърифи, аҳамияти кўрсатиб берилади. Барча фанлар 5 гуруҳга ажратилади: 1) тил ҳақидаги илм (7 бўлим — грамматика, орфография, шеърият); 2) мантиқ ва унинг бўлаклари; 3) математика (арифметика, геометрия, оптика, астрономия, музика, оғирликлар ҳақидаги илм, механика); 4) табиатшунослик ва метафизика (8 бўлим — башорат қилиш, тиббиёт, алхимё); 5) шаҳар ҳақидаги фанлар — сиёсий илм, фикҳ, калом (этика, педагогика).

Фанларнинг бу таснифи ўз даврида илмий билимларни маълум тизимга солишнинг мукамал шакли бўлиб, билимларнинг кейинги ривож учун катта аҳамиятга эга бўлди.

Шу нарса диққатга сазоворки, Фаробий табиий ва ижтимоий фанларни вазифасидан келиб чиқиб тўғри фарқлаган. Унинг талқинича, математика, табиатшунослик, метафизика фанлари инсон ақлини билимлар билан бойитиш учун хизмат қилса, грамматика, мантиқ, шеърият каби илмлар фанлардан тўғри фойдаланишни, билимларни бошқаларга тўғри тушунтириш, яъни ақлий тарбия учун хизмат қилган. Сиёсат, ахлоқ, таълим-тарбияга оид билимлар эса кишиларнинг жамоаларга бирлашувини, ижтимоий ҳаётга тегишли қоидаларни ўргатади.

Фаробий инсоннинг амалий фаолияти учун табиий фанларнинг аҳамиятини яхши тушунади. Бундай фанларни у реал нарсалар

ҳақидаги илмлар деб атайди. У юнон табиатшунослари Эвклид, Птолемей, Гален китобларига ёзган шарҳларида, ўзининг геометрияга доир китобида антик дунё, ўрта аср математик ғояларининг йирик билимдони сифатида майдонга чиқди, математиканинг бир қанча мураккаб категориялари ва мавҳум тушунчаларини илмий нуқтаи назардан ҳал этиш йўлларини қидирди, хусусан сон ҳақидаги эҳтимоллик назарияси тўғрисидаги ғояларни бойитди.

Форобий “Юлдузлар ҳақидаги қоидаларда нима тўғри ва нима нотўғрилиги тўғрисида” рисоласида осмон жисмлари билан ердаги ҳодисалар ўртасидаги табиий алоқаларни, хусусан булутлар ва ёмғирлар пайдо бўлишининг Куёш иссиқлиги таъсирида буғланишга сабабий боғлиқлигини ёки Ой тутилиши Ернинг Куёш билан Ой ўртасига тушиб қолишига боғлиқ эканлигини кўрсатган эди. Бу билан у осмон жисмларига қараб “фол очувчилар”ни фош қилди. Форобий арзон металлларни қимматбаҳо металлларга айлантиришга уриновчиларни (қ. Алкимё) танқид қилиб, кимёга табиий илмларнинг бир қисми сифатида қаради. Форобий табиблик билан бевосита шуғулланмаган бўлса-да, назарий тиббиётни яхши билган. Унинг тиббий қарашлари “Инсон аъзолари ҳақида” рисоласида баён қилинган. У инсон аъзоларини, турли хил касалликлар сабабини, уларнинг пайдо бўлиш шароитларини алоҳида-алоҳида ўрганишни, организмнинг саломатлигини тиклаш учун керакли озиқ-овқатларга эътибор беришни қайд этади. Инсоннинг руҳий ва жисмоний ҳолати ташқи омиллар, муҳит таъсирига боғлиқлигига эътибор беради. Унинг тиббиёт вазифаси, мақсади ҳақидаги қарашлари Ибн Синонинг бу ҳақидаги қарашларига катта таъсир кўрсатди.

Форобий дунёқарашининг шаклланишига асосан Шарқнинг қадимги илғор маданияти анъаналари, араб халифалигига қарши халқ ҳаракатлари, ўрта аср табиий-илмий тафаккур ютуқлари, Юнонistonнинг фалсафий мероси таъсир кўрсатди. Форобий авваламбор Аристотель таълимотини тиклаш, асослаш ва илғор томонларини сўнгги илмий ютуқлар асосида ривожлантиришга ҳаракат қилиб, Шарқ аристотелизм оқимини вужудга келтирди. Бу оқимнинг услуби, муҳим масалалари, категорияларини ишлаб чиқди.

Форобийнинг фалсафий таълимоти моҳият-эътибори билан анъанавий илоҳиёт — каломдан тубдан фарқ қилиб, илмий ғоялар билан йўғрилгандир. Форобий фалсафасига кўра, олам ягона мавжудотдан иборат, ягона вужуд-вужуди вожиб, яъни азалий вужуд — биринчи сабаб ҳамда вужуди мумкин — яратилган, келиб чиққан вужудлар натижаларидан иборатдир. Аллоҳ — азалий вужуд (вужуди вожиб) ҳамма нарсанинг ибтидоси, барча вужудлар — вужуди мумкин ундан аста-секинлик билан поғонама-поғона келиб чиқади, бунинг сўнгги поғонаси моддадир. Унинг фикрича, табиат модданинг турли шакллариининг пайдо бўлиши, сабаб-оқибат муносабатлари асосида, муайян изчиллик ва зарурат бўйича кечадиган тад-

рижий жараёндир. Форобий “Масалалар моҳияти”, “Ўзгарувчан нарсалар ҳақида” рисолаларида модда фазода ҳам, вақтда ҳам чекланмаган, интиҳосиз деган фикрни илгари суради. Шу тарзда пантеизмнинг Шарқдаги кўриниши вужудиюн таълимотини янги ғоялар билан бойитди.

Борлиқнинг келиб чиқиши ҳақида Форобий таълимотида — мавжудот 4 унсур — тупроқ, сув, ҳаво, оловдан ташкил топади; осмон жисмлари ҳам шу унсурларнинг бирикувидан вужудга келади. Моддий жисмларнинг ўзаро фарқ қилишига сабаб, уларнинг ибтидосидаги унсурларнинг турлича бўлишидир: олов — иссиқлик сабаби; сув — совуқлик, намлик; тупроқ — қаттиқлик сабаби. Форобий бутун мавжудотни сабаб ва оқибат муносабатлари билан боғланган 6 даража (сабаб)га бўлади: Аллоҳ (ас-сабаб ал-аввал), осмон жинслари (ас-сабаб ас-соний), ақл (ал-ақл ал-фаол), жон (ан-нафс), шакл (ас-сурат), материя (ал-модда). Булардан Аллоҳ — вужуди вожиб, яъни зарурий мавжудликдир, қолганлари эса — вужуди мумкин, яъни имконий мавжуд нарсалардир. Булар бир-бирлари билан сабабий боғланган.

Форобий учун дунё ғунча бўлиб, аста-секин ўзининг ранг-баранг томонларини ва битмас-туганмас бойлиқларини тобора кўпроқ намоён қилиб очила боради. Борлиқнинг бундай талқини табиий-илмий ғояларнинг янада ривожланиши учун кенг йўл очди. Абу Али ибн Сино ва ундан кейинги мутафаккирлар ўзларининг фалсафий қарашларида шу борлиқ тизими асосида иш олиб бордилар.

Илм, билиш ва ақл ҳақидаги таълимот Форобий асарларида изчил ва мукамал ишланган. Илм олиш масаласига у инсон моҳиятини тушунтириб беришнинг таркибий қисми сифатида қаради.

Форобий фикрича, инсоннинг билишини, руҳий қобилиятларини мия бошқаради, юрак эса барча аъзоларни ҳаёт учун зарур бўлган қон билан таъминловчи марказдир, барча руҳий “қувватлар”, жумладан билиш қобилияти муайян аъзога боғлиқ.

Форобий “Илм ва санъатнинг фазилатлари” рисоласида табиатни билишнинг чексизлигини, билим билмасликдан билишга, сабабиятни билишдан оқибатни билишга, сифатлардан акциденция (ал-ораз)дан субстанция — моҳият (жавҳар)га қараб боришини илмнинг борган сари ортиб, чуқурлашиб боришини таъкидлайди.

Инсоннинг ибтидосида, аввало “озиклантирувчи қувват” пайдо бўлиб, унинг ёрдамида инсон овқатланади. Шундан сўнг “ташқи қувват”, яъни бевосита ташқи таъсир натижасида сезги органлари орқали вужудга келувчи “қувват”лар — 5 турлидир: тери-бадан сезгиси; таъм билиш сезгиси; ҳид билиш сезгиси; эшитиш сезгиси; кўриш сезгиси. Буларнинг ҳаммасини Форобий “ҳиссиёт қуввати” (“қувваи ҳиссийя”) деб атаб, ҳиссий билиш қисмлари сифатида қарайди. “Ички қувват”га эса олиб қолиш, хаёл (хотира, тасаввур), ҳис-туйғу, нутқ (фикрлаш) “қувват”лари киради. “Ички қув-

ват” да Форобий ақлий билиш босқичини назарда тутади. Илми эгаллаш шу қувватлар орқали амалга оширилади.

Форобий билиш жараёни ҳар 2 босқичга боғлиқлигини, ақлий билиш ҳиссий билишсиз вужудга келмаслигини алоҳида таъкидлайди.

Форобий “Ақл маънолари ҳақида” рисоласида ақл масаласини чуқур талқин қилади. У ақл бир томондан, руҳий жараён, иккинчи томондан, ташқи таъсир — таълим-тарбиянинг натижаси эканлигини уқдиради. Форобий фикрича, ақл фақат инсонгагина хос бўлган туғма қувват — руҳий куч билан боғлиқ.

Форобийнинг ақл, умуман билиш ҳақидаги таълимотида мантиқ (логика) илми муҳим ўрин тутади. “Мантиқ санъати кишига шундай қонунлар ҳақида маълумот берадики, — деб ёзган эди у, — бу қонунлар воситасида ақл чиниқади, инсон соғлом фикр юритишга ўрганади” Форобий мантиқ илми билан грамматика ўртасидаги муштарақликни қайд этади: мантиқнинг ақлга муносабати грамматиканинг тилга муносабати кабидир. Грамматика одамлар нутқини тарбиялагани каби, мантиқ илми ҳам тафаккурни ҳақиқий йўлдан олиб бориш учун ақлни тўғрилаб туради.

Форобий логикаси мусулмон Шарқидаги сўнгги мантиққа оид фикрларнинг ривожига катта туртки берди.

Форобийнинг билиш, мантиқ, ақл ҳақидаги фикрлари унинг инсон ҳақидаги таълимоти учун хизмат қилади, унга бўйсундирилгандир. Ақлга эга бўлиш, билимли, мантиқли бўлиш билан чегараланмай, у маълум ахлоқий принципларга, ахлоқий маданиятга эгаллик билан яқунланиши керак.

Форобий ақли инсон ҳақида гапириб бундай ёзади: “Ақли деб шундай кишиларга айтиладики, улар фазилатли, ўтқир мулоҳазали, фойдали ишларга берилган, зарур нарсаларни кашф ва ихтиро этишга зўр истезодга эга, ёмон ишлардан ўзини четга олиб юрадилар. Бундай кишиларни оқил дейдилар. Ёмон ишларни ўйлаб топиш учун зеҳн-идрокка эга бўлганларни ақли деб бўлмайдилар, уларни айёр, алдоқчи деган номлар билан атамоқ лозим”

Форобий ўрта асрлар шароитида биринчи бўлиб жамиятнинг келиб чиқиши, мақсад ва вазифалари ҳақида изчил таълимот яратди. Бу таълимотда ижтимоий ҳаётнинг кўп масалалари — давлатни бошқариш, таълим-тарбия, ахлоқ, маърифат, диний эътиқод, уруш ва яраш, меҳнат ва бошқалар қамраб олинган.

Форобий “Фозил шаҳар аҳолисининг маслағи” рисоласида жамият (“инсон жамоаси”)нинг келиб чиқиши ҳақида бундай ёзади: “Ҳар бир инсон табиатан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади... Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда, уларнинг ҳар бирига яшаш ва

етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Шунинг учун инсон шахслари кўпайдилар ва ернинг аҳоли яшайдиган қисмига ўрнашдилар, натижада инсон жамоаси вужудга келди”.

Форобий шахарни ижтимоий уюшишнинг етук шакли, инсоният камолотга эришишининг зарурий воситаси, деб ҳисоблайди. Бутун инсонларни ўзаро ҳамкорликка, халқларни тинчликка чақиради, дунёда ягона инсон жамоасини тузиш ҳақида орзу қилади. Мутафаккир инсон қадр-қимматини камситувчи жамиятга қарши чиқади. “Давлат арбобининг ҳикматлари” рисоласида эса у доимий урушлар ва босқинчиликка асосланувчи жамиятни адолатсиз, жохил жамият сифатида қоралайди.

Форобий ўзининг фозил жамоасида одамларни турли белгиларга қараб гуруҳларга бўлади. Кишиларнинг диний мазҳабига, миллатига, ирқига қараб эмас, балки табиий хусусиятларига, қобилиятларига, аввало ақлий иқтидорига ҳамда илмларни ўрганиш, ҳаётий тажриба тўплаш жараёнида орттирган билим ва кўникмаларига катта аҳамият беради. Итоаткорликка даъват этувчи таълимотларни кескин қоралайди.

Форобий “Бахт-саодатга эришув йўллари ҳақида рисола”, “Бахт-саодатга эришув ҳақида рисола” асарларида ўзининг орзу қилган фозил жамиятини яна ҳам ёрқин тасвирлайди. “Давлатнинг вазифаси инсонларни бахт-саодатга олиб боришдир, — деб ёзади у, — бу эса илм ва яхши ахлоқ ёрдамида қўлга киритилади”. Форобий давлатни етук шахс (монархия), етук хислатларга эга бўлган бир неча шахслар (аристократия) ва сайланган шахслар (демократия) ёрдамида бошқариш шакллари қайд этади.

Форобий жамият ўз ривожига етукликка томон интилиши, шунинг учун кураш олиб бориши ва ниҳоят фозил жамият, фозил шаҳар даражасига кўтарилиши ҳақида фикр юритади.

У шундай ёзади: “Фозил жамият ва фозил шаҳар (ёки мамлакат) шундай бўладики, шу мамлакатнинг аҳолисидан бўлган ҳар бир одам касб-ҳунар билан шуғулланади. Одамлар чин маъноси билан озод бўладилар... Улар орасида турли яхши одатлар, завқ-лаззатлар пайдо бўлади” Форобий бундай фозил жамоани бошқарувчи подшоҳ, раҳбарларга ҳам маълум талаблар қўяди. У халқ ҳақида доимо ғамхўрлик қилиши, бошқалар манфаатини ўз манфаатидан устун қўя билиши зарур. Бундай жамоани идора этувчи ёки идора этувчилар гуруҳи ўзларида муҳим олти хислатни ифодалашлари керак, яъни адолатли, доно бўлиши, қонунларга риоя этиши ва қонунлар ярата олиши, келгусини олдиндан кўра билиши, бошқаларга ғамхўр бўлиши керак.

Форобийнинг фозил жамоа ҳақидаги таълимоти, унинг комил инсон ҳақидаги фикрлари билан узвий боғланиб кетади. Фозил жамоада комил инсон хислатлари вужудга келади. Масалан, ахлоқ-

одобли етук инсон ўн икки фазилатга эга бўлмоғи лозим. Бу фазилатлар инсонларнинг ўзаро муносабатлари мустаҳкамланиб, яхшилик томон йўналишида вужудга кела боради. Форобийнинг фозил жамоа ва комил инсон ҳақидаги таълимотлари сўнгги олим-мутафаккирларга катта таъсир кўрсатди.

Умуман олганда Форобийнинг фозил жамияти, комил инсони бахт-саодат, ўзаро ёрдам, доно бошлиқ, тенглик ҳақидаги фикрлари ўз даври учун ҳаёлийдир. Лекин инсонни маънавий озод этишга, унинг имкониятларини очишга, гуманистик йўналишни асослашга қаратилган бу таълимот илғор ижтимоий тафаккур тараққиётига буюк ҳисса бўлиб қўшилди. Умубашарий интилишларни ифодалади. Унинг ижтимоий ғоялари кейинчалик сўнгги мутафаккирлар: Абу Райҳон Беруний, ибн Сино, ибн Рушд, Бахманёр, Низомий, Саъдий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Бедил, Иқбол, Аҳмад Дониш ва бошқалар ижодида ривожлантирилди.

Форобий “Музыка ҳақида катта китоб” деган кўп жилдли асари билан ўрта асрнинг йирик музикашуноси сифатида ҳам машҳур бўлди. У музыка илмини назарий, амалий тармоқларга, куйларнинг ички тузилиши, қонуниятларини ҳисобга олиб таъриф ва илми иқога ажратади.

Форобий музыка назариясида товушлар вужудга келишининг табиий-илмий таърифини берибгина қолмай, куйлар гармониясининг математик принципларини очади, турли жадваллар, геометрия қоидалари асосида кўплаб мураккаб чизмалар келтиради. У Шарқ музикасининг ритмик асосини далиллар билан шарҳлаб беради. У ритмларни ташкил этган зарб бирликлари бўлмиш нақралар, уларнинг бирикмасидан ҳосил этиладиган рукнларнинг турли хиллари асосида яратиладиган ритм ўлчовлари ва турларини ёритиб берган.

“Музыка ҳақида катта китоб”да фақат музыка назарияси ва тарихи баён этилмай, Шарқда маълум бўлган рубоб, танбур, ноғора, уд, қонун, най каби музыка асбоблари ҳамда уларда куй ижро этиш қоидалари тафсилоти ҳам берилган. Форобийнинг ўзи моҳир созанда, бастакор, манбаларда янги музыка асбобини ихтиро этганлиги, унда ниҳоятда таъсирчан куйлар яратгани қайд этилади. Форобий музыкага инсон ахлоқини тарбияловчи, сиҳат-саломатлигини мустаҳкамловчи восита деб қараган. Унинг музыка соҳасида қолдирган мероси музыка маданияти тарихида оламшумул аҳамиётга эга.

Форобий ўз давридаёқ буюк олим сифатида машҳур бўлган. Шарқ халқларида у ҳақда турли ҳикоя, ривоятлар вужудга келган. Ўрта аср олимларидан ибн Халликон, ибн ал-Қифтий, ибн Аби Усабиъа, Байҳақийлар ўз асарларида Форобий ижодини ўрганиб, унинг ғояларини ривожлантирганлар. Хусусан, ибн Рушд Форобий асарларини ўрганибгина қолмай, уларга шарҳлар ҳам (“Силлогизмга нисбатан ал-Форобийнинг фикри”, “Абу Насрнинг мантиққа доир асарида

ифодаланган фикрнинг баёни” “Ал-Форобий, хусусан унинг “Органон” изоҳларига турли шарҳлари” ва б.) ёзди. Аверроизм номи билан машҳур бўлган унинг фалсафий таълимотининг шаклланиши дастлаб Форобий ва ибн Сино фаолияти билан боғлиқ. Аверроизм илмий тенденцияларни ифодаловчи илғор йўналиш сифатида кенг ёйилган ва Уйғониш даврининг кўп илғор мутафаккирлари дунёқарашига таъсир кўрсатган.

Тараққийпарвар инсоният Форобий ижодига ҳурмат билан қараб, унинг меросини чуқур ўрганади. Оврўпо олимларидан Б. М. Штрэншнейдер, Карра де Во, Т. У. Буур, Р. Хаммонд, Р. де Эрланже, Ф. Дегтерици, Г. Фармер, Н. Ришар, Г. Лей, Шарқ олимларидан Нафисий, Умар Фаррух, Туркер, М. Махди ва бошқалар Форобий меросини ўрганишга муайян ҳисса қўшдилар. Кейинги йилларда унинг ижоди ва таълимотига бағишланган бир қанча тадқиқотлар, асарлар юзага келди.

Ўзбекистон ва Қозоғистонда Форобий номига қўйилган кўча, мактаб ва кутубхоналар мавжуд.

АБУ БАҚР НАРШАХИЙ

(899—959)

Абу Бақр Наршахий — Марказий Осиё тарихнавислигининг илк қадимий дурдоналаридан бири бўлмиш “Тарихи Бухоро” деб шуҳрат топган нодир асарнинг муаллифидир. У ўз асарини 943—944 йилларда араб тилида ёзган ва уни шу йилларда тахтга ўтирган Сомонийлар давлати ҳукмдори Амири Ҳамид, яъни Абу Муҳаммад Нуҳ ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний (943—954)га бағишлаган. “Бухоро тарихи”нинг ўзида ҳам, бошқа тарихий манбаларда ҳам муаллифнинг ҳаёти ва фаолиятига доир бирор кенгроқ маълумот учрамайди. Фақат XIII аср муаллифи Самъонийнинг “Китоб ул-ансоб” асарида унинг тўла исми Абу Бақр Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Закариё ибн Хаттоб ибн Шарик эканлиги ва у Бухоро аҳлидан (Наршах қишлоғидан) бўлиб, 286 ҳижрий (899 мелодий) йили таваллуд топган ва 348 (959) йили вафот этганлиги эслатилади.

Афсуски, “Бухоро тарихи”нинг араб тилида ёзилган асл нусхаси бизгача етиб келган эмас. Бизга насиб бўлгани — бу форс тилига таржима қилиниб, қарийб уч аср давомида бир неча бор таҳрир, қисқартиш ва қўшимчаларни бошидан кечирган нусхадир.

Асарнинг сўз бошисида айтилишича, 1129 йили асли ҳозирги Кува шаҳаридан бўлган Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср ал-Қубовий Наршахийнинг китобини дўстларининг илтимосига биноан араб тилидан форсийга таржима қилган ва бунда у асарнинг баъзи жойларини қисқартирган; аммо, шу билан бирга айрим

қўшимчаларни ҳам киритган. Шундан ярим аср ўтгач, мазкур форсий таржима яна қайтадан таҳрирга учраган; 1178—1179 йиллар давомида Муҳаммад ибн Зуфар ибн Умар асарни иккинчи марта қисқартириб баён этган. Аммо асарни ўқир эканмиз, биз унда мазкур 1178 йилдан кейинги то 1220 йилгача бўлиб ўтган тарихий воқеалар ҳақида ҳам қисқа-қисқа маълумотларни учратамиз. Бу ҳол шуни кўрсатадики, Муҳаммад ибн Зуфарнинг қисқартиришидан (яъни 1178 йили) кейин ҳам бир неча номаълум кишилар ана шу форсий таржимани таҳрир қилганлар. Улар асарни яна қисқартирганлар дейишга асос бўлмаса-да, лекин қўшимчалар киритганликлари воқеалар мазмунидан кўриниб турибди.

“Бухоро тарихи”нинг қўлимиздаги барча нусхалари ана шу 1220 йилгача давом эттирилган маттни ўз ичига олади. Асарнинг араб тилидаги асли бизгача етиб келмаганидек, форсий таржима ҳам кейинги таҳрирчилар орқалигина мавжуддир. Чунончи, таржимон Абу Наср Аҳмад асардаги баъзи жойларни қисқартириш билан бирга, унга катта тарихий аҳамиятга эга бўлган маълумотларни киритган. Бунда у ўзидан олдинги ишончли манбалардан фойдаланган. Улардан бири IX аср муаллифи Абулҳасан Абдуллаҳ ибн Муҳаммад Нишопурийнинг “Ҳазоин ул-улум” номли асаридир. Бундан ташқари таржимон Абу Исҳоқ Иброҳим ибн ал-Аббос ас-Сулийнинг “Ахбори Муқаннаъ” асаридан, Абу Жаъфар Муҳаммад ат-Табарийнинг “Тарихи Табарий” асаридан қўшимчалар келтирган.

Таржимон Абу Наср Аҳмад ва ундан кейинги таҳрирчи, қайта ишловчилар ҳам “Тарихи Бухоро” матнига анчагина ўзгартишлар киритган бўлсалар ҳам, аммо Наршахий номини муаллиф сифатида сақлаб қолганлар. Масалан, асарда учрайдиган “бу китобнинг мусаннифи айтади” (Техрон нашри, 1939 й., 4-бет) деган таъкидлар бuni яққол исботлайди. Лекин шунга қарамай, Наршахий ўз асарини тамомлаган 944 йилдан кейинги то 1220 йилгача бўлган воқеалар муаллифлари деб биз мазкур таржимон ва таҳрирчиларни танимоғимиз лозим.

Наршахийнинг ўзи аслида асарга қандай ном берганлиги маълум эмас. Шунинг учун у қўлёзма нусхаларда ва тарихий адабиётларда “Тарихи Наршахий”, “Таҳқиқ ул-вилоят”, “Ахбори Бухоро”, “Тарихи Бухоро” номлари билан юритилади. Лекин улардан энг аниқроғи ва илмий адабиётда кўпроқ ишлатиладигани “Тарихи Бухоро” дир.

Наршахийнинг бу китобида асосан Бухоро воҳасининг обод бўлиши, овчилик, балиқчилик ва деҳқончиликнинг касб этилиши, Нумижкат, Пойканд, Афшона, Варахша, Ромитон, Вардона каби қадимий қишлоқларнинг барпо бўлишидан тортиб, то Бухоро шаҳрининг қад кўтаришигача бўлган муҳим тарихий воқеалар тўғрисида ҳикоя қилинади. Китобда Марказий Осиёда араб халифалиги ҳукмронлигининг ўрнатилиши, Ислом динининг тарқатилиши, оташ-

парастилик ва у билан боғлиқ маданий ҳаётнинг инқирози, Муқанна — “Оқ кийимликлар” ҳаракати, Сомонийлар давридаги давлат идораси, маданий қурилишлар борасида турли-туман қизиқарли маълумотлар келтирилган; Бухоронинг иқтисодий-ижтимоий ва маданий ҳаётига, айниқса, пул муносабатларига, хирож йиғиш тизими-га оид маълумотлар бор. “Бухоро тарихи”да ер-сув муносабатлари ҳақида сўзлар экан, Наршахий қадимги заминдорларни “деҳқонлар”, яъни “қишлоқ ҳокимлари”, зироатчиларни “кашоварзлар”, яъни “ер ҳайдовчи” — “қўшимчалар”, йирик ер эгаларига қарам қишлоқ аҳолисини “қадиварлар” номлари билан атайди. VIII—X асрларда Бухорода ҳунармандчилик ниҳоятда ривожланган бўлиб, ҳар бир қишлоқ ўз маҳсули билан шўҳрат топган. Масалан, Зандана қишлоғида тўқиладиган ипак ва ип матолар “занданийча” номи билан бутун Шарққа машҳур бўлган. Бухоро шаҳрининг ўзида “Байт ут-тироз” номи тўқимачилик корхонаси бўлиб, унинг маҳсулотлари Форс, Кермон, Ҳиндистон, Ироқ, Шом, Миср ва Рум каби ўлкаларга олиб борилган. Бухоро савдогарлари ниҳоятда бой табақа бўлиб, Наршахий уларни “кашқашон” деб атайди. Савдо муносабатлари кенг ёйилганлиги сабабли Бухоро шаҳарига “Маданият ут-ужжор” яъни “Савдогарлар шаҳари” деб лақаб берилган.

Китобда Бухоро воҳасини суғорувчи анҳорлар, обод қишлоқлар, работлар ва кўшқлар ҳақида маълумотлар бор. Бутун воҳа VIII—XII асрларда Кармана, Шопурком, Ҳарқонат ул-Улё, Ҳарқонруд, Овхитфар, Сомжон, Байконруд, Фаровизи Улё, Коми Даймун, Арвон, Кайфур, Руди Зар каби суғориш тармоқлари орқали сув билан таъминланган. Биргина Пойканд шаҳри атрофида мингдан ортиқ работ бўлган.

Бухоро воҳасини ташқи ҳужумлардан мудофаа этиш мақсадида унинг барча деҳқончилик музофотлари бир неча юз фарсахга чўзилган мудофаа девори билан ўраб олинган. Бу девор 782—831 йиллар мобайнида қуриб битказилган ва у “Кампирак” номи билан машҳур бўлган.

Асарда Бухоро шаҳрининг тарихий топографияси тўғрисида ҳам қимматли маълумотлар бор. Ўрта асрларда Бухоро аркининг “Дари Регистон” ва “Дари Ғуриён” номи икки дарвозаси бўлган. Унинг ичида “подшоҳлар, амирларнинг турар жойлари бўлиб, подшоҳлик девонлари ва подшоҳлар турадиган қаср қадимдан шу ерда жойлашган”. 850 йилда Бухоро шаҳри янгидан девор билан ўраб олинган. Унинг еттита дарвозаси бўлган. Бухоро қадим замонларда, Нумижкат, Бумискат, Фоҳира, Мадинаат ус-суфрия яъни “Мис шаҳар” номлари билан аталган.

Хулоса шуки, Наршахийнинг “Бухоро тарихи” китоби биргина Бухоро тарихини эмас, балки бутун Марказий Осиё тарихини ўрганиш учун қимматли тарихий асардир. Шу боис, Марказий Осиё халқларининг VIII—XII асрларга бағишланган илмий тадқиқотлар-

да Наршахий маълумотлари ва унинг ҳаммуаллифи, таржимони ва муҳаррири Абу Наср Аҳмад Қубовийнинг қўшимчалари XIX асрда-ноқ кенг фойдаланиб келинмоқда, асарнинг нусхалари дунё қўлёзмалар хазиналарида кўплаб учрайди. Биргина Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 20 дан ортиқ нусха мавжуд. Асарнинг форсий матни бир неча бор — 1892 йили Ч. Шефер томонидан Парижда, 1904 йили Мулло Султон томонидан Бухорода (Когон), 1939 йили Мударрис Ризаний томонидан Теҳронда нашр қилинган. “Бухоро тарихи”нинг Н. Ликошин бажарган рус тилига таржимаси 1897 йили Тошкентда, Р. Фрайнинг илмий изоҳлар билан бойитилган инглизча таржимаси 1954 йили Кембриджда, Насруллоҳ Тарозийнинг араб тилига илмий изоҳли таржимаси Мисрда чоп этилди. Бир неча қўлёзма ва нашрлар матни солиштирилиб, тафовутлар қайд этилган илмий изоҳли ўзбек тилидаги таржимаси 1966 йили А. Расулов ва А. Ўринбоевлар томонидан (тарихий шахсларга изоҳлар Д. Юсупованики) “Фан” нашриётида нашр этилди. “Тарихи Бухоро”нинг матнини ва маълумотларини бошқа манбалар билан қиёсий ўрғаниб, ундаги маълумотларни манбашунослик ва матншунослик фани нуқтаи назаридан таҳлил этиш ишлари ҳали давом этмоқда.

ҚАФФОЛ АШ-ШОШИЙ

(903—976)

Тошкент — ўрта аср араб манбаларида эса Шош — тарих жараёнида кўплаб шоир ва адиллар, алломалар, риёзат ва табобат аҳилларини етиштирган. Ана шундай алломалардан бири Қаффол аш-Шошийдир.

Қаффол аш-Шошийнинг тўла исми Абу Бакр ибн Али Исмоил Қаффол аш-Шоший бўлиб, араб манбаларида унинг ҳурматини бажо келтириш учун номига катта, улуг ё муҳтарам маъносини ифода-лайдиган “ал-Кабир” сўзини қўшиб ёзадилар. Бу билан ўтмишдошларимиз Қаффол аш-Шошийга нисбатан буюк эҳтиромни ифода этганлар.

Қаффол аш-Шоший хунарманд оилада дунёга келган кўринадди. Шу сабабдан “Қаффол” — қулфсоз деб машҳур бўлган.

Қаффол аш-Шоший асли қулфсоз уста бўлиб, кичик ва нозик қулфлар ясайдиган, қўли гул киши бўлган.

Аш-Шоший дастлабки таълимни ўз юртида, кейинчалик Марказий Осиёда мавжуд маърифат ўчоқларидан олади. Самарқанд, Бухоро, Термиз каби шаҳарларни кезади. Бу ерларда ундан сал олдинроқ ўтган ва анчагина мерос қолдирган Имом Исмоил ал-Бухорий (810—870), Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий (824—892) каби йирик мутафаккир олимлар мероси билан танишади, улардан баҳ-

раманд бўлади. У бирмунча вақт Самарқандда яшаб, у ерда таълим олди. Қаффол аш-Шоший қаттиқ киришиб фикҳшуносликни ўрганади. Зеро бу фан мусулмон Шарқ ўлкаларида жуда кенг тарқалган ва ижтимоий ҳаётда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу фанни эгаллаган кишилар ҳамма жойда қадрланар, уларга зарурат ҳам катта, чунки ижтимоий ҳаётда қонуншуносликка талаб катта бўлиб туриши табиий эди. Қаффол аш-Шоший фикҳ илмини эгаллаш билан бирга фикр доираси ўта кенг, фалсафа, мантиқ, адабиёт соҳаларини ҳам пухта эгаллаган, бу соҳаларда энг билимдонлар билан мунозара қила оладиган қудратга эга бўлган бир зот эди.

Қаффол аш-Шоший доимо илм-маърифат истагида қўним топмай, бир ўлкадан иккинчисига — илм чашмаларидан баҳраманд бўлиш ниятида Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларини кезади, Ҳижоз, Бағдод, Дамашқ каби шаҳарларга боради, у ерларда замонасининг кўзга кўринган олимларидан илм-маърифат ўрганади.

Қаффол аш-Шошийнинг таълим олган устозларига қараб ҳам унинг билими, қандай фанларни ўрганганлигини билиш мумкин. Манбаларнинг кўрсатишича, Қаффол аш-Шошийнинг қонуншунослик ва тарих соҳасидаги устози машҳур олим ат-Табарий (839—923) эди. Маълум бўлишича, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий Мусулмон Шарқ мамлакатларининг энг йирик тарихчиси бўлиб, кўп жыллик асарлар муаллифи эди.

Қаффол аш-Шошийнинг иккинчи йирик устози Абул-Ҳасан Али ибн Абу Мусо ал-Ашъорий (873—941) эди. Бу киши Шарқда каломчилар оқимининг асосчиси бўлиб, бу соҳада анчагина асарлар ёзган эди. Аш-Ашъорий аслида ислом фалсафасида машҳур бўлган ашъария оқими асосчиси саналади. Тожиддин Абу Наср Абдулваҳҳод ас-Субкийнинг (туғилган йили 1327) хабар беришича, “Қаффол аш-Шоший олим ал-Ашъорийдан калом илмини ўрганар ва ўз навбатида ал-Ашъорий ундан қонуншунослик соҳасини ўрганар экан”.

Араб олими ва библиографи ибн Халликон (1211—1282) ўзининг “Вафоёт ал-аъён” (“Улуғ кишилар вафоти”) деган асарида Қаффол аш-Шоший ҳақида тўхтаб шуларни ёзади: “Қаффол аш-Шоший ҳадис илмини билган, тилшунос, шоир одам эди. Ўша вақтда Мовароуннаҳрда у кишига тенг келадиган олим йўқ эди. Бу киши Хуросон, Ироқ, Ҳижоз, Шом (Сурия) ва бошқа ўлкаларга саёҳат қилиб, ҳамма ерда ҳам ном таратди... у кишининг кўп асарлари бўлган”.

Қаффол аш-Шоший қонуншунослик, мантиқ каби соҳаларга оид асар ёзган. Унинг “Одоб ал-қози” (“Қозининг феъл-атвори”), “Одоб ал-баҳс” (“Баҳс одоби”) деган таълифи бўлиб, араб тилидаги шеърлари маълум. Бу хусусда юқорида зикр қилинган араб олими ибн Халликон ёзади: “Қонуншунослардан дастлаб отилиб чиқиб “Хусни жадал” (“Диалектика гўзаллиги”) деган асар ёзган киши ҳам шу Қаффол аш-Шоший эди”

Қаффол аш-Шоший яхши шоир ҳам бўлиб, ўз шеърларини араб тилида ёзган. Аммо унинг шеърини ижоди давримизгача етиб келмаган, фақатгина ас-Субҳийнинг “Табақат аш-Шофиййа” (“Шофиййа мазҳаби даражалари”) деган китобда унинг шеърларидан парчалар сақланиб қолган. Унинг ўша шеърларида шундай сатрлар ҳам бор:

“Кимки уйимга меҳмон бўлиб келадиган бўлса, дастурхоним доимо унинг учун ёзилган бўлади. Кимки менинг дастурхонимдан бирор нарса еса, (билсинки) ундаги барча ноз-неъмат пешона терим билан топилган, (яъни) ҳалол бўлади.

Биз бор-будимизни меҳмон олдига қўямиз. Бордию (қўйишга) нарса тополмасак, у ҳолда сабзавот билан сирка қўямиз. Шунда беғараз, кўнгли очиқ одам бўлса, у бунга рози бўлиб кўнади; бордию бахил бўлса, у ҳолда уни мен зузата олмайман”.

Қаффол аш-Шошийнинг қонуншуносликка доир асари давр тақозасига кўра ислом тарқалган мамлакатларда кенг қўламда ёйилди.

Қаффол аш-Шошийнинг қаламига мансуб бўлган шеърлар ас-Субҳий асарига кириб қолган. Бу парчадан маълум бўлишича, Византия императори билан араб халифаси ўртасида жанжалли ёзишмалар бўлади. Бу ёзишмаларда Византия императори араб халифалигига дўқ ва пўписа билан мурожаат қилиб, бир вақтлар унинг ерлари бўлган, ҳозир эса Бағдод халифаси эгаллаб турган ўлкаларни тинчлик билан, осонликча уларга қайтариб беришни талаб қилади. Византия ҳукмдорлари мактубни баландпарвоз чиқиши учун уни араб тилида шеър билан битадилар. Шеър ҳошимийлар хонадонидан бўлмиш ҳукмрон халифага деб аталган. Мактубда шундай сатрлар ҳам бор:

“Биз шердек отилиб чиқиб, ўз ерларимизни эгалладик. Дамашқ ўлкаси эса ота-боболаримиз маскани эди, биз бу диёр мол-мулкига эга бўламиз, Мисрни ҳам қиличимиз тиғи билан эгаллаймиз. Ҳижоз, Бағдод, Шероз, Рай, Хуросон, Қуддус, Шарку Фарб ҳаммасини эгаллаймиз” деб халифа ва унинг саркардаларига дағдаға солади, уларни айёрлик билан кўрқитмоқчи ва ниҳоят уларни осонликча қўлга киритмоқчи бўлади. Худди мана шу воқеалар бўлган кезде Қаффол аш-Шоший Бағдод шаҳрида бўлади. У халифаликда иқтидори зўр олим, сарой аъёнлари ўртасида яхшигина қонуншунос, забардаст шоир сифатида танилган эди. Шу сабабдан Византия ҳукмдорининг лашкарбошиси Тағфур (араб манбаларида Такфур) хатига жавоб ёзишни халифалик номидан Қаффол аш-Шошийга топширилади. Бу ҳам аллома аш-Шошийга нисбатан катта эҳтиром эди.

Қаффол аш-Шоший мактубни ўқиб кўриб, ўша мактуб ёзилган шеър вазнида ва ўша тарздаги қофияда Тағфур номига араб тилида жавоб шеърини ёзади. Византияликларга мана шу аш-Шоший ёзган жавоб хатининг етмиш тўрт байти (148 йўли) юқорида зикр қилинган Тожиддин ас-Субҳийнинг “Табақат аш-Шофиййа” аса-

ри ичида сақланиб қолган. Ас-Субкийнинг ёзишича, византияликлар, хусусан, унинг лашкарбошиси Тағфур аш-Шошийнинг бу жавоб шеърини ўқиб, даҳшатта тушади. Сўнг лашкарбошилар бундан таажжубга тушиб, бир-бирларидан сўрашибди:

— Бу жавобни ёзган киши ким бўлди экан, у қайси юртдан экан, халифаликда биз бундай истеъдодли зот борлигини билмас эдик-ку?

Хуллас Византия лашкарбошиларини Қаффол аш-Шошийнинг дипломатия тарзида ёзилган жавоб мактуби эсанкиратиб қўяди. Воқеанинг нима билан тугашининг бугунги кунда аҳамияти йўқ, лекин бу биргина мисол орқали Қаффол аш-Шошийнинг забардаст давлат арбоби, ҳозиржавоб шоир эканлиги маълум бўлади.

Қаффол аш-Шоший шундай улуғвор ва довжорак шоир, ажойиб бир шахс бўлган. Афсуски, унинг адиблик, шоирлик, тилшунослик, мантиқшунослик фаолияти билан деярли ҳеч ким шуғулланмади, унинг жадал диалектикага оид асари ҳам ўрганилган эмас.

Манбаларнинг кўрсатишича, бағдодлик Хўжа Муҳаммад Номий деган олим Қаффол аш-Шоший қўлида ўқиган, натижада у билан қалин дўст бўлиб қолган экан. Шу киши ўз оиласи билан бирга аш-Шошийга эргашиб Тошкентга келган, умрининг охиригача шу ерда қолиб кетган. Қаффол аш-Шоший 976 йили Тошкентда вафот этган ва шу ерда дафн этилган. Ҳозир Тошкентнинг халқ орасида “Ҳастимом” деб аталадиган жой шу мўътабар зотга нисбатан айтиладиган ном “Ҳазрати имом”нинг қисқаргани бўлади. Аслида бу жойнинг номи Ҳазрати Имом Қаффол аш-Шошийдир. У кишининг қабрлари теграсида Тошкентда машҳур бўлган мўътабар зотлар дафн этилган.

Қаффол аш-Шоший мақбараси Тошкентнинг энг эски, кўзга кўринган табаррук бир қадамжоси саналади.

АБУ МАНСУР АЛ-МОТУРИДИЙ

(вафоти 945)

Абу Мансур ал-Мотуридий сунний эътиқолидаги икки йирик оқимлардан бири бўлмиш Мотуридийа оқимининг асосчиларидан ҳисобланади. Унинг ҳаёти ҳақида маълумотлар жуда оздир. Тўлиқ номи Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Ҳанафий ал-Мотуридий ас-Самарқандийдир. Буюк калом имоми ва фикҳ олими асли Самарқанднинг Мотурид қишлоғидан (ҳозирги Жонбой районида жойлашган) бўлиб, унинг таҳаллуси шу қишлоққа нисбатан олингандир. Абу Мансур ал-Мотуридий дастлабки таълимни шу қишлоқда олиб, кейинчалик Мовароуннахрнинг ўша даврдаги диний ва маърифий маркази бўлган Самарқандда давом эттиradi.

Ал-Мотуридий яшаган давр Сомонийлар ҳукмронлик қилган давр-га тўғри келади. Самарқанд дастлаб бу давлатнинг пойтахти бўлиб, сўнгра IX асрнинг охиридан бошлаб пойтахт Бухорога кўчирилди. Бироқ ўша вақтда ҳам Самарқанд Бухоро билан бир қаторда Мовароуннаҳрнинг иқтисодий-маданий маркази бўлиб қолаверади.

Абу Мансур ал-Мотуридий туғилган йили ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. У Самарқандда 944—945 йилда вафот этган ва шаҳар чеккасидаги Чокардиза деган қабристонга кўмилган.

Баъзи манбаларда унинг Самарқанддаги ал-Айозий мадрасасида таълим олгани қайд этилган. Ал-Мотуридий Абу Бакр Аҳмад ал-Жузжоний, Абу Наср Аҳмад ал-Йодий, Имом Аъзам мазҳабидаги буюк олим Наср ибн Йахйо ал-Балхий, Муҳаммад ибн ал-Фадл кабиларни ўзининг устози деб билган.

Ал-Мотуридий фикҳ ва калом масаллари билан қизиқиб, Ҳанифия мазҳаби олимларидан дарс олиб ўз билимини оширади. Шу вақт давомида кўплаб машҳур фақиҳлар ва муҳаддислар билан мулоқатда бўлган ва мунозаралар қилган. Бутун умри давомида шу соҳага оид асарлар ёзиб қолдиргандир. Маҳмуд ибн Сулаймон ал-Кафавийнинг (вафоти 1582 йил) “Катоиб ул-аълум ал-ахёр фи табоқот ва машаойих мазаҳаб ан-Нуъмон” (“Нуъмон мазҳабида мансуб бўлган таниқли аллома фақиҳлар ва шайхлар ҳақидаги китоб”) номли китобида ал-Мотуридий ва унинг асарлар ҳақида айрим маълумотлар берилади. Масалан, қуйидаги асарлари номлари келтирилган: “Китаб Тавҳид” (“Алломани яққалашлар китоби”), “Китаб Мақомат”, “Китаб рад авомил лил адила лил кабий” (“Каъбий заллатларининг бошланишини рад қилишга бағишланган китоб”), “Китаб байон ва ҳум ул-маътазила” (“Муътаила ғавғолари ва ундан қўрқмаслик ҳақидаги китоб баёни”), “Китаб Таъвилот ал-Қуръон” (“Қуръон таъвили китоби”).

Лекин Ҳожи Халифанинг (1609—1659) “Кашф аз-зунун ан-асомил кутуб ва-л-фунун” (“Китоб ва фанлар номлари ҳақидаги шубҳаларни бартараф этиш китоби”) китобида эътироф этилишича, яна Абу Мансур ал-Мотуридийнинг “Ма ҳази аш-шариъа” (“Шариат асослари сараси”), “Китаб ал-жадал” (“Диалектика ҳақида китоб”) каби асарлари ҳам бўлган. Булардан ташқари ал-Мотуридийнинг “Китаб ал-усул” (“Диний-таълимот усули китоби”) асари ҳам маълум.

Абу Мансур ал-Мотуридийнинг кўп асарлари бизгача етиб келмаган, етиб келганлари ҳам асосан хорижий мамлакатлар кутубхона ва қўлёзма фондларида сақланади.

Ал-Мотуридий ислом оламида жуда нозик ҳисобланган “Китаб Тавҳид” — асари бизнинг давримизга етиб келган ва у 1970 йилда Фатхуллоҳ Хулиф томонидан Байрутда нашр этилган.

У ислом динидаги суннийларнинг тўртта асосий мазҳаби асосчиларининг асарларини ўрганиб, фикҳга ва каломга оид асар ёзди.

Бу ал-Мотуридийнинг “Таъвилот аҳли сунна” ёки бошқа бир номи “Таъвилот ал-Қуръон” деб номланади. Ал-Мотуридий бу асарда сунний ақидага (таъвилда) зид қарашларни рад қилишга ҳаракат қилади ва Абу Ханифанинг қарашларига суянган ҳолда иш кўради. Бу асар Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланади. “Таъвилот”нинг биринчи жилди Қоҳирада 1971 йилда Иброҳим Авадайн ва ас-Саид Авадайнлар томонидан нашр этилган.

Ал-Мотуридийнинг бу биргина асари тарих жараёнида кўп алломалар асарларига асос солган, улар ижодига туртки бўлган.

Шулардан бири Аловуддин Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ас-Самарқандийнинг шарҳидир. У “Шарқ таъвилот аҳли ас-сунна” деб номланиб, Институт фондида бу асарни иккита нусхаси сақланади.

Шу билан бирга ал-Мотуридий номи остида ёзилган бир неча сохта асарлар ҳам маълумдир. Масалан: “Фавоид” (қоидалар), бошқа номи “Панднома”, “Китоб ал-Усул”, “Шарҳ ал-Фиқҳ ал-Ақбар” асарлари шулар жумласидандир. Бу ал-Мотуридийнинг диний илмлар намояндалари орасида қанчалик машҳур бўлганлигидан далолат беради.

Ал-Мотуридий кўп шогирдлар етиштирди, улар орасида ислом оламига машҳур алломалар: Абу-л-Ҳасан ар-Рустуғфаний (вафоти 961), Исҳоқ ибн Муҳаммад ас-Самарқандий ва Абду-л-Карим ал-Паздавий (вафоти 999), Абу Аҳмад ал-Йюдий каби олимлар бор эди. Шогирдлари ўз устозларининг таълимотини давом эттиришганлиги туфайли Ҳанафия мазҳабидагилар ичида Мотуридийга оқими вужудга келган.

Абу Мансур ал-Мотуридийнинг замондошлари ҳамда ҳамфикрларидан машҳур фиқҳ олими Абу-л-Қосим Ҳаким ас-Самарқандийни алоҳида кўрсатиб ўтиш лозим. Бу олим Самарқандда туғилиб, бутун умрини шу ерда ўтказган (вафоти 953). Фиқҳ ва калом соҳасида машҳур бўлган.

Абу Мансур умри давомида фақиҳлар, муҳаддислар билан мулоқатда бўлган ва мунозарлар олиб борган. У ислом дини Ҳанафия мазҳабини Мовароуннаҳрда тарқатиш ва ўзидан кейинги авлодларга қусурсиз етказиш ишига муҳим ҳисса қўшди.

Ал-Мотуридий нафақат фиқҳ, калом илмига оид, балки бошқа фанларга оид асарлар ҳам ёзган деб айтиш мумкин. ЎзР ФАнинг Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланаётган ал-Мотуридийнинг овчиликка оид асари бунга далил бўлади. Бу асарнинг бир қўлёзма нусхаси “Рисола жонвор дорий” (“Жонворларга оид рисола”) деб номланган бўлиб, унда овчи қушларни боқиш ҳақида фикр юритилади. Бу асарда овчи бургутларнинг ҳар хил зотлари, уларнинг ташқи кўринишлари, озиқлантириш, овга яроқлилиги билан бир қаторда кўпайтириш, изи ва чаптиририш усуллари каби масалалар ҳақида гап боради.

Ал-Мотуридий ўз даврининг исломий илмлари соҳасида энг етук билим соҳиби ҳисобланиб, мусулмон дунёси олимлари томонидан тан олинган ва ҳозирда ҳам турли диний асарларда зўр эҳтиром билан тилга олинади.

Ал-Мотуридийни улуғлаб “Имом ал-Худа” ва “Имом ал-мутакаллимин” (Ҳидоят йўли имоми ва мутакаллимлар имоми) каби номлар билан ҳам атаганлар.

Мовароуннаҳр — Марказий Осиё халқлари турли фалсафий, табиий, аниқ фанлар, адабиёт, санъат соҳаларида дунёга машҳур сиймолар, алломалар билан бирга ислом назарияси, диний илмлар бўйича ҳам ал-Мотуридийдек бутун мусулмон оламида ном қозонган олимларни ҳам етиштириб чиқардилар.

АБУ БАКР АЛ-ХОРАЗМИЙ

(935—993)

Абу Бакр ал-Хоразмий 323 ҳижрий (935 милодий) йили Хоразмда туғилиб, асосий маълумотини шу ерда олади. Умрининг гуллаган даврида (20—25 ёшларда) ватандан чиқиб Ироқ ва Шомга боради, етук олим ва шоирлар билан танишиб, улардан таълим олади. Кейин Ҳалабга бориб, машҳур ҳамдамийлар амири, шоир ва олимлар ҳомийси Абулҳасан Сайфуддавла (944—967) билан танишиб, унинг саройида хизмат қилади. Сўнг Бухорога келади, Сомонийлар саройида яшаб, вазир Абу Али ал-Бальамий (960—974 ва 992—996) билан дўстлашади, лекин у билан муносабати ёмонлашиб, Нишопурга йўл олади. Бу ердаги таниқли шоирлар Абулҳасан ал-Казвиний, Абу Мансур ал-Бағавий ва Абулҳасан ал-Ҳакамийлар билан дўстлашиб, уларнинг шоирлик маҳоратидан баҳраманд бўлади.

Умуман Хоразмийнинг умри фожиалар ва роҳатбахш этувчи онларга тўла. У турли шаҳарларда бўлиб, қамоқда ҳам ётиб чиқади, амирларнинг эътиборига тушиб бойлик ҳам ортиради, амалдорларнинг ғазабига учрайди ва ҳ. к. Абу Бакр ал-Хоразмий Нишопурга келиб, бу ерда муқим яшай бошлайди. Талабаларга дарс беради, шеър ёзишни ўргатади, нишопурлик машҳур адиб, шоир ва олимлар, шулар қатори ас-Саолибий билан дўстлашиб, уларнинг мажлисларида иштирок этади. Яна Сомонийлар вазири ал-Утбий сиқуvidан қутилиш учун қочишга мажбур бўлади. Шоир бир неча вақтдан сўнг яна Нишопурга қайтади, умрининг охирида яккаланиб қолади ва ҳаётининг кейинги даври офир мусибатлар билан ўтади. У ҳижрий 383 (милодий 993) йили Нишопурда вафот этади.

Абу Бакр ал-Хоразмийнинг адабий меросидан араб тилидаги катта шеърий девони ва “Рисолалари” бизгача етиб келган. Абу Бакр ал-Хоразмий “Рисолалари” X аср насрий адабиётининг машҳур ёдгорлиги ҳисобланади. Тил ва услуб жиҳатдан ниҳоятда пухта ишланган

бу асар сажъ (қофияли наср) билан ёзилган бўлиб, шоир замонасидаги машҳур кишилар: амир, вазир, лашқарбоши, қози, амалдор, фақиҳларга, адиб ва тилшунос олимларга, яъни ал-Хоразмийнинг дўстлари ва ҳомийларига ёзилган хатлардир. Рисолалар мазмуни турли байрамлар, юқори мартабага кўтарилиш ва бирор муваффақиятни қўлга киритиш, ўлим, мансабдан четлатилиш, касаллик ёки уруш хавфи каби муносабатлар билан табрик ёки қайғу изҳор этиб, тасалли бериш, тухфалар учун ташаккур айтиш кабилардир. Рисолалар орасида ал-Хоразмийнинг ўз шогирдларига ёзган мактублари ҳам кўплаб учрайди.

Ал-Хоразмий рисолаларининг аксарияти илм-фан, ақл-одоб, адолат, ҳиммат, дўстлик каби муҳим ижтимоий масалаларга бағишланган бўлиб, уларда қўлланган иборалар халқ ҳикматли сўзларига айланиб кетган.

Шоир рисолаларидан манбаларда келтирилган баъзи бир парчалар таржимасини берамиз: “Ҳурмат эҳсон билан баробардир... Дўстлашиш мурожаат эмас, хушмуомалаликлар, хушмуомалалик эса чуқур текшириш ва ўрганишни узоққа чўзмайди ҳам, ҳисоб ва сарфни кўтармайди ҳам. Карамли киши таҳқирланса ҳам азиздир... Сабабсиз узр гуноҳдир, ишонч йўқолиши билан қилинган тақаллуф ҳақоратдир. Эҳтиётсиз (қилинган) дори-дармон касалликдир, унга ҳожат тушгандагина, у шифо бўлади... Олижаноб киши агар (бирор) жароҳатланса, (уни) боғлаб қўяди, йиртса-ямайди, агар бир томондан зарар келтирса, ҳар томондан фойда келтиради... Олий-ҳиммат зафарининг каромати (шундаки), агар қўлга киритса, (бошқаларга) беради, пасткаш зафарининг қабиҳлиги шундаки, агар қўлга киритса, кўпроқ қўлга киритишни истайди... Оталар икки хил: туғилиш отаси ва таълим бериш отаси, биринчиси жисмоний ҳаёт сабаби, иккинчиси руҳий ҳаёт сабабидир... Карамли киши гўзаллик билан савдо қилади, мол билан савдо қилмайди... Ҳазаб ҳурматни унутади, яхшиликларни кўмиб юборади ва гуноҳсизлар учун жиноятлар вужудга келтиради. Қалбаки мақташ ҳақоратлашдир. Пойдеворсиз қурилган бино қулайди... Муҳаббат ҳар қандай ҳиммат нарсанинг баҳосидир ва ҳар қандай юқори нарсанинг шотисидир... Агар ҳокимият атрофида адолат ҳукм сурмаса, у инқирозга юз тутади... Ростгўй тил ёлғон сўзласа, тутилиб қолади”

Яна бир бошқа рисоласида шундай ёзади: “Одамлардан шундай (борки, ҳокимиятни) бошқарганда, нафси уни амалдан туширади, одамлардан шундайи борки, лавозимдан бўшаганда, фазилати уни яна ўрнига ўткази”, “Кимки одамлар қалбларини овлайман деса, унга эҳсон ва мурувват донларини сепиши, фазл ва олийжаноблик тузоқларини қўйиши керак”

Ал-Хоразмий шеърлари асосан қасида, ғазал, васф ва ҳажвиётдан иборат. Агар унинг қасидалари амир ва вазирларга бағишланган бўлса, ҳажвий шеърлари эса асосан амалдорларга ҳамда ўз рақиби шоир ва

адиб, мақома жанрининг асосчиси Абулфазл ал-Ҳамадонийга (вафоти 1007 й.) қарши қаратилган. Ишқий мисралар, маҳбубни тараннум этиш ҳам ал-Хоразмий ижодида асосий ўринни эгаллайди.

Унинг шеърларига хос нарса шуки, шоир тазминни (ўз шеърига бошқа шеърни киритиб кетиш) жуда кўп қўлланган.

Ўша вақт шоирларида кексалиқдан шикоят қилиш жуда кенг тарқалган эди. Ал-Хоразмийнинг ҳам қариликдан нолиб ёзган шеърлари анча учрайди. Масалан: “Соч оқидан шикоят қилиб, унга зулм қилаётганингни кўриб турибман, соч оқи бир экин (бўлса), унинг уруғи умрдир. У гўё шароб, хумор уни ўзига жалб қилади, ахир хумори ҳажв қилиниб, шароб мақталарди-ку”

Ал-Хоразмий ижодида шаробни мақтаб ёзилган шеърлар ҳам учрайди, лекин шоир майнинг киши ҳаёти учун зарарли эканини ҳам унутмаган:

“Коса ва чўнтакнинг иккаласини (баробар) тўлдиришга ҳукм қилмаган, косани тўлдириш учун чўнтак бўшатиш керак”, дейди шоир.

Жамият учун иллат бўлган ишёқмас, дангаса кишилар ҳақида ёзар экан, улардан ҳазар қилишга даъват этади:

“Дангасанинг ҳожатида унга ҳамроҳ бўлма, қанча солиҳ кишилар бошқанинг фасоди билан бузилиб кетмадилар”. Бошқа бир шеърда ёзади:

“Улуғ одам кичик одамнинг суҳбати билан кичик бўлмайди, балки кичик одам улуғ одам хизматида улуғ бўлади”. Яна бир шеърда:

“Икки нарса кишида бирлаша олмади: динорларга муҳаббат ва дўстга муҳаббат”.

Бошқасида:

“Қачон замонани койисанг, сабр қилувчини койиган бўласан, сен йиғлайсан, койилаётган (замона) эса кулади” в. б.

Абу Бакр Муҳаммад ибн ал-Аббос ал-Хоразмийнинг бой ижодий мероси барча шарқ ва ғарб олимлари томонидан қизғин ўрганилган ва ўрганилмоқда.

Ас-Саолибий “Йатимат ат-Даҳр” асарида ал-Хоразмий ҳақида махсус тўхтаб, уни “Замонасининг энг доноси, одоб денгизи, наср ва назмнинг туғи, фазл ва идрок оламидир. Ажойиб ва ибратли балоғатни (ўзида) мужассамлаштирганди”, деб таърифлайди.

Ас-Саолибий ал-Хоразмийнинг ўз мулоҳазасининг ўткир, гўзал ва ишонарли бўлиши билан ҳар қандай йиғилишда ғолиб чиқиши, унинг рисолалар девони жилдларга ажратилиб кенг тарқалган, шеърлар девони ҳам худди шундайлигини алоҳида таъкидлаб ўтади.

Ўрта аср муаллифлари Утбийнинг “Тарихи ал-Йамини”, ибн ал-Асирнинг “Комил фи-тарих”, ибн Халликоннинг “Вафайат ал-азъан” ва Қаҳҳолнинг “Муъжам ал-муъаллифин” каби асарларида Абу Бакр ал-Хоразмий асарларига юқори баҳо берилиб, у ҳақида қимматли маълумотлар келтирилгандир.

Шунингдек, ал-Хоразмийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида Оврўпо олимлари В. Альвардт, К. Брокельман, Х. Гибб ва бошқалар ўз ишларида эслаб ўтишган.

Абу Райҳон Беруний ўз ижодидида ал-Хоразмийнинг бой ижодий меросидан кенг фойдаланган.

Ал-Хоразмий Марказий Осиёда X аср адабий ҳаётидаги араб тилида ижод этган машҳур адиб ҳамда сўнгги бадиий жараёнга катта таъсир кўрсатган ижодкор сифатида тилга олинади.

АБУ АБДУЛЛОҲ АЛ-ХОРАЗМИЙ

(вафоти 997)

Милоднинг IX—XI аслари Марказий Осиёда илм-фан юксак тараққий этган ва буюк алломалар даври эди. Ўша даврнинг кенг билимли, пешқадам олимларидан бири Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий бўлган.

Бу олим ҳақида сақланиб қолган маълумотлар жуда кам. Олимнинг тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф ал-Хоразмийдир. Унинг ёшлиги Хоразмнинг Хива, Замахшар ва Қиёт шаҳарларида ўтган. Бу шаҳарларда у туғилган, вояга етган, яшаган, таълим олган. Олим Хуросонда ҳам яшаган. Унинг машҳурлиги вазир Абул Ҳасан ал-Утбий ҳузурда котиб бўлиб хизмат қилган даврида чўққисига чиққан. Шу вазифаси туфайли у “ал-китоб ал-Хоразмий” номи билан ҳам танилган. Ўз хизмат вазифалари юзасидан Бухорога тез-тез бориб турган ва кўпгина алломалар билан ҳамсуҳбат бўлган. Айни вақтда илмга чанқоқ олим хизмат асносида амирнинг бой кутубхонасидан фойдаланиш ҳуқуқини қўлга киритган. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий 997 йилда вафот этган.

Олимнинг дунёқараши ўша даврда кенг тарқалган қадимги юнон фалсафаси ва маданияти, Шарқ намояндалари Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Қиндий, Абу Наср ал-Форобий ҳамда Абу Бакр ар-Розий таъсири остида шаклланди.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг бизгача етиб келган, кўпчилик асарлари сингари ўша даврнинг илм тили — араб тилида битилган, ягона маълум асари — “Мафотиҳ ал-улум” (“Илмлар қалитлари”)дир. “Мафотиҳ ал-улум”нинг қўлёзма нусхалари жуда кўп эмас. Яқин-яқингача унинг тўрт нусхаси бор деб ҳисобланиб келинар эди. Ана шу тўрт нусхадан учтаси Буюк Британия музейида 7528, 23429 ва 2524 рақамлари ҳамда Берлин кутубхонасида 1051 рақами остида сақланади. Амриқолик олим К. Босворт асримизнинг 60-йилларида ушбу асарнинг яна олти нусхасини Туркия кутубхоналарида борлигини аниқлади. Барча олти нусха Истамбул шаҳридаги кутубхоналардадир.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг бу асари ўрта асрлардаги фанлар ривожланиши тарихига оид камёб манба сифатида кўпгина олимларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этди. Биринчи бўлиб бу манбани ўрганган ва 1895 йилда нашр қилган олим — голландиялик шарқшунос Ван Флотендир. Шунингдек, И. Ю. Крачковский, В. В. Бартольд, К. Брокельман, Э. Видеман, Г. Сартон, М. М. Хайруллаев, У. И. Каримов, Г. П. Матвиевская, Ҳ. Ҳасанов, А. Шариповлар ҳам асарнинг турли томонларини тадқиқ қилганлар.

“Мафотиҳ ал-улум” ўзига хос қомусий асар бўлиб, ўша даврдаги деярли ҳамма асосий фан соҳаларини ўз ичига қамраб олган. Муаллиф ўрта асрлардаги ҳар бир илм мазмунини шарҳлаш йўли орқали тушунтириб беради.

Олим илмларни иккига бўлиб, уларга “араб — шаръий” ва “араб бўлмаган”ларга ажратади. Бу ҳол олим ўз даврининг намояндалари сингари илмлар таснифида уларни икки қисмга бўлиш анъанасига содиқ қолганлигини кўрсатади.

Унинг биринчи анънавий “араб” илмлари қисми ўн бир бобдан иборат фикҳ, етти бобдан иборат калом, ўн икки бобдан иборат грамматика (сарф ва наҳв), саккиз бобдан иборат иш юргизиш, беш бобдан иборат шеър ва аруз ҳамда тўққиз бобдан иборат тарихдан ташкил топгандир. Иккинчи қисмига эса “араб бўлмаган” қуйидаги илмлар киритилган: улар — уч бобдан иборат фалсафа, тўққиз бобдан иборат мантиқ, саккиз бобдан иборат тиб, беш бобдан иборат арифметика, тўрт бобдан иборат ҳандаса, шунингдек, тўрт бобдан иборат илм ан-нужум, уч бобдан иборат мусиқа, икки бобдан иборат механика ва уч бобдан иборат кимёдир.

Шундай қилиб, асар икки қисмдан иборат бўлиб, унда ўн беш илм тўқсон уч бобда баён этилган.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий илмлар таснифининг шакли қуйидагича:

I. Шариат ва у билан боғлиқ “араб” илмлари.

1. Фикҳ, яъни мусулмон ҳуқуқшунослиги.

2. Калом, яъни дин асослари.

3. Грамматика.

4. Иш юргизиш.

5. Шеърият ва аруз.

6. Тарих.

II. “Араб бўлмаган” илмлар (юнон ва бошқа халқлар).

1. Назарий фалсафа:

а) табиий илмлар — тиббиёт (тиб, самовий ҳодисалар — метеорология, минералогия, алхимия, механика) — қуйи;

б) риёзиёт илмлари (арифметика, ҳандаса, илм ан-нужум, мусиқа) — ўртанчи;

в) илоҳий, яъни метафизика — олий илм;

г) мантиқ.

2. Амалий фалсафа:

а) ахлоқ — этика (одамни бошқариш);

б) уйшунослик (уйни бошқариш);

в) сиёсат (шаҳарни, мамлакатни бошқариш).

“Мафотиҳ ал-улум”да илмлар таснифи ҳар бир фаннинг предмети аниқлаш ҳамда уларнинг асосий атамаларини қисқа ва аниқ баён этиш билан биргаликда олиб борилади. Бу ерда, биз зикр этганимиздек, Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий ўз таснифида ўша давр анъанаси, яъни илмларни иккига бўлишни қўллаб-қувватлаб, шаръий ва фалсафий илмларга ажратади.

АНЪАНАВИЙ “АРАБ” ИЛМЛАРИ. Шу илмлардан бири, фикҳда муаллиф ислом қонуншунослигининг асоси бўлган ва ислом ҳуқуқи посбонининг доимий дастури Куръон, пайғамбар сўзлари, ҳикматли гаплари ва ҳаётларини акс этирувчи Суннат, Ҳадис ва унинг хиллари; Ижмоъ — ислом жамоасининг яқдиллик билан тан олган қарори; шариат қонун-қоидаларига амал қилишни, яъни таҳорат қилиш, намоз ўқиш, азон айтиш, рўза тутиш, закот тўлаш устида тўхтаб ўтади.

Иккинчи бўлим каломда ўша даврда Яқин ва Ўрта Шарқда мавжуд бўлган кўпгина мазҳаблар ҳақида маълумотлар берилган. Хусусан бу мазҳабларнинг еттига бўлиб баён этилиши, айниқса, муътазиллийлар ҳақидаги мукамал тафсилотлар муҳим аҳамиятга эгадир. Шу билан бирга грек-христиан мазҳаблари, исломгача бўлган даврдаги Эрон ва Ямандаги диний эътиқодлар, Ҳиндистонда тарқалган баъзи дуалистик мазҳаблар ва оқимлар ҳамда зардуштийлик баён этилади. Бу маълумотлар Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда Марказий Осиёдаги халқларнинг динлари тарихини ўрганишда фоят катта аҳамиятга эгадир.

Араб адабий тили грамматикаси, унинг қонун-қоидалари грамматика бўлимида баён этилган. Айни пайтда муаллиф араб шеърияти ва унинг таркибий қисмларидан бўлган аруз устида ҳам муфассал тўхталиб ўтган.

Иш юргизиш бўлими давлат девони, солиқ турлари ва олиними, солиқ йиғувчиларнинг вазифалари, аскарлар рўйхати, уларнинг кийим-кечаги ва тўланадиган маошлари, ирригация шаҳобчаларида фойдаланиладиган атамалар, канал хиллари, сув ускуналари, икки дарё (Сирдарё ва Амударё. — Р. Б.) оралиғидаги суғориш тизимлари ҳақидаги маълумотларни ёритиб бериши билан муҳимдир.

Асарнинг тарих бўлимида афсонавий подшоҳлардан бошлаб, тартиб билан турли давр ва мамлакатлар маликлари, Умавийлар ва Аббосийлар халифалиги, исломгача бўлган даврдаги Яман тарихи, Рум ва Юнон тарихи ҳақида муфассал маълумотлар келтирилган. Ўрта асрларда одамлар жамоасини табақаларга бўлиниши ҳам шу бўлимда зикр этилади.

АНЪНАВИЙ БЎЛМАГАН — “АРАБ БЎЛМАГАН” ИЛМЛАР. Бу илмлар қаторида биринчи бўлиб фалсафа қайд этилиб, унда ушбу илм атамаларининг шарҳи билан бир қаторда илмлар таснифи масаласи ёритилган.

Арастунинг мантиққа оид китоблари шарҳи Хоразмий асарининг мантиқ бўлимида ўз аксини топади. Унда муаллиф Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда Марказий Осиёдаги ушбу илм ҳақидаги маълумотлар, олдинга сурилган ажойиб ғоялардан фойдаланиб, уларни янада бойитди.

Асарнинг табиий илмларга оид бўлимлари ўрта аср Шарқида илмий юксалиш даражасини ўрганиш нуқтаи назаридан ниҳоятда маълумотларга бойдир. Тибга оид бўлимда касалликлар, содда ва мураккаб дорилар ҳақидаги маълумотлар келтирилган. Ушбу бўлимда ўша давр табобатида маълум бўлган ва кенг тарқалган мижоз ҳамда қон томири урушига қараб касалликни аниқлаш тўғрисидаги нодир тавсифлар берилган.

Кимё бўлимида ҳам Хоразмий ўрта аср Шарқидаги кимёвий билимлар ҳақида ниҳоятда қимматли маълумотларни келтирадики, улар Шарқда табиий фанлар ривожини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Риёзиёт бўлимида ўрта аср Шарқидаги математик илмлар ҳолати баён этилади. Ал-Хоразмий математик тушунчани ақлнинг ихтиёрий ижоди эмас, балки объектив оламнинг маълум томонлари, предметлар муносабатларининг инъикоси деб талқин этади.

Масалан, муаллиф Форобий ғояларини давом эттириб, арифметикани иккига: назарий ва амалийга ажратади. У куб сонлар билан бир қаторда шаклий сонларни кўриб чиқиш билан назарий арифметиканинг баъзи бир томонларини бойитди. Ҳандаса ҳам назарий ва амалий қисмларга бўлинади, бу эса ўша даврда унинг бошқа риёзиёт илмлари каби юқори даражада ривожланганлигидан далолат беради. Астрономия бўлимида унинг вазифаси билан бирга тарихига оид масалалар ҳам кўриб ўтилади.

Хоразмий ўз таснифида мусиқани риёзиёт илмларига қўшади ва унда мусиқавий асбоблар, товушларнинг ўзаро муаносиблиги, тартиби, сози(лад) тавсифланади ва охирида ритм ҳақидаги таълимот кўриб чиқилади.

Механика бўлимида, оғир юкларни ва далаларни суғориш мақсадида ишлатиладиган қурилмалар, яъни содда машиналар, уларнинг тузилиши ва вазифалари устида тўхтаб ўтилади. Хоразмий дунёвий илмлар устида тўхтаганда уларнинг амалий аҳамиятини очиб беришга ҳаракат қилади.

Умуман, асарда Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий ўз даври табиий ва риёзиёт илмларини яхши билганлиги, уларни назарий фалсафага киритиш билан бир томондан, уларнинг аҳамиятини ошириш ва таъкидлаш, иккинчи томондан, фалсафани бойитишга интилган-

лиги ўз ифодасини топган. Ал-Хоразмийнинг “Мафотиҳ ал-улум” асари ўрта аср маданияти ва маънавиятини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир.

АБУ АЛИ ИБН СИНО

(980—1037)

Марказий Осиё халқлари маданиятини ўрта аср шароитида дунё маданиятининг олдинги қаторига олиб чиққан буюк мутафаккирлардан бири Абу Али ибн Сино бўлиб, у Оврўпода Авиценна номи билан машҳурдир.

Ибн Сино (асл исми Ҳусайн, отасининг исми Абдуллоҳ) Бухоронинг Афшона қишлоғида ҳижрий 370 (980) йилнинг сафар ойида, амалдор оиласида туғилди. 986 йилда ибн Сино оиласи Бухорога кўчиб келади ва шу вақтдан бошлаб ёш Ҳусайн бошланғич маълумот олишга, илм-фанни ўрганишга киришади. Унинг ёшлиги, йигитлик чоғлари сомонийлар ҳукмронлигининг сўнгги йилларига, хусусан Нуҳ II ибн Мансур Сомоний ҳукмронлиги даври (976—997) га тўғри келади.

Ибн Сино истеъдодли, хотираси кучли, зеҳни ўтқир бўлганлигидан ўз даврида маълум бўлган илмларни тездан эгаллай бошлади. 10 ёшидаёқ Қуъони Каримни бошдан-оёқ ёд ўқир эди. 13 ёшларидан бошланғич математика, мантиқ, фикҳ, фалсафа илмлари билан шуғуллана бошлайди. Ибн Сино ёш бўлишига қарамай, Абу Абдулло Нотилий раҳбарлигида фалсафани, Ҳасан ибн Нуҳ ал-Кумрийдан тиббиёт илмини ҳар томонлама ўрганади, аста-секин табиблик билан ҳам шуғулланади. У ўзидан аввал ўтган Шарқ мутафаккирларининг асарларини чуқур ўрганиш билан бирга, қадимги юнон табиий-илмий, фалсафий меросини, хусусан Аристотель, Евклид, Птолемей, Гален, Гиппократ, Пифагор, Порфирийларнинг асарларини ҳам кунт билан ўрганди. 16—17 ёшидаёқ ибн Сино машҳур табиб — ҳаким бўлиб танилди. 999 йилда Бухоро Қорахонийлар томонидан забт этилгач, Сомонийлар ҳокимияти инқирозга учради. 1000 йилда ибн Сино Бухородан чиқиб кетди ва маданият марказларидан бири ҳисобланган Хоразмга борди, у ерда Хоразм ҳокими Али ибн Маъмун саройидаги олимларни бирлаштирган ўз замонасининг академиясига қабул қилинди. Ибн Сино Беруний, ибн Мискавайҳ, Абу Саҳл Масиҳий, Абулхайр Ҳаммор, Абу Наср ибн Ироқ каби етук олимлар билан яқиндан танишди. Лекин бу даврда кучайиб бораётган Маҳмуд Фазнавийнинг таъқибидан қочиб, Хоразмни ташлаб кетишга ва Хуросон, Эроннинг турли шаҳарларида сарсон-саргардонликда юришга мажбур бўлди. Абивард, Тус, Нишопур шаҳарлари орқали Журжон шаҳрига келган ибн Сино ҳоким Қобус ибн Вашмгир саройида машҳур табиб сифатида яшади, бўла-

жак шогирди Жузжоний билан танишди. 1019—21 йилларда Ҳамадонда вазир лавозимида хизмат қиларкан, ҳоким билан келиша олмай, 4 ой қамоқда ётиб чиқди. 1023 йилда Исфаҳонга қочди ва бутун умрини илмий асарлар ёзишга бағишлади. Ибн Синонинг “Китоб ал-қонун фит-тибб”, “Китоб ун-нажот”, “Китоб ул-инсоф” каби машҳур асарлари, геометрия, астрономия, ўсимлик, ҳайвонот олами, мантиққа оид рисолалари, “Ҳайй ибн Яқзон” фалсафий қиссаси сўнгги йилларда ёзилган. У Исфаҳонда расадхона қуриш билан машғул бўлди. Умрининг сўнгги йилларида феодал урушлар кучайиб кетганлиги, ижтимоий-сиёсий ҳаётда ўзи ҳам фаол қатнашганлиги туфайли у Исфаҳон, Рай, Ҳамадон шаҳарлари орасида сарсон-саргардонликда юриб, 1037 йил 18 июнда Исфаҳон шаҳрида 57 ёшида қулунж касаллигидан вафот этди.

Ибн Синонинг ҳаёт йўли ўзи ёзган таржимаи ҳоли ва шогирди Жузжоний томонидан қолдирилган манбалардан маълум. Ибн Синонинг илмий қизиқишлари, дунёқарашининг шаклланишида қадимги Шарқ маданияти, юнон илми, фалсафаси, Марказий Осиё халқларининг мустақиллик учун олиб борган курашлари муҳим роль ўйнади. Ибн Сино таржимаи ҳолида Форобийнинг “Метафизика мақсадлари”, “Фусус ул-ҳикам” каби муҳим рисолаларини қунт билан ўрганганлиги, улардан кенг фойдаланганлигини таъкидлаб ўтади.

Ибн Сино асарларининг умумий сони 450 дан ошади, лекин бизгача фақат 160 га яқин асари етиб келган, холос. Кўп рисолалари шаҳарма-шаҳар кўчиб юриш, феодал урушлари, сарой тўполонлари, турли фалокатлар туфайли йўқолиб кетган. Кўп манбаларда ибн Сино аввало табиб сифатида талқин этилади, ҳолбуки таъбат унинг илмий соҳалари орасида энг муҳимларидан биридир, холос. Ибн Сино асарларининг асосий қисми Яқин ва Ўрта Шарқнинг ўша давр илмий тили ҳисобланган араб тилида, баъзилари форс тилида ёзилган. Унинг бизга маълум бўлган катта асари “Китоб уш-шифо” (“Шифо китоби”) 22 жилддан иборат бўлиб, 4 та катта бўлимини мантиқ, физика, математика, метафизикага доир масалалар эгаллаган. Унинг айрим қисмлари лотин тилига, Оврўподаги бошқа тилларга, шарқ тилларига, шунингдек, рус, ўзбек тилларига таржима қилинган. 20 жилддан иборат бўлган “Китоб ул-инсоф” (“Инсоф китоби”) бизгача етиб келмаган, чунки Исфаҳондаги ёнғинда йўқолган. “Китоб ун-нажот” (“Нажот китоби”) 4 катта қисмдан — мантиқ, физика, математика, метафизикадан иборат, “Китоб лисон ул-араб” (“Араб тили китоби”) 10 жилдни ташкил этади. “Донишнома” форс тилида ёзилган бўлиб, 4 қисмни — мантиқ, физика, математика, метафизикани ўз ичига олади (Рус тилига таржима этилган, бир қисми ўзбек тилида босилган).

Ибн Сино асарлари ўрта асрларда Оврўпода илмий тил ҳисобланган лотин тилига, у орқали Оврўпонинг бошқа тилларига тар-

жима этилган. Ибн Сино илмий рисолалардан ташқари, чуқур фалсафий мазмунли бадиий образлар ва маълум воқеалар орқали ифода этувчи “Тайр қиссаси”, “Саломон ва Ибсол”, “Ҳайй ибн Яқзон” каби фалсафий қиссалар яратган.

Ибн Сино замонасининг етук шоири ҳам бўлган. У Шарқ, хусусан, форс поэзиясида рубоий жанрининг асосчиларидан бири бўлиб, рубоийлари ўзида чуқур фалсафий хулосаларни ифодалайди. Ибн Сино арабча қитъалар ҳам ёзган (Унинг шеърӣй мероси қисман рус ва ўзбек тилларида нашр этилган). Ибн Сино табобат масалаларини оммабоп ҳолда назм билан изоҳловчи “Уржуза” номли тиббий асар яратди. Унинг Аристотель (Арасту) таълимоти хусусида Абу Райҳон Беруний билан ва ўзининг шогирди — озарбайжонлик мутафаккир Баҳманёр билан ёзишмалари фан оламида машҳур. Айниқса, табобат, у билан боғлиқ ҳолда анатомия, психология, фармакология, терапия, хирургия, диагностика, гигиена каби илмлар ибн Сино ижодида бир қанча янги ихтиролар билан бойиди ва янги босқичга кўтарилди. Булардан ташқари, кимё, минералогия, астрономия, математика, ўсимлик дунёси, геологик жараёнларни ўрганиш соҳасида ҳам у янги-янги фикрларни олға сура олди. Ибн Синонинг тиббиёт соҳасидаги асарларидан “Китоб ал-қонун фиттибб” (“Тиб қонунлари”), “Китоб ул-қуланж” (“Ичак санчиқлари”), “Китоб ун-набз” (“Томир кўриш ҳақида китоб”), “Фуж ул-тиббийа жориа фи мажлисиҳ” (“Тиб ҳақида ҳикматли сўзлар”), “Тадбир ул-манзил” (“Турар жойнинг тузилиши”), “Фил-ҳиндубо” (“Сачратқи ўсимлиги ҳақида”), “Рисола фи-дастур ит-тиббий” (“Тиббий кўрсатмалар ҳақида”) каби асарлари мавжуд. Унинг тиббиётга оид қомусий асари “Китоб ал-қонун фит-тибб” 5 мустақил катта асардан таркиб топган: уларнинг ҳар бири маълум соҳани изчил, ҳар томонлама ёритиб беради.

Биринчи китобда тиббиётнинг назарӣй асослари, унинг предмети, вазифалари, бўлим ва методлари, касалликнинг келиб чиқиш сабаблари, белгилари, соғлиқни сақлаш йўллари, киши анатомияси ҳақида мазмундор, аниқлиги билан кишини таажжубда қолдирувчи қисқача очерк, соғлиқни қандай сақлаш кераклиги ҳақидаги таълимот (кейинчалик гигиена деб номланган) баён этилади.

“Қонун”нинг бу китобини ҳозирги замон ички касалликлар пропедевтикаси дарслигига тенглаштириш мумкин.

“Қонун”нинг оддий дориларга бағишланган иккинчи китобида 800 га яқин дорининг хусусиятлари, уларни тайёрлаш ва истеъмол қилиш усуллари баён этилган. Ибн Сино симоб, унинг бирикмаларини дори қилиб ишлатишни биринчи бўлиб тавсия этади, шаробни қувватга киритувчи, жароҳатларни тозаловчи дори сифатида ишлатади.

Учинчи китобда айрим органлар (ҳатто соч, тирноқлар)нинг касалликлари, уларни даволаш усуллари баён этилади, уни махсус

патология дарслиги деб атаса ҳам бўлади. Бу китобда бош мия, нерв, кўз, кулоқ, бурун, томоқ, қорин, тиш, юрак, жигар, буйрак касалликлари батафсил таҳлил қилинади.

“Қонун”нинг тўртинчи китоби организмнинг умумий касалликларига бағишланган. Унда иситмалар, ўсмалар, уларнинг сабаби, хирургик касалликлар (суяк синиши, чиқиши, жароҳатланиш) ва уларни даволаш усуллари ҳар хил дорилардан заҳарланиш ва бунда кўриладиган чоралар тўғрисида маълумот берилади. Чечак, қизамиқ, мохов, тоун, вабо ва бошқа юқумли касалликлар тасвир этилади.

“Қонун”нинг бешинчи китобида мураккаб дориларнинг организмга таъсири, уларни тайёрлаш, истеъмол қилиш усуллари баён қилинган. Бу китоб доришунослик илмига — фармакологияга бағишланган.

Тиббиётнинг асосий вазифаси, унинг таъбирича, “инсон соғлигини сақлаш, агар касаллик пайдо бўлган бўлса, бу касалликни келтириб чиқарган сабабларни аниқлаш ва уларни йўқотиш орқали соғлиқни тиклашдан иборат”. Ибн Сино фикрича, тиб илмида назарий билимлар ва амалиёт ўзаро боғлиқ бўлиши, бир-бирига асосланмоғи зарур, акс ҳолда у ривож топмайди, ўз мақсадига эриша олмайди. “Тиб илми аввало икки қисмга — назарий ва амалий қисмларга бўлинади... Назария деб аталувчи қисми табибларнинг фикрларини ифода қилиб, махсус амалия деб аталадиган қисми тадбир ва амалнинг қандай бўлиши кераклигини ўргатади. Тибнинг амалий қисми иккига бўлинади. Биринчи қисми соғлом танларнинг тадбирини билиш: бу соғлиқни сақлашга тааллуқли бўлгани учун соғлиқни сақлаш илми деб аталади. Иккинчи қисми — касал таннинг тадбирини билиш бўлиб, соғлом ҳолатга қайтариш йўллари кўрсатади, бу даволаш илми деб аталади” Ибн Сино касалликни ўрганишда объектив шароитни ҳар томонлама билишга катта аҳамият берди, муҳитдаги турли табиий нарсалар, в, ҳаво орқали касаллик тарқатувчи кўзга кўринмайдиган “майда ҳайвонотлар” ҳақидаги фикрни олға сурди.

“Қонун” 800 йил давомида ҳақимлар учун асосий қўлланма бўлиб келди. Ўрта асрларда “Қонун” Шарқдагина эмас, балки Ғарб мамлакатларининг университетларида ҳам талабалар учун тиббиётдан ягона қўлланма эди.

Ибн Синонинг “Китоб уш-шифо” асарида турли тиббиёт имлари: ботаника, геология, минералогия, астрономия, математика, кимёга оид кўп маълумотлар келтирилади. Унинг тоғларнинг вужудга келиши, ер юзасининг даврлар ўтиши билан ўзгариб бориши, zilzilанинг сабаблари каби турли жараёнлар ҳақидаги фикрлари кейинчалик геология илмининг мустақил равишда ривож топишига катта таъсир кўрсатди. Айрим жойларнинг бир вақтлар денгиз бўлганлиги, шу сабабли қаттиқ қатламларда турли денгиз

ҳайвонларининг излари сақланиб қолганлиги ҳақида ҳам турли мисоллар асосида фикр юритилади; метеоритлар, вулканлар ҳақида маълумотлар келтирилади. Минералогия илмининг ривожиди ҳам ибн Синонинг хизмати катта. У минералларни 4 гуруҳга ажратади: 1) тошлар; 2) эрийдиган жисм (метал)лар; 3) олтингурутли ёнувчи жисмлар; 4) тузлар.

Кимёда ҳам ибн Сино замонасининг билимларини умумлаштиришга ҳаракат қилиб, турли асарлар ёзди, тажрибалар ўтказди. Хусусан, унинг органик кимё соҳасидаги фикрлари кейинги давр мутахассислари томонидан юқори баҳоланди. У оддий металлни қимматли металлга айлантириш устида фикр юритувчи алхимикларни танқид қилди. Ибн Сино астрономия соҳасида Птолемейнинг геоцентрик назариясидан ташқарига чиқмаган бўлса-да, табиий ҳодисаларнинг ички сабабий боғланишини аниқлашга ҳаракат қилди, инсон ҳаёти ва ижтимоий ҳодисаларни осмон жисмлари ҳаракати, ҳолатига боғловчи астрологияга шубҳа билан қаради, турли тажрибалар ўтказиш учун янги астрономик асбоб яратиш, ботаникада турли ўсимликларнинг табиий хусусиятларини ўрганиш, илмий терминология яратиш соҳасида иш олиб борди.

Ибн Сино дунёқараши Форобий асарлари таъсирида шаклланди, у ижтимоий-фалсафий масалаларда Форобий қарашларини давом эттирди, илғор фалсафий оқимни янги табиий-илмий фикрлар билан бойитиб системалаштирди ва янги босқичга кўтарди. Ибн Сино фикрича, фалсафанинг вазифасига мавжудотни — барча мавжуд нарсаларни, уларнинг келиб чиқиши, тартиби, ўзаро муносабати, биридан иккинчисига ўтишини ҳар томонлама текшириш учун зарурият, имконият, воқелик, сабабият принципларини асос қилиб олади. Олам — барча мавжуд нарсалар иккига бўлинади: зарурий вужуд (вужуди вожиб) ва имконий вужуд (вужуди мумкин). Зарурий вужуд ҳеч нарсага боғлиқ бўлмаган бир бутунликни ташкил этиб, у энг иродали, қудратли, доно Тангридир. Қолган ҳамма нарсалар имконий тарзда мавжуд бўлиб, зарурий вужуд — Тангридан келиб чиқади. Вужуди вожиб ва вужуди мумкин — сабаб ва оқибат муносабатидадир. Бу жараён эманация тарзида, яъни куёшдан чиқаётган нур шаклида аста-секин амалга ошади. Шу тартибда имконият шаклидаги мавжуд бўлган ақл, жон (нафс) ва жисм, улар билан боғлиқ ҳолда осмон сфералари келиб чиқади, мавжуд нарсаларга айланади. Булар ҳаммаси субстанция (жавҳар)дир. Бундан ташқари борлиқда акциденция (образ) — нарсаларнинг белгилари, ранг, ҳажми, ҳиди ва бошқа ҳислари мавжуд. Жисм шакл ва модда (хаюло)дан ташкил топади. Худо абадий, унинг оқибати бўлмиш материя ҳам абадийдир. Унинг ўзи бошқа конкрет жисмларнинг асосидир. Нарсаларнинг конкрет кўринишлари, шакллари ўзгаради, лекин уларнинг моддий асоси йўқолмайди. Материя доим вужудга келиши мумкин бўлган нарсалардан аввал мавжуд бўлиб, бу

нарсалар уларни ташкил этувчи материяга муҳтождир. Материянинг энг содда, бўлақларга бўлинмайдиган шакли тўрт унсур: ҳаво, олов, сув, тупроқдан иборат. Уларнинг турлича ўзаро бирикуви натижасида мураккаб моддий нарсалар ташкил топади. Мураккаб нарсалар ўзгариб, турли шаклларга эга бўлиши мумкин, лекин уларнинг моддий асоси бўлган тўрт унсур йўқолмайди, абадий сақланади. Унинг фикрича, аввал тоғ-тошлар, сўнг ўсимлик, ҳайвонот ва тараққиётнинг якуни сифатида инсон вужудга келган. Инсон бошқа барча ҳайвонот олампидан сўзи, тили ва ақли, тафаккур қилиши билан фарқ қилади.

Реал ҳодисаларни чуқур билиш, фан билан шуғулланиш инсонгагина хосдир. Ибн Сино “Рисолатун фи тақсим ал-мавжудот” асарида бутун борлиқни таркибий қисмларга бўлиб, бирма-бир санайди ва уларга таъриф бериб ўтади. Вужуди вожиб, вужуди мумкин, субстанция, акциденция, материя, шакл, ақл, унсур, жисм, қувват, сезиш, минерал, ҳайвон, нутқ, лисон каби категориялар бу рисолада қисқача таърифланади.

Инсон билимлари нарсаларни билиш ёрдамида вужудга келади. Билиш ҳиссий билиш ва тушунчалар ёрдамида фикрлашдан ташкил топади. “Сезиш, — деб ёзган у, — бу шундай таъсирки, у ташқи нарсаларнинг ўзи бўлмай, балки бизнинг ҳисларимизда вужудга келади. Ҳис моддий образнинг ойнаси бўлиб, моддий шаклларнинг бўйи, эни билан бирга ифодаланганлиги сабабли, уларни инсон моддий асоссиз инъикос эта олмайди ва жисмларни билолмайди”

Инсон ақли турли фанларни ўрганиш ёрдамида бойийди, ривож топади. Бунда, хусусан, у мантиқ илмига катта эътибор беради. Ақл ҳар қандай билишнинг ва амалий фаолиятнинг мезони сифатида талқин этилади. “(Ақл) тарозисида ўлчанмаган ҳар қандай билим, — деб ёзади ибн Сино, — чин бўлолмайди, демак, у ҳақиқий билим эмас”. Ўрта асрда Яқин ва Ўрта Шарқ, жумладан, Марказий Осиё фалсафасида ақл назарияси жуда муҳим ўрин эгаллайди.

Ибн Сино ижодида фаннинг структурасини текшириш, илмларнинг тартибини аниқлаш, уларни тасниф қилишга эътибор алоҳида ўрин эгаллайди. Бу масалада ҳам олим Форобий бошлаб берган фанлар таснифи ҳақидаги масалани янада тараққий этиришга ҳаракат қилади. Ибн Синонинг фалсафий системасини ифодаловчи асарларида (“Китоб уш-шифо”, “Китоб ун-нажот”, “Донишнома”) фалсафий билимлар: мантиқ, физика, математика, метафизика тартибида берилади. Булардан мантиқ — билишнинг методи, мавжудотни ўрганиш, у ҳақда фикр юритишнинг илмий усули сифатида талқин этилади. “Мантиқ, — деб ёзади ибн Сино, — инсонга шундай бир қоида берадики, бу қоида ёрдамида инсон хулоса чиқаришда хатолардан сақланади”. Мантиқ ёрдамида инсон ҳақиқий билимни ёлғондан ажратади ва номаълум нарсаларни ўрганади. У мантиқ илмини тадқиқ этишга катта эътибор беради, унга махсус

рисолалар бағишлайди. Хусусан, у мантиқий усуллар, таърифлаш, ҳукм, хулоса чиқариш, исботлаш масалаларини ўрганишга катта ҳисса қўшди, мантиқ фанини Форобийдан сўнг билишнинг тўғри методи сифатида ривожлантирди. Мантиқдан ташқари барча қолган илмларни ибн Сино табиат ва ижтимоий ҳодисалар ҳақидаги илмлар сифатида ўзининг “Ақсом ул-улум ул-ақлийа” (“Ақлий билимлар таснифи”) асарида алоҳида-алоҳида санаб, таъриф бериб ўтади. Ибн Сино фалсафий илмларни аввало иккига бўлади: назарий ва амалий илмлар.

Назарий илмлар ҳақиқатни билишга, амалий илмлар яхши ишларни бажаришга қаратилган. Фалсафанинг назарий қисми учга бўлинади: 1) қўйи даражадаги илм, яъни табиатшунослик; 2) ўрта даражадаги илм — математика; 3) олий даражадаги илм — метафизика. Фалсафанинг амалий қисми ҳам учга бўлинади: а) шахс ҳақидаги илм; б) инсоннинг ўзаро муносабатлари ҳақидаги илм; в) давлатни, мамлакатни бошқариш ҳақидаги илм. Назарий-фалсафий илмларга кирувчи ҳар уч турдаги илмлар асосий ва ёрдамчи бўлакларга ажралади; табиатшунослик илмлари астрология, медицина, алкимё каби етти хил тармоқни ўз ичига олади. Математика эса арифметика, геометрия, астрономия, музика номи билан 4 тармоққа бўлинади. Асарда 29 илм тармоғи тилга олинади.

Ибн Сино ўз дунёқарашида пантеистик принципга асосланади: Тангри ва борлик бир-бирига зид, бир-бирини инкор этувчи нарсалар эмас, аксинча, улар бир бутун ҳолда мавжудотни ташкил этади. Абдийлик Тангрига хос. Тангри ва табиат маълум поғоналар ёрдамида боғланади. Узун ва яхлит занжирнинг бир томонида яратувчи Тангри — зарурий вужуд, иккинчи чеккасида табиат ётади.

Ибн Сино ҳақиқий ахлоқий фазилатларга ва идеал жамоага шу мавжуд дунёда эришув мумкин, жамиятда инсонлар ўзаро ёрдам асосида яшашлари керак деб таъкидлайди. Жамият кишиларнинг ўзаро келишуви асосида қабул қилинадиган адолатли қонунлар ёрдамида бошқарилиши лозимлигини таъкидлайди. Жамият аъзоларининг ҳаммаси бу қонунга итоат этишлари, қонунни бузиш ва адолатсизлик жазоланиши, башарти подшонинг ўзи адолатсизликка йўл қўйса, халқнинг унга қарши қўзғолони тўғри ва жамият томонидан қўллаб-қувватланмоғи лозим.

Ибн Сино ўзининг кўп тармоқли маҳсулдор ижоди, бой мероси билан жаҳон маданияти тараққиётида катта роль ўйнади. Ўз ижоди, илмий фаолиятида ибн Сино Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларидаги юқори маданий кўратинкилик, маданий “уйғониш”нинг маънавий ютуқларини мужассамлаштира олди, бу билан бутун Шарқ ва Оврўподаги маърифат, маданият тараққиётига катта таъсир кўрсатади. У ўз даврида Шарқ ва Оврўпода “Шайх ур-раис”, “Олимлар бошлиғи”, “Табиблар подшоҳи” каби энг буюк номларга сазовор бўлди. Ибн Сино машҳур мураббий сифатида Абу

Убайд Журжоний, Умар Исфаҳоний, Муҳаммад Шерозий, Аҳмад Маъсурий, машҳур озарбайжон мутафаккири Бахманёр ибн Марзбон, Юсуф Ийлоқий, ажойиб олим ва шоир Умар Ҳайём каби шоғирларини тарбиялади. Уйғониш даври миниатюра ва суратларида ибн Сино машҳур қадимги юнон олимлари Аристотель, Гален, Гиппократ, Птолемей, Эвклид билан бир қаторда тасвирланган. Ўсимликларнинг биринчи илмий таснифини яратган табиатшунос Карл Линней доимо яшил бўлиб турувчи бир ўсимликни ибн Сино шарафига “Авиценция” деб атади.

Ибн Сино асарлари Оврўпода XII асрдан бошлаб лотин тилига таржима қилина бошлади. “Тиб қонунлари” асарининг ўзи лотинчада 30 мартадан ортиқ нашр қилинди. “Китоб уш-шифо”нинг кўп бўлимлари, мантиқ, музыка, ернинг тузилиши, геологик жараёнлар, метафизикага оид қисмлари ҳам лотинчада нашр этилди. Сўнги илмий тадқиқотлар ибн Синонинг Шарқ адабиётига ҳам таъсир кўрсатганлигини, чуқур фалсафий мазмунни ифодаловчи рубоий ва фалсафий қиссалар жанрининг тараққиётига туртки берганлигини кўрсатади. Ибн Сино халқ орасида шу даражада ҳурматга сазовор бўлдики, у фольклор қаҳрамонига айланиб кетди. Шарқ халқларида унинг тўғрисида турли ҳикоя, ривоят, афсоналар вужудга келди. Жаҳон олимлари ибн Сино асарлари, унинг фаолияти тўғрисида кўпдан бери илмий тадқиқот ишларини олиб борадилар. Ҳозирда жаҳоннинг деярли барча йирик тилларида ибн Сино ҳақида асарлар яратилган.

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ

(973—1048)

Ўрта асрнинг буюк қомусий олими Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний замонасининг қатор фанлари: астрономия, физика, математика, геодезия, геология, минералогия, тарих кабиларни чуқур ўрганди. У Хоразмнинг қадимги пойтахти Кот шаҳрида туғилди ва ёшлигиданоқ илм-фанга қизиқиши орта борди. Беруний кейинчалик машҳур олим Абу Наср Мансур ибн Ироқ кўлида таълим олди. Ибн Ироқ астрономия, геометрия, математикага оид бир қанча асарлар ёзиб, шулардан 12 тасини Берунийга бағишлайди. Беруний она тилидан ташқари яна бир қанча тилларни: араб, сўғдий, форс, сурёний, юнон ва қадимги яҳудий тилларини, кейинчалик Ҳиндистонда санскрит тилини ўрганади.

Ўз илмий асарларидан бирида ёзишича, у Хоразмда яшаган даврида, 990 йиллардан бошлаб Кот шаҳрида муҳим астрономик кузатишлар ўтказган. Бу кузатишлар учун ўзи астрономик асбоблар ихтиро этган. Хоразм зодагонлари орасида тахт учун бошланган курашлар олимнинг бу илмий ишларини давом эттиришга имкон

бермаганлиги боис 22 ёшида ватанини ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлди ва бир қанча вақт Каспий денгизининг жануби-шарқий соҳилидаги Журжон шаҳрида муҳожирликда яшади. Сўнг қадимги Рай шаҳрига борди, 998 йилдан кейин яна Журжонга келди ва бу ерда ўзининг иккинчи устози табиб, астроном, файласуф Абу Саҳл Исо ал-Масихий билан танишиб, ундан таълим олди. Беруний “Осор ал-боқия ан алқурун ал-холия” (“Қадимги халқлардан қолган ёд-горликлар”) асарини Журжонда муҳожирлик даврида ёза бошлаган ва 1000 йилда тамомлаган. “Осор ал-боқия” Берунийга жуда катта шухрат келтирди, уни фаннинг ҳамма соҳасига қизиқувчи буюк олим эканини кўрсатди. Бундан ташқари Беруний Журжонда астрономия, нетрология тарихига оид 10 дан ортиқ асар ёзди. Беруний Хоразмнинг янги ҳукмдори Абу Аббос Маъмун II ибн Маъмун томонидан мамлакатнинг янги пойтахти Урганчга чақиртирилди. Хоразмшоҳ томонидан жуда катта иззат-икром билан қабул қилинган. Беруний Урганчда Маъмуннинг бевосита раҳнамолигида вужудга келган илмий марказда фаолият кўрсатади.

Беруний шоҳ Маъмун II нинг энг яқин маслаҳатчиси сифатида мамлакатнинг сиёсий ишларида ҳам фаол қатнашади.

Хоразмнинг Маҳмуд Ғазнавий томонидан босиб олинishi Беруний ҳаётини хавф остига қўяди. У Хоразмшоҳ саройидаги барча олимлар билан бирга Ғазна шаҳрига асир қилиб олиб кетилади. Берунийнинг 1017—1048 йилларда Ғазнада кечирган ҳаёти, бир томондан ниҳоят оғир кечган бўлса, иккинчи томондан, унинг илмий фаолияти учун энг маҳсулдор давр бўлди. Берунийнинг “Хоразмнинг машҳур кишилари” асари ҳам шу даврда яратилган. Унинг муҳим астрономик-географик асари “Таҳдид ниҳоёт ал-амония ли тасҳиди масофат ал-масокин” (“Турар жойлар орасидаги масофани текшириш учун жойларнинг охириги чегараларини аниқлаш” — “Геодезия”) 1025 йилда ёзиб тугатилган. Берунийнинг “Мунажжимлик санъатидан бошланғич тушунчалар” асари ҳам 1029 йил Ғазнада ёзилган. Асарнинг форсча, арабча нусхалари бизгача етиб келган. Унда ўша замон астрономияси билан боғлиқ бўлган бир қанча фанлар ҳақида муҳим маълумотлар берилган. Берунийнинг “Ҳиндистон” номли машҳур йирик асари “Таҳқиқ мо ли-л-Ҳинд мин маъқуда мақбула фи-л-ақл ав марзула” (“Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш китоби”) 1030 йилда ёзилган бўлиб, бу шоҳ асар Ғарб ва Шарқ олимлари, шу жумладан, ҳозирги замон ҳинд олимлари томонидан юксак баҳоланган. Академик В. Р. Розен “Шарқ ва Ғарбнинг қадимги ва ўрта асрдаги бутун илмий адабиёти орасида бунга тенг келадиган асар йўқ”, — деб баҳо берган. Маҳмуд Ғазнавийнинг Ҳиндистонга қилган юришларидан бирида шоҳга ҳамроҳ бўлган Беруний, у ерда санскрит тилини пухта ўрганиши ҳинд маданияти, адабиёти ва Ҳиндистоннинг ўша давр олимлари билан яқиндан танишишга ҳамда бу мамлакат

ҳақида ўлмас асар яратишга имкон берди. “Ҳиндистон” асари ёзиб тугатилган йили Маҳмуд Ғазнавий вафот этди ва унинг ўрнига тахта ўгли Масъуд ўтирди. Бу даврда Берунийнинг аҳволи анча яхшиланди. Астрономияга оид “Масъуд қонуни” асарини султон Масъудга бағишлади. Уша аср олимларидан бири Ёқутнинг ёзишича: “Масъуд қонуни” китоби математика ва астрономия бўйича унганча ёзилган ҳамма китоблар изини ўчириб юборган”.

Беруний ўз асарлари рўйхатини тузгандан кейин яна иккита муҳим китобини ёзган. Булардан бири “Минералогия” дир. Бу рисола ўз замонаси учун Марказий Осиё ва Яқин Шарқ, ҳатто Оврўпода ҳам минералогия соҳасида энг яхши, тенги йўқ асар ҳисобланади. Берунийнинг охириги асари — “Доривор ўсимликлар ҳақида китоб” ининг қўлёзмаси XX асрнинг 30-йилларида Туркияда топилди. Асар “Сайдона” номи билан машҳур, унда Беруний Шарқ, айниқса Марказий Осиёда ўсадиган доривор ўсимликларнинг тўла тавсифини беради.

Беруний шогирди Абу-л Ғафл ас-Серахсий маълумоти бўйича 11 декабр 1048 йилда вафот этган.

Беруний сўнги авлодларга катта илмий мерос қолдирди. Берунийнинг ўз даври илм-фанининг турли соҳаларига оид 160 дан ортиқ таржималари, турли ҳажмдаги асарлари, ёзишмалари қолганлиги бизга маълум. Юқорида кўрсатиб ўтилган катта ҳажмдаги асарларидан ташқари астрономия, астрология, математика, геодезия, геология, минералогия, география, арифметика, тиббиёт, фармакогнозия, тарих, филология масалаларига оид қатор рисолалар яратди ва санскрит тилидан арабчага, араб тилидан санскрит тилига таржималар қилди, бадиий ижод билан ҳам шуғулланиб шеърлар ёзди. “Астрологияга кириш”, “Астрономия калити”, “Жонни даволовчи қуёш китоби”, “Икки хил ҳаракатнинг зарурлиги ҳақида”, “Кўпайтириш асослари”, “Птолемей “Алмагести”нинг санскритчага таржимаси”, “Ғойдали саволлар ва тўғри жавоблар”, “Ғарғоний “Элементлар”ига тузатишлар”, “Турклар томонидан эҳтиёткорлик”, “Оқ кийимлилар” ва карматлар ҳақида маълумотлар”, “Шеърлар тўплами”, “Ал-Муқанна ҳақидаги маълумотлар таржимаси”, “Ибн Сино билан ёзишмалар” шулар жумласидандир.

Беруний қадимги юнон илми ва унинг вакиллари Аристотель, Платон, Птолемей, Евклид кабиларнинг асарлари ҳинд олимлари, мусулмон олимлари ал-Хоразмий, Ғарғоний, Баттоний, Розий, Абу Таммам, ибн Кайсум, Абу Маъшар асарлари билан яқиндан таниш бўлган, уларга шарҳлар, изоҳлар, тузатишлар, раддиялар ёзган. Унинг илмий мероси ғоят ранг-баранг бўлиб, тиббиёт фанига, астрономия фанига хизмати жуда каттадир. Беруний ўз илмий асарларида дунёнинг тузилиши масаласида Птолемей системасига суянса ҳам, ернинг ҳаракати ҳақида Беруний: “Ернинг ҳаракатсизлиги (масаласи) астрономия фанининг асосий масалаларидан бири бўлиб, бу

ҳақда юз берадиган шубҳаларни ечиш қийин”, — деб ёзади. Осмон жисмларини геометрик тушунтириш асосида Беруний Коперникдан бир неча аср аввал Ерни коинотнинг маркази деб билувчи геоцентрик ва Куёшни коинот маркази деб ўргатувчи гелиоцентрик тизим тенг кучга эга, деган хулосага келади. “Геодезия” асарига Беруний геоцентризм билан боғлиқ бўлган баъзи бир назарияларнинг тўғрилигига шубҳа билан қараганини очиқдан-очиқ баён этади. Беруний ҳаракат траекторияси ва осмон ёритқичлари шаклининг эллипсоид эканлиги ҳақида биринчи бўлиб фикр юритган олимлардан бўлиб, жойларнинг географик узоқлигини, кенглигини аниқлаш йўллари танилаб олишда новатор ҳисобланади. У тригонометрияни, геометрияни кенг қўллаш орқали ўзидан олдинги астрономларга нисбатан анча аниқ натижаларга эришди. Турли жойларнинг географик кенлиги ва узоқлигини аниқлашда Беруний эришган натижалар ҳатто ҳозирги замон олимларини ҳам ҳайратда қолдиради. Буюк олим Ер юзасининг ҳар бир қисми ўзининг узоқ тарихий тараққиётига эга эканлигини қайд этади. Марказий Осиёнинг баъзи бир минтақалари, шу жумладан, Амударё водийсининг геологик ривожланишини биринчи марта жиддий ўрганишга ҳаракат қилган ҳам Берунийдир. Унинг Амударё водийсининг геологик ўтмиши ва Орол денгизининг пайдо бўлиши ҳақидаги хулосалари ўша замоннинг энг муваффақиятли геологик таҳлилларидан бири бўлиб ҳисобланади. Олим “Денгизлар қуруқликка, қуруқликлар эса денгизга айланади” деган назарияга суянади. Берунийнинг фойдали қазилмалар қатламининг пайдо бўлиши, жинслар емирилишининг аҳамияти, тоғ жинсларининг нураши кабилар ҳақидаги хулосалари катта илмий аҳамиятга эгадир. У тоғларнинг пайдо бўлиши ва йўқ бўлиб кетиши табиий омиллар асосида юз беришини талқин этувчи назарияни олға суради.

Беруний Аристотелнинг натурфилософияси билан бевосита шуғулланиши натижасида Аристотель қарашларига танқидий ёндашиб, ҳатто заиф томонларини танқид этиш даражасига бориб етди.

Берунийнинг Аристотелга муносабати иби Сино билан ёзишмасида ўз ифодасини тошган. Уларнинг ёзишмалари асосан Аристотелнинг “Ҳазо ҳақида” ва “Физика” асарлари бўйича олиб борилган эди. Беруний Аристотелни қадимги дунёнинг энг қомусий етук олими деб зўр ҳурмат билан тилга олади.

Берунийнинг бошқа дунёлар мавжудлиги тўғрисида тахмини унинг илмий ютуқларидан бири ҳисобланади.

Олимнинг фикрлари, бир томондан, Марказий Осиё, қадимги юнон ва ҳинд мутафаккирларининг илғор анъаналарини ижодий ривожлантирган бўлса, иккинчи томондан, Берунийнинг етуклиги, тафаккур доирасининг кенлигидан далолат беради. Беруний томонидан “сабабларнинг сабаби” — инсон ва инсоният жамиятининг юзга келиши масаласининг қўйилиши диққатга сазовор. “Қадимги

тарихларнинг энг қадимгиси ва энг машҳури башариятнинг бошла-нишидир”. Бу ерда Беруний кишилиқ жамиятининг пайдо бўлиши ҳақида рационализм позициясида турганини кўрамиз. Беруний инсонлар ўртасидаги тафовут борлиги ҳақида гапирар экан, у фақат ташқи фарқлар тўғрисида фикр юритган. Лекин кишиларнинг ички тузилиши ва ташкил топиши, унинг фикрича, барчада умумийдир. У инсон билан маймун ўртасида ўхшашлик борлигини қайд этади.

Беруний ўзининг “Ҳиндистон” асарида мусулмонлар билан ҳиндларнинг урф-одатлари ўртасидаги фарқларни таҳлил қилиб, улар географик шароитларга боғлиқ деган фикрни илгари сурди, географик омилнинг ролини таҳлил қилишни давом эттириб, ҳатто тилларнинг турличалиги ҳам географик шароитларга боғлиқ деб қаради. “Тилларнинг турлича бўлишига сабаб одамларнинг гуруҳларга ажралиб кетиши, бир-бирларидан узоқ туриши” дир.

Беруний ижтимоий ҳаёт ўзига хос “шартнома” асосида тузилишини эътироф этади: “Инсон ўз эҳтиёжларини тушуниб, ўзига ўхшаш кишилар билан бирга яшашнинг зарурлигини англай бошлайди. Шунинг учун ўзаро келишувчанлик қабилдаги “шартнома” тузишга киришади. Одамларнинг биргалиқдаги турмуши инсонни ҳақиқий қудратга, унинг эҳтиёжларини қондиришга олиб келмайди, бунинг учун яна меҳнат қилиш ҳам зарурдир” Бу фикрни давом эттириб, “инсоннинг қадр-қиммати ўз вазифасини аъло даражада бажаришдан иборат: шунинг учун инсоннинг энг асосий вазифаси ва ўрни меҳнат билан белгиланади, инсон ўз хоҳишига меҳнат туфайли эришади”, — деб ёзган эди у.

Беруний жамиятни бошқаришда жамият подшоҳга хизмат қилмай, подшоҳ жамиятга хизмат қилиши кераклигини тушунган. “Идора қилиш ва бошқаришнинг моҳияти балки бошлиқ золимлардан азият чекканларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, бировларнинг тинчлиги йўлида ўз тинчлигини йўқотишдир. Бу уларнинг оиласини, уларнинг ҳаёти ва мол-мулкани ҳимоя қилиш ва қўриқлаш йўлида бадан чарчашидан иборат”

“Табиатан бошқаришга мойил” бўлган ҳоким ўз фикри ва қарорларида қатъий бўлиши керак, ўз ишларини амалга оширишда файласуфларнинг қонунларига, Александр Македонский Аристотелнинг фалсафий донишмандлигига амал қилганидек, бўйсунушлиқ лозим: шоҳнинг ўзи ҳам “яратувчанлик онгига” эга бўлмоғи, айниқса деҳқонлар тўғрисида кўпроқ ҳам ейиши керак. “Подшоҳлик деҳқончиликсиз яшай олмайди”, деди Беруний. Берунийда шундай фикрлар бор: “одил ҳокимнинг асосий вазифаси олий ва паст табақалар, кучлилар ва кучсизлар орасида тенглик, адолат ўрнатишдан иборатдир”

Беруний ўрта аср шароитида ҳақиқий илмий табиатшуносликка асос солди, унинг турли соҳаларида ўз даври учун таажжубга солувчи шундай фикр ва илмий фаразларни олға сурдики, улар

бир неча асрлардан сўнг Оврўпо илмида ўз исботини топди. Беруний ўрта аср шароитида ҳақиқий тажрибага, кузатиш, экспериментга асосланувчи аниқ илмий тафаккурни бошлаб берувчилардандир.

Беруний филология соҳасида ҳам қалам тебратиб, мумтоз араб шеърляти, ҳинд шеърляти тузилишига оид тадқиқотлар, эрон фольклори намуналарининг араб тилига таржималарини яратди. Беруний мамлакат равнақи фан равнақи билан узвий боғлиқ деб билди. “Ҳар бир олим ўз муҳокамасида амалиётга асосланиши, ўз тадқиқотида аниқ бўлиши, тўхтовсиз меҳнат қилиши, хатоларини қидриб тузатиши, илмда ҳақиқат учун ҳар хил уйдурма, юзакичиликка қарши кураш олиб бориши зарур”, — деган эди.

У халқлар дўст, иноқ, иттифоқ бўлиб яшаши учун курашиб, инсониятга, у яратган фан ва маданиятга қирғин келтирувчи урушларни қаттиқ қоралади. Олим ўзининг “Ҳиндистон” асарида “халқлар ўртасида тортишиш ва таллашиш кўп”, деб афсусланиб ёзган эди. Унинг Ҳиндистонда олиб борган кенг илмий-тадқиқот ишлари халқлар ўртасидаги дўстлик, ўзаро ҳамкорлик ва маданий муносабатларни мустақкамлашга қаратилган эди. Бундан кўриниб турибдики, Беруний маданий ҳамкорлик ва илм-маърифатнинг кенг тарқалишига катта эътибор берди.

Берунийнинг асарлари мусулмон Шарқи маданиятининг сўнгги ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Сўнгги асарларда араб ва форс тилларида ёзилган Байҳақий, Шахризўрий, Қифтий, Ёқут Ҳамавий асарларида Беруний ҳақида муҳим маълумотлар келтирилади. XIII асрда яшаган суриялик тарихчи ва табиб Христиан Иоанни Бар Эбрей (1226—1286) Берунийга шундай баҳо беради: “Ўша ўтган йилларда юнон ва ҳинд фалсафаси денгизини кечиб ўтган Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний ўтмиш илмларда шухрат қозонди. У математика илмларида мутахассис бўлиб, бу соҳада қатор муҳим китоблар яратди. Ҳиндистонга бориб, у ерда бир неча йил яшади, ҳинд файласуфларидан уларнинг санъатини ўрганди ва уларга юнон фалсафасини ўргатди. Унинг асарлари ниҳоятда кўп, етук ва ниҳоятда ишончлидир. Бир сўз билан айтганда, ўз даврида, ундан сўнг ва ҳозирга қадар ҳамкасблари орасида астрономия илмида бундай билимдон ва бу илмнинг асосини ҳамда нозик томонларини чуқур биладиган олим бўлмаган”. Беруний ҳақидаги олий баҳо ва тавсифлар Табризий, Суйутий, Қазвиний, Тусий, Муҳаммад ибн Мансур ал-Алломи, ал-Хуросоний кабиларнинг асарларида келтирилади.

XIX асрдан бошлаб Оврўпо ва Осиё мамлакатларида Беруний мероси билан қизиқиш янада кенг тус олди. Унинг асарлари лотин, француз, итальян, немис, инглиз, форс, турк тилларига таржима этила бошланди. Беруний асарларига бағишланган оврўполик олимлар Ж. Рено, Э. Захау, Г. Зутер, Э. Видеман, К. Наллино, Ж. Сар-

тон, Р. Райт, М. Мейерхоф, осие олимлари С. Х. Наср, М. Козим, С. Бараний, М. Низамуддин, Ш. Ялткай кабиларнинг китоблари, таржималари нашр этилди. Бу тадқиқотчилар Беруний ижодига жуда юқори баҳо бердилар. Амриқолик тарихчи олим Ж. Сартон Берунийнинг меросига энг олий баҳо бериш билан бирга, унинг ўз даврининг жаҳондаги биринчи донишманди деб баҳолайди. Атоқли шарқшунос В. Р. Розен эса, унинг илмий қарашлари таажжуб қоларли даражада кенглиги, унга ҳозирги маънодаги ҳақиқий фаннинг руҳи хос эканлигини қайд этади.

Ҳинд олимлари ҳам Берунийнинг Ҳиндистон фалсафаси, дини, илми, урф-одатлари тарихини ўрганишга қўшган улкан ҳиссасига ниҳоятда юқори баҳо берадилар. Беруний мероси рус олимларини ҳам ҳар томонлама қизиқтириб келди. И. Ю. Крачковский, С. П. Толстой, А. А. Райнов, А. М. Беленицкий, А. А. Семёнов, Б. А. Розенфелдларнинг унга бағишланган асарлари эълон қилинди. Машҳур шарқшунос олим И. Ю. Крачковский Беруний меросига юқори баҳо бериб, “унинг қизиққан илм соҳаларидан кўра қизиқмаган соҳаларини санаб ўтиш осондир” деб, алломанинг қомусий ақлини яна бир бор таъкидлаб ўтади.

Берунийнинг ўз ватани Ўзбекистонда ҳам унинг ижодига катта эътибор бериб келинмоқда. Ҳ. М. Абдуллаев, И. М. Мўминов, В. Ю. Зоҳидов, Я. Ф. Фуломов, У. Каримов, С. А. Булгаков каби атоқли олимларимиз Беруний фаолияти ҳақида қатор рисола, асарлар яратдилар. Тошкентда унга бағишланган қатор халқаро илмий конференциялар ўтказилди. Биринчи бор Берунийнинг “Қадимги ёдгорликлар”, “Ҳиндистон”, “Масъуд қонуни”, “Геодезия”, Сайдона” каби асосий асарларини ўз ичига олувчи кўп томли сайланма асарлари ўзбек ва рус тилларида Ўзбекистон Фанлар академияси томонидан нашр этилди. Кўчалар, институтларга унинг номи берилган. Фан соҳасида Беруний номига давлат мукофоти таъсис этилган.

АБУ АБДУЛЛОҲ РУДАКИЙ

(860—941)

Абу Абдуллоҳ Жаъфар Рудакий тахминан ҳижрий 243 (860) йилда Самарқанд яқинидаги Панжрудак қишлоғида, деҳқон оиласида туғилди. Бу даврда Мовароуннаҳр Эрон, Ҳиндистон, Хитой, Миср ва Сурия билан савдо ва маданий алоқаларни яхши йўлга қўйган эди.

Х асрда Бухоро, Самарқанд, Урганч, Марв, Нишопур, Балх, Зарафшон водийсининг юқори қисми ҳунармандчилик, савдо ва маданий марказларга айланган эди. Айниқса, Бухоро шаҳри IX—X асрлардаёқ Шарқнинг энг йирик маданий марказларидан бири бўлган.

Рудакий ёшлигиданоқ шеърятга ихлос қўйди, ўз замонасининг машхур чолғучиси Абул Аббос Бахтиёр қўлида мусиқадан маълумот олди. Дастлабки маълумотни ўз қишлоғида олган Рудакий ўқиш учун Самарқандга борди. У ерда чуқур билим олиб, тез орада адабиёт ва санъат соҳасида ҳам донг чиқаришга муваффақ бўлди.

Бухоро ҳукмдори Наср II ибн Аҳмад Сомоний (914—943 йилларда ҳукмронлик қилган) даврида Рудакийнинг шоирлик шухрати Бухоро ва умуман Шарққа кенг тарқалди. Рудакий асарларига эътибор берилса, унинг астрономия ва қадимги юнон фалсафасини ҳам яхши тушунганлигини кўриш мумкин.

Сомонийлар давлатининг кўзга кўринган давлат арбоби, Наср II ибн Аҳмаднинг яқин дўсти Абуфазл Балъамий Рудакий ҳақида “У фақат машхур шоир бўлибгина қолмай, балки ўз даврининг етук олими ҳам эди”, деб баҳо берган.

Наср II ибн Аҳмад Сомоний Рудакийни ўз саройига таклиф этгандан сўнг, унинг ҳаётининг кўп қисми Бухорода ўтди. Унинг кўзи ожиз бўлган. Қадимги манбаларда, унинг онадан кўр туғилганлиги ҳақида нақллар бор. Баъзи олимларнинг фикрича, у саройдан қувилиши олдидан кўзига мил тортиб кўр қилинган. Рудакий қариган чоғида қувғинга учраган, ўз қишлоғига қайтиб фақирликда умр кечирган. У 941 йилда оламдан кўз юмди ва ўз ватанида дафн этилди. Бу жой халқнинг зиёратгоҳига айланди.

Рудакийнинг адабий меросидан бизгача минг байт етиб келган (2 қасида, 50 рубойи, шеърлар, дoston ва бошқалар). Аммо XII аср шоири Рашид Самарқандийнинг таъкидлашича, биронта шоир Рудакий сингари кўп асар ёзган эмас. Баъзи олимларнинг фикрича, Рудакий бир миллион уч юз минг мисра шеър ёзган. Муҳаммад Авфийнинг хабар беришича, Рудакий юзта тўплам (дафтар) ёзган.

Ас-Сомонийнинг “Китоб ул-ансаб” асарида келтирилишича “Рудакийнинг шеърлар тўплами Ажам (араблар яшамайдиган) мамлакатларда машхур. Айтишларича, Рудакий биринчи бўлиб форс тилида шеър ёзган шоирлардандир”, дейилган. Шунинг учун ҳам Наср II ибн Аҳмад Сомоний унинг вазирлари ва ҳарбий бошлиқлари унга қимматбаҳо совғалар берар эдилар. Шу тўғайли Рудакий катта бойликка эга бўлган. Аммо у бутун диққат-эътиборини шеърятга ва фанга қаратган. Рудакий шеърят вазифасини кишилар қалбига таъсир этиш, “сангу-сандон юракларни мум қаби юмшатиш” деб билди. Унинг асарларида халқчил ғоялар кучли. Қадимги манбаларда Рудакийнинг “Офтоб даврони”, “Ароис ан-нафоис” (“Нафис куртаклар”) ва “Синбоднома” дostonлари бўлганлиги ҳақида маълумотлар учрайди.

Рудакийнинг қасидаларидан “Модари ман”, “Дар васфи Бухоро” ва “Шикоят аз пири” (“Қариликдан шикоят”) бизгача етиб келган. Рудакийнинг ижодида X асрнинг ижтимоий ҳаёти ўз аксини топган. Унинг ҳамма асарларида халқнинг орзу-умидлари, манфаатлари ифода қилинган.

Рудакийнинг ахлоққа оид асарларида ақл-идрок, хулқ-атвор ва билим асосий ўринни эгаллаган. Мутафаккир билимни ҳамма бойликлардан устун кўяди. Унинг айрим насихатлари инсоннинг қандай ҳолатда бахтли бўлиш шароитларини аниқлашга ёрдам беради. Рудакийнинг фикрича, инсоннинг тўла бахтга эга бўлиши учун тўрт нарса керак: соғлиқ, яхши одоб, яхши ном ва ақл. У инсонларни воқеаларнинг ички моҳиятидан унинг ташқи томонини ажрата билишга чақиради. У яхшилик, саҳийлик ва улуғворликни тарғиб қилади.

Рудакийнинг табиат гўзалликларини ифода этган асарлари жуда жозибалидир. Унинг асарларида Ватанга, халққа муҳаббат мавзуларигина ёритилмай, кенг фалсафий фикрлар ҳам баён этилган. Масалан, “Қариликдан шикоят” асарида моддалар бир шаклдан иккинчи шаклга ўтишини ҳамда йўқ бўлиб кетмаслигини таъкидлайди.

Буюк мутафаккир кишилар ўртасидаги дўстлик ва ўзаро ҳамкорлик кишилик жамияти учун муҳим аҳамиятга эга эканлигини бир неча бор таъкидлаб ўтган. Унинг фикрича, ҳақиқий дўстлик учун кишиларни ҳатто турли динда бўлишлари ҳам халақит бера олмайди. Унинг куйидаги сатрлари диққатга сазовордир:

Жаҳоннинг шодлиги йиғилса бутун,
Дўстлар дийдоридан бўлолмас устун.

Рудакий ҳаётнинг ўзини биринчи устод ҳисоблайди ва ундан таълим олишга ундайди:

Ҳар киши олмаса ҳаётдан таълим,
Унга ўргатолмас ҳеч бир муаллим.

Рудакий асарларида инсон ақлу заковатига ишонч кучли. Асарларининг тили, бадий ифода воситалари содда ва тушунарли қилиб ёзилган. У биринчи бўлиб, X асрдаёқ форс мумтоз адабиётига асос солганлиги учун кўпгина Эрон олимлари, жумладан профессор Саййид Нафисий форс шеъриятининг ватанини Мовароуннаҳр деб ҳисоблайди.

Табиатни, ватанни васф қилиш, ахлоқий панду насихатлар билан асарни безаш кейинги мутафаккирларга Рудакийдан қолган анъана эди. Жумладан, буюк шоир вафотидан кейин яна 50 йил яшаган машҳур тарихчи Абулфазл Байҳақий (995—1077) унинг ғояларини ўз тарихий асарларида давом эттирди.

НОСИР ХИСРАВ

(1004—1088)

Марказий Осиё маданиятининг улуғ донишманди ва мутафаккири Носир Хисрав Қободиёнда 1004 йилда туғилган. Унинг аждодлари ўз даврининг обрўли, давлатманд кишиларидан ҳисобланган. Амударё билан қарвон йўли кесишган жойдаги бу шаҳар XI

асрларда фақат қишлоқ ҳўжалик маҳсулотлари билангина машҳур бўлмай, балки савдо-сотик ҳамда ҳунармандчилик ҳам тараққий топган жой эди. Қобадийнинг қолдиқлари ҳозир Тожикистоннинг Носир Хисрав шаҳри чеккасидадир.

Унинг номи Абумуиниддин Носир, отасининг номи эса Хисрав бўлиб, шеърларида “Ҳужжат” таҳаллусини қўллаган. Носир Хисрав замон анъанасига кўра, бошланғич маълумотни тутилган жойида олди, кейинчалик Марв, Балх мадрасаларида таҳсилни давом эттирди, диний, дунёвий билимларни эгаллади. У Қобадийн, Марв, Балхни ўз шаҳри ҳисоблаган ва “Сафарнома” асарида “Абумуиниддин Носир Хисрав Марвозий ва Қобадийний номлари билан таниқлидир”, — деб ёзади. Адабиёт ва илм оламида Носир Хисрав унвони билан танилган адиб ёшлигидаёқ қатор тиллар ва фанларни (ал-жабр, муқобала, ҳандаса, мантиқ, нужум, ҳайъат, тиббиёт, тиб, фалсафа, фикҳ, тарих, калом, мусиқа, аруз ва бошқалар) пишиқ ўрганган. Мутафаккирнинг асарларида бу ҳақида қизиқарли маълумот ва лавҳаларни ўқиш мумкин.

Носир Хисрав бу даврда улуғ ватандошлари Абу Али ибн Сино, Форобий асарларини чуқур ўрганади ҳамда бутун умрга уларнинг содиқ шоғирди ва давомчиси бўлиб қолади. Бундан ташқари, у қадим дунё файласуфлари Сократ, Платон, Аристотель таълимотини ўрганиш билан шуғулланади.

Носир Хисрав дунёқарашининг шаклланиши, ўша замон илму маданияти дурдоналаридан баҳраманд бўлишида унинг Миср, Шом, Ироқ, Қоҳира, Искандария, Дамашқ, Басра, Ҳижоз, Ҳалаб, Макка, Мадина, Озарбайжон, Арманистон, Фаластин, Эрон, Туркистон ва Ҳиндистон шаҳарлари бўйлаб қилган сафарлари муҳим аҳамият касб этди. Улкан адиб қайси шаҳарда бўлмасин, унинг диққатини ўша юртнинг улуғ шахслари, олиму шоирлари ўзига жалб этган ва ўша донишмандлар билан мулоқотда бўлган. Чунончи, Носир Хисрав 1045 йилда Қоҳира шаҳрида карматлар, яъни исмоилия диний мазҳаби билан яқиндан танишади.

Манбаларнинг шаҳодатига кўра, Носир Хисрав маълум муддат ғазнавий ҳукмдорлардан Султон Маҳмуд Ғазнавий ва унинг ўғли Масъуд салтанати даврида расмий лавозимларда фаолият кўрсатади. Унинг салжуқийлар дарборида хизматда бўлганлиги хусусида ҳам айрим ишоралар сақланган. Бироқ сарой муҳитининг аянчли манзаралари истеъдодли шоирга манзур тушмади. Айниқса, амалдору мулозимлар, руҳонийлару манфаатпараст шоирларнинг нафс учун паст кетишлари, ҳар қандай разилликларга тайёр туришлари, авжига чиққан мадҳиябозликлар Носир Хисрав кўзини очди. Унинг шеърини ва илмий қарашларида танқиднинг кучайишига замин яратди. Ана шу омиллар унинг маънавий дунёсида бурилиш ясади, у ҳақиқат излаш ва халқ хизмати учун ижодий, фикрий изланиш билан шуғулланишга киришди.

Носир Хисрав сарой аҳли, реакцион кучлар қувғинидан қочиб умрининг сўнгги 20 йилини Юмғонда ўтказди ва кўп асарларини Юмғонда (Бадахшондаги қишлоқлардан бири) ижод этди. Унинг салкам чорак асрлик умри шу ерда ўтди ва ўша ерда 1088 йилда вафот этди. Носир Хисравнинг қабри ҳам шу жойдадир. Кейинчалик бу табаррук маскан шоир ижоди ихлосмандларининг зиёратгоҳига айланди.

Носир Хисравнинг оилавий ҳаётига доир аниқ маълумотларга эга эмасмиз. Манбаларда бу ҳақда ҳеч қандай далиллар учрамайди. Унинг сарсон-саргардонликда ўтган умри, тазйиқу таъқиб этишлар, қувғиндаги йиллар алломанинг уйланиши, бола-чақа кўришига имкон бермаган кўринади.

Носир Хисрав адабий, илмий, фалсафий, ҳикматий асар ва рисоаларини ўша давр анъанасига кўра, дарий ва араб тилларида яратди. Бизгача мутафаккирнинг иккита шеърлар девони (бири форсий, иккинчиси араб тилида), “Рушноинома”, “Саодатнома” маснавийлари, “Зод ул-мусофирин”, “Хон-ул-ихвон”, “Дин ваҷҳи”, “Бўстон ул-уқул”, “Жомеъ ул-ҳикматайн” каби маънавий-диний асарлари, тўқсон икки фалсафий, мантиқий сааволларга жавоб усулида ёзилган насрий рисола ва машҳур “Сафарнома”си етиб келган.

Носир Хисравнинг форс тилидаги шеърлар девони диний-мазҳабий, фалсафий, ижтимоий-ахлоқий ва ишқу ошиқлик баҳсига бағишланган қасида, газал, рубоий, фарз, қитъа сингари жанр намуналаридан иборатдир. Девондаги шеърлар 11000 байтни ташкил этади.

“Рушноинома” — ихчам маснавий бўлиб, 592 байтдан иборат. Асарда донишманднинг диний, фалсафий, маърифий, ижтимоий-ахлоқий қарашлари рангин мисраларда юксак шоирона назокат ила куйланади.

“Саодатнома” уч юз байтдан иборат бўлиб, унда “Рушноинома”даги айрим масалалар такрорланган. Шунингдек, бир қатор фалсафий-ахлоқий муаммолар ўз ривожини топган.

Носир Хисрав ўзининг маънавий ҳаёти, диний-фалсафий дунёқараши жаҳатидан ботиния ва исмоилия мазҳабининг издоши ва ҳаким-устозларидандир. Исмоилия фирқалари ягона-ботиния атамаси билан юритилади. Мазкур диний-фалсафий мазҳаб Қуръоннинг (ички) маъносига тарафдор. Ботинийлар қарашига кўра, “Қуръон” ни ҳазрати Али ибн Абутолиб ва унинг дўсту суҳбатдошлари ҳақиқий маъносини биладилар. Мазкур мазҳаб аҳли таълимотига кўра, Худо оламнинг мабдаъи, асл вужудидир ва инсон ақли-ла Худони билиб олишга қодир эмас. Инсон ўз ақли билан Мутлақ вужуднинг ташқи зоҳирий томони — кулл ақлни билиб олиши мумкин. Кулл ақл Худодан ажралган, тажаллий этган руҳий моҳиятдир. Кулл ақлдан эса жаҳоний жон ёки нафси кулл, унинг оқибати си-

фатида жисмоний олам, ундаги мавжудотлар вужудга келган. Инсон ноқис жону ақлга эга, комиллашиш учун у покланиши лозим. Мутлақ вужудга етишиш учун йўловчи шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат босқичларини босиб ўтиб, ҳақиқий — абадий олам — Худойи таоло васлига ета олади.

Носир Хисрав мазкур ботиния — исмоилия мазҳабининг асосчиларидан ҳисобланади. У “Рушноинома” асарининг “Тавҳид” бобида ўз ақидасини баён этиб ёзадики, Худойи таоло яккаю ягонадир, унга шерик йўқ, унинг аввали ва охири йўқ. Инсон Худойи фикру андиша ила жисмоний кўз ҳиссиётлари орқали била олмайди. Фақат руҳий кўз, қалб кўзи билангина мушоҳада этиши — кўриши мумкин.

Мутафаккир ўзига маслакдош шайхлар нуқтаи назарини маъқуллаб қолмасдан, уни ривожлантиради. Носир Хисрав талқинига биноан инсон Худойи ва Коинотни билиб олишни ўзлигини билиб олишдан бошламоғи лозим. Зеро вужудликнинг бир неча жиҳатлари мавжуд. Инсон дастлаб ўзлигининг ҳақиқий ва ўзгарувчан жисмий-моддий жиҳатларини ақли билан фарқлаб олиши даркор.

Носир Хисрав замонасининг етук маънавий-руҳий арбоби сифатида инсонда аслий-илоҳий жиҳат борлиги ва у ўз ҳақиқатини билиб олишга қодир эканлигини таъкидлайди. Бунинг учун инсон ҳаётини беҳуда ўтказмаслиги, аслига етиш учун саъй-ҳаракат қилиши, илм эгаллаши ва моддий эҳтиёж гирдобига тушмасликка даъват этади. Носир Хисрав асосий диққатни инсоннинг покланиш жараёнига қаратади. Унингча, инсон ўз асли-илоҳий руҳга қайта кўшилиши учун ўзининг ҳақиқати, адабиятини англаб етиши, ўз ўзини такмил эта билиши, ахлоқини соф тутиши, поклаши лозим. Бунинг учун ғайри инсоний ҳаракатлардан сақланиш, ғарибу ғураболар қалбига озор етказмасликнинг ўзи кифоядир.

Ўтмишдошлари анъанасини давом эттирган шоир, одамларни фазилатли, хуш феъл-атворли қилиб шакллантиришда тарбия ҳиссасининг беқийёс эканлигига урғу беради. Шундан бўлса керак, аллома асарларида ахлоқий панду насиҳатлар, ҳикоят ва қиссаларга кенг ўрин берилади. Унинг шундай уринишларини “Ахлоқи ҳамида ва замима” сарлавҳали шеъри мисолида ҳам яққол кўриш мумкин,

Инсонни иккига ажратган файласуф шоир унинг ахлоқига ҳам худди шундай муносабатда бўлади. Аслида одамнинг ёмони бўлмайди. Ёмон тарбия кўрган, феълу атвори яхши ёхуд нолойиқ инсонлар бўлиши мумкин. Бас шундай экан, асосий диққат ахлоқий тарбия муаммоларига қаратилмоғи лозим.

Носир Хисравнинг маънавий мероси панду ҳикмат бобида улкан хазинани эслатади. Унинг катта-ю кичик асарларида ахлоқий қарашлар марказий ўрин тутаяди. Унингча, ёмон билан яхши, хайру

саховат ва бахиллик орасидаги фарқни ажрата билиш учун инсон, биринчи галда, ўзлигини яхши англаб олиши лозим.

Ҳақимнинг бир қатор ахлоқий қарашлари умуминсоний, умум-башарий аҳамиятга эгадир. Жумладан, буюк мутафаккирнинг ғаразлик билан беҳад молу мулкка берилмаслик, ўтар дунёнинг юзаки хурсандчиликларига ҳирсу ҳавас қўймасликка даъвати барча даврлар, элу элатлар учун бирдай манфаат касб этади.

Мўътабар донишманд ижодидаги умумбашарий маънавий қадриятлардан яна бири ўзгаларга нисбатан адолатли, инсофли бўлиш, қашшоқу нотавон, жисмоний жиҳатдан заифлашганларга раҳму шафқат кўрсатиш, бошқаларнинг гуноҳини кечириш каби юксак ғоя ва насиҳатлардир. Улуғ шоир худди шундай чақириқ руҳи билан мансабдорларга мурожаат қилади, уларни ўз қўл остидаги меҳнат аҳлига нисбатан раҳму шафқатли, меҳрибон бўлишга даъват этувчи мисраларни ёзади.

“Маънавий жиҳатдан улғаймоқчи бўлсанг, мартабангни юқори кўтаришни истасанг, жаҳоннинг улуғларига яқинлашишни хоҳласанг илм ўрган, ақлу идрокингни такомиллаштир”, — дейди доно шоир. Чунки айни ўша фазилатлар инсонни улуғлик поғонасига кўтаради, улар маънавий жиҳатдан уч турга — Пайғамбар, авлиёлар ва ҳақиму доноларга бўлинади. Илму ақл одамни ҳақиқий инсон рутбасига эриштиради, нодонлик эса уни одамийлик даражасидан четлаштиради.

Илғор мутафаккир илм ўрганишгагина эмас, уни тарғиб, ташвиқ қилишга, илм толибларига, уни қидирувчиларга етказиш кераклигига алоҳида эътибор беради:

Ўзингни илм бирла безатгил,
Фақат кимхоб кийган эмасдир гўзал.

У илмни жон ичидаги гавҳар деб атайди:

Ақл билган ҳама гавҳарлар аро,
Илмдан яхши кимё йўқдир асло.

Носир Хисравнинг фикрича, киши дилига таскин бергувчи, уни бу дунёда шоду хуррам қилгувчи ҳам илм:

Агар хуррамлик истарсен, сўроқла илм ила ҳикмат,
Ўшанда илму донишдин олурсан мевайи ҳожат.

Унинг “илм” тушунчаси фақат диний илмлар билан чегараланиб қолмай, балки бутун дунёвий билимларни ўз ичига олади. Унинг фикрича: “Кишилар орасида ақллилари ақлий лаззатга интилади. Шундагина у умумий лаззатга эришади. Бу лаззат манбаи тоғлик

оламдир... Фақат одам илм ўрганишдан лаззат топади, бу ҳис ҳайвонларда йўқ, илмнинг ҳар бир поғонаси яна юқорироқ поғонага олиб келади, демак, билимнинг чегараси йўқ”, — деб ёзади Носир Хисрав “Зод ул-мусофирин” (“Сафар қилувчилар йўл анжоми”) деган китобида¹.

Носир Хисрав маънавий бисотида ижтимоий ҳаёт, давлат тузилиши, амалдору ҳокимлар фаолияти, уларнинг фуқароларга муносабати ҳақида ҳам қимматли фикру мулоҳазалар кўзга ташланади. Ўтмишда фаолият кўрсатган талай файласуф ва мутафаккирлар сингари у ҳам маърифатли, адолатпарвар шоху ҳокимлар тарафдори эди. Табиатан адолат ва инсоф тарафдори бўлган донишманд шоир “Саодатнома” маснавийсида меҳнат аҳлини, хусусан деҳқонларни самимий муҳаббат билан шарафлайди. Улар мадҳида оташин мисралар ярагади.

Мутафаккир шоир деҳқон касбига, унинг бунёдкорона меҳнати-га юксак баҳо беради. Зероки, улар туфайли олам обод. Уларнинг машаққатли меҳнати шарофати ила халқ ризку рўзи ҳамиша муҳай-ёдур. Носир Хисрав нигоҳида улар жаннатдан жой олишга сазовордирлар. Чунки улар ҳаётнинг сақловчилари ва яратувчилари ҳисобланади:

Жаҳоннинг шодлигин боиси деҳқон,
Унинг бирла экинзор, боғу бўстон.

Бу ишдин яхши, оламда не бордур,
Одам наслига бу иш ёдгордур...

Жафокаш, паҳлавон меҳнат чекодур,
Тўжиб тер, барчанинг ризқин эколур.

Деҳқонлардан кейинги ўринда касб-ҳунар эгалари туради. Улуғ шоир бу тоифа аҳлини хушбахт одамлар ҳисоблайди. Ҳунар, касб эгаси ҳам худди деҳқон сингари яратувчи-сониялар сирасига мансубдир. Халқ эҳтиёжи улар санъати, ижодий меҳнати-ла таъминланади:

Косибдан шоду хуррам йўқ жаҳонда,
Ҳунардин яхши дур ҳам йўқ жаҳонда...

Арзир унинг бўлса боши осмонда,
Улсиз яшай олмас шоҳ ҳам жаҳонда².

Шоир орзусича, фозил ҳукмдор фуқаро-райятни доимо ўз муҳо-фазасига олади. Мамлакатни адлу инсофла бошқаради. Ҳар қандай

¹ Шоислом Шомухамедовнинг “Форс-тожик адабиёти классиклари” китобидан олинди. Т., 1963, 71—72-бетлар.

² Ўша китобдан 80—81-бетлар.

тадбирни вазирлар муҳокамасига, “кенкош” — машварат мажлисида кўриб, маъқуллангандан кейингина фармон сифатида эълон қилади. Ҳукмдорларнинг бундай адолатли бошқаруви туфайли мамлакат обод, унинг халқи эса фаровон яшайди, бир-бирига меҳрибонлик билан муносабатда бўлади. Юртда ҳашар уюштириш воситасида боғ-роғлар яратади. Жамоа аҳли шароб истеъмол қилмайди. Бундай давлатда виждон эркинлиги барқарор ҳукм суради. Диний фарзлар ихтиёрий бажарилади. Юрт фуқаролари ислом динига эътиқодли ва Муҳаммад Мустафонинг пайғамбарлигига иқрордорлар. Айтилганлар билан бир қаторда, донишманд шоир “Мулуқ ва умаро мазаммати тўғрисида”, “Ёмон нафс ва риёкорлар ҳақида” сарлавҳали шеърларида ноинсоф, адолатсиз, мағрурланган, раият, илмфан, меҳнат аҳлига ёмон муомала-муносабат қилувчи, порахўр, бемаърифат, жоҳил, зулму жабрдан ҳузур қилувчи ҳоким ва амалдорлар фаолиятини қаттиқ қоралайди. Шоир таъбирича, бундай инсонлардан ит шарафлироқдир. Ўша жоҳиллар ўз жисмоний кайфу роҳатлари учун қашшоқ камбағалларни хонавайрон қилишдан уялмайдилар. Бундай муфтхўр ва хасис мулозимлар қарғишга учрагани учун ҳам уларнинг мол-бойликлари баракасиз, ҳаром.

Улуғ шоирнинг талай панду насиҳатларида одамларни ранжитмаслик, уларга озор бермаслик ибратли мулоҳазалар ўртага ташланади. Бироқ ҳукм аҳли рафторининг куюшқондан чиқиши шоирни беҳад ғазаблантиради. Шундан бўлса керак, унинг ўзи ҳам ошқора танқидга ўтади ва зулму ситамкорларнинг амалий фаолиятини бўрининг тажоввузкорлигига ўхшатади.

Аллома шоирнинг кўпчилиқ асарларида одамлар юксак одамийлик сифат ва фазилатларига даъват этилади. У инсонлараро ўзаро ҳурмат, самимият қарор топиши тарафдори эди.

Дарвоқе, аҳиллик, адлу амният, меҳру оқибат, ўзаро иттифоқ устувор бўлган юртда зулмат чекинади, инсон шарафи юксак улуғланади, ўзаро низолар йўқолади, инсон инсоннинг жонига қасд қилмайди. Ана шундай улуғ инсонсеварлик гоялари туфайли Носир Хисрав бизга замондошдир.

Эй, мардум зодай, бо мардуми бош,
Чи бошад дев будан, одами бош!

Яъни:

Эй, инсон авлоди сен, инсонийлик билан бўл,
Нимадур дев бўлиш, одамий бўл!

Носир Хисравнинг илм-фанни, инсонни, меҳнатни, касб-хунарни улуғловчи, адолатсизликнинг ҳар қандай кўринишини қораловчи мероси сўнги авлодлар маънавий юксалиши учун муҳим озуқа бўлди, у халқнинг сеvimли шоир ва мутафаккирига айланиб кетди.

Носир Хисрав ижоди Марказий Осиёдан чиққан донишманд, му-тафаккирлар ижодининг ниҳоятда ранг-баранг, умуминсоний бўёқ-ларга бой эканлигини яна бир бор исботлайди.

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ

(XI аср)

Юсуф Баласоғуний Еттисув ўлкасидаги Кузўрда (Баласоғун) шаҳ-рида 1016—1018 йиллар орасида дунёга келади. Бу даврда Еттисув ва Шарқий Туркистон ўлкалари туркий қарлуқ қабиласидан чиққан Қо-рахонийлар сулоласи қўл остида эди. Бу сулола VI—IX асрларда ҳукм сурган Буюк Турк хоқонлигининг давомчилари бўлиб, IX аср ўрта-ларидан давлатни бошқариб келдилар. X аср бошларида Абдулкарим Сотуқ Буграҳон (924—955) ислом динини қабул қилди ва шу билан туркий элалар ҳам узил-кесил ислом минтақа маданиятига келиб қўшилдилар. X аср охирига келиб, Сомонийлар таназулга юз тут-гач, Қорахонийлар Мовароуннаҳрни тугал эгалладилар. Баласоғун ушбу улкан мамлакатнинг шимолидаги пойтахти эди.

Шоир ҳақида маълумотлар кўп эмас. “Қутадғу билиг” асарини 50 ёшларда ҳижрий 462 йили (1069/70) ёзиб тугатган Юсуф ўзи ҳақида асар муқаддимасида шундай маълумот беради: “Бу китоб-ни тасниф қилишга Баласоғун мавлудлиғ парқиз идиси эр турур. Аммо бу китобни Кошғарда тугал қилиб, Машриқ малики Тавғач-хан ускинга кекурмиш, малик ани ағирлаб, улуғлаб ўз Хас Ҳожиб-лықы анга бермиш турур, анинг учун Йусуф Улуғ Хас Ҳожиб тэб аты жавы йазылмыш турур” (Бу китобни тартиб берувчи Баласо-ғунда туғилган, парқиз соҳиби (сабр-қаноатли) кишидир. Аммо бу китобни Кошғарда тугал қилиб, Машриқ малики Тавғачхон дар-гоҳига келтирибдир. Малик уни ёрлақаб, улуғлаб ўз (саройида) Хос Ҳожиблик (лавозимини) берибди. Шунинг учун Юсуф Улуғ Хос Ҳожиб деб машҳур номи тарқалибди). Китобда номи тилга олинган хоқон Насриддин Тавғач улуғ Бугро Қорахон Абу Али Ҳасан Хорунхон бинни Арслонхон бўлиб, 1075—1103 йиллар да-вомида Қорахонийлар давлатини бошқарган. “Қутадғу билиг” асари унга бағишланган пайтда у Кошғарда Арслон-тегин Тўғрул Қора-хоқон Маҳмудхон (1059—1075)нинг ўртоқ-қоғони сифатида ҳукм сурарди. (Қорахонийлар сулоласида шундай одат бўлиб, Баласо-ғун асосий хоқон ҳукмдор бўлганда Қошғарда унинг ўртоқ-қоғони иш юритарди).

Асар мазмуни, тили ва услубидан келиб чиқиб айтиш мумкин-ки, Юсуф Хос Ҳожиб араб ва форс тилларини мукаммал билган, бу тиллардаги диний, илмий, бадий адабиёт билан чуқур таниш бўлган. Бундан ташқари шоир қадим турк ёзма адабиёти, туркий халқлар оғзаки ижодини ҳам яхши билган, улар муҳитида тарбия

олган. Шоир туркий элатларнинг қадимий қўшнилари хитой, мўғул, ҳинд, эроний халқлар маданияти, юнон фалсафаси ва бошқа ўша давр маънавий ҳаётининг турли томонлари ҳақида мукаммал маълумот эгаси бўлган. Юсуф катта истеъдод соҳибидир. Ўша давр анъанасига кўра, у араб, форс тилларида ҳам шеър ижод қилган бўлиши керак, туркий адабий тилда, балки девон ҳам тузгандир. Афсуски, бизгача шоирнинг ягона дostonидан бошқа асари етиб келмаган. Аммо аниқ айтиш мумкинки, ҳеч қайси ижодкор илк ижодини 6,5 минг байтга яқин йирик дoston ёзишдан бошламайди. Масалан, Амир Хисрав Деҳлавий биринчи йирик дostonини бошлаганда икки девон тузган ва улар таркибида бир қатор кичик маснавийлари бор эди. Биз Юсуфнинг ижодий йўли ҳақида баъзи маълумотларни дostonга таяниб олишимиз мумкин. Масалан, шоир кириш қисмида ёзади:

Бу туғмиш элиндин чиқиб борғони,
Китобни қўшубон тугал қилғони.

(Туғилган юртдан чиқиб боргани, китобни жамлаб тугал қилгани).

Иккинчи сатрдаги китобни жамлаб, тугал қилгани ҳақидаги маълумот, унинг баъзи қисмлари олдинроқ алоҳида асар сифатида ёзиб, машқ қилинган бўлиши мумкинлигидан дарак беради. Маснавий жанрида ёзилган асар таркибида вазн ва қофиялаш усулига кўра ундан фарқ қилувчи икки алоҳида қасида ва 200 дан ошиқ тўртлик мавжуд бўлиши ҳам беҳуда эмас. Биз бу асарнинг таркибий қурилишидан келиб чиқиб, уни шоир бир неча марта таҳрирдан ўтказган бўлиши керак деб, ўйлаймиз. Олимлар ҳам бу ҳақда хилма-хил тахминлар қилиб келишади. Ҳозир бизнинг қўлимизга етиб келгани охириги таҳрир ва хоҳонга тақдим этилган нусхадир. Бу нусха таркиби қуйидагича:

Уч босқич Муқаддима:

1. Насрий муқадимма (38 сатр);
2. Шеърий муқадимма (77 байт);
3. Муқадиммавий боблар (II боб, 390 байт).

Иккинчи ва учинчи босқич орасида боб сарлавҳалари рўйхати (фиҳристи абвоб) берилган.

Асосий қисм — дoston мавзуи 68 бобда ривожланади. Ундаги сарлавҳалар ҳисобига, агар иштирок этувчиларнинг савол-жавобларини ҳам киритсак — 174 сарлавҳа остида берилган. Умумий ҳажми — 5896 байт. Хотима қисми — 2 қасида ва маснавий бобдан иборат бўлиб, охириги маснавий боб мазмунигина маълум даражада дostonга алоқадордир. Муқаддиманинг фақат учинчи босқичи (II бобдан иборат) бевосита дoston таркибига уйғунлашган. Олдинги икки босқич эса қайта таҳрирда китоб ҳақида умумий та-

саввур ҳосил қилиш учун атайин наср ва назмда илова қилинган-дир. Шу сабабли улар боблар номланиши рўйхатидан ҳам илгари берилган.

Асосий қисм охирида (6261—6286-байтлар) шоир китобнинг ёзилиш йили, нима мақсадда ёзилгани, ўқувчига мурожаат, Аллоҳга муножот, Пайғамбар ва чоҳорёрларга саломлар билан асарни хотималайди ва алоҳида хотима қисмга ҳожат қолдирмайди. Аммо бундан сўнг яна 2 қасида (Йигитликка ачиниб, қариликдан шикоят қилиш — 44 байт ва замон бузуқлиги, дўстлар жафосидан ёзғириш — 40 байт) қўшилиб, яна 1 маснавий бобда муаллиф ўзига ўзи насиҳат қилади (37 байт), асарнинг туркча ёзилганлиги, тугалланиш саноли, яна муножот ва саломлар қайтарилади. Шулардан билгинадики, хотима қисмига ҳам 2 қасида қўшилиб, қайта таҳрир қилинган пайтда ёзилган. Асосий қисм мазмуни ва мундарижасига кўра “Кутадғу билиг” дostonи минтақа адабиётининг биринчи босқичида яратилган туркий тилдаги ислом маънавиятининг бадиий фалсафий, ижтимоий ахлоқий қомуси деб баралла таърифласак арзийди. Унингдек улуғ яхлит китоб ал-Бухорийнинг “Жомеъ ас-саҳиҳ” идан кейин араб ва форс тилларида ҳам яратилмаган эди. VIII—IX асрларда Абдулҳамид ал-Котиб, Ибн ал-Муқаффа (720—756), Адиб Аҳмад Югнакий, ал-Жоҳиз (775—868) каби йирик адиблар томонидан асос солинган адаб илми, Абу Наср ал-Форобийнинг ижтимоий-ахлоқий фалсафаси, “Шоҳнома” ва турк хоқонларининг ёдномалари, минтақа халқларининг бой маънавий мероси бу асар мағзига сингдирилган. Энг асосийси, бу китоб ислом минтақа маънавиятининг қомуси бўлди. Фирдавсий “Шоҳнома”си минтақа халқларининг ўтмиш тарихини бадиий акс эттирса, Юсуф Хос Ҳожиб асари унинг янги даврдаги ҳолатини бадиий тафаккур қонуниятлари асосида мужассам этди. Муаллиф ўз асарини “Шоҳномаи туркий” деб шуҳрат топганини айтади, бу қиёс шу маънода тўғрики, ўтмишда минтақа эроний ҳукмдорлар — Каёний ва Сосонийлар ҳукмида бўлган эса, Юсуф даврида Сосонийлар мулки туркий ҳукмдорлар қўлига ўтган эди. Баласоғундан Бағдодгача туркий сулолалар ҳукм сураб эдилар. Шу сабабли энди сулолалар тарихи эмас, давлат бошқариш одоби муҳим эди. Асарнинг яна бошқа шуҳрат топган номлари “Адаб ул-Мулук” (“Ҳукмдорлар одоби”) ва “Ойин-ул-мамлакат” (“Мамлакатни идора этиш қоидалари”) худди шу жиҳатни акс эттирар эди.

Дoston мазмуни шоир тасаввуридаги шундай бир бадиий оламни акс эттирадики, унинг асосий қахрамонлари 4 тимсолдан ташкил топган. Биринчиси, Адолат — у бош ҳукмдор, унинг номи Кунтуғди, у қуёшдек барчага баробар нур таратади. Иккинчиси, Давлат — туркийда Қут, у бош вазир, унинг исми Ойтўлди. Қут ёки Давлат ички мазмуний тушунча бўлиб, Бойлик, Барака, Омад, Бахт, Қудрат маъноларини ўзида жамлаган, ҳукмдорнинг таянчи, унинг

белига қувват, кўзига нур, мулкига фаровонлик бахш этувчи бош маслаҳатчи ва нозир. Аммо Ойтўлдининг умри фоний, Давлат, Бахт, Омад деган нарсалар пойдор эмас, осмондаги Ой сингари гоҳ тўлиб балқийди, гоҳ Ҳилол сингари нозиклашиб, қувватдан кетади, орада кўринмай қолиши ҳам мумкин. Ойтўлди асар давомида хасталаниб вафот этади. Аммо унинг вориси, ўғли Ўғдулмиш унинг ўринбосари, ҳукмдорнинг яқин маслаҳатчиси бўлиб қолади. Ўғдулмиш Ақл ва Билим рамзи. Агар Бойлик, Омад, Бахт ўткинчи бўлса, киши қўлида доимий турмаса, Ақл ва Билим уларнинг ўрнини боса олади. Асли асарнинг бош қаҳрамони Ўғдулмиш, яъни Ақл ва Билимдир. Шу сабабли китобнинг асл номи ҳам “Қутадғу билиг” (“Бахтга элтувчи билим”). Бахт, кут-барака, омад, қудрат манбаи бўлмиш билим билан боғлиқдир. Асардаги тўртинчи тимсол — Қаноат. Агар инсонда, жамиятда қаноат бўлмаса, унинг барча хосияти бир пул, оқибати аянчлидир. Қаноатнинг исми Ўзғурмиш бўлиб, у Ойтўлдининг, яъни Бахт ва Давлатнинг, Ўғдулмишнинг, яъни Ақл ва Билимнинг қариндошидир. Аммо Ойтўлди қариндошини эсламайди. Бахт ва Омад Қаноатни хотирга келтирмайди. Ҳукмдорга (Элиг деб атайди Юсуф ҳукмдорни) Ўзғурмиш қариндоши ҳақида Ўғдулмиш эслатади, яъни Адолат Ақл ёрдамида Қаноатдан хабар топади ва унинг суҳбатини истайди. Асар охирида Ўзғурмиш ҳам хасталаниб вафот этади. Кунтуғди ва Ўғдулмиш, яъни Адолат ва унинг бош маслаҳатчиси Ақл қоладилар.

Булар ислом маънавиятининг бош тимсоллари эди. “Қутадғу билиг”нинг айрича аҳамияти ана шунда. Аммо асар мавҳум тимсоллар ва рамзлардан иборат эмас. Асар қаҳрамонлари жонли шахслар — Элиг — Кунтуғди — адолатли, инсофли ҳукмдор, Ойтўлди — донишманд, тадбирли, таржибали аллома, мураккаб характерли шахс, юрт, жамиятга фойдаси тегишини ўйлаб пойтахтга келади ва мусофирпарвар Кўсалиш ёрдамида Элигнинг Хос Ҳожиби Эрсиг билан танишиб, у туфайли Кунтуғди саройига кириб боради. Элиг билан танишади. Элиг ва Ойтўлди орасида кўп суҳбатлар бўлиб ўтади. Улар бир-бирининг ботиний қиёфаси, феъл-атворларини яхши ўрганиб, аста-секин умумий тил топишади, орада баъзи гинахонликлар ҳам бўлиб ўтади. Ойтўлдининг хасталиги ва ўлими, унга Элиг ва Ўғдулмишнинг қайғуриши, ҳамдардлиги жуда табиий, ҳаётгий кечинмаларда тасвирланади. Ўғдулмиш Ақл тимсоли бўлгани билан, у аввал ўзини ёш йигитларга хос тутаяди, Элиг унга қанча панднасиҳатлар беради, тарбиялайди. Кейинги Ўзғурмиш билан бўлган суҳбатлар таъсирида ҳам Ўғдулмишнинг онги ўзгариб, ривожланиб боради. У маълум вақт Ўзғурмиш таъсирида тавба-газарруга берилиб, моддий дунё ташвишларидан ўзини олиб қочмоқчи бўлади, аммо Ўзғурмиш ва Кунтуғдилар яна уни бу ниятдан қайтарадилар, эл-юрт ташвиши билан яшашга ундайдилар. Шоир Ақл ва Билимни эл-юрт, халқ фаровонлиги йўлида хизмат эттириш энг асосий

бурч деб ҳисоблайди. Ақл аввало Адолатга ҳимоячи ва маслаҳатгўй бўлмоғи талаб этилади. Ўзгурмиш шахси таркидунё этган, зоҳидлик ва тақвони яшаш тарзига айлантирган сўфийларни эслатади. Юсуф Хос Ҳожиб тасаввуф ғоялари, амалиётидан чуқур хабардор эканлигини ушбу қаҳрамони тавсифида аён этган. Тасаввуф, тақво, зоҳидлик ва фақир шоир наздида аввало Қаноатнинг тимсоли, ёрқин намоёндасидир. Қаноат Оқибатни ўйлаш билан бўлади, у инсонга Офият (руҳий осойишталик, қониқиш) келтиради. Адолат Қаноатсиз бўлмайди. Ҳукмдор сўфийнинг, зоҳиднинг суҳбатидан баҳраманд бўлиб туриши керак. Сўфий ҳукмдорни қидириб келмайди, ҳукмдор уни ўзи қидириши, суҳбатига интиқ бўлиши керак. Кунтуғди, Ўғдулмишни Ўзгурмишга мактуб билан уч марта жўнатади. Шоир фикрича, агар ҳукмдор эътибор кўрсатса ва майл билдирса, сўфий ҳам суҳбатдан бош тортмаслиги керак. Албатта, зоҳид Ўзгурмиш сарой аёнига айланмайди, у маълум вақт Элиг билан фикр алмашиб, яна ўз кулбасига қайтиб кетади, ҳаёт тарзини ўзгартирмайди.

Юсуф Хос Ҳожиб тасаввуф ғояларига, ҳақиқий тақво эгаларига юксак эҳтиром билан қарайди, аммо жамият, халқ бахти учун, Адолат тантанаси учун ўз умрини бағишлаш унинг бош йўналиши бўлиб қолади. Унинг суюкли қаҳрамони Ўғдулмиш — Ақл ва Билим эгаси, умрини Адолат хизматига бағишланган шахсдир.

“Қутадғу билиг” қаҳрамонлари фақат тўрт киши эмас, унинг асари бадиий умумлашмаларни ҳаётдан узиб акс эттирган деб бўлмайди. Достон ҳаёт ҳақиқатлари билан тўлуғдир. Унда ўша давр турмушининг барча қирралари, икир-чикири, зиддиятлари ўз ифодасини топган. Юсуф Хос Ҳожиб ўз юксак ўй-хаёлларини ажойиб тимсолларда ифодалар экан, ҳаётдан бир зум узилмайди, давр зиддиятларидан кўз юммайди, жамиятдаги барча табақа, тоифаларга хос фазилат, қусурлар, ижтимоий аҳволни аниқ идрок қилади. Уни баъзан феодал-сарой қарашларига тобе қилиб кўрсатишади. Аслида бундай янглиш тасаввур Юсуф Хос Ҳожибнинг ҳаётий зукколиги, ижтимоий ақли, тadbиркорлигини нотўғри талқин қилиш оқибатидир.

“Қутадғу билиг” китоби авом халқ учун эмас, биринчи навбатда, хоқон ва беклар, яъни юртнинг ҳукмдорлари учун атаб ёзилгандир. Туркий сулолалар бутун ислом минтақасида ҳукмфармо бўлиб келаётган бир пайтда, ижтимоий жиҳатдан “Шоҳнома” дан кўра “Қутадғу билиг”, яъни “ҳукмдорлар Адабномаси” кўпроқ зарур ва бу китоб айнан туркий тилда ёзилмоғи керак эди. Юсуф Хос Ҳожиб ушбу ижтимоий заруратни вақтида англаб етди; унга юксак савияда жавоб бера олди. Унинг асарини туркий ҳукмдорлар қай даражада ўқиди ва ўзлаштирди, бу бошқа масала. Абу Али Ҳасан Хорунхон уни яхши қабул қилгани, шоирни муносиб тақдирлагани Кунтуғди ва Ойтўлди тимсоллари ҳаётий ҳақиқатга анча мувофиқ келганини кўрсатади.

Ўша давр ижтимоий, ахлоқий воқелигининг жуда кўп, хилма-хил жиҳатлари асар мазмунига сингдирилган. Айниқса, Кунтуғди ва Ўгдулмиш суҳбатларига бағишланган 15—25-боблар, Ўгдулмиш ва Ўзгурмиш суҳбатига оид 31—53-боблар даврнинг барча ижтимоий тоифалари (беклар, сипоҳийлар, сарой аёнлари — вазир, ҳожиб, хазиначи, лашкарбошилар, элчилар, котиблар, саййидлар, шоирлар, мунажжимлар, олимлар, табиблар, деҳқонлар, савдогарлар, чорвадорлар, ҳунармандлар, камбағаллар — барча-барчасининг) аҳвол-руҳияти, жамиятдаги ўрни, феъл-атвори ҳақида муфассал тасаввур беради, уларга ҳукмдор ва давлат аёнларининг адолатли муносабати қандай бўлиши кераклигини тушунтиради.

Юсуф Хос Ҳожиб жамиятни тубдан ўзгартиришни эмас, мувофиқлаштириш, уйғунлаштириш, такомил бахш этишни мақсад қилиб қўяди. Чунки XI аср ислом жамиятининг шаклланиб, юксалиб келаётган даври бўлиб, унда такомиллаштириш таклифлари ўринли эди.

“Қутадғу билиг”нинг бадиийлиги жуда юқори. Ундаги ҳар бир қирра, воқеалардаги ҳаётийлик ва шоир хаёли ўзаро ниҳоятда уйғун. Шоирнинг тасвирлари ёрқин, тили ниҳоятда ширали, мазмунга бой. Ислом минтақа шеърятининг энг асосий услуби хусусияти — ҳар бир байтнинг мустақил тасвирий, тимсолий бирлик даражасига кўтарилиш талаби Юсуф томонидан тўла ҳис қилинган ва амалга тадбиқ этилган. Унинг жуда кўп байтлари ҳикматли сўз (афоризм) даражасига кўтарилган. Ҳар бир байт тугал тасвир (яҳлит образ) беради. Асар тавҳид ёки ягона Аллоҳ ҳамди билан бошланади. 32 байтгли бу бобда исломнинг бош тушунчаси ҳар тарафлама тавсифлаб берилган.

Хуллас, туркий тилда яратилган бу буюк асар минтақа адабиёти ривожининг биринчи босқичи учун маълум маънода яқунловчи асар бўлди. Бу босқичнинг ўзига хос икки жиҳатини қайд этиб ўтмоқ керак.

Биринчидан, бу даврда илм-фан ва ёзма бадиий адабиёт асосан турли ҳукмдорлар саройи қошида, улар ҳомийлигида ривож олиб, гуллаб-яшнади. Агар Аббосий халифалар саройида араб тилидаги шеърят, Сомоний ва Ғазнавийлар ҳузурда форс тилидаги адабиёт паноҳ топган бўлса, Қорахонийлар даргоҳида туркий шеърятнинг буюк намунаси дунёга келди.

Иккинчидан, бу адабиётнинг ўзига хос томони маърифатчилик эди. Нафақат адабиёт, балки бу даврнинг бутун маънавиятида етакчи руҳни ақлга таяниш, билимга чорлаш, ижтимоий адолат, марғуб ахлоқни ақл, заковат кучи билан ўрнатишга ишонч ташкил қилар эди. Бу адабиёт биринчи навбатда ҳукмдор табақага, беклар, зодагонларга мўлжалланган ва ўшаларга тўғри йўлни кўрсатишни мақсад қилган эди.

МАҲМУД КОШҒАРИЙ

(XI аср)

Маҳмуд Кошғарий Марказий Осиёда илк ўрта аср маданиятининг буюк арбобларидан бўлиб, тилшунослик соҳасида, хусусан туркий тилларни ўрганиш соҳасида машҳур бўлди ва тарихда ўчмас из қолдирди.

Маҳмуднинг отасини исми Ҳусайн, бобоси Муҳаммад бўлиб, келиб чиқишига ва тилига кўра Кошғарий нисбатини олган. У XI асрда туғилиб, яшаб ижод этди. Бу даврда Мовароуннаҳрда Сомонийлар ўрнини Қорахонийлар сулоласи эгаллаган, туркий адабий тил минтақада кенг урф бўла бошлаган эди. Ҳатто Аббосийлар халифалиги марказларида, азалдан араб ва бошқа сомоний халқлар яшаб келган ўлкаларда туркий элатлар намоёндалари кўпайиб, туркий тилга эътибор ошган эди. Маҳмуд Кошғарий ҳам ўзининг узоқ йиллар давомида бунёд этган “Девону луғатит турк” китобини ҳижрий 469 (1074/75) йилда тугаллаб, аббосий халифалар авлодидан бўлган баланд мавқели Абулқосим Абдуллоҳ бинни Муҳаммад ал-Муқтадога бағишлаган. Асарнинг асосий матни ўша даврда кенг минтақа мусулмон Шарқда, бутун Яқин ва Ўрта Шарқда дин, фан тилига айланган араб тилида ёзилган бўлиб, туркий тилнинг бойлигини, мазмундор ва ранг-баранглигини тушунтириш учун ёзилган, деб тахмин қилиш мумкин.

Маҳмуд Кошғарий Баласоғунда туғилиб, шу ерда йигитлик чоғларини кечирган бўлса ҳам, узоқ йиллар “Юқори Чиндан бошлаб бутун Мовароуннаҳр, Хоразм, Фарғона, Бухоро, ҳозирги Шимолий Афғонистонга қадар чўзилган” туркий ўлкаларни, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кезиб чиқди, турли шева ва лаҳжа хусусиятларини ўрганди, уларни адабий тил билан чоғиштирди, ўз иши учун ниҳоятда бой материал тўплади. Луғат тузишда араб тилшунослари яратган аъанадан унумли фойдаланган ҳолда, ишга ижодий ёндашди, туркий тил қонуниятларини биринчи навбатда инобатга олиб китобига тартиб берди.

Кошғарий асари, ўзи таъкидлашича, “олдин ҳеч ким тузмаган ва ҳеч кимга маълум бўлмаган алоҳида бир тартибда” тузилган. Унда кўп шевашуносликка оид қиёсий қоидалар, грамматик, морфологик, лексик, семантик аломатлар кўрсатилган. Асар фойдаланувчиларга осонлик туғдириш учун содда ва лўнда ёзилган. Унда қадим турк алифбоси, фонетик қонуниятлар, орфоэпик ва орфографик қоидалар пухта тушунтириб берилган. Луғатда туркий сўз тузилиши анъаналари, жумладан сўз тартиби, феъл шакллари, сўз этимологиясига оид фикрлар баён этилган. Муаллиф кўрсатишича, китоб 8 бўлимдан, муқаддима ва хулосадан иборат. Ҳар бир бўлимда

от-исм сўзлар, феъллар қулайлик учун алоҳида ажратиб берилган. “Девон” да 7500 дан ошиқ туркий сўз ва иборалар изоҳланган. “Девону луғатит турк” ҳам адабий тил, ҳам асосий туркий шева­ларни қамраб олган бўлиб, ундаги адабий тил, шева унсурлари нисбати ўртача адабий тилдаги 10—12 сўзга, шевага оид бир сўзга тўғри келади, яъни умумтуркий адабий тилга айрича аҳамият ажратилган. Бу ҳолат ўша давр ислом минтақасида туркий адабий тил қанча кенг тарқалгани ва мустақкам мавқега эга бўлганини тасдиқловчи қатъий далилдир. Луғатда юзлаб киши исмлари, шаҳар ва қишлоқ, ўлка номлари, дарё, тоғ, яйлов, водий, дара, йўл, доvon, кўл, сой каби жўрофий атамалар, турли қабила, уруғ, элат, сайёра, юлдузлар, фасллар тилга олинади. Унда изоҳланган грамматик кўрсаткичлар морфемалар ҳисоби ҳам мингга яқин.

Туркий халқлар тарихига оид қадимий афсона ва ривоятлар, 300 га яқин мақол ва маталлар, ҳикматли сўзлар, 700 сатрдан ошиқ шеърий парчалар ушбу асар саҳифаларидан ўрин олган. Шеърий парчаларнинг кўп қисми туркий халқлар оғзаки ижодига хос тўртликлардан иборат. Аммо “Девон”да келтирилган шеърий сатрлардан 150 сатрга яқини ислом даври шеъриятига хос бўлган “байт” типидagi маснавий, қасида, ғазал, қитъа парчалари бўлиб, уларни Кошғарий ўзи ҳам кўпинча “байт” деб атайдди. Китобда 7 та эпик достон, ишқий кўшиқлар, пандномалар, коинот яратилишига оид асо­тир, шеърлар, табиат манзаралари тасвири, мадҳиялар, фалсафий мушоҳадалар учрайди. Кошғарий девонида келтирилган VIII—XI асрларга оид туркий шеърият намуналарида у ёки бу даражада аруз вазнига ўтиш мойиллиги сезилади. Арузнинг ражаз, рамал, мунсарих, ҳажаз, басит, қариб, мутақариб вазнлари туркий шеърият намуналарида ишлатилган бўлиб, айниқса ражаз баҳридан кенг фойдаланилган (44 парча). Бундай шеърларни муаллиф ўзи алоҳида уржузалар деб номлайди. Улар туркий халқ шеъриятида кенг тарқалган бўлиб, бу баҳр оҳанги туркий шеърият табиатига мос келишидан бўлса керак.

“Девон”даги эпик достон-кўшиқлар кўпроқ жангнома характерида бўлиб, баъзи йирик парчаларга шартли равишда “Тангулар билан жангнома”, “Ўйғурлар билан жангнома”, Ябаку билан жангнома” деб ном қўйилган. Улар ўз мазмунига кўра арабларнинг жоҳилия давридаги қабилалараро жанглр тасвирланган эпик ривоятларига ўхшаб кетади, фақат арабларда бу жанр насрий, туркий халқларда эса шеърий шакл устундир. Уларда туркий элатларнинг шижоати, қийинчиликларга бардоши, жасурлиги, ҳарбий ҳийлалар, сиёсий кураш, элпарварлик, мардлик, ҳикмат, меҳр ва қаҳр туйғу­лари жонли, чақноқ мисраларда тавсиф этилган. Шу билан бирга қабилавий бошбошдоқлик, ўзаро низо-адоватлардан ўқиниш, бирлашишга, иттифоққа интилиш майллари ҳам сезилиб туради. Буюк турк хоқонлигининг тушкунлик ҳолати, ягона бирлаштирувчи

ғоянинг етмаслиги ушбу кўшиқлар кўпроқ исломдан илгарити оғзаки шеърят намуналари эканидан дарак беради. Қадимги эпик кўшиқлардан “Девон”да сақланган икки йирик асар кўпчиликнинг диққатини тортиб келади. Булардан бири “Али Эр Тўнга марсияси” ва иккинчиси — “Қиш ва ёз” мунозарасидир. Марсия 44 сатрдан иборат. Унда маълум маънода туркий эл ўзининг севимли қахрамони, хоқони ва йўлбошчисигагина эмас, бой берилган имкониятлари, парчаланган элати, тушкунликка юз тутган туркий империядаги маънавий йўлсизлик ҳолатига ҳам кўз ёш тўқади, мотам қилади. Бу кўшиқ халқ оғзаки ижодидаги “йиғи” жанрининг адабийлашган намунаси деса бўлади. “Қиш ва ёз” мунозараси туркий мунозара жанрининг бизгача етиб келган биринчи ёрқин намунаси бўлиб, унда туркий элатларнинг бутун табиати, яшаш, тафаккур тарзи, севинчлари, қайғулари батафсил акс этган. Айниқса, табиатта меҳр гўзал ифода топган. Асар мажозий тасвирлар, ташбеҳлар, истиоралар, жонлантириш ва энгил кинояларга бой. Уни ўқиганда чорвадор туркий элатлар ҳаёти, фаолияти, табиий муҳит кўз олиндиғизда яққол гавдаланади:

Алин топу йашарди
Урут ўтин йаширди,
Кўлнинг сувин кушарди,
Сигир бува мунгашур.

Мазмуни:

Тоғ бошлари яшарди,
Қуруғ ўтни яширди,
Кўл сувлари тошурди,
Сигир, буқа маърашур.

Бу баҳор тасвири. Қиш тасвири аксинча:

Келди асин аснайу,
Қозқа тўпал уснайу.
Кирди будун қуснайу,
Қара булит кўкрашур.

Мазмуни:

Келди шамол ҳувиллаб,
Бўрон бўлиб гувиллаб,
Халқ титрашур увиллаб,
Қора булут гулдиарар.

Бу манзаралар чорвадорлар ҳаёти учун исломдан олдинги даврда ҳам, кейинчалик ҳам характерли эди. Бу жанрда жангнома ва марсиялар сингари драматизм руҳи жуда кучли. Шу билан бирга романтик сурур ҳам мавжуд.

Девонда ислом давр шеърляти асосан ишқий, фалсафий-дидактик, мадҳиявий қасида ва шеър намуналари билан намоён бўлган. Унда ҳам мазмун, ҳам шаклига кўра Аҳмад Югнакий дostonига асос бўлган тўртликларни эслатувчи “ааба” қофияли ўн бир ҳижоли парчалар учрайди:

Йаға эрур йўлиғуқин нанги тавар,
Бялиғ эри йиғисин нелик севар,
Тавар йиғиб сув ақин инди сақин,
Қўрум каби изисин қўди сувар.

Мазмуни:

Душман эрур инсонга молу товар,
Олим одам ёвини қандай севар,
Мол йиғишни сел келиш деб
Мол эгасини тош каби юмалатар.

“Девон”даги биргина мадҳиявий қасидадан парча аёл кишига — маликага бағишланган. У ташаккурнома йўсинда ёзилган бўлиб, аруз вазнининг “мунсари” баҳрига тўғри келади. Фалсафий-дидактик қасида ва маснавийлар панднома йўсинида бўлиб, туркий элатлар маънавиятига хос бўлган бундай йўналиш “Девон”да кўпроқ акс этган. Уларда илм ўрганиш ташвиқ этилади, жаҳолат, кибру ҳаво қораланади, саховат ва ҳиммат, меҳмондўстлик улуғланади, мол-дунёга ҳирс қўйиш, бахиллик ва очкўзлик фoш қилинади, ота-онани ҳурматлаш, уларнинг сўзига қулоқ осишга даъват этилади. “Девон”да мардликни улуғлаш, ҳушёрликка, душмандан эҳтиёт бўлишга чақирувчи байтлар ҳам панд-насиҳат қаторида учрайди:

Бялга эран савларин алғил ўтут,
Эзгу сави эзласа ўзга сингар.
Ардаги тила ўтранинг, бўлма қуваз,
Ардашсизин — ўгунса ангма ангар.

Мазмуни:

Олим киши сўзидан олғил ўтут,
Эзгу сўзни эшитсанг дилга сингар.
Илм-ҳикмат ўргангин, бўлма қайсар,
Ҳиммати йўқ мақтанчоқ йўл йўқотар.

Бу илм-ҳунарга ташвиқ, олимга ҳурмат ҳақида бўлса, қуйидаги байт меҳмондўстлик хусусида:

Келса қали йағлиғ бўлиб йўнчиғ ума,
Келур аниғ бўлмиш аниғ тутма ума.

Мазмуни:

Келса агар хонанг узра ғариб меҳмон,
Бор нарсангни олдиға қўй, бўл меҳрибон.

“Девону луғатит турк”да келтирилган қасида ва қатралар мазмун жиҳатдан ўша даврнинг туркийзабон шоири Юсуф Хос Ҳожиб достони мавзулари билан жуда уйғундир. Шу жиҳатдан кам ундаги парчаларни Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул-ҳақойиқ”ига ва Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари орасидаги давр шеъриятига мансуб эканлигини тан олиш мумкин. Ҳатто дунёнинг ўткинчи ва бевафолиги, инсон тақдирининг ўзгарувчанлиги ҳақидаги мисра-лар ҳам бу тасавурни таъкидлаб туради:

Кўзум йаши савруқуб кузи ақар,
Билниб ажун эмгагин тугал уқар,
Эмгаксизми турғу йўқ мунда таму,
Эзгулугут кўрмазиб ажун чиқар,
Ажун куни йўлдузи тутчи туғар.

Мазмуни:

Кўзим ёши тирқираб қуйи оқар,
Англаб дунё ғамини тугал уқар,
Машаққатсиз ҳаёт бунда асло,
Эзгуликни кўрмасдан улур битар,
Туғилган зот дунёда мангу порлар.

“Девон”да, оз бўлса-да, дунёнинг яратилишига оид, яъни космологик мавзудаги сатрлар ҳам учрайди:

Тангри ажун тўрутти,
Чиғри узу тазгинур,
Йулдузлари чаргашиб,
Тун-қун уза йурганур.
Йаратти йашил чаш,
Савурди урунг қаш,
Тизилди қарақуш,
Тун-қун уза йурганур.

Мазмуни:

Тангри олам яратти,
Фалак доим айланур,
Юлдузлари сафлашиб,
Тун-қун узра бурканур.
Яратти яшил осмон,
Юлдузлар йўли самон,
Қорақуш юлдуз-мезон,
Тун-қун узра бурканур.

“Девон” даги шеърларнинг бадий савияси юқори эканлиги, уларни яратган шоирларнинг жуда маълумотли бўлгани, нафис ва чуқур бадий дидга эга эканлиги олимлар томонидан таъкидланади.

Маҳмуд Кошғарий асарида дунё харитаси доира шаклида чизиб кўрсатилган. Унинг марказида Марказий Осиё жойлашган. Баласогун, Шош, Ўзган, Исфижоб, Марғинов каби шаҳарлар ушбу ҳудудга алоқадор кўрсатилган. XI аср жуғрофий тасаввурларидан дарак берувчи хаританинг илова қилиниши Кошғарийнинг қомусий аллома эканини яна бир марта исбот этади.

Хулоса қилиб айтганда, Маҳмуд Кошғарийнинг исломдан илгариги ва илк ислом даврида туркий маданият обидаларини тадқиқ этиш, тўплаш ва авлодларга етказиб беришдаги хизматлари ниҳоятда улкандир. Унинг тарих, этнография, тарих-жуғрофия хусусидаги кенг билим доираси, тил ва адабиёт соҳасидаги қомусий салоҳияти, тадқиқ қудрати бугунги кунда ҳам ҳайратланарли даражада эди. Унинг китобида жамланган аниқ-равшан маълумотлар VIII—XI асрлар ҳам туркий адабий тил ва бадий адабиётнинг, ҳам оғзаки халқ ижоди ва турли лаҳжаларнинг бой манбаи бўлгани сабабли имкон доирасида батафсил тавсиф этилди.

“Девону луғатит турк”ни ўша даврларда Марказий Осиё минтақасида яшаган туркий халқлар ҳаёти ҳақидаги қомусий асар деб аташ мумкин. Бу асар устида тадқиқотлар олиб борган Фитрат, С. Муталлибов, И. В. Стеблева, В. В. Решетов, Ф. Абдурахмонов, А. Рустамов каби олимлар Маҳмуд Кошғарийни қадимги туркий тилларни ўрганишга буюк ҳисса қўшган ўз даврининг ўта билимдон олими эканлигини таъкидлайдилар. “Девону луғатит турк” 3 томда ўзбек тилида нашр этилган. Ҳозирги замон жаҳон илмий жамоатчилиги XI аср буюк олими Маҳмуд Кошғарийни қиёсий тилшуносликнинг асосчиси, деб тан олади.

МАҲМУД АЗ-ЗАМАХШАРИЙ

(1075—1144)

Кўҳна Хоразм заминида азалдан жаҳон фани ва маданияти ривожига муносиб ҳисса қўшган кўплаб буюк алломалар етишиб чиққан. Абул Қосим аз-Замахшарий ана шундай улуғ сиймолардан биридир.

Алломанинг тўлиқ исми Абул Қосим Маҳмуд ибн Умар аз-Замахшарий бўлиб, у ҳижрий 467 йилнинг ражаб ойининг 27-куни (1075 йил 19 март) Хоразмнинг катта қасабаларидан бири — Замахшар қишлоғида таваллуд топди. Аз-Замахшарий ҳақидаги маълумотлар асосан ўрта аср араб манбаларида келтирилади. Отаси унчалик бадавлат бўлмаса-да, саводли, тақводор, диёнатли киши бўлган ва аксар вақтини Куръон тиловатию намоз ўқиш билан ўтказиб, Замахшардаги бир масжидда имомлик ҳам қилган. Аз-Замахшарийнинг онаси ҳам тақводор, диндор аёллардан ҳисобланган.

Афтидан, аз-Замахшарийнинг отаси серфарзанд бўлган. Чунончи, шоир қасидаларидан бирида отасининг фарзандлари кўп ва оиласи катта бўлгани туфайли ҳам тирикчилик йўлида тинмай меҳнат қилгани ҳақида ёзади.

Аз-Замахшарийлар оиласи ислоннинг муътазиллий таълимотига мансуб бўлиб, ёш Маҳмуднинг дунёқараши мана шу диндор, тақводор отасининг таъсирида шаклланди ва дастлабки билимни ҳам ўз отасидан олди. Аллома ҳақидаги маълумотлардан маълумки, унинг бир оёғи ёғочдан бўлиб, тарихчилар бу ҳақда: “Бир оёғи ёғочдан эди ва узун яктагини тушириб кийгани учун кўрган одам уни чўлоқ деб ўйларди” — деб ёзганлар. Оғир иллат туфайли у ёшлигидан бир оёқ бўлиб қолган ва шундан сўнг отаси уни энди оғир меҳнатга ярамайди, деб кийим тикувчи устага шогирдликка бермоқчи бўлади. Бироқ ёшлигидан илмга ҳавасманд ўсган Маҳмуд отасидан ўзини мадрасага ўқишга юборишни сўрайди. Ўғлидаги илмга бўлган зўр иштиёқ ва ҳавасни сезган отаси уни мадрасага беради.

Аз-Замахшарий илм-фаннинг турли соҳалари билан қизиқиб, толиби илмлар орасида зўр истеъдодини намоён қила бошлайди. У мадрасада ўқитиладиган илмларни, айниқса, араб тили ва адабиёти, диний илмларни пухта эгаллашга киришади, ўша даврда илм аҳли орасида қадрланган хаттотлик санъатини ҳам мукаммал эгаллаб, ўз тирикчилигини бирқадар тузатади. Сўнг, араб тарихчиси ва биографи ибн Халликоннинг ёзишича, талабалик ёшига етгач, билимини янада ошириш, ҳар томонлама камол топтириш мақсадида Бухорога йўл олади. Бухоро, машҳур олим Абу Мансур ас-Саолибийнинг (961—1138) ибораси билан айтганда: “Сомонийлар давридан бошлаб шон-шухрат макони, салтанат каъбаси ва замонасининг илғор кишилари жамланган: ер юзи адибларининг юлдузлари порлаган ва ўз даврининг фозил кишилари йиғилган (жой) эди”. Аз-Замахшарий Бухорода ўқишни тугатгач, бир неча йил Хоразмшоҳлар хизматида бўлиб, котиблик билан шуғулланади, ҳукмдорлар билан яқинлашишга уринади. Бироқ қобилияти, илми, фазилатига яраша бирор мансаб ва муносиб эътибор кўрмагач, ўзга юртларга сафар қилади, матлабу-мақсадларининг ушалишига умид боғлайди. 1118 йили аз-Замахшарий оғир дардга чалинади, бу касалликдан тuzалгач эса ҳукмдорлар хизматию мансаб ва мол-дунё таъмасидан мутлақо воз кечади, қолган умрини фақат илм-фанга бағишлашга, асарлар таълиф этишга астойдил қарор қилади.

Аз-Замахшарийнинг ўз даври илмларини тўлиқ эгаллашга, олимлик даражасига етишишида, шубҳасиз, устозларининг хизмати бениҳоя катта бўлган. Мана шундай устозлардан бири — тил, луғат ва адабиёт соҳасида машҳур олим Абу Мудар Маҳмуд ибн Жарийр ал-Даббий ал-Исфажонийдир (1113 йили Марвда вафот этган). Ал-Исфажоний Хоразмда ҳам бир қанча муддат яшаган. Бу ўлкада муътазиллийлар таълимотининг жорий бўлиши ҳам мана шу Ал-Исфажоний

ний номи билан боғлиқдир. Аз-Замахшарий Бағдодда шайх ул-ислом Абу Мансур Наср ал-Хорисий, Абу Саад аш-Шаққоний, Абул Хаттаб ибн Абул Батар каби машхур олимлардан ҳадис илмидан таҳсил олди. Маккада бўлганида эса наҳв ва фикҳ бўйича илми Абу Бакр Абдуллоҳ ибн Талхат ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Йабирий ал-Андалусий, аш-шайх ас-Садийд ал-Хаййатий, луғат илмини эса Абу Мансур Мавҳуб ибн ал-Хадар ал-Жаволиқий каби машхур олимлардан ўрганди.

Аз-Замахшарий ҳаёти давомида Марв, Нишопур, Исфаҳон, Шом, Бағдод ва Ҳижозда, икки марта Маккада бўлди. Олим бу ерда илмий ишларини давом эттирди, араб тили грамматикаси ва луғатини ҳамда маҳаллий қабилаларнинг лаҳжалари, мақоллари, урф-одатларини чуқур ўрганди, бу минтақа жуғрофиясига оид хилма-хил маълумотларни тўплади.

Адиб кўп асарларини Маккалигида яратади. Ўз ҳаётида чуқур из қолдирган Маккада аз-Замахшарий беш йилча яшайди. Шу боисдан у Жоруллоҳ (“Оллоҳнинг қўшниси”) деган шарафли лақабга муяссар бўлади.

Ўз даврининг йирик олими даражасига кўтарилган аз-Замахшарийнинг Хоразмда ҳам, Шарқнинг бошқа кўпгина шаҳарларида ҳам кўпдан-кўп шогирдлари бўлган, аллома кўп вақтини ўшаларга бағишларди. У қариндош-уруғларининг қийин-қистовларига қарамасдан, ҳаётида бирор марта ҳам уйланмаган. Илмий асарлар яратиш ва муносиб шогирдлар тайёрлашни фарзанд ўстиришдан аъло деб ҳисоблаган. Аз-Замахшарий охириги марта Маккадан қайтиб Хоразмда бир неча йил яшайди ва ҳижрий 538 йилда арафа кечаси (1144 йил 14 апрель) вафот этади. 1333 йили Хоразмда саёҳатда бўлган машхур араб сайёҳи ибн Баттута (1304—1377) “Ар-Рихла” (“Саёҳатнома”) асарида аз-Замахшарийнинг устида куббаси бўлган мақбарасини кўрганини ёзади.

Буюк мутафаккир аз-Замахшарий араб грамматикаси, луғатшунослик, адабиёт, аруз илми, жуғрофия, тафсир, ҳадис ва фикҳга оид элликдан ортиқ асарлар яратган, уларнинг аксарияти бизгача етиб келган.

Араб тилшунослиги ва грамматикасининг турли томонларига оид асарлар аз-Замахшарий ижодида салмоқли ўрин эгаллайди. Жумладан, араб тили грамматикасига оид “Ал-Муфассал” (1121 йил) номли асарини у Маккада яшаган пайтида, бир ярим йил давомида ёзган. “Ал-Муфассал” араб тили наҳву сарфини ўрганишда йирик қўлланма сифатида азалдан Шарқда ҳам, Фарбда ҳам шуҳрат топган асарлардан ҳисобланади. Кўпчилик олимлар ўз илмий қиммати жиҳатидан аз-Замахшарийнинг бу асари таниқли араб тилшуноси Сибавайҳнинг (796 йили вафот этган) араб грамматикасига оид машхур китобидан кейин иккинчи ўринда туради, деб таъкидлаганлар. Уша даврнинг ўзидаёқ араблар орасида ҳам бу асар катта эътибор

қозонган ва араб тилини ўрганишда асосий қўлланмалардан бири сифатида кенг тарқалган. Ҳатто Шом (Сурия) ҳокими Музаффариддин Мусо кимда-ким аз-Замахшарийнинг ушбу асарини ёд олса, унга беш минг кумуш танга пул ва сарупо совға қилишни ваъда берган. Бир қанча кишилар асарни ёд олиб, мукофотга ҳам сазовор бўлганлиги манбаларда келтирилган. Бу мисол аз-Замахшарий асарининг ўша даврда ҳам қанчалик юксак баҳоланганини кўрсатади. Бу асарнинг бир қўлёзмаси Тошкентда, ЎЗР ФА Шарқшунослик институтида сақланади. “Ал-Муфассал”нинг ихчамлаштирилиб, мухтасар ҳолга келтирилган нусхаси “Ал-Унмазаж” (“Намуна”) номи билан аталади. Грамматикага оид асарларидан “Шарҳ абйат китоб Сибавайҳ” — ҳозир зикр этганимиз Сибавайҳнинг китобига ёзилган мукаммал шарҳдир. аз-Замахшарийнинг хоразмшоҳ Алоуддавла Абулмузаффар Отсизга бағишлаб ёзилган “Муқаддимат ул-адаб” асари алоҳида аҳамиятга эгадир. Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, хоразмшоҳлар даврида илм-фан, маданият анча тараққий қилган эди. Ҳукмдорлар, айниқса, хоразмшоҳ Отсиз олимлар, шоиру адибларга ҳурмат билан қарар, ўзи ҳам истеъдодли, маърифатпарвар, адабиётга қизиққан, билимдон одам эди. Унинг даврида илм-фан тараққиёти йўлида бир қанча хайрли ишлар амалга оширилган. Шу сабабдан бўлса керак, аз-Замахшарий “Муқаддимат ул-адаб”ни унинг номига бағишлаб ёзган. Асар беш катта қисмга бўлинган бўлиб — отлар, феъллар, боғловчилар, от ўзгартишлари ва феъл ўзгаришлари ҳақида баҳс юритади. Асар 1137 йиллари ёзиб тугалланган.

аз-Замахшарий ўз асарида ўша давр араб тилининг истеъмолда бўлган барча сўзлари, ибораларини қамрашга интилган, уларнинг этимологиясига катта эътибор қилган. Шу боисдан ҳам аз-Замахшарийнинг бу йирик асарини мазкур йўналишдаги дастлабки асарлардан дейишга ҳақлимиз. “Муқаддимат ул-адаб” арабчадан форс, чигатой, мўғул ва турк тилларига таржима қилинган. Манбаларда таъкидланишича, асарнинг чигатой тилидаги таржимаси аз-Замахшарийнинг ўзи томонидан амалга оширилган. Зотан Хоразмшоҳ Отсизнинг тушуниши учун асарнинг арабча матни билан биргаликда чигатой тилидаги таржимаси ҳам яратилган, деб билиш ўринлидир. “Муқаддимат ул-адаб” яратилган даврдан бошлаб бир неча асрлар давомида олимлар, тадқиқотчилар диққатини ўзига тортиб келаётир. У биринчи марта 1706 йили Хўжа Исҳоқ Афанди томонидан усмонли турк тилига таржима этилган. Сўнгра Оврўпонинг бир қанча тилларига (француз, немис) ўтирилган. Париж, Лейпциг, Вена, Лейдан, Қозон шаҳарларида, Норвегия, Миср ва Ҳиндистонда бир неча марта чоп этилган. Немис олими Ватзастайн “Муқаддимат ул-адаб”нинг Оврўпо қўлёзма фондларидаги етти нусхасини қиёсий ўрганиб, 1850 йили Лейпцигда асарнинг икки жилдлик танқидий матнини нашр этган.

Асарнинг чигатой тилидаги таржимаси ўзбек тили тарихини ўрганивчилар учун муҳим аҳамиятга эгадир. Бу ҳақда Садриддин Айний 1921 йили “Меҳнаткашлар товуши” газетасига ёзган мақоласида “Аз-Замахшарийнинг “Муқаддимат ул-адаб” асари ўзбек тили учун бутун дунёнинг хазинаси билан баробардир”, деб ёзган эди.

Аз-Замахшарий Макка амири, олим ва адиб Абул Ҳасан Али ибн Ҳамза ибн Ваҳҳос ас-Сулаймон билан дўст эди. Ибн Ваҳҳос ўз мамлакатининг жуғрофияси билан жуда яхши таниш бўлган. Аз-Замахшарий ибн Ваҳҳос маълумотларига таяниб, ўзининг Ҳижозга қилган сафаридан олган шахсий кузатишлари асосида ёзган “Китоб ал-жибол ва-л-амкина ва-л-миёҳ” (“Тоғлар, жойлар ва сувлар ҳақида китоб”) номли асарида жуғрофий жойлар, тоғлар ва денгизларга доир қимматбаҳо маълумотлар келтиради. Машҳур араб олими ва сайёҳи Ёқут ал-Ҳамавий (1179—1229) ҳам ўзининг бутун дунёга таниқли “Муъжам ал-булдон” (“Мамлакатлар қомуси”) асарида Арабистон, хусусан, Ҳижоз ҳақидаги маълумотларни аз-Замахшарийнинг ушбу асарига таяниб ёзган. Аз-Замахшарийнинг бу асари Фарб олимлари ўртасида ҳам кенг танилган, 1856 йили голландиялик арабшунос олим Сальверда де Граве томонидан мукаммал тадқиқ қилинган ҳолда нашр этилган.

Аз-Замахшарий адабиёт, тафсир, ҳадис, фикҳ илмлари бўйича ҳам мукаммал асарлар яратган.

Олимнинг “Асос ал-балоға” (“Нотиклик асослари”) асари асосан луғатшуносликка бағишланган. Унда араб тилининг фасоҳати, мукаммаллиги ҳақида сўз боради. Фикрни чиройли ибора ва сўзлар билан ифодалаш, сўз бойлигидан усталик билан фойдаланиш учун киши фасоҳат, балоғат илмларидан яхши хабардор бўлиши керак. Бунинг учун сўзни тўғри, ўз ўрнида ишлатиш, қоидага мувофиқ сўзлаш ва ёзиш ҳам керак бўлган. Бу асарда адабиётнинг асосий қисмлари, фразеологик сўз бирикмалари, уларни амалда тадбиқ этиш йўллари чуқур таҳлил қилинган.

“Атвоқ уз-заҳаб фи-л-мавоиъз ва-л-хутаб” (“Хутбалар ва ваъзлар баёнида олтин шодалар”) — насиҳатомуз мақолалар тўпламидан иборат. Асар биринчи марта 1835 йили олмон олими Фон Хомир томонидан немисчага таржима қилиниб, арабча матни билан нашр этилган. Ўттиз йилча ўтгач, французчага таржима қилиниб, 1886 йили Парижда чоп этилган. 1873 йили эса усмонли турк тилига таржима қилиниб, Истанбулда нашрдан чиққан...

Аз-Замахшарийнинг “Рабиъ ул-аброр ва нусус ул-аҳйар” (“Эзгулар баҳори ва яхшилар баёни”) асарида адабиёт, тарих ва бошқа фанларга оид ҳикоялар, латифалар, суҳбатларнинг энг саралари жамланган, 97 бобдан иборат бу асарнинг нодир бир қўлёзма нусхаси Тошкентда, ЎЗР ФА Шарқшунослик институтида сақланади. Бундан ташқари, Лейден, Берлин кутубхоналарида ҳам қўлёзмалари мавжуд.

Олимнинг аруз вази ҳақида баҳс юритувчи “Ал-Кустос фи-ларуз” (“Арузда ўлчов (мезон)”) асари муҳим манбалардан ҳисобланади. Алифбо тартибида йиғилган араб мақоллари, масалларига бағишланган бошқа бир асарини “Ал-Мустақсо фи-л-амсол” (“Нихоясига етган масаллар”) деб атаган. “Мақомат” (“Мақомлар”) — эллик мақомдан иборат бўлиб, қофияли наср — сажъ услубининг нозик намуналарини ўзида мужассам этган муҳим асардир. “Девон уш-шеър” китоби ҳам диққатта сазовор асарлардан саналади. Аз-Замахшарийнинг “Навобиф ул-қалим” (“Нозик иборалар”) асари эса араб лугатларини ўрганишга бағишланган юксак дид билан ёзилган. Бу асар дастлаб француз тилига таржима қилиниб, асл нусхаси билан биргаликда 1876 йили Парижда, 1870 йили Қоҳирада, 1884 йили Байрутда, 1896 йили эса Қозонда нашр этилган.

Аз-Замахшарийнинг ғоятда кенг танилган “Ал-Кашшоф ан ҳақоиқ ит-танзийл ва уйун ил-ақовийл фи вужуҳ ит-таъвийл” (“Қуръон ҳақиқатлари ва уни шарҳлаш орқали сўзлар кўзларини очиб”) асари Қуръон тафсирига бағишланган. Маълумки, ўрта асрлардан бошлаб Қуръонни тафсир ёки шарҳ билан ўқиш одат тусини олган. Шу боисдан ҳам Қуръон яратилган даврдан бошлабоқ унга бағишланган тафсирлар, шарҳлар ёзишга катта эҳтиёж сезилган. Турмуш тақозоси билан шундай вазиятда ислом тарихида Қуръонга бағишланган кўпдан-кўп тафсирлар, шарҳлар вужудга келган. Аз-Замахшарий ҳам тафсир ёзишдан аввал ўзидан олдин яратилган Қуръон тафсирига бағишланган кўплаб асарларни кунт билан ўрганган. “Ал-Кашшоф” аз-Замахшарий Маккада турган пайтида, уч йил давомида (1332—1334) ёзилган.

Немис шарқшуноси Карл Броккелман дунёнинг турли қўлёзма хазиналарида “Ал-Кашшоф”нинг юзга яқин қўлёзмалари ва асарнинг ўзига битилган йигирмадан ортиқ шарҳ ва ҳошиялар борлиги ҳақида ёзиши аз-Замахшарий асарининг катта шухратидан далолат беради.

Қоҳирадаги бутун дунёга машҳур Ал-Азҳар диний дорулфунунининг талабалари ҳам аз-Замахшарийнинг “Ал-Кашшоф” асари асосида Қуръонни ўрганадилар.

“Ал-Кашшоф”нинг Тошкентда, жумладан, Ўрта Осиё ва Қозғистон мусулмонлари диния назоратининг кутубхонасида бир қанча қўлёзма нусхалари сақланади.

Аз-Замахшарийнинг чуқур билими, даҳоси ва фаннинг турли соҳаларига оид ўлмас асарлари ҳали у ҳаёт пайтидаёқ бутун мусулмон Шарқида унга катта шухрат келтирган. Алломани чуқур ҳурмат ва меҳр билан “Устоз ул-араб ва-л-ажам” (“Араблар ва ғайри араблар устози”), “Фаҳру Хваразм” (“Хоразм фаҳри”) каби шарафли номлар билан атаганлар. Машҳур олимлар, шоирлар, адиблар даврасида у доимо пешволардан бири бўлиб, қизғин илмий баҳслар, мунозараларда унинг фикри инobatга олинарди. Мана шундай улкан

обрў-эътибор, эҳтимол, даҳо унинг ўз асарларидан бирида “ва инний фи Хваразм каабат ул-адаб” (“Чиндан ҳам мен Хоразмда адиблар учун бир каъбамаан”) деб ёзишга асос бўлган бўлса керак!

ИСМОИЛ ЖУРЖОНИЙ

(1042—1136)

Зайниддин Абул Фазойил Исмоил ибн Ҳусайн ал-Журжоний ал-Хоразмий улуғ олим ва замонасининг энг машҳур табибларидан бири ҳисобланар эди.

XII асрнинг машҳур тарихчиси Заҳриддин Абул Ҳасан Байҳақий ўзининг “Татима сифон ал-ҳикма” (“Донолик ҳазинасига қўшимча”) асарида Исмоил Журжоний ҳақида шундай ёзади: “Мен у кишини 531 ҳижрий (1136 милодий) йилда Сарахсда кексалик чоғларида кўрган эдим. Ер юзининг адолатпеша ҳукмдори Хоразмшоҳ Отсиз ибн Муҳаммад уни бир неча муддатга Хоразмга таклиф этган эди. Хоразмда бўлган вақтида у “Ал-Ҳуффайи ал-аълоий” (“Пояларнинг юқори қисми”), “Ат-Тибб ал-мулукий”, “Китоб аз-заҳирайе Хоразмшоҳий”, “Китоб ал-аҳрод” (“Ҳасад туфайли келиб чиқадиган касалликлар”), “Китоб ёдгор” (“Эсдалик китоби”), “Китоб фи рад алал фалосафа” (“Файласуфларга қарши раддия китоби”), қози Абу Саид Шориййга бағишлаб “Китоб тадбир йаум ва лайлат” (“Кеча билан кундузнинг алмашиниши ҳақида китоб”), “Китоб васиятнома” ва бошқа табобат ҳамда фалсафага доир асарлар ёзди. Унинг ёзган асарлари севиб ўқилганидан тез орада жаҳонга машҳур бўлди. Муҳтарам кишилардан эшитишимча, у киши очик чеҳрали, хушмуомала, табиатан саховатли шахс эканлар” (172-бет).

Исмоил Журжоний 1042 йилда Журжон шаҳрида туғилган бўлса ҳам, умрининг кўп қисмини Хоразмда ўтказганлигидан Зайниддин Абул Фазойил Исмоил ибн Ҳусайн ал-Журжоний ал-Хоразмий деб улуғланар эди.

Журжоний Хоразмшоҳ Қутбиддин Муҳаммад ибн Ануштагин (1097—1127) ва унинг ўғли Алоуддавлa Отсиз (1127—1156) саройида хизмат қилди. Журжоний ўз даврида қадимги юнон табobati вакиллари Гален, Гиппократ, шунингдек, ўзидан олдин ўтган Абу Бакр Розий ва айниқса, ибн Сино асарларини чуқур ўрганди.

Табобат илмидан ташқари бошқа илм соҳаларида ҳам машҳур бўлганлигидан унга ойига минг динордан маош тайин қилинган эди. Исмоил Журжоний ўзининг табобатга бағишланган энг йирик асари “Заҳирайе Хоразмшоҳий”ни 1110 йилда ёзиб тугатди ва уни Хоразмшоҳ Қутбиддинга бағишлади. Отсизнинг буйруғига кўра, бу асарнинг қисқартирилган нусхасини 1113 йилда “Ал-Ҳуффайи ал-Аълоий” номи билан ёзиб тугатди. Асар ҳаммага тушунарли форс тилида ёзилган бўлиб, ҳарбий юришлар ва саёҳатларда ҳам ҳар ким

этиги қўнжига солиб юришига (этигхуфф) қулайлик яратиш мақсадида шундай қилинди.

“Заҳирайе Хоразмшоҳий” ўн китобдан иборат бўлиб, кейинчалик унга “Дорисозликка оид китоб” (“Қорабодин”) қўшилди.

Биринчи китоб умумий назарий масалаларга бағишланган бўлиб, унда табиат ва коинот ҳақидаги қарашлар баён этилади. Инсон организмнинг бирламчи аъзоларини ташкил этган унсурлар, мижоз, тўрт суяқлик, баданнинг ҳар бир қисмининг нималарга қодирлиги ҳақидаги таълимот ва шу муносабат билан табобатнинг фан сифатидаги вазибалари ҳақида гапирилади.

Иккинчи китобда соғлиқ ва касалликлар ҳақидаги таълимот, уларнинг турлари, намоён бўлиш белгилари, томир уришига қараб касалликни аниқлаш тўғрисида сўз юритилади.

Учинчи китоб соғлиқни сақлаш, бунда атроф-муҳитнинг таъсирига, яъни ҳаво, маскан, сув, озиқ-овқат, ичимлик, уйқу, бедорлик, ҳаракат ва осойишталикка бағишланган. Бу китобда болалар, қари-ялар, сафардагилар учун алоҳида-алоҳида қоидалар баён этилган.

Тўртинчи китобда касалликни қандай кечиши мумкинлигини белгилаш, қайси пайтларда энг оғир ҳолатларга тушиб қолиш, улардан қутулиш муаммолари ҳақида гап боради.

Бешинчи китобда безгак касалининг пайдо бўлиш сабаблари, унинг белгилари, даволаш тарзи баён этилган.

Олтинчи китобда инсон аъзойи баданининг ҳар хил жойларида пайдо бўладиган касалликлар, уларни даволаш усуллари таҳлил этилган.

Еттинчи китоб рақ касалликларига, яралар, шишлар, суяк чиқишлари ва синишларига бағишланган.

Саккизинчи китобда пардоз-андозлар, ўзига оро беришлар ҳақида гап боради.

Тўққизинчи китобда заҳарлар ва унга қарши даволаш усуллари ҳақида ҳикоя қилинади.

Ўнинчи китоб давосизликка бағишланган. “Заҳирайе Хоразмшоҳий” ўз вақтида омма орасида кенг тарқалган табобат соҳасидаги энг машҳур асар бўлганлигидан жаҳон кутубхоналарининг кўпчилигида унинг қўлёзмалари ҳамон сақланиб келинмоқда. XII аср муаллифи ватандошимиз Арузий Самарқандий бу асарни буюк олимлар Жолину, Розий, ибн Сино ва бошқаларнинг шу соҳадаги китоблари қаторига қўйган. Бу асар ҳатто яҳудий тилига таржима қилинган эди. XVI асрда эса Абул Фадл Муҳаммад ибн Идрис Дафтарий уни турк тилига таржима қилган.

Маълумки, Шарқ олимларигина эмас, балки XVIII аср охиригача яшаган Оврўпо олимлари ҳам барча борлиқнинг асосида тўрт унсур, яъни тупроқ, сув, ҳаво ва олов ётади деб билишган. Исмоил Журжоний ҳам инсон танаси мазкур тўрт унсурдан ташкил топганини, у сабабсиз касалликка чалинмаслигини қайд этади. Касал-

лик сабаби эса, юқорида зикр этилган бир-бирига қарама-қарши бўлган тўрт унсур мувозанатининг бузилишиндан келиб чиқади. Шунинг учун ҳам Журжоний табобатни малака ҳосил қилиш йўли билан қўлга киритиладиган фан деб ҳисоблайди.

Исмоил Журжоний фикрича, исбот ва тафаккур воситасида ҳосил қилинган нарса илм деб аталади. Илм ҳам ўз навбатида икки хил бўлади: назарий ва амалий. Назарий илмларга адабиёт, мантиқ, риёзиёт кирса, амалий илмлар ўз ичига механика, тикувчилик ва бошқа қўл ишлари, ҳунармандчиликни қамраб олади. “Табобат илми эса, айни ҳолда ҳам назарий ва ҳам амалий илмлардан ташкил топади”. Табобат илмидан кузатилган мақсад танани бутунликда — соғломликда ушлаб туришга тиббий тадбирлар қўллаш йўли билан эришмоқдир. Бундай ҳолат бемор кишиларнинг ва уларни даволовчи табибларнинг вужудга келишига сабаб бўлади. Табиблар эса, табиятнинг барча сиру асроридан бохабар бўлишлари лозим.

Маълумки, табиятнинг энг буюк мўъжизаси — бу инсондир. Шунинг учун ҳам бу мўъжизанинг нимадан таркиб тошганини билиш — уни даволашнинг калитидир.

Исмоил Журжоний фикрича, ҳайвонот оламининг ҳам ўз мизожи бор, аммо инсондаги мизожгина мўътадилдир. Бундай натижага Оврўпо олимлари XIX асрнинг охирлари ва XX асрнинг бошларидагина эришдилар. Улар бутун инсон баданида бўладиган кимёвий жараёнлар, унинг она қорнида пайдо бўлишидан бошланган ўзгаришлар, туғилгандан кейинги ҳаётий йўли: чақалоқлиги, ўспиринлиги, ёшлиги, кексалиги, қариллик ва ўлим билан яқунланадиган ҳаётий босқичларидаги ҳар бир ҳужайраларнинг пайдо бўлиши, заволга юз тутиши, бир томондан асаб тизимининг даҳолати сабабли юз берса, иккинчи томондан, бадан аъзоларига маълум мижоз (темперамент)га эга бўлган ҳармонларнинг аралашishi оқибатида юз беришини аниқладилар. Ҳармонларнинг киши жисмига, руҳиятига таъсири ошқора билиниб туради.

Ғариза (инстинкт) ва ҳаяжон, феълу атвор ва мизожлар ҳармонлар таъсири воситасида намоён бўлади. Ҳозирги пайтда иссиқ, совуқ, нам ва қуруқ мизожли инсонларнинг бўлишлиги ишончли далилларга асосланган илмий ҳақиқат сифатида тан олинган. Чунки уларнинг манбаи асаб тизими, ички ҳармонлар амалиётида эканлиги исботланган.

Исмоил Журжоний кишилар мизожи уларнинг умрлари давомида ўзгариб туришлигини ва ўлимнинг табиийлигини илмий жиҳатдан содда ва равон тилда тушунтирди. Инсонлар умрини у тўрт даврга бўлади:

Биринчи давр — туғилиш, ўсиш ва парварিশлаш босқичи бўлиб, 15—16 ёшгача бўлган вақтни ўз ичига олади.

Иккинчи давр — ёшлик ва етуклик босқичи бўлиб, 30 ёшгача бўлган вақтни ўз ичига олади. Бундан кейин жисмонан ўсиш ва

улғайиш даври бошланади. Баъзиларда ўсиш ва улғайиш ёши 35 ёки 40 ёшгача ҳам давом этиши, шу ёшгача бўлган умрни ёшлик даври деб ҳисоблаш мумкин.

Учинчи давр — мўйсафидлик босқичи, бу даврда инсон то 60 ёшга етгунча ёшлик қувватидан баҳра олиб яшаши мумкин бўлади.

Тўртинчи давр — киши умрининг қарилик даври бўлиб, бунда қувватнинг сусайиш ҳолати кузатилади ва бу жараён умрнинг охиригача давом этади. Қариликнинг фазилати шундаки, баъзилар 60 ёш яшайди, баъзилар эса яна ўспиринлик, ёшлик ва мўйсафидлик йиллари қанча давом этган бўлса, ўшанга тенг келадиган вақтгача яшаб, 120 ёшга кириши мумкин.

Кишилар болалик даврларидан то етуклик ёшга етгунларига қадар иссиқ ва нам мизожга, етуклик ёшидан сўнг эса иссиқ ва қуруқ мизожга эга бўладилар; 35 ёшдан кейин бундай ҳолат камаяди.

Исмоил Журжонийнинг коинот ва инсон ҳақидаги илмий мулоҳазалари воқеликдан олинган манбалар асосида шаклланган бўлиб, у инсоннинг табиий эҳтиёжлари чексизлигидан келиб чиқади ва уларни қондиришни ақлий йўл билан чегаралашни ягона чора сифатида тарғиб этади.

Унинг фикрича, ҳақиқий лаззат жисмоний ҳузур-ҳаловатда, тўкин-сочин ҳаёт кечиришда эмас, балки ақлий ва маънавий камолотга эришишдадир. Нариги дунёдаги беҳишт, жаннат ҳузур-ҳаловатларини руҳий, ақлий ором олишликда деб тушунади. “Заҳирайе Хоразмшоҳий” асарини тугатгандан сўнг Журжоний Марв шаҳрига келади. Бу пайтда Марв шаҳри Султон Санжарнинг пойтахти ҳисобланар эди. Султон Санжар унга катта илтифот ва иззат-икром кўрсатганлиги сабабли Журжоний умрининг охиригача шу ерда яшади. Бу ерда ҳадис илмида Абул Қосим Қўшайрий билан мулоқатда бўлди, табобат соҳасида эса машҳур табиб ибн Аби Содиқ билан ҳамкорлик қилди. Бундан ташқари Ироқ, Форс ва Хузистон табиблари билан, ибн Синонинг баъзи шогирдлари билан ҳамсуҳбат бўлди. Умрининг охиригача Марв мадрасаларида бир неча фанлардан дарс берди. Ёқут Ҳамавийнинг “Мужам ул-булдон” асарида келтирилишича, Исмоил Журжоний Марвда ҳижрий 531 (1136) йилда вафот этди.

Исмоил Журжонийнинг илмий меросидан фойдаланиш кейинги асрларда ҳам самарали давом этди.

МАҲМУД ЧАҒМИНИЙ

(XII—XIII аср)

Аҳмад Фарғоний ва Абу Райҳон Берунийнинг илмий анъаналарини давом эттирган йирик файласуфлардан бири XII—XIII асрларда ижод этган хоразмлик олим Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Чағминийдир.

Ал-Чағминийнинг илмий асарлари Шарқда жуда машҳур бўлса ҳам, унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳозиргача яхши ёритилмаган.

Академик В. В. Бартольднинг таъкидлашича, Улуғбек мадраса-сидаги астрономияга оид машғулотларнинг мавзуси сифатида Чағминийнинг астрономия соҳасидаги асарига Мир Саййид Шариф Журжоний ва Қозизода Румийлар томонидан ёзилган шарҳларни ўрганиш ҳам киритилган. Мазкур олимлар Маҳмуд ал-Чағминийнинг “Мулаххас фи-л-хайъа” (“Астрономияга оид қисқа тўплам”) асарига шарҳлар ёзишган. Жумладан, Қозизода Румий ўз шарҳининг кириш қисмида Чағмин сўзи ҳақида шундай тушунтириш берган: “Чағмин сўзи ал-Чағминий туғилган Хоразмдаги жой номи-дир”. Унинг туғилган йили маълум эмас, аммо адабиётларда кўрсатилишича, вафоти 1221 йил деб тахмин қилинади. Чағмин ўша вақтдаги Хоразмшоҳларнинг пойтахти бўлган Кўҳна Урганчдан унча узоқ бўлмаган ерда жойлашган. Маълумки, XI—XII асрлардаги Хоразм жаҳон миқёсидаги йирик илмий марказлардан бири бўлган ва шубҳасизки, бу нарса ал-Чағминийнинг илмий дунёқарашининг шаклланишида ҳал қилувчи роль ўйнаган. Бошланғич маълумотни Хоразмда олган Маҳмуд ал-Чағминий ўқишни давом эттириш учун Самарқандга келган. Унинг илмий асарларида Берунийнинг устози бўлган Абу Наср ибн Ироқ бир неча марта тилга олинади. Ал-Чағминийнинг “Мулаххас фи-л-хайъа” асаридан ташқари “Сайланма”, “Тўққиз сонининг риёзиётдаги ўрни ҳақида рисола”, “Меросни бўлиш масалаларида риёзиёт усулларига шарҳ” ва бошқа қатор рисолалари мавжуд.

Маҳмуд ал-Чағминий ўша вақтдаги йирик олимлар каби фаннинг бирор соҳаси билан эмас, балки астрономия, риёзиёт, табобат, жуғрофия ва бошқа соҳаларда ҳам жуда сермаҳсул ижод қилди. Бу фанлар ривожининг ҳар бирига шунчалик ҳисса қўша олдики, натижада уни Абу Райҳон Берунийдан кейинги Хоразм илмий мактабининг энг кўзга кўринган олими, деб ҳисоблаш мумкин. Бундан ташқари ал-Чағминий ўз даврининг барча фанлари эришган ютуқларни жамлаб, ўзига хос қомус тузган алломадир.

Маҳмуд ал-Чағминийнинг фанга қўшган ҳиссаси биринчи навбадда астрономия соҳасидаги кашфиётлари билан ўлчанади. Унинг “Мулаххас фи-л-хайъа” китоби ўша замон астрономия фанининг хулосаси бўлиб, жуғрофия ва бошқа фанларнинг умумлашган хулосалари ҳақида ҳам кенг маълумотлар берилади. Бу китобнинг илмий қиммати шундаки, астрономия билимлари тизимларида иш олиб борган ал-Чағминий қадимги юнон астрономия мактаби ютуқлари билан биргаликда Шарқ олимлари, жумладан, Марказий Осиё мутафаккирларининг илмий ишларини кенг жалб этиш орқали янги хулосалар чиқарган. Ал-Чағминийнинг бу асарида инсонни ўраб турган оламнинг умумий тузилиши, самовий ёритгичлар, доира-

лар, сайёраларнинг ҳолати, қуёш, ойнинг тутилиши, қуёш йилининг узунлиги, кеча, кундуз ва бошқа муҳим муаммолар қайтадан ишлаб чиқилган.

Ал-Чағминийнинг астрономия соҳасидаги илмий ютуқлари ҳақида гап борганда, шу нарсани алоҳида таъкидлаш мумкинки, унинг фикрича, “Қуёшни ўзидан нур тарқатувчи сайёраларнинг маркази деб ҳисоблаш мумкин” Дарҳақиқат, унинг қайд этишича, баъзи бир осмон ёриткичлари, жумладан ой “ўз нурига” эга бўлмасдан, уни Қуёшдан олади. Шунга асосланиб ал-Чағминий Қуёшни баъзи осмоний jismlarнинг “маркази” деб атайди. Албатта, бу унинг тамоман гелиоцентрик система тарафдори эканлигини билдирмайди. Чунки нур ҳаракати йўналишлари ҳақидаги масалани машоюнлар (Арасту мактаби тарафдорлари) қўйган тарзда муҳокамага қўйилиши катта аҳамиятга эга эдики, бу ҳақда Абу Райҳон Беруний билан ибн Сино ўртасида илмий тортишувлар бўлиб ўтган эди. Бу муаммонинг мавжудлиги сабабли Беруний ўз вақтида геоцентрик қараш табиат фалсафасига биноан манتيқий ҳуқуққа эга эканлигига шубҳа билдирган эди.

Ал-Чағминий астрономия муаммоларини ишлаб чиқишга боғлиқ бўлган риёзиётга оид масалалар билан жуда кўп шуғулланди. Унинг самарали изланишлари туфайли доиравий тригонометрия асослари ишлаб чиқилди ва унинг асосий қоидалари “Мулаххас фи-л-хайъа” асарида ўз инъикосини топди. Унда тўрт томонли доиравий учбурчак ва унинг хилма-хил турларининг тўла таърифи берилди. Муаллиф биринчи марта уфқий текисликдаги кузатиш жойининг асоси бўлган координатлар системасини муфассал ишлаб чиқишга муваффақ бўлди.

Ал-Чағминий ўз асарида геодезия ва жуғрофия муаммоларига ҳам катта эътибор берганлиги сезилиб туради.

Табиатшунослик соҳасидаги илмларда у тажрибага таяниб, табиат ҳодисаларини ўрганишни тарғиб этар экан, ҳар хил фанлар томонидан тўпланган маълумотларга танқидий ёндашиб, ҳолисона хулоса чиқаришга амал қилди. “Астрономияга оид қисқа тўплам” китобининг муқаддимасида бу ҳақда шундай деб ёзади: “Гарчи менагача ҳам самовий jismlar ҳақида кўплаб китоблар ёзишган бўлсалар ҳам, улардаги асосий масалалар чуқур ёритилмаган эди”.

Ал-Чағминий ўзи таҳқиқ қилган фанлар соҳасида тор доирадаги хулосалар билангина чегараланиб қолмасдан, улардан келиб чиқиб йирик фалсафий муаммоларни муҳокамага қўяр эди. Унинг табиатга берган таърифи муҳим аҳамиятга эгадир: “У (табиат) ҳар қандай ҳаракат ва сокинликнинг манбаидир” Ал-Чағминий фикрича, табиат “табиий кучга” эгадирки, ушбу куч унинг фаоллигини зарурий шартга айлантиради. Табиатта нисбатан ўз қарашларини баён қилиб, Чағминий шундай ёзади: “Модда ва шакл табиатни шакллантиради”

Маълумки, машоюнлар фалсафасида модда билан шакл қанчалик бир-бирига боғлиқ бўлмасин, уларнинг бирини иккинчисидан ажратиш имконияти мавжуд эди. Бундай имконият маълум даражада ал-Чағминий киритган “бўлинмас заррача”, “унсурий заррача” — яъни атом тушунчаси воситасида бартараф қилинди.

Ал-Чағминий фикрича, модда кичик заррачалар кўринишида мавжуд, аммо уларнинг хусусияти шундан иборатки, уларда модда ва шакл бир-биридан ажратиб бўлмайдиган даражада бирикиб кетган. “Кичик заррачаларни ҳар хил шакл ва табиатга эга бўлган қолипни қабул қилувчи, ундан ҳам кичикроқ заррачаларга бўлиб бўлмайди: яъни ҳар бир заррача ўзининг муайян шакл ва табиий ўзлигига эга. У содда заррача бўлиб, ўзига хос шакл, ўзига мувофиқ келадиган табиатга эгадир” (“Мулаххас фи-л-хайъа”, 380-бет).

Маҳмуд ал-Чағминийнинг қарашларида ўрта аср мутафаккирларининг кўпчилиги тахмин қилган икки хил заррачанинг, яъни атомлар ва ўзига хос молекулаларнинг мавжудлиги ҳақидаги назария ўзининг ёрқин ифодасини топди. Ал-Чағминий уларни “бирламчи” ва “иккиламчи” кичик заррачалар деб, сўнгра — “бирламчи заррачани” аниқлаб, уни “унсур”, “ибтидо”, “асосий ашё”, “модда” деб атади.

Иккиламчи заррачалар эса у ёки бу ашёнинг кичик заррачаларини ташкил этади, аммо унинг хусусиятини сақлаб қолади. Бу шундай заррачалардирки, “бошқасига нисбатан кичикроқ бўлмоғи керак”.

Ўрта асрларда астрономия кундалик турмушда амалий аҳамиятга эга бўлган, доимо ривожланиб бориши зарур бўлган фан ҳисобланган. Барча қишлоқ хўжалик ишлари, бепоён чўллардан компасиз савдо қарвонларига йўл кўрсатиш самовий ёриткичлар орқали амалга оширилганини ҳисобга олсак, нима учун ал-Чағминийга ўхшаш олимларимиз тинимсиз тадқиқотлар билан шуғулланганликлари маълум бўлади.

БУРҲОНУДДИН АЛ-МАРҒИНОНИЙ

(1123—1197)

Буюк фақих Али ибн Абу Бакр ибн Абд ул-Жалил ал-Фарғоний ар-Риштоний ал-Марғиноний 1123 йил 23 сентябрда туғилган. У Қуръони, ҳадис илмларини мукаммал эгаллаб, фикҳ — ислом ҳуқуқшунослиги борасида бениҳоя чуқур илмга эга бўлганлиги ва бу соҳада беқиёс дурдоналар яратганлиги туфайли Бурҳон уд-дин ва-л-милла¹ ва Бурҳонуддин ал-Марғиноний² номлари билан машҳурдир.

¹ Милла деганда халқ, яъни мусулмонлар тушунилади. Бу ерда олимни улуғлаб, уни ислом оламидаги халқлар ҳамда ислом динининг далили, исботи дейилмоқчи.

² Марғинон — Марғилон шахрини ўрта асрларда араблар Марғинон деб аташган.

Бурҳонуддин ал-Марғинович дастлабки таълимни Марғилонда олиб, кейинчалик Мовароуннаҳрнинг ўша даврдаги диний ва маърифий маркази бўлган Самарқандга кўчиб борган ва умрининг охиригача ўша ерда яшаган. Мавлоно Бурҳонуддин ал-Марғинович ёшлик чоғлариданоқ Куръони каримни ёд олиб, ҳадисларни чуқур ўрганган.

У балоғат ёшига етганида мукаммал илмга эга бўлганига қарамай устозлардан таълим олишни давом эттирди. 1149 йили Бурҳонуддин ал-Марғинович ҳаж сафарига борди. “Китоб ул-машойих” (“Шайхлар ҳақидаги китоб”) асарида у ўзи таълим олган 40 дан ортиқ шайх ва алломани санаб ўтган. Бу рўйхатда Нажмуддин Умар ибн Муҳаммад ан-Насафий, Абу ал-Асир ал-Байдавий, Абу Ёқуб ас-Саярий, Абу Исҳоқ ан-Навқадий, Жабфар ал-Ҳиндувонийларнинг номлари бор.

Кейинчалик у фикҳга оид масалалар билан қизиқиб, ўша даврнинг кўзга кўринган алломаларидан “Ал-Муҳит” (“Илмлар денгизи”) асарининг муаллифи Умар ибн Мааза, “Ал-Ғатава ва ғавоид аз-Заҳира” (“Ғатволар ва зоҳир нарсаларнинг фойдалари”) асарининг муаллифи Зоҳир уд-дин ибн Умар ал-Қодий ал-Бухорий ибн ал-Итобий ва бошқаларнинг назарига тушган.

Бурҳонуддин ал-Марғинович ислом динидаги суннийларнинг тўртта асосий мазҳаби асосчиларининг асарларини ўрганиш билан бирга ўзи ҳам фикҳга оид бир қатор асарлар яратган. Бизгача етиб келган асарларидан “Бидоят ал-мунтаҳий” (“Бошловчилар учун дастлабки таълим”), “Кифоят ал-мунтаҳий” (“Яқунловчилар учун тугал таълим”), “Нашр ул-мазҳаб” (“Мазҳабнинг ёйилиши”), “Китоб ул-мазид” (“Илмни зиёда қилувчи китоб”), “Маносик ул-ҳаж” (“Ҳаж маросимлари”), “Мажма ул-навозил” (“Нозил бўлган нарсалар тўплами”), “Китоб ул-фароиз” (“Фарзлар китоби”) ва бошқалар маълум.

Ал-Марғиновичнинг бутун ислом оламида машҳур бўлган “Ҳидоя” асари 1178 йили Самарқандда ёзилди. Маҳмуд ибн Сулаймон ал-Кафавийнинг “Катоиб ул-аълум ал-ахёр фи табақот фуқаҳо ва машойих мазҳаб ан-Нуъмон” (“Нуъмон мазҳабига мансуб бўлган таниқли аллома фақиҳлар ва шайхлар ҳақидаги китоб”) номи асарида келтирилишича, Бурҳонуддин ал-Марғинович “Бидоят ал-мунтаҳий” асарининг сўз бошисида “Ҳидоя”нинг яратилиши хусусида шундай ёзган: “Абу-л-Ҳасан Али ибн Бакр Абд ул-Жалил бир куни фикҳ масалаларига бағишланган ҳажми унча катта бўлмаган, лекин мазмуни тўлиқ бўлган бир яхлит китоб зарур эканлиги ҳақида фикр билдирди. Ироққа сафар қилганимда у ерда “ал-Мухтасар ал-Қудурий” (“Қудурий қисқартмаси”)ни кўрдим. У фикҳ бобида ажойиб асар эди. Бу пайтгача каттаю-кичик барча “Жомеъ ус-Сағир” (“Кичик тўплам”) дан фойдаланган эди. Шунда фикҳга оид барча асарларни жамлаб, улардан энг зарур масалаларни олдим ва бу асарга

“Бидоят ал-мунтаҳий” деб ном бердим. Кейинчалик бу асарга шарҳ ёзиб, уни “Кифоя ул-мунтаҳий” деб номладим”¹.

Кейинчалик бу асарларнинг ҳам ҳажми катталики қилиб, янада муъжаз бўлган, бутун ислом оламида ханафия мазҳабининг фикҳ масалаларида асосий қўлланмасига айланган ал-Марғинонийнинг “ал-Ҳидоя” асари яратилди. Бу асар бутун мусулмон оламида машҳур бўлиб кетди, мусулмон ҳуқуқи — фикҳ бўйича энг аниқ, изчил, мукаммал асар сифатида тан олинди.

“Ҳидоя”нинг асосини фикҳ илми асосчиларидан бўлган Абу Ҳанифа ан-Нуъмон ибн Собит, Абу Абдуллоҳ, Аҳмад ибн Ҳанбалларнинг йирик асарлари, бу алломаларнинг шогирд ва сафдошларидан имом Абу Юсуф, имом Абу Абдуллоҳ ибн Ҳусайн аш-Шайбоний (имом Муҳаммад), имом Абу-л-Ҳазл Зуфар ибн Ҳазлларнинг асарлари, дастлабки тўрт халифа ва саҳобаларнинг ривоятлари, улар хабар қилган ҳадислар ташкил қилади. Бундан ташқари, “Ҳидоя”да асосий фикҳий масалаларнинг шарҳи ва ечимида Муҳаммад Баздавийнинг “Мабсут”, ибн Исо ат-Термизийнинг “Жомеъ ул-Кабир” (“Катта тўплам”), Қудурийнинг “ал-Мухтасар ал-Қудурий” каби асарларига ишора қилинади.

“Ҳидоя”да ҳуқуқий масалаларнинг ечими дастлаб йирик фикҳ олимлари фикрларининг баёни ва унга бошқа муаллифлар эътирозлари ёки қўшилишларини изҳор этиш йўли билан берилган. Ана шу обрўли муаллифлар фикрларидан келиб чиқиб, муайян масалада энг маъқул ечимни танлаб олиш йўлига амал қилинган. Шу тариқа унда қонуннинг айнан ифодасигина эмас, балки унинг мукаммал шарҳи ҳам асослаб келтирилади.

“Ҳидоя” тўрт жуздан иборат бўлиб, биринчи жузга ибодат масалалари киритилган, булар: таҳорат, намоз, рўза, закот ва ҳаж китобларидир. Иккинчи жузга никоҳ, эмизиш, талоқ, қулларни озод қилиш, топиб олинган боланинг насабини аниқлаш, топиб олинган нарса, қочиб кетган қуллар, бедарак йўқолганлар, шерикчилик ва вақф мулки каби масалалар киритилган.

Учинчи жузда эса олди-сотди, пул муаммолари, кафолат, пулни бировга ўтказиш, қозиларнинг вазифалари, гувоҳлик, берилган гувоҳликдан қайтиш, ваколат, даъво, иқрор бўлиш, сулҳ, бир ишда пул билан шерик бўлиш, пулни сақлашга бериш, қарз бериш, совға, ижара, муайян шарт асосида чекланган озодлик берилган қуллар, волийлик (патронат), мажбур қилиш, ҳомийлик, қисман озод бўлган қуллар ва босқинчилик хусусидаги масалалар ўрин олган.

Тўртинчи жузда эса шафоат, мерос тақсимлаш, деҳқончилик ҳамда боғдорчилик хусусида шартнома, қурбонликка сўйиладиган жонзод ҳақида, умуман қурбонлик қилиш ҳақида, шариатга зид ёмон

¹ ЎЗР ФА Абу Райҳон Бериуний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. Инв. № 2929, 214.

нарсалар ҳақида, ташландиқ ерларни ўзлаштириш хусусида, тақиқланган ичимликлар ҳақида, овчилик, гаровга бериш, жиноятлар хусусида, хун ҳақи тўлаш, васият каби масалалар ёритилган.

“Ҳидоя” бир неча асрлар давомида кўп мусулмон мамлакатларида, жумладан, Марказий Осиёда ҳам ҳуқуқшунослик бўйича энг асосий қўлланма ҳисобланиб, бу ерда 1917 йил инқилобидан кейин ҳам, то 30-йилларгача шариат қозилари бекор қилиниб, совет суд системаси жорий қилингунча, амалда бўлиб келди. Ҳозирги кунда ҳам ислом шариати асосида иш юритадиган мусулмон мамлакатлар ҳуқуқшунослигида бу асардан кенг фойдаланилади. “Ҳидоя” нинг 1893 йилда рус тилида қисқартирилган таржимаси Н. П. Гродеков томонидан нашр этилган.¹

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви туфайли ислом ёдгорликлари, жумладан, шариат, фикҳга оид асарларни ўрганиш, бу соҳадаги бой меросимизни нашр этиш имконияти вужудга келди. Ватандошимиз ал-Марғиновичнинг “Ҳидоя” асари ислом ҳуқуқшунослигида машҳурлигини назарга олиб Н. И. Гродековнинг инглизчадан русчага қилган ва тор доира учун мўлжалланган “Ҳидоя”-нинг 1-китоби Тошкентда 1994 йилда юридик фанлари доктори А. Х. Саидовнинг сўз бошиси ва шарҳи билан қайта нашр этилди.

Узоқ мусулмон оламида ҳозиргача ўз қимматини йўқотмаган “Ҳидоя” ва унинг муаллифи Марғинович фаолияти ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

АҲМАД ЯССАВИЙ

(1041—1167)

Ислом дини пайдо бўлгандан сўнг унинг доирасида, Қуръон ва Ҳадис аҳқомига мос равишда пайдо бўлган тасаввуфий таълимотлар X—XI асрларга келиб Мовароуннаҳрда ҳам кенг тарқала бошлади.

Тасаввуф — Яқин ва Ўрта Шарқ халқларининг маънавий ҳаёти тарихидаги энг мураккаб, ўзаро зиддиятларга тўлиб-тошган ва муҳим ҳодисалардан бири бўлиб, унинг учун таркидунёчилик, бу дунё бойликларидан ва нозу неъматларидан воз кечиш, Аллоҳ васлига етмак учун пок, ҳалол, ўз меҳнати ила яшаш, ихтиёрий равишдаги фақирлик характерли хусусиятлардан ҳисобланган.

¹ Қаранг. Ҳидоя. Комментарий мусульманского право. Тошкент, 1893. Т., I—IV. асар 400 нусхада босилган бўлиб, “Туркистон улқасини” маъмурий жандарм бошқарув ишларидаги хизматчиларига мўлжаллангандир (“Туркистанские ведомости” 1893 г. 16 (28) июня), яъни Рус чоризмининг мустамлакачилик сиёсатини амалга оширишни осонлаштириш мақсадларига бўйсундирилган бўлиб, русча таржима инглизча таржимасидек тўлиқ эмас, айрим қисмлари тўлиғича тушириб қолдирилган.

Марказий Осиёда тасаввуфий таълимотларнинг пайдо бўлиши Юсуф Ҳамадоний (1048—1140) номи билан боғлиқдир. Юсуф Ҳамадоний Марв ва Бухорода хонақо ва мадраса қурдириб, кўплаб туркигўй, форсигўй шогирдлар тайёрлади. Бухородаги шогирдлари орасида Ҳасан Андоқий, Абдулло Барақий, Аҳмад Яссавий ва Абдухалиқ Фиждувоний алоҳида ажралиб турарди. Кейинроқ бу тўрт истеъдодли шогирд Ҳамадоний мактабини муваффақият билан давом эттирдилар.

“Яссавия”, “Нақшбандия” тариқатлари Ҳамадоний таълимоти асосида шаклланди.

XII асрда Марказий Осиёда пайдо бўлган илк тасаввуфий тариқатнинг асосчиси Хожа Аҳмад Яссавий 1041 йилда Сайрамда, Шайх Иброҳим оиласида дунёга келган. Унинг вафот этган вақти кўпгина қўлёзма манбаларда ҳижрий 562 (1166/67) йил деб ёзилган. Аҳмад ёшлигида онасидан, сўнг отасидан ажралади. Уни бобоси Арслонбоб тарбиялаб вояга етказди. Аҳмад дастлабки таълимотини Яссидан машҳур олим Шаҳобиддин Исфижобийдан олади. Сўнгра бобоси Арслонбоб кўрсатмаси билан Бухорога бориб Юсуф Ҳамадонийдан таълим олади. Аҳмад Яссавийнинг ўзи “Устоз Юсуф Ҳамадонийнинг ҳузурига 23 ёшида борганини ва ул Ҳазратнинг тарбиясига ноил бўлгонлигини” айтади. У ерда тасаввуфдан таълим олиб, сўнг ўз юрти Туркистонга қайтади, ўз таълимотини тарғиб этиб, шогирд, муридлар тайёрлай бошлайди.

Ривоятларга кўра, Яссавий 63 га (Пайғамбар ёшига) етгач, ер остида хужра ясаиб, “чилла”га кирган, қолган умрини тоат-ибодат қилиб, қимматли ҳикматлар ёзиб, риёзатлар чекиб, ер остида ўтказган. Бир ривоятга кўра, у 125 йил, бошқа ривоятга қараганда, 133 йил умр кўрган.

Яссавий маданиятимиз тарихида илк туркийзабон мутасаввуф шоир сифатида маълумдир. Унинг тасаввуфни тарғиб этувчи туркийда ёзилган шеърлари тилининг халққа яқинлиги, оҳангдорлиги билан тезда машҳур бўлиб кетди.

Алишер Навоий ибораси билан айтганда, “Туркистон мулкининг улўғ Шайх-ул-машойихи” Ҳазрати Хожа Аҳмад Яссавий жуда кўп мутасаввуф донишмандларни тарбиялаб вояга етказган. Маълумки, “Яссавия” тариқатидан кейин Марказий Осиёда икки йирик тариқат пайдо бўлади: “Нақшбандия” (Ҳўжагон), “Бектошия”.

Тасаввуфдаги барча йирик тариқатларда бўлганидек, “Яссавия” тариқатининг ҳам ўзига хос муайян қоидалари (одоби) бўлиб, бу таълимотдаги солиқлар қуйидаги қоидаларга амал қилишлари мажбур бўлган: 1) Мурид ҳеч кимсани ўз пиридан афзал кўрмаслиги, унга доимо таслимият изҳор қилмоғи лозим; 2) Мурид шунчалик зукко ва идрокли бўлиши керакки, то ўз шайхининг румуз ва ишораларини мукамал англай олсин; 3) Шайхнинг барча акволи (сўзлари) ва афъоли (ишлари)га мурид содиқ бўлиб, унга мутлақо муте ва

мўътақид бўлмоғи лозим; 4) Мурид ўз муршиди (пири)нинг барча топшириқларини чуству чолоклик (чаққонлик) ила сидқидилдан ба- жариб, уни ҳамиша рози қилиб юрмоғи зарур. Чунки ризои Аллоҳ унинг (яъни Шайхнинг) зимнидадир; 5) Мурид ўз сўзига содиқ, ваъдасига росих бўлиб, муршиди кўнглида ҳеч қандай шаку шубҳа туғдирмаслиги зарур; 6) Мурид ўз ваъдасида вафодор, сўзида усту- вор турмоғи лозим; 7) Мурид ўз ихтиёридаги барча мол-мулкни, бутун бору йўғини ўз шайхига нисор этмоқ учун доимо тайёр тур- моғи лозим; 8) Мурид ўз муршидининг барча сир-асрорларидан огоҳ бўлиб, унинг ифшосини ҳеч вақт хаёлига келтирмаслиги ке- рак; 9) Мурид ўз шайхининг барча таклифларини назарда тутиб, унинг мушқилотини осон қилмоғи, панду насиҳатларини бажо кел- тирмоғи шарт; 10) Мурид Худо висоли учун ўз Шайхи йўлида бутун молу жонини нисор этмоққа тайёр туриши, унинг дўстига дўст, душманига душман бўлиб яшамоғи шарт.

“Яссавия” тариқатининг барча ақидалари Аҳмад Яссавийнинг асосий асари бўлмиш “Ҳикмат”да муфассал баён этилган. XII аср- даги туркийзабон шеърятнинг ажойиб намунаси бўлган, кейинги даврлардаги туркий адабиётга катта таъсир кўрсатган “Ҳикмат” аса- рида “Яссавия” таълимотидаги поклик, ҳалоллик, тўғрилиқ, меҳр- шафқат, ўз қўл кучи, пешона тери ва ҳалол меҳнати билан кун кечириш, Аллоҳ таоло висолига етишиш йўлида Инсонни ботинан ва зоҳиран ҳар томонлама такомиллаштириш каби илғор умумин- соний қадриятлар ифода этилган.

Бағдодда 922 йилнинг 22 март куни риёкор шайхлар ва мутаассиб уламолар томонидан худосизликда айбланиб дорга осилган, сўнгра қўл-оёқлари кесилиб, танаси куйдирилиб, дарёга ташланган машҳур мутасаввуф олим Мансур Халлож (858—922) ни Яссавий бир талай шеърларида чуқур ҳурмат билан тилга олади, мазкур илғор, довюрак ва жасур мутасаввуф донишмандга катта рағбат кўрсатади:

“Билмадилар муллолар “Анал-ҳақ” нинг маъносин,
Қол аҳлига ҳол илмин Ҳақ кўрмади муносиб,
Ривоятлар битилди, ҳолин ани билмади,
Мансурдек авлиёни кўйдилар дорга осиб.

Шариатдур, деб олимлар буюрдилар,
Кофир Мансур ўлмади, деб куйдурдилар.
Аҳгар қилиб кулин кўкка совурдилар,
Тоғу тузлар “Анал-ҳақ”, деб турар эрмиш”

Яссавий ҳам ўзининг пири бузруквори Шайх Юсуф Ҳамадоний- га ўхшаб мол-дунё тўплашга мутлақо қизикмаганини, камбағалпар- вар ва ғарибпарвар бўлиб яшаганлигини унинг баъзи бир ҳикмат- ларидан ҳам билса бўлади. Мол-дунёга, бойликка ва давлат орт-

тиришга муккасидан кетган, хасис ва очофат кишиларни Яссавий беаёв танқид қилади:

Бешак билинг бу дунё барча халқдан ўтаро,
Ишонмағил молинга, бир кун қўлдан кеторо,
Ото, оно, қариндош қаён кетди, фикр қил,
Тўрт оёқлик чўбин от бир кун санго еторо.

Дарҳақиқат, Хожа Аҳмад Яссавий Марказий Осиёдаги илк тасаввуфий тариқат — “Яссавия”нинг асосчиси, нафақат Хуросон ва Мавороуннаҳр, балки туркийзабон халқларнинг маънавий тарихида кенг маълум бўлган, мутасаввуф донишманд, инсонпарвар шоир ҳисобланади.

НАЖМИДДИН КУБРО

(1145—1221)

Мусулмон оламидаги энг забардаст мутасаввуф донишмандлардан бири буюк ватандошимиз шайх Нажмиддин Кубродир.

Абул-Жанноб ва Томатул Кубро лақабларига сазовор бўлган тасаввуфнинг Кубравия силсиласининг асосчиси Нажмиддин Кубронинг тўлиқ исми Аҳмад ибн Умар ибн Муҳаммад Хивақий ал-Хоразмийдир. Ҳижрий олтинчи ва еттинчи асрларда яшаган Нажмиддин Розий, Мажиддин Бағдодий, Саъдиддин Ҳамавий, Сайфиддин Баҳорзий ва Баҳовуддин Валад каби сиймолар у кишининг мурид ва шогирдлари бўлган.

Аҳмад ибн Умар Абул-Жанноб Нажмиддин Кубро 540 ҳижрий йилда Хоразмнинг Хивақ шаҳрида дунёга келади.

Абдурахмон Жомий ўзининг “Нафаҳот-ул-унс” асарида ёзишича, Нажмиддин болалик пайтидаёқ илм истаб Мисрга равона бўлади. Мисрда Рузбеҳон Ваззон ал-Мисрий (вафоти 584/1188) деган олим даргоҳида таълим олади. Ал-Мисрий эса, ўз навбатида, машҳур мутасаввуф донишманд Абу Нажиб ас-Сухравардийдан таълим олган эди. Рузбеҳон уни ўз ўғлидек яхши кўриб, алоҳида меҳр билан тарбия қилади, ҳатто қизини никоҳлаб бериб, ўзига куёв қилиб олади.

Аммо илмга чанқоқ Нажмиддин Кубро кўп ўтмай Табризга бориб, у ердаги Имом Абу Мансур Ҳафда деган донишманддан ислоний илмларни ўрганади ва Табризда шайх Бобо Фараж, Аммор Ясир, Исмоил Касрий каби улкан мутасаввуф донишмандлардан тасаввуфга оид кўпгина зоҳирий, ботиний илмларни ҳам эгаллайди. У киши шайх Исмоил Касрий қўлида тасаввуфий хирқапуш даражасига етиб, ул ҳазратнинг оқ фотиҳасини олади. Сўнгра Мисрдаги устози ва қайнатаси Рузбеҳон маслаҳати билан ўз ватани — Хоразмга қайтиб келиб, хонақоҳ қуради ва шогирдлар тарбиясига катта эътибор беради, “Кубравия” ёки “Заҳобия” тариқатига асос сола-

ди. Бу тариқат таълимоти ҳадис ва шариатга асосланган бўлиб, ўз даврида Хуросон, Мовароуннаҳр, Ҳиндистон ва бошқа мусулмон мамлакатлари халқлари орасида кенг тарқалади. Мазкур тариқат соликлари орасида зикрни овоз чиқармасдан (хуфия) ижро қилиш усули жорий бўлган.

“Рашаҳот айн-ул-ҳаёт” асарининг муаллифи Фаҳруддин ас-Сафий ўз асарида ҳазрати Абдураҳмон Жомий фикрларига таянган ҳолда Нажмиддин Кубронинг зикри хуфия талқини тўғрисида сўз юритади ва шайх Кубро фикрича, зикр жараёни инсонларнинг нафас олиш (танаффус) жараёни билан чамбарчас боғлиқ эканлиги ҳақида шундай маълумот беради: “Ҳазрат Маҳдуми Нуриддин Абдураҳмон ал-Жомий айтишларича, шайх Абул-Жанноб Нажм ал-Кубро қудси Аллоҳи руҳи ўзининг “Фавотих ал-жамол” рисоласида ёзганларидек, ҳайвонларнинг нафас олиши бир табиий зарурият туфайли юз беради. Инсонлар ҳам аслида айни ўша зарурият юзасидан нафас оладилар, лекин ўшандай нафас олиш жараёнида инсон ғойибона ҳаққу субҳонахунинг муборак номини зикр қилади.

Али Акбар Деҳхудонинг машҳур “Луғатнома”сида келтирилишича, “у кишининг Кубро деб аталишларига сабаб шуки, беҳад зийракликлари ва туганмас заковатлари туфайли ҳар қандай муаммоли масалани сўралганда ҳал қилиб берар эдилар ва ҳар ким у киши билан баҳс-мунозара қилса, ғолиб чиқар эдилар”.¹

Шунингдек, у кишини Томатул Кубро, яъни буюк бало ва қазоларнинг олдини олувчи, халоскор деб ҳам аташган. Абул-Жанноб деб аталишларига сабаб эса, у кишининг дунёвий икир-чикирлардан узоқ турганликларидир. Ул зотни “Валитарош” (валийларни парваришлаб етиштирувчи) деб ҳам аташган. Чунки умрлари давомида ўн икки кишини ўз муридликларига қабул қилганлар ва уларнинг барчасини шайх даражасига етказганлар. Улар қаторида машҳур шайхлардан Фаридиддин Атторнинг отаси Мажидиддин Бағдодий (вафоти 1219) ва Жалолоддин Румийнинг отаси Баҳовуддин Валад, Нажмиддин Дойа Розий, Саъиддин Ҳамавий, Сайфиддин Баҳорзий ва бошқалар бор.

Нажмиддин Кубронинг Хоразмдаги сўнгги ҳаёти ўта оғир, шиддатли ва мураккаб шароитда кечади. Бу даврда Турон ўлкасидаги Хоразм, Шош, Бухоро ва Самарқанд ҳукмдорларининг ноаҳиллиги, танг назарлиги туфайли мўғулларнинг Туркистонга қилаётган ҳамлалари кучайиб, Чингизхон лашкарбошилари Мовароуннаҳрдаги йирик шаҳарларни бирин-кетин беаёв босиб олишга муваффақ бўлган. 1221 йилнинг жумоди ул-аввал (июль) ойида Чингизхон лашкарбошиларидан бири Хулағухон ўзининг ёш ўғли, тумонат лашкари билан Урганч қалъасини ўраб олади. Урганч шаҳри қамал ичида

¹ Али Акбар Деҳхудо. Луғатнома. 104-жилд. Теҳрон университети нашри. 1965, 365-бет (форс тилида).

қолиб, аҳоли ниҳоятда оғир шароитда азоб чекаётган бир аснода мункиллаб қолган, етмишдан ошган Нажмиддин Кубро халқ орасидан лашкар тўплаб, қўлида қурол билан қалъани бир неча кун давомида душман ҳамлаларидан сақлаб туради.

Нажмиддин Кубро юксак обрўга эга бўлса ҳам, камтарона ҳаёт кечирган. Аммо у кишининг баъзи муридлари мамлакат миқёсида шунчалик нуфузга эга бўлганларки, ҳатто Фаҳриддин Розий каби файласуф ва султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳам уларнинг рақобатидан хавотирланганлар. Масалан, “Султонул уламо” лақабига эга бўлган Жалолиддин Румийнинг отаси Баҳовуддин Валад Балх шаҳрининг уч юзга яқин файласуф олимлари билан баҳс юргизган ва уларни юнон фалсафаси билан ортиқча шуғулланишда айблаган. Нажмиддин Кубронинг бошқа бир шогирди, ўз навбатида шайх Фаридиддин Аттронинг муриди бўлган хоразмлик Мажиддин Бағдодий ҳокимиятдаги ишларни танқид қилгани учун қатл қилинган. Лекин унинг минглаб шогирдлари бўлган. Баъзида султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ўзи ҳам шайхларнинг ҳузурига келиб, уларни зиёрат қилиб турган.

Нажмиддин Кубро мўғул босқинчиларига қарши ўз муридлари билан шиддатли жангга кириб, шаҳид бўлган. Жангдан кейин, у кишининг жасадини дарҳол топиша олмаган. Чунки ул зот қийма-қийма қилиб ташланган эди. Шаҳид бўлганликлари ҳақидаги маълумотни ҳижрий 710 (1311) йилда ёзилган Рашидиддин Фазлиллоҳнинг “Жомеат ул-таворих” (“Тарихлар тўплами”) асарида учратамиз.

Чингизхон шайх Нажмиддан Кубронинг машҳурликларини эшитган бўлганлигидан Хоразмга ҳужум қилиш олдидан, у кишига чопар юбориб, “Мен Хоразмни қатлиом қилмоқчиман, шунинг учун Сиздек улуғвор шахсни у ердан кетиб, бизга қўшилишингизни сўрайман”, деган. Аммо шайх унга жавобан: “Мен етмиш йил умрим давомида хоразмликлар билан турмушнинг аччиқ-чучугини бирга тортганман. Энди улар бошига бало-қазолар ёғилаётган пайтда қочсам мурувватдан бўлмайди”¹, деган. Бу воқеа ҳижрий 618 (1221) йилда рўй берган. Бу ҳақдаги маълумот “Тарихи гузида” (“Танланган тарих”), Абдураҳмон Жомийнинг “Нафаҳот ул-унс”, кейинчалик эса, “Равзат ул-сафо”, “Ҳабиб ус-сияр” ва бошқа машҳур тарихий китоб ва тазкираларда ҳам учрайди.

Ҳижрий 733 (1334) йилда Хоразмга сафар қилган машҳур араб сайёҳи ибн Баттута Урганч шаҳридан чиқа беришдаги зовияда Нажмиддин Кубронинг мақбараси ва бошқа улуғларнинг мазорини кўрганлигини ёзади.²

¹ Мавлоно Жалолиддин Румий. Маснавийе маънавий: Муқаддима. Кобул, 1982, 8-бет (форс тилида).

² Н. Ибрагимов. Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии. Москва. “Наука” 1988. с. 74.

Нажмиддин Кубро бир неча илмий асарлар ва рубоийлар ёзганки, улар жуда кўп тазкираларда учрайди. У ўз қарашларини араб тилида ёзган бир қатор рисоаларида баён қилган. Улардан асосийлари “Фавоъих ал-Жамол ва фаовтих ал-Жалол”, “ал-Усул ал-ашара”, “Рисолат ал-Хоъиф ал-хъим мин лаумон ал-лаъим” ва бошқалардир. Бу асарлар араб мамлакатлари ва Туркияда босиб чиқарилган. Унинг араб тилида ёзган “Рисолатун одоб ул-зокирин” (“Зикр айтувчилар одоби ҳақидаги рисола”) асарининг Абдурахмон Жомийнинг шогирди Абдул Ғофур Лорий томонидан форс тилига қилинган таржимаси бизгача етиб келган ва Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида № 503-Х рақами остида сақланмоқда. Бу асарнинг асли номи арабча “Ал-Усул ал-ашара” (“ўн усул” ёки “ўн асос”) деб аталади. Туркияда ушбу асар турк тилига таржима қилиниб, нашр этилган.

Маълумки, Кубро ҳақиқат асрорига етишиш мақсадида ўз тасаввуф мактабини яратди. Унинг ақидасига кўра, инсон ўз моҳияти эътибори билан микрокосм, яъни кичик оламни ташкил этадики, у макрокосм, яъни катта дунё бўлган коинотдаги барча нарсаларни ўзида мужассамлаштиради. Аммо илоҳий сифатлар юқори самовий доираларда бирин-кетин ўзига хос мақомларда жойлашганлигидан, ҳақиқат йўлини қидирувчилар бундай юксакликларга кўтарилиб, илоҳий сифатларга эга бўлиши учун, яъни камолатларга эришиши учун, маълум риёзатли йўллارни ўтишлари зарур. Бунинг учун эса, ҳар бир киши ўн асосга таянмоғи керак:

1. Тавба — ўз хоҳиши билан Ҳақ таолога ҳеч бир кўрсатмасиз юзланишдир. Киши ўз иродаси билан Худони севиши ва ўзининг “мени” дан кечиши керак. Тавба Худо томон юз тутган барча кишиларнинг ҳар қандай гуноҳлардан фориг бўлишидир. Гуноҳ шундай нарсадирки, у дунёвий ёки илоҳий босқичлардан ташкил топганига қарамасдан Аллоҳ таолодан йироқлаштирадиган амалдир.

2. Зухд фи-дунё — бу дунёда ҳам, унинг ташқарисида ҳам, нима-ики лаззат томон бошласа, ундан тийилишдир. Оз ёки кўп бўлса ҳам, бирор молу мулкка, жангга ёки бўлмаса бирор мансабга ўз табиий вафотигача рағбат ёки мойиллик кўрсатиш, зухддан чиқиш ҳисобланади.

Зухднинг моҳияти дунё ва охиратга рағбат қўйишдан воз кечишдир. Ички лаззат, шароб ичиш, никоҳий ишларга ружу қўйиш, мансаб ва олий мартабаларни қўмсаш каби роҳатларга ўхшаш ҳис-туйғулардан воз кечишдир. Йиллар давомида хайрли ишлар билан банд бўлиб, ер ишлари билан шуғулланиш ва шунга ўхшаш бошқа фаолият таъсирида дунёвий нарсалардан кўра, охиратга кўпроқ тамойил ва рағбат кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Чунки дунё фаний бўлиб, охират боқийдир.

3. Таваккал — Худога ишонч жиҳатидан бу турмушдаги барча икир-чикирлардан воз кечишдир. Шахснинг дунёга рағбат қўйиши

молу дунё ва мансаб орттириш учун ташаббус кўрсатишга сабаб бўлади. Таваккал дилдан Худога ишониш бўлиб, унинг улуғворлигини эътироф этишдир. Мақсадга эришиш маҳалида таваккал биринчи даражали аҳамият касб этади.

4. Қаноат — ҳаёт кечиршни таъминлайдиган оз нарса билангина қаноатланиш, ўз тарафига тортадиган барча нозу-неъматлардан ва ҳирслардан (овқатни кўп истеъмол қилиш, қимматбаҳо кийимларга ҳавас қўйиш, ўйин-кулги, бекорчилик ва бошқалардан) юз ўтириш.

5. Узлат — танҳоликда ўтириб, руҳни мустаҳкамлаш, одамлар билан муомалани тўхтатиш: гаплашмаслик, эшитмаслик, қарамаслик ва турли феъл-атвордан алоқани узишдир. Узлатнинг асл мақсади хилватда адо қилинганлиги сабабли ҳис-туйғуни жиловлашдир. Хилват ва узлатта кетиш ҳиссиётларнинг босилишига олиб келади.

6. Мулозамат аз-зикр (узлуксиз зикр) — ўз хоҳишча Худонинг исмини фикрида ёд қилиб туриш ва бутун қалбни у билан тўлдиретиш. Шундай қилинганда, пасткашлик, ҳасад, очкўзлик, иккиюзламачилик каби разилик ва риёкорликлар кўнгилга йўл топа олмайди.

7. Таважжуҳ — бутун ички моҳиятни Худога қаратиш, унга чексиз муҳаббат қўйиш, ундан бошқа нарса борлигини ҳис этмасликдир. Ўз вужудини йўқотиш, Ҳақнинг абадий ва азалий вужудини бошқа билим ила кўра билишдир.

8. Сабр — ўз ихтиёри билан нафс доирасидан машаққатлар чекиб бўлса ҳам, ўзини олиб қочишдир. Мақбул бўлган тўғри йўлдан адашмасдан бориш учун, киши ўз майлларини сўндириши лозим. Бундан кўзланган мақсад шундаки, дил қудуратлардан покланиши, руҳ эса, агар нафс натижасида зангланиб қолган бўлса, жило топиши зарурдир.

9. Муруқаб (тафаккурга фарқ бўлиш) — эришилган даражада мушоҳада юритиш, қалбни арзимас ҳис-туйғулардан холи қилиб, тозалаш ва хотиржамликка эришиш. Кураш, риёзат чекиш йўли билан ҳосил қилинган йўл ҳаққоний тўхфа этилган табиий амал бўлиб, яратилиш ҳақиқатининг галабаси сифатида пайдо бўлади ва шунинг учун ҳам ривожланиб боради.

10. Ризо — шахснинг нафс эркинлигидан чиқиб, Худо хушнудлигига кириши ва азалдан нимага ишонган бўлса, ўшани ўз бўйнига олишидир. Ўз иродасини тоабат қоладиган нарсага воқелик сифатида қайтариб, ўлимга ўхшаш ўткинчи нарсага эътироз билдиришидир.

Ўн усулдан чиқариладиган натижа шундаки, ўлмайдиган шахснинг ёди унинг нафсини мағлубиятта учратган сифатларида яшайди.

Нажмиддин Кубро шахид бўлгандан сўнг, унинг таълимотини шогирдлари давом эттириб, Марказий Осиё Кубравия мактабини вужудга келтирдилар. Бу биродарлик фирқаси аъзоларини бирлаштирган нарса расмий ташкилот эмас, балки таълимотнинг руҳи ва мақсади эди.

Ташкилий жиҳатдан Кубравия хонақоҳларида ўз-ўзини бошқарадиган озод анжуман бўлиб, унинг бошида халифа турар эди. 1221 йилда вафот этган Нажмиддин Кубронинг шогирди Сайфиддин Баҳорзий томонидан Бухоро яқинидаги Соктарий қишлоғида ташкил этилган ана шундай хонақоҳ Нажмиддин Кубро номи билан аталар эди. Бу ердаги Кубравия жамияти XVIII асрнинг охириларигача фаол иш кўриб, унинг аъзолари Кубро ғояларини Хитойнинг ғарбий чегараларигача ёйдилар. Кубронинг бошқа бир шогирди, 1252 йилда вафот этган Саъиддин Ҳамавий Хуросоннинг Баҳрабод деб аталган масканида хонақоҳ барпо қилиб, унинг атрофида тўғарак ташкил этди.

Кубравия мактаби бир қатор мустақил шаҳобчалар вужудга келишига сабаб бўлдики, улар мусулмон дунёси Шарқда кенг тармоқ отди. Бу тармоқ келиб чиқиш манбаини Кубронинг бошқа бир шогирди бўлган Мажиддин Бағдодий (Бағдодак Хоразмдаги қишлоқ бўлиб, ундан чиққан Мажиддин 1209 ёки 1219 йилда қатл этилган) асос солган тариқатдан, деб ҳисоблар эдилар. Булар қуйидагилар:

Фирдавсия — Сайфиддин Баҳорзий шогирдининг халифаси бўлган, 1300 йилларда вафот этган Нажибиддин Муҳаммад томонидан ташкил этилган ва Ҳиндистонда (Деҳли, Биҳар) тарқалган;

Нурия — 1317 йилда вафот этган Абдурахмон ал-Исфарионий томонидан асос солинган бўлиб, Кубравиянинг Бағдод шаҳобчаси ҳисобланади;

Рукнийя — ўз келиб чиқишини 1261—1336 йилларда яшаган Рукниддин Алоъаддавла ас-Симнонийдан олган биродарлик тариқати;

Ҳамадонийя олийя — Кашмирда исломни ёйишда фаол иш кўрсатган Саййид Али бинни Шаҳобиддин Ҳамадоний (1314—1385) асос солган, рукнийядан ажраб чиққан биродарлак тариқати бўлиб, Кубравия тариқати силсиласининг бошқа шаҳобчаларига қараганда энг машҳуридир;

Иғтишошийя — ҳамадонийя олийанинг Хуросон шаҳобчаси бўлиб, Исҳоқ ал-Хутталоний (1423 йил ўлдирилган) томонидан асос солинган. Унинг икки шогирди эса, икки мустақил шиъа тариқатига асос солишган;

Заҳабийя — асосчиси XV аср ўрталарида вафот этган Абдуллоҳ Барзишободи Машҳадий;

Нурбахшийя — асосчиси Нурбахш (1392—1464) лақабли Саййид Муҳаммад бинни Муҳаммад.

Юқорида айтилганлар шундан гувоҳлик берадики, Нажмиддин Кубро таълимоти бутун мусулмон Шарқи мамлакатларида кенг тарқалган бўлиб, ҳозирда ҳам унинг кўринишларини учратиш мумкин.

Шундай қилиб, Нажмиддин Кубро тасаввуф таълимотининг ривож ва бутун мусулмон Шарқда кенг тарқалишида катта роль ўйнади. Унинг номи ислом оламида машҳур бўлди.

XIV АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ — XV АСРЛАРДА МАДАНИЙ ЮКСАЛИШ

XIII аср бошида мўғуллар ҳужуми натижасида ўта тушкун аҳволдаги маданий ҳаёт XIV асрнинг иккинчи ярмига келиб аста-секин жонлана бошлади.

Узоқ вақт мўғул мустамлакачилигига қарши олиб борилган кураш XIV асрнинг иккинчи ярмига келиб соҳибқирон Амир Темур бошчилигидаги мустақиллик учун урушлар ғалабаси ва Мовароуннаҳрда ягона давлат барпо этилиши билан якунланди.

Мамлакатда осойишталик ўрнатилиши, сиёсий-иқтисодий ҳаётнинг тартибга туша бориши маданий ҳаётда ҳам ўз ижобий ўзгаришларига олиб келди. Амир Темур буюк саркарда ва давлат арбоби бўлиши билан бирга маданий-маънавий ривожланиш ишларига ҳам раҳнамолик қилди. Мовароуннаҳрда турли маданий ва диний муассасалар қурдириш, тадбирлар ўтказиш ишларига ҳам эътиборни кучайтирди. Самарқанд бу даврда Темур давлатининг маркази сифатидагина эмас, балки Шарқ ва Ғарбдаги маданий жиҳатдан энг ривож топган олим-фозиллари, мадрасалари, бозорлари, боғу-роғлари билан турли ўлка вакиллари ўзига жалб этувчи муҳим маънавий марказга айланди.

Ислоҳ дини бу даврда Амир Темур ва Темурийлар сиёсатида, мамлакатдаги маънавий бирлик, маданий юксалиш, адолатни ўрнатиш ва сақлаш ишига қаратилди. Ислоҳ дини асосида шаклланган тасаввуф олимлари, айниқса нақшбандия бу давр маънавиятининг ғоявий асоси бўлиб хизмат қилди. Нақшбандия ислоҳга таянган ҳолда инсоннинг ахлоқий покликка, меҳнатга, интилишга ва билим эгаллашга кенг йўл очиб берувчи ғояларни тарғиб қилиб маънавий-ижтимоий ҳаётда муҳим ижобий аҳамиятга эга бўлди. Баҳовуддин Нақшбанд, Ёқуб Чархий, Хожя Муҳаммад Порсо, Хожя Аҳбор каби нақшбандия назарийтчилари шу даврда яшаб ижод этдилар.

XIV асрнинг иккинчи ярми — XV асрда Амир Темур ва Темурийлар Шохрух, Улуғбек, Хусайн Байқаро даврларида Мовароуннаҳр ва Хурон ислоҳ доирасидаги мафжуравий эркинлик, маданиятга эътибор илм-фан, адабиёт, санъатнинг тез ривож топишига олиб келди. Самарқандда расадхона қурилиб, Улуғбек илмий мактаби шаклланди, аниқ фанлар ривожига катта ютуқлар қўлга киритилди. Қозизода Румий, Коший, Али Қушчи каби олимларнинг асарлари бутун мусулмон олами-

га машхур бўлди. Гуманитар-ижтимоий фанлар ва рассомлик, хат-тотлик олий чўққиларга кўтарилди. Жомий, Беҳзод, Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд, Хондамир каби машхур адиб, рассом, тарихчиларнинг номлари бошқа ўлкаларда ҳам тез маълум бўлди. Форс тили ўз мавқеини сақлаган ҳолда, адабиётда туркий тилнинг роли кучайиб кетди.

Бу даврда туркий тилдаги шеърят султони Алишер Навоий ижод этиб ўзининг дostonлари, илмий-тарихий асарлари билан маданият тарихида ўчмас из қолдирди.

Бу давр мўғуллар истилоси натижасида узилиб қолган Уйғониш даври — Ренессанснинг тикланиши ва олий чўққиси эди. Уйғониш даври маънавий-маданий ҳаётида инсоний қадриятларнинг юксак хислатлари — илмга интилиш, билимни кучайтириш, ақлни улуғлаш, инсонийлик, руҳий покланиш, ахлоқий камолотга эришув, адолат, ижтимоий юксалиш, барча учун бахт-саодат, дўстлик-биродарлик, комил жамоа ва комил инсонни яратиш каби масалалар олға сурилди. Улар муҳим илмий тадқиқотлар, адабиёт, санъат, диний асарларнинг мазмунини ташкил этди. Бу даврдаги олим, мутафаккир, донишманд, санъаткорларнинг кўпчилиги шу мақсад йўлида ижод қилди.

Бу давр маданиятининг ютуқлари халқимизнинг кейинги маданий ривожланишига катта замин яратди.

АМИР ТЕМУР

(1336—1405)

Амир Темур ибн амир Тарағай 1336 йил 8 апрелда Кеш (Шаҳрисабз) вилоятининг Хўжа Илғор қишлоғида дунёга келган. Унинг отаси амир Муҳаммад Тарағай барлос улусига мансуб беклардан, баҳодир жангчи, уламою фузалога ихлосманд, илм аҳлига ҳомий ва иштиёқманд киши бўлган.

Амир Темурнинг ёшлиги ҳақида маълумотлар кам учраса-да, айрим манбаларга қараганда, у ёшлигида хат-савод чиқариб, ўз даврининг тиббиёт, риёзиёт, фалакиёт, меъморчилик ва тарих илмларини ўрганган. Амир Темур билан суҳбатлашиш шарафига муяссар бўлган буюк араб файласуфи Ибн Халдун жаҳонгир турк, араб, форс халқлари тарихини, диний, дунёвий ва фалсафий билимларнинг мураккаб жиҳатларигача яхши ўзлаштиргангани таъкидлайди.

Амир Темур сиёсат майдонига кириб келган пайтда, Мовароуннаҳр мўғуллар истибдоди остида бўлиб, Чингизхон ва Ботухон бо-сиб ўтган шаҳар ва қишлоқлар вайронага айланган, сув иншоотлари бузиб ташланган ёки ишга яроқсиз ҳолга келтирилган, Чингизхон Мовароуннаҳрни ўзининг иккинчи ўғли Чигатойхонга суюрғол сифатида инъом қилган эди.

Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолиятида икки давр яққол кўзга ташланади. Биринчи даври (1360—1385) Мовароуннаҳрни мўғул хонлигидан озод қилиб, ягона марказлашган давлат тузиш, ўзаро урушларга барҳам бериш. Иккинчи даври (1386—1405) эса икки йиллик, уч йиллик, беш йиллик, деб аталувчи бошқа мамлакатларга юришлари билан характерланади.

1360 йиллардан бошлаб Амир Темур Мовароуннаҳрдаги ички низо, урушларда иштирок эта бошлади ва Мўғулистон ҳукмдори Туғлуқ Темурхон, унинг ўғли Илёсхўжага қарши курашлардан сўнг, Амир Хусайн устидан ғалаба қозонгач, 1370 йилда Мовароуннаҳр тахтининг ҳақиқий соҳиби бўлди ва Самарқандни ҳокимият пойтахти этиб белгилади.

Амир Темур тахтга ўтиргач, Чигатой улусининг барча ерларига ўзини ворис деб билди ва Сирдарёнинг куйи ҳавзасидаги ерларни, Тошкент вилоятини, Фарғона водийсини, Хоразмни ўз ҳукмронлиги остига киритди. Натижада, Мовароуннаҳр ва Хуросонда йирик марказлашган давлат вужудга келди. Соҳибқирон сўнгги йилларда Эрон, Ироқ, Закавказье мамлакатлари, Ҳиндистон, Олтин Ўрда ва Туркия билан бўлган жангларда ғолиб чиқиб, салтанат ҳудудини шарқда Хитой деворига қадар, ғарбда — Ўрта ер денгизига, жанубда эса Ҳиндистон чегараларига қадар кенгайтирди.

Темур фаолиятида муайян сиёсий йўл — майда феодал ҳукмронлигини тугатиш, муҳим халқаро қарвон йўлларида устунлик қилиб турган Олтин Ўрда, Эрон ва бошқа мамлакатларнинг рақобатини енгиб, Мовароуннаҳрнинг сиёсий-иқтисодий қувватини таъминлай оладиган марказлашган давлат ташкил этиш эди. Амир Темур авваламбор мамлакатда давлат тизимини мустаҳкамлаш, бошқаришдаги тартиб-интизом, қонунчиликни кучайтириш, савдо-сотик, ҳунармандчиликни кенгайтиришга имконият яратиш, солиқларни тартибга солиш, мамлакат ҳимоясини таъминлаш йўлида қўшиннинг қудратини ошириш кабиларга катта эътибор берди.

Амир Темурнинг ҳар бир ҳарбий юришига тўртки бўларлик сабаб бор эди. Бу сабаблар — ўз давлатининг чегараларини мустаҳкамлаш, ташқи душманлардан ҳимояланиш, қарвон йўлларини турли йўлтўсарлардан тозалаш, хиёнатчи, сотқин, алдамчиларни жазолаш, бўйсунмаганларни итоат эттириш, ўзининг сиёсий таъсирини кенгайтириш кабилардан иборат бўлганлигини тарихий манбалардан билиб олиш мумкин. Масалан, Амир Темурнинг Тўхтамишхонга қарши юришини олсак, Темур Тўхтамишхонга кўп илтифотлар, ёрдамлар кўрсатиб, 1379 йилда Ўрусхонни енгиб, Оқ Ўрда тахтига Тўхтамишхонни ўтқазган эди. Аммо Тўхтамишхон Амир Темурнинг умидларини пучга чиқарди.

У Мовароуннаҳрга бир неча бор талончилик ниятида бостириб кирганидан сўнг, Темурда ҳам унга қарши курашиш мажбурияти вужудга келди ва 1395 йил 15 апрелда Қундузчада Амир Темур би-

лан Тўхтамишхон ўртасида ҳал қилувчи ҳаёт-мамонт жанги бошланди. Жанг фақат Тўхтамишхоннинг тақдирини ҳал қилиб қўяқолмай, балки бутун Олтин Ўрда тақдирини ҳам ҳал қилди.

Тарих Темур зиммасига Олтин Ўрдадек қудратли мўғул империясининг асосини емиришдек улкан вазифани қўйган экан, Соҳибқирон бу вазифани ҳам буюк жасорат билан адо этиб, Рус князликлари ва Шарқий Оврўпо халқларини мўғуллар асоратидан халос бўлишларига йўл очиб берди. Йирик рус олими А. Ю. Якубовский: “Темурнинг Тўхтамиш устидан қозонган бу ғалабаси нафақат Марказий Осиё ва Шарқий Оврўпо, балки Русия учун ҳам катта аҳамиятга молик бўлди”, — деб ёзди.

Темур давлатни бошқаришга катта эътибор бериб, янги давлат тизими бўйича Девони бузругдан ташқари, ҳар бир вилоятда Девон деб аталувчи бошқарма тузиб, бу бошқармалар солиқ йиғиш, тартиб сақлаш, ижтимоий бинолар — бозорлар, ҳаммомлар, йўллар, суғариш тармоқларига қараб туриш ва аҳолининг хулқий-ахлоқий ҳаракатларини назорат остига олиш каби ишлар билан шуғулланган. Ҳар бир Девонда кириш ва чиқимларни ҳисобга олиш, қайд этиш турк-ўзбек ва форс-тожик тилларида олиб борилган.

Темур тарихчилар тасвирича, ўрта асрнинг атоқли давлат ва ҳарбий арбобларидан бўлиб, Оврўпо олимлари ўз асарларида унинг салбий томонлари билан бирга муҳим фазилатларини ҳам таъкидлаб ўтганлар. Немис олими Ф.Шлоссер ўзининг “Жаҳон тарихи” (III-том) асарида: “Бахтиёр жангчи, жаҳонгир, узоқ Шарқда қонуншунос бўлиш билан бирга ўзида, Осиёда кам учрайдиган тактик ва стратегик билимларни ифодалади”, — деб ёзса, атоқли немис олими ва тарихшуноси М.Вебер: “Темур ўз душманларига нисбатан жуда бераҳм эди, лекин саркардалик, давлатни бошқариш ва қонунчилик соҳасида буюк талантига эга эди”, — деб таърифлайди. Шунингдек, “Тузуки Тимур” — “Темур тузуклари”да ҳам Темурнинг жамиятга, ижтимоий-сиёсий ҳаётга қараши, бирлашган қудратли феодал давлатнинг сиёсий ва ахлоқий қоидалари ҳақида гап боради.

“Темур тузуклари”да давлат тизими, давлатдаги турли лавозимларнинг вазифаси, ундаги турли тоифалар ва уларга муносабат, давлатни бошқаришга асос бўлган қоидалар, қўшинларнинг тузилиши, тартиби, уни бошқариш, таъминлаш, рағбатлантириш, қўшин турларининг тутган ўрни ва ўзаро муносабати каби масалалар баён этилади. Давлат ишларини ҳар доим ислом ва шариат ҳукмлари асосида олиб борилганлиги бир неча бор таъкидланади. “Салтанатим мартабасини, — деб таъкидлайди Амир Темур, — қонун-қоидалар асосида шундай сақладимки, салтанатим ишларига аралашиб, зиён етказишга ҳеч бир кимсанинг қурби етмасди” Бундан ташқари, асарда жамият ишларидаги одамларнинг 12 тоифага бўлиниши, салтанатни бошқаришда 12 қоидага амал қилинганлиги, салтанат 4

қатъий қоидага асосланиши каби масалалар ҳам тартиб билан баён этилган (“Темур тузуқлари”га қаралсин. — М.Х.).

Шаҳарлар ва шаҳар атрофи аҳолисидан на жон солиғи ва на бож олинарди. Бирорта ҳам аскарнинг доимий туриш учун шахсий кишилар уйини эгаллашга ёки фуқароларнинг молини ва бойлигини ўзлаштириб олишга ҳаққи йўқ эди. “Барча ишларда, — деган эди Амир Темур, — бу ишлар қайси ўлка халқига тааллуқли бўлмасин, ҳокимларнинг адолат томонида қаттиқ туришларига буйруқ берилган. Қашшоқликни тутатиш мақсадида бошпаналар ташкил қилдимки, камбағаллар улардан нафақа олиб турардилар”. Бундан ташқари, Темурнинг солиқлар ҳақидаги қоидаси жуда муҳим аҳамиятга эгадир. Темур ёзади: “Солиқлар йиғишда халқни оғир аҳволга солишдан ёки ўлкани қашшоқликка тушириб қўйишдан эҳтиёт бўлиш зарур. Негаки, халқни хонавайрон қилиш давлат хазинасининг камбағаллашига олиб келади, хазинанинг беқувватлиги ҳарбий кучларнинг тарқоқланишига, бу эса, ўз навбатида ҳокимиятнинг кучсизланишига сабаб бўлади...”

Амир Темур ҳарбий салоҳиятда жаҳонга машҳур саркарда ва ўз замонасининг энг қудратли ҳукмдори бўлиши билан бирга, унинг ҳарбий назарияси ва амалий ҳарбий санъати, тактика ва стратегияси, армия таркибининг тузилиши ўз даврининг нодир мўъжизаси эди. Унинг ҳарбий маҳорати турли йўналишларда — аскарний қисмларни қайта ташкил этишда, душманга ҳужум қилишда турли-туман усуллардан фойдаланишда, ҳужумдан олдин душман жойлашган ерларни ўбдон ўрганиб чиқишда, ҳам лашкарбоши — қўмондонликда намоён бўлди.

Адабиётларда Темур ҳақида бир-бирига зид фикрлар мавжуд бўлиб келди, лекин уларнинг кўпларида Темур фаолиятига ўз даври нуқтаи назаридан эмас, балки муаллифлар яшаган давр нуқтаи назари асосида баҳо берилган.

“Темур тузуқлари”ни инглизчадан француз тилига таржима қилиб, 1787 йилда нашр этган француз олими Лянглэ Темур ҳақида шундай ёзади: “Темур хон (Темур) сиёсий ва ҳарбий тактика ҳақида рисола ёзган ва ўз авлодларига жуда доно тизим қолдирган. Биз буни тасаввур ҳам қилмаган эдик ва унинг урушларини босқинчилик ва талон-тарож қилиш деб баҳолаб келган эдик. Деярли енгиб бўлмайдиган икки тўсиқ — биздаги таассуб ҳамда тарихий ноҳақлик Темурни билишимизга ва тўғри баҳолашимизга халақит бериб келди”

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Амир Темур давлат, жамият ҳаётида бўлиб ўтадиган ҳар бир муҳим режа олдидан кенгаш ўтказар ва бу кенгашга нафақат давлат арбоблари, саркардалар, темурзодаларни, балки саййидлар, шайхлар, илм-фан арбобларини ҳам таклиф этган ва ўзининг ҳар бир юриш олдидан бундай кенгашларни ўтказиб туришни одат тусига киритган.

Амир Темурнинг ободончилик ишлари тўғрисида таниқли шарқшунос олим, академик В.В.Бартольд: “Темур гўё Самарқанддан бошқа ҳамма ерда вайронгарчилик билан шуғулланган, деган фикр муболағали: у Кобул водийси ва Муған чўли каби Самарқанддан узоқ бўлган жойларда улкан суғориш ишлари олиб борди”, — деган тарихий жihatдан гоят қимматли фикрни айтиб ўтган. Бу фикрга муқояса қилиб, Али Яздийнинг ёзишмасини келтириш мақсадга мувофиқдир. “Бир йил мобайнида, — деб ёзади ўрта аср тарихчиси Али Яздий, — Бағдод шахрини тиклаш ҳақида буйруқ берилди, токи шаҳар яна ўз қиёфасини олсин, унда ҳунармандчилик ривожлансин, теварак-атрофида деҳқончилик ўссин, савдо-сотик ва маданий ҳаёт кенг тармоқ ёйсин, ислом билими илгаригидай ёйилсин. Бу вазифа амирзода Абу Бақирга топширилди”.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Мовароуннаҳрда мўғулларнинг қарийб 140 йиллик ҳукмронлик даврида биронта ҳам кўзга кўринарли қурилиш ёки сув иншоотлари вужудга келмаган. Амир Темурнинг ташаббуси билан 1365 йилда Қарши, 1370 йилда Самарқанд, 1380 йилда эса Кешнинг атрофи қайтадан мудофаа деворлари билан ўралган. Шунингдек, халқ фаровонлигию, мамлакат ободончилиги йўлида сув омборлари, тўғонлар қуришга, ариқлар қазилшга, янги ерларни ўзлаштиришга алоҳида эътибор берилган. Мамлакатнинг иқтисодий аҳволини кўтаришда савдонинг аҳамияти беқиёс эканлигини тушунган ҳукмдор бозорлар, расталар ва тимлар, турли-туман устахоналар барпо этиб, халқ ҳунармандчилик санъатини тараққий эттирган.

Амир Темур илм-фан, маънавият аҳлига эътибор, меҳрибонлик кўрсатиб, улардан жамият маданий ҳаётида фойдаланишга интилар экан, тарихчи Ибн Арабшоҳ ёзганидек, “Темур олимларга меҳрибон, саййиду шарифларни ўзига яқин тутар эди. Уламо ва фузалога тўла иззат-ҳурмат кўрсатиб, уларни ҳар қандай одамдан тамом муқаддам кўрарди. Уларнинг ҳар бирини ўз мартабасига қўйиб, иззату икромини унга изҳор қиларди”.

Амир Темур саройида кўплаб илм-маърифат алломалари Мавлоно Абдужаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсуддин Мунши, Мавлоно Абдулло Лисон, Мавлоно Бадриддин Аҳмад, Мавлоно Нўмониддин Хоразмий, Хожа Афзал, Мавлоно Алоуддин Коший, Жалол Хокийлар Соҳибқироннинг марҳаматидан баҳраманд бўлиб, ўзининг хизматида бўлдилар. Амир Темур илм-фаннинг риёзиёт, ҳандаса, меъморчилик, фалакиёт, адабиёт, тарих, мусиқа каби соҳалари раvнақига катта эътибор бериб, соҳиби ҳунарлар билан қилган суҳбатлари ҳақида француз олими Лянглэ шундай ёзади: “Темур олимларга серилтифот эди. Билимдонлиги билан бир қаторда софдиллигини кўрган кишиларга ишонч билдирарди. У тарихчилар, файласуфлар, шунингдек, илм-фан, идора ва бошқа ишларда истеъдодли бўлган барча кишилар билан суҳбатлашиш учун кўпинча тахт-

дан тушиб, уларнинг ёнига келарди. Чунки Темур бу соҳаларга ғам-хўрлик қилишга асосий эътиборини берарди”.

Амир Темур ўзини моҳир дипломат сифатида ҳам намоён қила олган. Унинг Византия, Венеция, Генуя, Испания, Франция, Англия, бошқача айтганда, ўша вақтда кўпроқ маълум ва машҳур бўлган Оврўпо давлатлари билан иқтисодий алоқалар ўрнатиш ва уни мустақамлаш соҳасидаги фаолиятини француз ва инглиз қиролларининг унга ёзган мактублари билан далиллаш мумкин.

Манбаларда соҳибқирон Амир Темур — ёрқин хислатларга эга эканлиги, хотираси ўткир, шижоатли ва қатъиятли, бирсўзли, зўр руҳий қудрат эгаси, салобатли инсон сифатида таърифланади.

Амир Темурнинг Осиё, умуман жаҳон тарихидаги хизматлари ва тутган ўрни ҳақида хулоса қилиб, қуйидагиларни таъкидлаб ўтиш жоиздир: Амир Темур Марказий Осиёни мўғуллар исканжасидан озод этишда барча юртпарвар кучларни уюштириб, уларни мустақиллик учун курашга йўналтирган етакчи раҳбар, ерли халқнинг бу соҳадаги орзу-умидларини рўёбга чиқишига улкан ҳисса қўшган саркардадир; Амир Темур кўп йиллар давомида мустамлака бўлиб, чет эллик ҳукмдорларга бўйсуниб келган Мовароуннаҳр ва Хуросонда ўз юрти, халқининг куч-қудратига таянган мустақил ва ягона давлат барпо этаолди; Амир Темур ҳам ўз даврига хос бўлган турли сабабларга биноан бошқа мамлакатларга юришлар қилди ва Оврўпо мамлакатларининг ривожланишини тезлашишига ўз ҳиссасини қўшди. Россияни Олтин Ўрда зулмидан, Оврўпони Туркия тажаввuzидан сақлаб қолди; Амир Темур ўз сиёсатида маданият, ободончилик, ҳунармандчилик ҳомийси бўлиб танилди. Ўз сиёсати билан маданий юксалишга ва туркий тилнинг ривожига кенг йўл очиб, нафақат Марказий Осиёнинг маданий-маънавий оламида, балки бутун мусулмон олами тарихида ўчмас из қолдирди ва сўнгги ривожланишига катта таъсир кўрсатди; Амир Темур қатор Шарқ мамлакатлари ва айниқса, Оврўпо мамлакатлари билан дипломатик алоқалар ўрнатиб, улар билан турли савдо-сотик, маданий алоқаларга янада кенг йўл очиб берди.

Собиқ советлар мафқураси, пролетар дунёқараши ҳукмронлик қилган шароитда Темур фаолиятига нисбатан салбий муносабатда бўлинди, ўша давр адабиётларида ҳар доим қораланиб келинди. Лекин мафқуравий тўсиқ, тақиқлашларга қарамай айрим илмий асарларда Темур ҳақида баъзи тўғри фикрлар ҳам билдирилди.

Бу жиҳатдан Ўзбекистонда 1968 йили академик И.М.Мўминовнинг “Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли” рисоласининг нашр этилиши муҳим воқеа бўлди. Рисола Темур шахсига бирёқламали қарашларга қарши ёзилган илмий асар сифатидаги дастлабки уриниш эди. Лекин бу қадам Москвадаги юқори идоралар ва матбуот органлари томонидан қораланди ва асар муаллифи бениҳоя азиятлар чекди.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви, эски мафкура сиқу-видан қутулиш, тарихимизга тўғри муносабатда бўлиш имконини яратди. Сўнгги йилларда Амир Темур ва унинг даврини ўрганишга бағишланган қатор манбалар, китоблар, жумладан, Бўрибой Аҳмедовнинг Амир Темур ҳақидаги катта роман-хроникаси нашр этилди. Ўзбекистон Президентининг фармони билан 1996 йил — Амир Темур йили деб эълон этилиши ва бу сана жаҳон миқёсида нишонланиши Амир Темур номи оқланиб, ўзбек халқига бутунлай қайтганига ёрқин далилдир.

БАҲОВУДДИН НАҚШБАНД

(1318—1389)

Марказий Осиёда XIV асрда пайдо бўлган яна бир йирик тасаввуфий тариқат — “Нақшбандия” тариқатидир. Бу тариқат Хожа Муҳаммад Баҳовуддин Нақшбанд номи билан боғлиқдир. Нақшбанд 1318 йилда Бухоро ёнидаги Қасри Ҳиндуён қишлоғида туғилади (сўнгра Ҳазрати Нақшбанд шарофати билан бу қишлоқ “Қасри Орифон” деб атала бошлаган). 1354 йилда вафот этган мутасаввуф олим Хожа Муҳаммад Бобои Самоси Баҳовуддин Нақшбанднинг Бухоро ёнидаги Қасри Ҳиндуён қишлоғида пайдо бўлишини олдиндан башорат қилган экан. Мазкур мутасаввуф донишманд ёш Баҳовуддинни ўзига ўғил қилиб олади ва ҳар томонлама уни тарбия қилади. Вафотидан олдин уни ўз шогирди Саййид Мир Кулолга топширади. Шу зайлда ёш Баҳовуддин ўша даврдаги атоқли мутасаввуф Саййид Мир Кулол қарамоғида таълим олган.

Тасаввуфнинг машҳур билимдони, атоқли шарқшунос Е.Э.Бертельснинг ёзишича, Нақшбанд таълимотининг асосида ихтиёрий равишдаги фақирлик ётади... Шунга биноан, Баҳовуддин Нақшбанд умри бўйи деҳқончилик билан кун кечирган, ўз қишлоғида унчалик катта бўлмаган ерига буғдой ва мош экар экан. У уйида ҳеч қандай мол-дунё ва бойлик сақламаган. Қишда қамишлар устида, ёзда эса бўйра устида ётиб кун кечирган. Унинг уйида ҳеч қачон хизматкор ҳам бўлмаган. Ҳазрати Нақшбанд бутун умрини ўз хоҳиши билан фақирлик ва йўқсилликда ўтказган. Зеро, бу тариқатнинг асл ақидаси — “Дил ба ёр-у, даст-ба қор” — яъни “доимо кўнглинг Аллоҳда бўлсин, кўлинг эса ишда” деган ғояни илгари суради. У ўз қўл кучи билан кун кўришни ёқтирган, топган-тутганларини — етим-есирларга, бева-бечораларга инъом этган, ҳукмдорлардан доимо ўзини йироқ тутган, улар олдида ҳеч қачон таъмагирлик қилиб яшамаган.

XIV асрда Марказий Осиёда пайдо бўлган “Нақшбандия” таълимоти Афғонистон орқали Ҳиндистонга ва бошқа ислом юртиларига шиддат билан тарқала бошлайди. Нақшбандия таълимоти Темурнинг мўғуллар истеълосига қарши кураш, мустақил давлат барпо этиб, унда маданий-маънавий ривожланишни таъминлашга

интилишида, теурий даври маданий юксалишида катта ижобий аҳамият касб этади.

XV асрнинг кўп олим-фозиллари, давлат арбоблари, санъаткорлари Нақшбандия таълимотидан кенг фойдаландилар, унга ўта ижобий муносабатда бўлдилар. Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483—1530) даврида, ундан кейинги XVI—XVII асрларда бу жараён анча тезлашади. Нақшбандия тариқати XVI асрда Хожа Муҳаммад ал-Боқий Кобулий (вафоти 1605) Ҳиндистонга боргандан сўнг Ҳинд тупроғида ҳам бу авж олади. Бу машҳур мутасаввуф олим Афғон ва Ҳинд юртлиарида Хожа Боқибилло номи билан машҳурдир. Унинг шоғирди Хожа Аҳмад Форуқ Сирҳиндий (1563—1624) эса Нақшбандия таълимотининг XVII асрда Ҳиндистонда ёйилишида катта роль ўйнаган.

Шундай қилиб, бизнинг табаррук юртдошимиз Ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд томонидан асосланган Нақшбандия таълимоти Марказий Осиё, Ўрта ва Яқин Шарқ халқларининг ижтимоий-сиёсий, маънавий-маданий ҳаётида жуда катта ўрин эгаллади. Бу таълимот бошқалар меҳнати билан кун кечиришни, текинхўрликни, ижтимоий зулм-истибдодни қатъиян қоралайди. Бу таълимот тарафдорлари аскетизмга (таркидунёчиликка) қарши, бой-зодагонларнинг зулм ва истибдодига қарши бўлганлар, фақат ўз қўл кучи, пешона тери билан ҳалол меҳнат қилиб кун кечиришга чақирганлар. Нақшбандийлар савдо-сотик, деҳқончилик, ҳунармандчилик, бадиий адабиёт, мусиқа, илм-маърифат, хаттотлик, наққошлик, ми niatюрасозлик, қурувчилик каби барча фойдали ва хайрли юмушлар билан шуғулланишга даъват этганлар. Шунинг учун ҳам ўз давридаги илм-маърифатнинг, адабиётнинг йирик намояндалари бўлмиш Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Хушқолхон Хатак, Аҳмад Шох Дурроний, Махдумқули Фироғий сингари юзлаб улкан тараққийпарвар, инсонпарвар шоирлар ва мутафаккирлар Нақшбандия йўлини танлаганлар, ҳаётни ва инсонни авжи баланд пардаларда куйлаб, тинмай баракали ижод қилганлар.

Хожа Баҳовуддин Нақшбандни Марказий Осиё халқлари жуда юксак қадрлайдилар. Халқимиз ул Ҳазратга баланд эътиқод қўйиб, “Баҳовуддин — балоғардон!” дея уни беҳад эъзозлайди. Ҳозирги мустақил жумҳуриятимиз шароитида “Яссавия”, “Кубравия”, “Нақшбандия” каби ўлкамизда (Туркистонда) вужудга келган тариқатлар энди бизда ҳам ҳар томонлама чуқур ўрганила бошланди. Хожа Аҳмад Яссавий, Шайх Нажмиддин Кубро ва Хожа Баҳовуддин Нақшбанд сингари мутасаввуф донишмандларнинг поклик, тўғрилиқ, меҳр-шафқат, адлу инсоф, имондорлик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик каби илғор умумбашарий фикрлари давримизга ҳамоҳанг бўлиб, келажак учун хизмат қилади. 1993 йилда Ўзбекистонда Баҳовуддин Нақшбанднинг 675 йиллиги зўр тантаналар билан ўтказилди, унга бағишлаб қатор асарлар нашр этилди, халқаро илмий конференциялар бўлиб ўтди. Бухородаги Нақшбанд номи билан боғлиқ бўлган ёдгорликлар қайтадан тикланди.

ШОҲРУХ МИРЗО

(1377—1447)

Шоҳруҳ Мирзо Амир Темурнинг тўртинчи ўғли бўлиб, 1377 йил 20 август, пайшанба куни оламга келган. Тарихчи Хондамирнинг берган маълумотига қараганда, Шоҳруҳнинг онаси Тағой Туркон оғо Соҳибқироннинг хос канизақларидан бўлиб, Амир Темур кейинчалик уни ўз никоҳига киритган. Шундай бўлса ҳам Шоҳруҳни Сароймулк хоним тарбиялаб вояга етказган.

Шоҳруҳ Мирзо ёшлигиданоқ аҳкоми шариатга қаттиқ риоя қилиб, диний китобларга қизиққан. У 20 ёшигача отаси Соҳибқирон қава-тида бўлиб, ҳарбий юришларда, жумладан, Фаластин юришида ҳам фаол қатнашган. Амир Темур 1397 йилда унга Хуросон, Сеистон ва Мозандарон ҳокимлигини бергач, то 1405 йилгача Хуросон ҳукм-дори деган ном билан кифояланади.

Фасиҳ Хавафийнинг ёзишига қараганда, Шоҳруҳ Мирзо Ҳирот-нинг нуфузли хўжазодалари раҳнамолигида Хуросон ҳокимлигини бошқарган.

Амир Темур вафотидан сўнг Шоҳруҳ Мирзо тахтга даъвогарлар қаторида валиаҳд Пир Муҳаммад Мирзо билан иттифоқ тузиб, Самарқанд ҳукмдори Халил Султонга қарши курашади. 1407 йили Пир Муҳаммад Мирзонинг фожиали ўлимидан сўнг якка ўзи курашни давом эттириб, 1409 йили Халил Султон устидан қўли баланд келиб, тахтни қўлга киритгач, Мовароуннаҳрни тўнғич ўғли Улуғбек Мирзога, Балхни иккинчи ўғли Султон Иброҳим Мирзога, Ҳисорни марҳум Муҳаммад Султон Мирзонинг ўғли Муҳаммад Жаҳонгир Мирзога, Фарғонани эса марҳум акаси Умаршайх Мирзонинг ўғли Аҳмад Мирзога инъом қилиб, ўзи Ҳиротга қайтиб кетади.

Шоҳруҳ Мирзо аста-секин ўз акалари Жаҳонгир, Умаршайх ва Мироншоҳларнинг авлодини ҳар хил йўллар билан ўзига тобе қилиб, Мовароуннаҳр, Озарбайжон, Ироқ, Хуросон ва Шимолий Афғонистондан иборат катта бир давлат жилвини ўз қўлига киритиб, Ҳиротни ўзининг пойтахти деб эълон қилади ва “улуғ хоқон” сифатида салтанатни бошқаришга киришади.

Шоҳруҳ Мирзо кўп вақтини тоат-ибодат ва китоб мутолаасига сарфларкан, девон ва салтанатни бошқаришда ўктам ва тадбиркор хотини Гавҳаршод бегим фаол иштирок этган.

Шоҳруҳ Мирзо ихлос ва ниёзмандлик юзасидан дарвешлар ҳамда гўшанишинларга илтифотлар кўрсатиб, Ҳиротнинг Жомеъ масжи-дида жума намозини халойиқ билан бирга ўқирди. Жума намозла-рининг бирида (1427 йил 21 феврал) Аҳмад номли кимса масжид ичида Шоҳруҳ Мирзога пичоқ санчади. Аҳмад ўша заҳоти қатл эти-лади. Табибларнинг жонбозлиги билан қилинган муолажадан сўнг захм битиб, Шоҳруҳ Мирзо тузалиб кетади.

Шоҳрух Мирзо умрининг охиригача ўз ўрнига валиаҳд тайинлашга иккиланиб юради.

1446 йили Шоҳрух Мирзо ўз набираси, Қазвин, Рай ва Кум вилоятлари ҳукмдори Султон Муҳаммадга қарши юриш бошлайди. Чунки Султон Муҳаммад бобоси Шоҳрух Мирзога қарши бош кўтариб, Ҳамадон ва Исфаҳонни босиб олиб, Шерозни қамал қилган эди. Шоҳрух Мирзо кўшини ғарбий Эронда ҳеч қандай қаршиликка учрамайди. Нимагаки, бобосининг келаётганини эшитган Султон Муҳаммад Шероз қамалини бўшатиб, тоққа қочган эди. Кўзғолон айбдорлари аёвсиз жазоланадилар.

Мазкур ғарбий юришдан қайтаётганда Шоҳрух бетобланиб, 1447 йили Рай вилоятида, 70 ёшида вафот этади.

Хуросон Шоҳрух Мирзо даврида сиёсий-ижтимоий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан анча ривожланди, кўплаб хайрли ишлар амалга оширилди. Масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар, работлар, сардобалар, қишлоқ ва кўрғонлар қурилиб, мазкур қурилишлар вақф мулклари билан таъминланди. Шоҳрух Мирзонинг мўътадил ички ва ташқи сиёсати Хуросонда тинчликнинг барқарор бўлишига олиб келди. Бу даврда тижорат, ҳунармандчилик, деҳқончилик юқори даражага кўтарила бошлади. Айниқса, ҳунармандчилик, тўқимачилик, меъморчилик, ўймакорлик, хаттотлик, муқовасозлик ҳамда қоғоз ишлаб чиқаришга катта эътибор берилди. Шунингдек, металлни қайта ишлаш, қурилиш асбоб-ускуналарини тайёрлаш, кулолчилик санъати ўсди. Булардан ташқари заргарлик, каштадўзлик, қандакорлик, шоҳи ва бошқа хил матолар тўқиб чиқаришга эътибор кучайди. Жумладан маҳаллий ва хориждан олиб келинган хомашёлардан банорас, атлас каби матолар ишлаб чиқарила бошланди. Шу касбнинг моҳир усталари етишиб чиқди. XIV—XV асрларда Хуросонда кулолчилик санъати сопол буюмлар билан бир қаторда сув иншоотларида, улкан бинолар қурилишида ишлатиладиган сопол қувурлар, хилма-хил шакл ва ранглар билан жилоланган сопол кошинлар ишлаб чиқариш кенг йўлга қўйилди.

Шоҳрух Мирзо мамлакат истиқболини кўзлаб Хитой ва Ҳиндистон ҳукмдорлари билан дипломатик муносабатларни яхшилашга ҳаракат қилди. Мазкур мамлакат элчилари Самарқанд ва Ҳиротда, ўз навбатида Гиёсиддин Наққош раҳбарлигида Хитойда, Абдураззоқ Самарқандий бошчилигидаги элчилар Ҳиндистонда бўлдилар. Шоҳрух Мирзо Ҳирот шаҳар қалъасининг жануб томонида (1410—1411) мадраса ва хонақоҳ бино қилдирди. Бу пайтда пойтахт Ҳирот ва умуман Хуросонда маданий ва маиший қурилишлар кенг қулоч ёзади.

Ҳиротда бир неча шифохоналар мавжуд бўлиб, буларнинг қаторида яна иккита “Дорушшифо” қурилади. Бу шифохоналарнинг биттаси Шоҳрухнинг учинчи хотини Мулкат оғо (Мулк оғо) тарафидан, иккинчиси эса Шоҳрухнинг набираси Алоуддавла (1417—

1460) томонидан қурдирилган эди. Мулкат ого ҳам Гавҳаршод бегим каби Ҳиротда “Дорулҳадис” номли хонақоҳ, иккита ҳаммом, Ҳиротдан 8 фарсах нарида, Амударёга борадиган йўл устида битта работ, Балх шаҳрида бир мадраса қурдирди.

Шоҳрух даврида Ҳиротда қурилган энг катта ёдгорликлардан бири малика Гавҳаршод бегим тарафидан қурдирилган улкан мадраса ва мазкур мадраса ёнида қад кўтарган хонақоҳдир. Бу бинолар 1417 йилда бошланиб, 1437 йилда қуриб битказилган. Мазкур мадраса ва хонақоҳ ҳозирги кунгача етиб келган бўлиб, хонақоҳга унинг айрим ўғиллари, Гавҳаршод бегим ва бошқа Темурий шаҳзодалар ва маликалар дафн этилган. Шоҳрух Мирзо саройида хизмат қилувчи амалдорлар, беклар, саркардалар ўз номларини абадийлаштириш мақсадида бир қатор маданий ва маиший бинолар қурдиришган. Чунончи, Ҳиротнинг Ҳиёбон мавзеида Қурбон Шайх, Ферузшоҳ, Чақмоқ Шоҳ, Алайх Кўкалош мадрасалари қад ростлаган эди. Бу мадрасаларда диний билимлар билан бир қаторда тилшунослик, адабиёт, тарих, жуғрофия, ҳандаса, риёзиёт, фалакиёт каби илмлар ўқитиларди. Булардан ташқари, фалсафа, мантиқ ва мусиқа илми ҳам анча ривожланган эди.

Ҳирот қадим замонлардан турли-туман диний ва илмий китобларга бой шаҳарлардан ҳисобланган. Шоҳрух Мирзонинг ўзи ҳам китобга ўч киши бўлиб, ўзининг бой шахсий кутубхонаси, ўғли Бойсунғур Мирзонинг ҳам ажойиб кутубхонаси бўлган. Бу кутубхоналар қимматли асарларга бойлиги ва хилма-хиллиги билан шухрат қозонган.

Умуман соҳибқирон Амир Темур вафотидан кейин Мовароуннаҳр ва Хуросода Шоҳрух Мирзонинг ҳукмронлик даврида нисбатан осойишталик ҳукм сурди. Бинобарин, Амир Темур бошлаб берган иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳаёт ўз ривожини топди.

МИРЗО УЛУҒБЕК

(1394—1449)

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонида биноан 1994 йил Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллиги муносабати билан мамлакатимизда катта тантаналар ва халқаро илмий анжуманлар ўтказилди. Парижда ҳам ЮНЕСКО қарори билан учрашувлар ва конференциялар бўлиб ўтди.

Улуғбек 1394 йилнинг март ойида Эроннинг ғарбидаги Султония шаҳрида, бобоси Темурнинг ҳарбий юриши пайтида туғилди. У Шоҳрух Мирзонинг тўнғич ўғли бўлиб, унга Муҳаммад Тарағай исми берилган, лекин болалигидаёқ у Улуғбек деб атала бошлаб, бу исм кейинчалик унинг асосий исми бўлиб қолди.

Улуғбекнинг болалик йиллари бобоси Темурнинг ҳарбий юришларида ўтди. 1405 йил Хитойга қилинаётган юриш бошида Темур

вафот этгач, икки йил давомида унинг авлодлари ўртасида тахт учун кураш давом этди ва бу курашда Темурнинг кенжа ўғли Шохрухнинг қўли баланд келди. Лекин Шохрух ўзига пойтахт қилиб Ҳиротни танлаб, Мовароуннаҳр пойтахти Самарқандни эса ўғли Улуғбекка топширди. Шундай бўлса ҳам Шохрух Эрон ва Туроннинг ягона хоқони деб ҳисобланарди.

Шохрух тўнғич ўғли Улуғбекни 1411 йили Моваруннаҳр ва Туркистоннинг ҳокими этиб тайинлайди. Улуғбек 17 ёшида ҳоким бўлиб, бобосидан фарқли ўлароқ ҳарбий юришлар билан қизиқмас, кўпроқ илм-фанга мойил эди. Афсуски, Улуғбекнинг бошланғич маълумоти ва мураббий ҳамда устозлари ҳақида аниқ маълумот сақланмаган. Улуғбек болалик йилларида бувиси Сароймулк хоним тарбиясида бўлган. Албатта биз бу аёл ўзининг сеvimли набирасига ўқув-ёзувни ўргатгани ҳамда тарихий мавзудаги ҳикоя ва эртакларни сўйлаб берганлигини тахмин қилишимиз мумкин. 1405—1411 йилларда амир Шоҳ Малик ёш мирзонинг отабеги бўлган. Лекин у Улуғбекка асосан ҳарбий ва сиёсий тарбия бера олиши мумкин эди.

Улуғбекнинг устозларидан бири мунажжим Мавлоно Аҳмад бўлганлигини тахмин қилиш мумкин, чунки бу киши Темурнинг саройидаги энг йирик олимлардан бўлиб, сайёраларнинг келажак икки юз йиллик тақвимлари жадвалларини туза олган. Лекин Улуғбекнинг ўзи кейинчалик асосий асари бўлмиш “Зиж”ида фақат Қозизода Румийни “устозим” деб атайди. Ҳақиқатан ҳам Қозизода 1360 йилларда туғилган бўлиб, 20—25 ёшларида, яъни Улуғбек туғилмасиданоқ Темурнинг сарфига ўтади. Натижада Улуғбек умрининг илк давриданоқ Мавлоно Аҳмад ва Қозизода Румий каби астроном ва математиклар таъсирида улғаяди. Шу сабабли унинг ҳаётида аниқ фанлар муҳим аҳамият касб этади.

Улуғбек йигирма ёшларида ўз даврининг йирик олимларидан бўлиб, унинг ҳокимлиги давридаги муҳим янгиликлар бутун ўрта аср маданияти тарихида улкан аҳамият касб этди. Улуғбекнинг ходими бўлмиш Гиёсиддин Жамшид Коший 1417 йили Самарқанддан Кошонга отасига ёзган мактубида Улуғбекнинг фаолияти ва билимдонлигини қуйидагича таърифлайди: “Аллоҳга ва унинг неъматларига шукроналар бўлсунким, етти иқлимнинг фармонбардори, Илом подшоҳи (яъни Улуғбек — А. А.) донишманд кишидирлар. Мен бу нарсани одоб расми юзасидан айтаётганим йўқ. Ҳақиқат шуки, аввало у киши Қуръони Каримнинг аксарият қисмини ёддан биладилар. Тафсирларни ва муфассирларнинг ҳар бир оят ҳақидаги сўзларини ақлда сақлайдилар ва ёддан биладилар ва арабчада ғоят яхши ёзадилар. Шунингдек, у киши фикҳдан анча хабардорлар, мантиқ маъноларининг баёни ва усулларидан ҳам хабардорлар.

У киши риёзиёт фанининг барча тармоқларини мукамал эгаллаган ва шундай жиддий маҳорат кўрсатганларки, кунлардан бир

куни отда кетаётиб, 818 йил ражаб ойининг ўнинчи ва ўн бешинчи кунлари орасидаги (мелодий 1415 йил 15—20 сентябр) душанба куни йил мавсумининг қайси кунига муносиб келишини аниқлашни айтадилар. Шунга кўра отда кетаётиб, хаёлий ҳисоб билан Қуёшнинг тақвими ўша куни бир даража ва икки дақиқа эканлигини топдилар. Кейин отдан тушгач, ҳисоб тўғрилигини бу бандан бечорадан (Кошийдан — А. А.) сўраб, аниқлаб олдилар.

Ҳақиқатан ҳам, хаёлий ҳисобда кўп миқдорларни ёдда тутмоқ ва бошқа миқдорларни буларга асосланиб топмоқ керак. Лекин инсоннинг ёдлаш қуввати заифдир ва у даража дақиқаларини у қадар аниқ тополмайди. Инсон бино бўлганидан бери шу кунгача ҳали ҳеч кимса бу қалар аниқ ҳисоблай олмаган эди.

Қисқа қилиб айтмоқчиманки, у киши бу фан соҳасида ғоят катта маҳоратга эришганлар, юлдузшуносликка тааллуқли амалларни яхши бажарадилар ва чуқур далиллар билан худди керагидек исботлайдилар. “Тазкира” ва “Тухфа”дан шу қадар зўр дарс ўтадиларки, уларга ҳеч қандай қўшимча қилишнинг ҳожати қолмайди”.

Улуғбекнинг илмга қизиққанлиги ва мамлакатнинг равнақини кўзлаганлиги туфайли янги усулдаги билим юрти — мактаб ва мадрасалар барпо қилишга қарор қилиб, деярли бир вақтнинг ўзида Самарқанд, Бухоро ва Ғиждувонда учта мадраса барпо этади.

Самарқанддаги мадраса қурилиши 1417 йили бошланиб, уч йилда ниҳоясига етказилади. Тез орада Улуғбек мадрасага мударрис ва олимларни тўплай бошлайди ва шу тариқа унинг Самарқанддаги астрономик мактаби шаклланади. Бу мактабнинг асосий мударрислари илмий ишларига қулай шароит ва паноҳ излаб Темур давридаёқ Самарқандга келган Тафтазоний, Мавлоно Аҳмад ва Қозизода Румий каби олимлар эди. Қозизоданинг маслаҳати билан Улуғбек Хуросоннинг Кошон шаҳридан Ғиёсиддин Жамшид Кошийни чақиртиради. Самарқандга Мовароуннаҳрнинг турли шаҳарларидан ва Хуросондан тўпланган олимларнинг сони, 1417 йилга келиб 100 дан ортиб кетади. Улар орасида адиблар, муаррихлар, хаттотлар, рассомлар, меъморлар бор эди. Лекин астрономия ва математика соҳасидаги олимлар шарафлироқ ва обрўлироқ эди. Улар орасида Қозизода билан Коший энг салобатли ва нуфузли эдилар.

1420 йили Самарқанд мадрасасининг тантанали очилиши бўлади. Зайниддин Восифий “Бадоий ул-вақоий” китобида айтишича, биринчи мударрис этиб мавлоно Шамсуддин Муҳаммад Хавафий тайинланади. Мадрасада асосий маърузаларни Қозизода, Улуғбек, Коший ва кейинроқ Али Қушчи ўқийдилар.

Улуғбек барпо этган Самарқанд мадрасаси ва илмий тўгараги Шарқ маданияти ва фани тарихида улкан аҳамият касб этди, мамлакат равнақига, шунингдек, кўп халқларнинг маданий ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Бу ерда кўплаб буюк сиймолар шаклланди. Жумладан, Хуросоннинг Жом шаҳрида 1414 йили туғилган

бўлажак улкан шоир Жомий Улуғбекнинг Самарқанд мадрасасида таҳсил кўрди. Бу ерда у Қозизода, Улуғбек ва Али Қушчи каби улкан олимларнинг маърузаларини эшитди ва уларнинг тарбиясида бўлди.

Улуғбек атрофида тўпланган Самарқанд олимлари катта аҳамият берган энг муҳим илмий йўналишлардан бири астрономия фани эди. Исломдаги энг аввалги астрономик асарлар “Зиж” деб ата¹б, улар асосан жадваллардан иборат бўлган. Улуғбекдан аввал ёзилган энг мукаммал “зиж”лар Берунийнинг “Қонуни Масъудий”си ва Насриддин Тусийнинг 1256 йили ёзиб, Хулашхонга тақдим этган “Зижи Элхоний” асари эди. XV аср бошларида ёзилиб, Шохрухга аталган Жамшид Кошийнинг “Зижи Хоқоний” асари асосан хитой ва мўғул анъаналарига асосланган бўлиб, ислом мамлакатлари учун деярли аҳамиятга эга эмас ва илмий жиҳатдан ҳам анча сайёз эди. Мовароуннаҳрда эса мўғул истилосидан кейин бирорта “зиж” ёзилмаган эди. Ана шу сабабларга кўра Улуғбек энг аввало астрономик изланишларни йўлга қўйиши, бунинг учун расадхона барпо этиши керак эди. Бу ҳақда Абу Тоҳирхўжа бундай хабар қилади: “Мадрасага асос солинганидан тўрт йил кейин Мирзо Улуғбек Қозизода Румий, Мавлоно Фиёсиддин Жамшид ва Мавлоно Муиниддин Кошонийлар билан маслаҳатлашиб, Кўҳак тепалигида Оби Раҳмат ариғининг бўйида расадхона биносини қурдиради. Унинг атрофида эса баланд ҳужралар барпо этади”.

Расадхона қурилиши 1424 йилдан 1429 йилгача давом этади. Расадхона битиши билан астрономик кузатишлар бошланиб кетади. Расадхона билан мадрасанинг биргаликдаги фаолияти Улуғбек илмий мактабида астрономия ва математикани ўрта асрлар даврида энг юқори поғонага кўтариш имконини берди.

Давлат ишлари билан боғлиқ бўлган юриш-кўчишлар, расадхонадаги кузатишлар ва мадрасадаги дарслар, ундан ташқари илмий ишларга умумий раҳбарлик қилиш ҳам Улуғбекнинг кўп вақтини оларди. Шунинг учун бўлса керак, бевосита Улуғбекнинг қаламига мансублиги маълум бўлган илмий асарлар сони жиҳатдан кўп эмас — улар тўртта.

Улуғбек илмий меросининг энг асосийси, маълум ва машҳур унинг “Зиж”и бўлиб, бу асар “Зижи Улуғбек”, “Зижи жадиди Гурагоний” деб ҳам аталади. “Зиж”дан ташқари унинг қаламига мансуб математик асари “Бир даража синусини аниқлаш ҳақида рисола”, астрономияга оид “Рисолайи Улуғбек” (ягона нусхаси Ҳиндистонда, Алигарх университети кутубхонасида сақланади) ва тарихга дсир “Тарихи арбаъ улус” (“Тўрт улус тарихи”) асаридир.

Улуғбек “Зиж”и ўз таркибига кўра VIII—IX асрларда бошланган астрономик анъанани давом эттирса ҳам илмий даражаси уларга нисбатан беқиёс баланддир. Бу асар икки қисмдан: кенг муқаддима ва 1018 собита юлдузнинг ўрни ва ҳолати аниқлаб берилган жад-

валлардан иборат бўлиб, муқаддиманинг ўзи мустақил тўрт қисмни ташкил қилади. Муқаддиманинг бошида Куръондан юлдузлар ва сайёраларга тааллуқли оятлар келтирилади. Улуғбек бу билан астрономик кузатишларнинг зарурлигини гоёвий асосламоқчи бўлади. Муқаддиманинг кейинги қисмида Улуғбек ушбу сўзларни битган: “Сўнг, парвардигор бандаларининг фақиру ҳақири, улардан Аллоҳга энг интилувчиси Улуғбек ибни Шоҳрух ибни Темур Курагон бундай дейди...” Бу сўзлардан кўринадики, “Зиж”нинг муаллифи Улуғбекнинг ўзи бўлган. Бироқ бу ишда унга ёрдам берганларни Улуғбек қуйидаги сўзлар билан одилона тақдирлайди: “Ишнинг бошланиши олимлар алломаси, камолот ва ҳикмат байроғини ўрнатган, таҳлил ва таҳқиқ маслакида бўлган Қозизода Румий деб шуҳрат қозонмиш жаноби ҳазрат Мавлоно Салоҳ ал-милла ваддин Мусонинг, унга раҳмат ва ғафронлар бўлсун, ва ҳазрат Мавлонои Аъзам, оламдаги ҳукамоларнинг ифтихори, қадимги билимларда мукамал, масалалар мушкilotларини ҳал этувчи Мавлоно Ғиёс ал-милла ваддин Жамшид, Аллоҳ таоло унинг қабрини салқин қилсун, иккисининг қўллаши ва ёрдамида бўлди...”

Аҳвол бошида ҳазрат Мавлоно марҳум Ғиёсиддин Жамшид: “Ажибу доъи Аллоҳ” қақриғини эшитиб, тоат билан ижобат этди ва бу жаҳон дорулғурурдан у жаҳон дорулсурурга рихлат этди. Иш асносида, ҳали бу муҳим асар бажарилиб тугатилмасидан, ҳазрат устоз Қозизода, Аллоҳ таоло уни раҳмат қилсин, парвардигор раҳматига пайваста бўлди.

Бироқ фарзанди аржуманд Али ибни Муҳаммад Қушчи болалик йилларидан фанлар соҳасида илғорлаб боради ва унинг тармоқлари билан машғул. Умид ва ишонч комилки, унинг шуҳрати иншооллоҳ, яқин замон ва тез онларда жаҳон атрофлари ва мамлакатларга тарқалади. Ва бу муҳим китоб тамомила ёзилиб бўлди. Юлдузларнинг сифатларидан кузатилган барча нарсалар имтиҳон қилиниб, бу китобга киритилиб собит этилди”.

Бу келтирилган катта парчадан кўринадики, Қозизода Улуғбекнинг устози бўлган ва “Зиж”нинг анча қисми унинг иштирокида ёзилган. Бундан яна шу нарса кўринадики, Улуғбек Самарқанддаги яна бир йирик олим Жамшид Кошийни устоз демайди, балки унинг ёши Румийдан катта бўлгани учун Мавлонои Аъзам дейиш билан чекланади. Ҳақиқатан ҳам, у киши Самарқандга 1416 йили, яъни Улуғбек 22 яшар навқирон йигит ва олим сифатида танилганда келади ва у расадхонадаги кузатишлар бошланиши биланоқ вафот этади. Бироқ фан тарихидан шу нарса маълумки, Коший “Зиж”нинг назарий қисмини араб тилига таржима этган ва ҳозир бу таржиманинг нусхалари мавжуд. Демак, бундан кўринадики, Улуғбек аввал “Зиж”нинг назарий қисмини ёзган, сўнг жадвал қисми узоқ кузатишлар натижасида тузилган. Коший эса назарий қисм ёзилиши билан уни арабчага ағдарган ва жадваллар устида ишлар бошланишида вафот этган.

Яна бир диққатга сазовор нарса, бу Улуғбек Али Қушчини “фарзанди аржуманд” дейишидир. Аслида Али Қушчи унинг фарзанди эмас, шогирди бўлиб, илм соҳасида устозига Абдуллатиф ва Абдулазизлардан, яъни ўз фарзандларидан ҳам содиқ ва вафодор эди. Шунинг учун ҳам Улуғбек унга ўз ўғлидек қарар эди ва унинг ёрдами билан “Зиж”ни “фарзанди аржуманд Али ибн Муҳаммад Қушчи... иттифоқлигида” поёнига етказди.

Энди “Зиж”нинг мазмуни ҳақида тўхталайлик. Асарнинг биринчи — “Таърих, яъни хронологиянинг маърифати” деб номланган мақоласи (китоби) етти бобдан иборат бўлиб, у эралар ва календар масалаларига бағишланган. Бу бобларда исломда қўлланиладиган асосий эра — ҳижрий эраси, сурьёний-юноний эраси, “жалолӣ” эраси, хитой ва уйғур эраси, форсий-қадимий эраси ва бу эраларда келтирилган саналарни биридан бирига мослаштириб кўчириш ҳамда бу эралардаги машҳур кунлар ҳақида баҳс юритилади. Бундан ташқари ушбу мақолада туркий мучал йиллари ҳақида ҳам муфассал баён этилади.

Иккинчи — “Вақтлар ва унга тааллуқлик нимарсалар” деб номланган мақола 22 бобдан иборат. У асосан математика ва сферик астрономия масалаларига бағишланган. Иккинчи ва учинчи бобларда ўрта асрлар учун энг аниқ бўлган синуслар ва тангенслар жадваллари келтирилади. Мақоланинг тўртинчи бобида Улуғбек эклиптиканинг (фалак ул-бурж) осмон экваторига (муъаддал уннаҳор) оғиш бурчагининг миқдорини келтиради. Бу ҳақда у бундай дейди: “Бизнинг кузатишимизча, энг катта оғиш (яъни эклиптиканинг осмон экваторига оғиши) бурчагини йигирма уч даража ўттиз дақиқа ўн етти сония топдик”. Улуғбек топган бу миқдор ўрта асрлар даври учун анча аниқ эди. Шунинг ҳам айтиш керакки, бу бурчакнинг миқдори барча давр астрономлари учун катта аҳамиятга эга эди, чунки ёритгичлар ва яшаш жойларининг аниқ координатларини топиш шу бурчак миқдорига боғлиқ эди.

“Зиж”нинг учинчи мақоласи 13 бобдан иборат бўлиб, фақат астрономия масалаларига бағишланган. Бунда Қуёш, Ой ва беш сайёранинг ҳаракатлари ҳақида баҳс юритилади. Асарда келтирилган жадвалларнинг аксарияти шу мақолага тааллуқлидир. Бу жадваллар орасида энг аҳамиятга эга бўлган 13-бобда келтирилган ва “Турғун юлдузларнинг узунлама ва кенлама бўйича ҳолатларини аниқлаш” деб аталган юлдузлар жадвалидир. Улуғбек “Зиж”ининг бошқа “зиж”лардан фарқини кўрсатиш учун шу ерда мазкур жадвал бошидаги унинг сўзларини келтирамыз. У айтади: “Птолемейгача бўлган астрономлар бир минг йигирма икки юлдузнинг ҳолатини аниқладилар. Птолемей эса уларни олти катталик бўйича тартиблаб, ўз “Алмажистий”сида келтирди. Уларнинг энг каттаси — биринчи катталикда, энг кичиги эса олтинчи катталикдадир. Ҳар бир катталикни у уч қисмга ажратди. Уларни бир-биридан фарқ қилиш

учун қирқ саккиз юлдуз туркумига жойлаштирди. Уларнинг йигирма биттаси фалак ул-бурждан (эклиптика) шимолда, ўн иккитаси фалак ул-буржда ва ўн бештаси фалак ул-бурждан жанубда жойлашади. Бу юлдузлардан айримлари шу юлдуз туркумларининг ўзида, айримлари эса туркумдан ташқарида жойлашади. Бу кейингиларни юлдуз туркумларининг ташқи юлдузлари деб ҳисобланади.

Абдураҳмон Сўфий турғун юлдузларни аниқлаш тўғрисида маҳсус китоб ёзган, барча кишилар унга мурожаат қиладилар ва уни қабул этадилар.

Биз эса юлдузларнинг осмон куррасидаги ҳолатини кузатишимизга қадар улар ҳақида Абдураҳмоннинг китобидагига асосланардик. Бироқ ўзимизда кузатганимиздан кейин баъзи юлдузларнинг ҳолати унинг китобидагига мос келмаслигини кўрдик. Аллоҳ бизнинг кузатишларимизга таовун берганидан сўнг, бу юлдузлар ва бошқа юлдузларнинг ҳолатлари Абдураҳмоннинг айтганига зид эканлигининг шоҳиди бўлдик. Биз бу юлдузларни ўз кузатишимизга мос келган ҳолда куррага жойлаштирганимизда эса кузатганимизга ҳеч зид келмаганлигини кўрдик. Биз бунга имонмиз. Биз барча юлдуз туркумларидаги юлдузларни кузатдик. Лекин бундан йигирма етти юлдуз мустасно, чунки уларнинг жанубий масофаларининг катталиги туфайли улар Самарқандда кўринмасди. Бу Самарқандда кўринмайдиган юлдузлардан еттитаси Мижмара (“Қурбонгоҳ”) юлдуз туркумидан, саккизтаси Сафина (“Кема”) туркумидан — булар 36 нчи юлдуздан 41 нчигача ва 44, 45-юлдузлар; ўн биттаси Кентаврус (“Кентавр”) туркумидан — булар 27 нчидан охиригача ва яна битта Сабъ (“Ҳайвон”) юлдуз туркумидан — бу 10 нчи юлдуз.

Шу йигирма етти юлдузни биз китобимизга Абдураҳмон Сўфий санаси билан келтирамиз. Қолган саккиз юлдуз ҳақида Абдураҳмон Сўфий ўз китобида уларни Птолемей кўрган ерда ҳеч қандай юлдуз топмаганлигини айтган. Биз ҳам ҳар қанча ҳаракат қилсак-да, ўша жойларда ҳеч қандай юлдузни топмадик. Шунинг учун биз ҳам у саккиз юлдузни бу китобимизда келтирмаймиз. Бу юлдузлар Мумоик ал-аинна (“Жилов ушловчи”)нинг 14-нчи, Субънинг 11-нчи юлдузи ва Ҳутдан ташқарида, жанубдаги олтита юлдуздир”.

Келтирилган парчадан кўринадики, Улуғбекнинг юлдузлар жадвали ўрта асрлар давридаги энг нодир ва мукаммал жадвал бўлган. Бу парча Улуғбек расадхонасида юлдузлар глобуси ясалган, деган хулосага ҳам олиб келади.

“Зиж”нинг охириги — “Юлдузларнинг доимий ҳаракати” деб номланган тўртинчи мақоласи икки бобдан иборат ва у асосан илми нужумга бағишланган.

Улуғбек “Зиж”и ўрта асрлардаги энг мукаммал астрономик асар бўлиб, тезда замондошларининг диққатини ўзига жалб этди. Энг аввал бу асар Самарқандда Улуғбек атрофида тўпланган олимлар ижодига таъсир кўрсатди. “Зиж”ни ўрганиш шуни кўрсатадики, у

асосан амалий қўлланишга мўлжалланган бўлиб, назарий масала-ларни баён этишни Улуғбек олдиға мақсад қилиб қўймаган. Шунинг учун бўлса керак, “Зиж”ни биринчи бўлиб Самарқанд олимларининг ўзи, хусусан Али Қушчи шарҳлайди. Ундан кейинги шарҳларни Мирам Чалабий ва Хусайн Биржандийлар ёзади.

1449 йили Улуғбекнинг фожиали ҳалокатидан сўнг Самарқанд олимлари аста-секин Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари бўйлаб тарқалиб кетадилар. Улар ўзлари борган ерларға Самарқанд олимларининг ютуқларини ва “Зиж”нинг нусхаларини ҳам етказадилар. Хусусан Али Қушчи 1473 йили Истамбулга бориб, у ерда расадхона қуради. Шу тариқа Улуғбек “Зиж”и Туркияда тарқалади ва Туркия орқали Оврўпо мамлакатларига ҳам етиб боради.

Ҳозирги кундаги маълумотларға кўра “Зиж”нинг 100 га яқин форсий нусхаси ва 15 дан ортиқ арабий нусхаси мавжуд. Ўрта асрларда ёзилган ҳеч бир астрономик ёки математик асар бунчалик оммавий ва кенг маълум бўлмаган. “Зиж” мусулмон мамлакатларининг деярли барчасида ўрганилган ва шарҳланган. Уни шарҳлаган олимлардан қуйидагиларнинг номларини эслатиш мумкин: Шамсиддин Муҳаммад ибни Абул Фатҳ ас-Сўфий ал-Мисрий (ваф. тах. 1495), Абулқодир ибни Рўёний Лаҳижий (ваф. 1519), Мирам Чалабий (ваф. 1525), Абдулалӣ Биржандий (ваф. 1525), Гиёсиддин Шерозий (ваф. 1542).

Улуғбек “Зиж”и айниқса Ҳиндистон олимларига кучли таъсир кўрсатди. Самарқанд олимларининг илмий аъёналарини Ҳиндистонга Бобурнинг ўзи етказган деган маълумот бор. Бобурнинг вори-слари ўтмишдаги шоҳларға ўхшаб агрофларига олимларни тўплайдилар ва уларнинг илмий изланишларига шароит яратадилар. Ҳинд олимлари кўп тарафдан Самарқанд олимларига тақлид қиладилар. Масалан, Шоҳ Жаҳон аввал замонида Лаҳор ва Деҳлида ишлаган Фаридиддин Масъуд ал-Деҳлавий (ваф. 1629) “Зижи Шоҳ Жаҳоний” номли асар ёзади: ундаги мақола ва бобларнинг сони худди Улуғбек “Зиж”идагидек ва жадвалларнинг ҳам кўп қисми Улуғбекдан олинган. Йирик ҳинд олими Савой Жай Синг (1686—1743) ҳам ўзининг “Зижи Муҳаммадшоҳий” асарини Улуғбек “Зиж”ининг катта таъсири остида ёзган.

“Зиж”нинг Фарбий Оврўпо фаниға ҳам таъсири катта бўлди. Умуман олганда Фарбий Оврўпо Темур ва унинг фарзандларини, айниқса Улуғбекни XV асрданоқ биларди. Али Қушчининг Истамбулдаги фаолияти туфайли Улуғбекнинг олимлиги ҳақидаги хабар ҳам Оврўпоға тарқалади.

1638 йили Истамбулга инглиз олими ва шарқшуноси, Оксфорд университетининг профессори Жон Гривс (1602—1652) келади. Қайтишида у ўзи билан Улуғбек “Зиж”ининг бир нусхасини Англияға олиб кетади. 1648 йили аввал “Зиж”даги 98 юлдузнинг жадвалини чоп этади. Ўша йилнинг ўзида Гривс “Зиж”даги географик жадвал-

ни ҳам нашр этади. 1650 йили эса у “Зиж”нинг биринчи мақоласининг лотинча таржимасини нашр этади. Гривс 1652 йили мазкур охирги икки ишни қайта нашр этади.

Яна бир инглиз олими ва шарқшуноси Томас Ҳайд (1636—1703) “Зиж”даги турғун юлдузлар жадвалини 1665 йили форсча ва лотинчада нашр этади. Шуниси диққатга сазоворки, Ҳайд Гривснинг ишларидан бутунлай беҳабар эди. Демак, “Зиж”нинг нухалари қандайдир йўллар билан унга ҳам етиб келган.

Ҳайднинг нашридан 15 йил кейин поляк олими Ян Гевелий (1611—1687) Данцигда “Зиж”нинг айрим жадвалларини нашр этади. Бундан кейин XVIII ва XIX асрларда қатор Оврўпо олимлари “Зиж”нинг айрим қисмларини нашр этадилар. Француз шарқшуноси Л. А. Седийо (1808—1876) “Зиж”нинг тўрттала мақоласи олдидаги сўзбошилари ва муқаддимасининг французча таржимасини 1847—1853 йилларда нашр этади. Ва ниҳоят, XX аср бошларида америкалик олим Э. Б. Нобл “Зиж”нинг Англия кутубхоналарида сақланадиган 28 кўлёзмаси асосида юлдузлар жадвалининг инглизча таржимасини нашр этади (Вашингтон, 1917).

Шундай бўлишига қарамай Улуғбек “Зиж”и умуман олганда тўлиқ равишда ўрганилмаган ва бирор замонавий тилга тўла таржима этилмаган.

1994 йили Улуғбек таваллудининг 600 йиллиги муносабати билан “Зижи жадиди Гурагоний”нинг биринчи бор тўлиғича рус тилига таржимаси босиб чиқарилди.¹ Шу йили яна Улуғбекнинг “Тарихи арбаъ улус” асари ҳам ўзбек тилида Тошкентда нашр этилди².

ТАФТАЗОНИЙ

(1322—1392)

Соҳибқирон Амир Темур Марказий Осиё ва унга қўшни бўлган юртларни бирлаштириб, феодал тарқоқликка барҳам бергач, Самарқандга тасарруф этилган барча минтақа ва вилоятлардан машҳур олим ва ҳунармандларни тўплай бошлаган. Унинг мақсади IX—X асрларда бўлгани каби ислом дунёсининг илмий марказлари сифатида танилган Хоразм, Бухоро ва Бағдоддаги “Байт ул-ҳикма” илмий мактаблари аъёналарини Самарқандда тиклаш бўлган. Пойтахтда Самарқандга келган барча олимларга ижод қилишлари учун барча қулайликлар яратилган. Саройда — Амир Темур ҳузурини эркин ил-

¹ Мирзо Улуғбек Мухаммед Тарагай. Зиджи джадида Гурагони. Новые Гурагановы астрономические таблицы. Вступительная статья, перевод комментариев и указатели Б. Ахмедова. Т.Изд. “Фан”. Академии Наук Республики Узб. 1994.

² Мирзо Улуғбек. “Тўрт улус тарихи”. Б.Ахмедовнинг кириш сўзи, изоҳлари ва таҳрири остида, форсчадан Б.Ахмедов, Н.Норкулов, М.Ҳасановлар таржимаси.

мий баҳслар бўлиб, голиб чиққан олим ва шоирлар рағбатлантирилган, синовдан ўтган йирик олимлар янги қурилган мадрасаларга мударрисликка юборилган. Илм-фанга, маърифатга эътибор баландлиги боис ўша замоннинг кўпгина олимлари Самарқандга боришни ўзлари учун шараф деб билишган. Шундайлардан бири Марказий Осиё фалсафий тафаккури тарихида ўчмас из қолдирган файласуф Тафтазонийдир. У 722 ҳижрий (1322) йилнинг сафар ойида ҳозирги Ашҳабод шаҳри яқинидаги Нисо музофотидаги Тафтазон қишлоғида туғилган. Ун олти ёшигача илоҳиёт фанларини, араб тили, нутқ санъати ва мантиқ илмини ўша даврнинг машҳур олимлари ал-Ижий ва мантиқшунос Қутбиддин ар-Розий ат-Тахтонийдан (1290—1365) ўрганаркан, унинг биринчи илмий асари эса Серахс (Эрон) олимлари орасида машҳур бўлиб, шу асари орқали мадраса мударриси ҳуқуқини қўлга киритган. Шу даврдан бошлаб у, қарийб 30 йил давомида Мовароуннаҳр ва Хуросон бўйлаб кўчиб юриб, турли мадрасаларда фалсафа ва мантиқдан дарс берган. Сўнгра Темур даъватига биноан Самарқандга келиб, умрининг охиригача шу шаҳарда ижод этиб, Темур саройидаги кўпсонли илмий баҳсларда фаол қатнашган. Манбаларда қайд этилишича, Самарқандда яшаган машҳур файласуф Мир Саййид Шариф Журжоний ва Тафтазоний ўртасидаги илмий баҳслар жуда кескин ва қизиқарли ўтган.

Тафтазонийнинг ислом фалсафаси, калом, мантиқ, ҳандаса, шеърият ва араб тили грамматикаси соҳасидаги катта асарлари Мовароуннаҳр ва Хуросон шаҳарларида кенг тарқалган бўлиб, энг машҳур асари “Таҳзиб ал-мантиқ ва-л-калом” бизгача Жалолиддин Давоний ва Қурдистонийларнинг шарҳлари орқали, “Мақосид фи илм ал-калом” ёки “Мақосид ат-толибин фи усул ад-дин” (“Дин асосларини изловчиларнинг мақсадлари”) асари эса муаллифнинг ўз шарҳлари билан биргаликда етиб келган. Тафтазоний 1392 йилнинг 12 августида вафот этган.

Тафтазонийнинг илмий мероси ўрта асрлар фанининг барча соҳаларини ўз ичига олган бўлиб, Куръон тафсиридан бошқа асарлари араб тилида ёзилган. Бу асарлардан XIV—XVI асрнинг иккинчи ярмигача Мовароуннаҳр ва унинг атрофидаги мадрасаларда ўқув қўлланмаси сифатида фойдаланилган.

Тафтазоний қирқдан ортиқ асар ёзган бўлиб, бизгача “Таҳзиб ал-мантиқ ва-л-калом” (“Мантиқ ва каломга сайқал бериш”), “Ас-Саъдия” (XIII аср охири ва XIV аср биринчи ярмида яшаган Котибийнинг мантиққа оид “Аш-Шамсия” рисоласига ёзилган шарҳ), “Ал-мутааввол” (“Кенг талқин”), “Мухтасар ал-маоний” (“Қисқача маънолар”), “Ал-иршод ал-ҳодий” (“Йўл бошловчи раҳбар”), “Ал-мақосид ат-толибин” (“Толиби илмларнинг мақсадлари”), “Рисола фи завое ал-мусаллас” (“Учбурчакнинг бурчаклари ҳақида рисола”) каби асарларидан ташқари ўзидан олдин ўтган мутафаккирлар асарларига ёзган шарҳ ва ҳошиялари етиб келган.

Тафтазоний ўз фалсафий қарашларида табиат ҳодисалари ўртасида сабаб-оқибат муносабатлари мавжудлигига шубҳа қилмай, борлиқнинг ана шундай муносабатларини диққат билан таҳлил этиб, сабаб ва оқибатнинг муайян турларини ажратиб кўрсатади. “Сабаб — бу шундай нарсаки, нарсанинг мавжуд бўлиши унга боғлиқдир. Сабаб ички ва ташқи кўринишларга эга. Агар сабабнинг муайян белгилари оқибатга кўчиб ўтса, унда ички сабаб намоен бўлган бўлади, агарда бунинг акси бўлса, унда ташқи сабаб ўзлигини кўрсатган бўлади”

Тафтазоний ўзининг “Таҳзиб ал-мантиқ ва-л-калом” асарида инсоннинг хулқ-атворидаги ирода эркинлиги масаласига кенгроқ тўхталади. Унинг фикрича, ҳар қандай олижаноблик ва хайрли ишлар ўз табиатига кўра худонинг моҳиятидан келиб чиқади ва у ҳамма нарсанинг холиқи сифатида хайр ва шарофатнинг яратилганлиги сабабдан инсонларни ёмон хулқ-атвордан тийилиб туришга чорлайди. Ёмон хулқлар, гуноҳлар инсонга хос нарсалар бўлмасдан, улар фақат кишиларни синаш учун яратилган. Шундай қилиб, унинг фикрича, худо ўз бандаларига икки йўлни “таклиф” этади, яъни шарафли, хайрли фаолият кўрсатишни ёки номатлуб машғулотлар билан гуноҳга ботишни, гуноҳга ботиш эса жазога тортилишни келтириб чиқаради. Мутафаккирнинг таъкидлашича, худо томонидан инсонларга кўпроқ хайрли ишлар қилиш буюрилган, ғайришаръий ишлар инсоннинг ўз иродасига боғлиқдир. Шунинг учун худо ёмон хулқ-атворли инсонларни жазолайди. Ёмон хулқ-атворни қоралаш худонинг иродасига қарши бориш эмас, чунки ёмонликни ер юзиде мавжудлиги инсонларни покликка чорловчи синовдир.

Билиш назариясида Тафтазонийнинг қарашлари ибн Синониқидан фарқ қилади. Ибн Сино нарса, ҳодисалар ҳақидаги маълумотларни билим деб қабул этган бўлса, Тафтазоний уларни алоҳида ҳис-туйғу ва билим ўртасидаги воситавий босқич деб тушунади. Билиш жараёни уч шартни тақозо этади: 1) Ҳис-туйғу органлари ва ашёлар ўртасида ўзаро таъсир; 2) Бу омилларнинг инсон руҳи томонидан қабул этилиши; 3) Ақлий билиш.

Ҳис-туйғуни эса ташқи ҳиссиёт деб атаб, ички ҳис-туйғу ҳам ташқи ҳиссиёт асосида пайдо бўлишлигини таъкидлайди. Нарсалар тўғрисида бирор тушунча ҳосил қилиш ҳис-туйғу уйғотган қиёфа орқали амалга ошишини кўрсатиб ўтади. Ашёлар ва ҳодисалар мавжудлиги туфайли улар уйғотган ҳис-туйғу шаклларидан билим шаклланади. Чунки ҳиссиёт моддадан, унинг зарурий сифатлари ва алоқалари билан биргаликда ташқи қиёфасинигина қабул қилиб олади. Шу сабабдан мутафаккирнинг фикрича, ҳиссий тасаввурга эга бўлиш учун модданинг бўлишлиги шартдир. Лекин ақлий, мантиқий билиш эса моддий асосдан анча узоқлашган бўлиб, ҳиссий билимларга қараганда юқорироқ босқичда ҳосил бўлади.

Тафтазоний фикрича, мантиқ-тафаккурдаги хатоликлардан халос қиладиган восита бўлиб, янги билимлар ҳосил қилиш учун за-

миндир. Мантиқий билиш шакллари тасаввур ва тасдиқдир. Бирор ашё ёки ҳодисани тасаввур этиш ва унинг тўғрисида ҳукм чиқаришда асосий ўринни тил бажаради. Онг ва унинг белгиси нутқ билан бевосита боғлангандир. Бирор ашё ёки ҳодиса белгиси бўлган сўзлар, бирор-бир мазмун туфайлигина қандайдир маъно касб этади. Тафтазоний фикрича, мантиқ фани мавҳум мантиқий онг билан боғланган бўлиб, тушунча ва ҳукми ифодаловчи сўзлар ва гапларни таҳлил этади.

Ақл қуроли орқали ашёларни акс эттирадиган тушунчаларни таърифлаб, Тафтазоний ўз олдига шундай савол қўяди: Тушунчалар қандай келиб чиқади ва шаклланади? Тафтазоний ақлнинг таҳлилий — ҳулосавий қобилияти (таҳлиллот) ва шуурий истеъдоди (мафҳумот) тушунчалар шаклланиши учун асосий йўл деб ҳисоблайди. Унинг таъкидлашича: “Фақат таҳлиллот ва мафҳумот воситасидагина ашёлар ҳақида муайян тушунчалар ҳосил этиш мумкин”.

Тафтазонийнинг илмий мероси Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари ижтимоий-сиёсий тафаккури тарихида муносиб ўрин тутган қадимги юнон файласуф ва мантиқшунослари мактабига мансубдир. Аммо эрамиздан олдинги илмий ютуқлар билан чегараланмасдан, шарқ Уйғониш даври юксакликларидан туриб уни ривожлантирилганлиги ва янги ғоялар билан бойитилганлиги диққатга сазовордир. Тафтазоний Темур давридаги Самарқанд илмий муҳитида ўша замон олимлари билан биргаликда самарали ижод этиб, кейинчалик жаҳоншумул аҳамият касб этган Улуғбек мактабини вужудга келишига замин ҳозирлаган мутафаккирлардан бири бўлиб тарихда қолди. У ислом фалсафаси бўлган каломга мантиқий ҳулосаларни тадбиқ этиб, уни кучайтирди ва илоҳиётни ҳам жозибали фан сифатида ривожланишига катта ҳисса қўшди. Унинг асарларининг илмий қиммати ҳозирда ҳам ўз кучини йўқотгани йўқ. Тафтазонийнинг илмий меросини ўрганиш тафаккуримиз тарихининг зарҳал саҳифаларини бойитиш имконини беради.

ЖУРЖОНИЙ

(1339—1413)

Соҳибқирон Амир Темур томонидан Самарқанднинг шон-шуҳратини ошириш ва уни жаҳон илмий марказларидан бирига айлантириш ниятида ўз пойтахтига тўплаган олимларидан бири Мир Саййид Шариф Журжонийдир. 1387 йили Шероз фатҳ этилгандан кейин машҳур кишилар қаторида Журжоний ҳам Самарқандга жўнатилган. Темур вафот этгандан кейингина Шерозга қайтиб, 1413 йилда оламдан кўз юмди.

Али ибн Муҳаммад ибн Али Ҳусайн Журжоний Астробод яқинидаги Тоғу қишлоғида 740 ҳижрий (1339) йилда туғилган. Ёшлик дав-

ридан бошлаб барча фанлар қатори фалсафа, мантиқ ва тилга жуда ҳам қизиққан. 1365 йили Журжоний Ҳиротга машҳур файласуф Қутбиддин Муҳаммад ар-Розий ат-Тахтонийдан таълим олиш учун бо-ради. Тахтоний ўзининг қариб қолганлигини айтиб, Мисрдаги шо-гирди Муборакшоҳ олдига боришни маслаҳат берган. Лекин Жур-жоний 1368 йилгача Ҳиротда бўлган. Сўнгра турк файласуфи Муҳаммад Оқсаройидан таълим олиш учун Қорамон шаҳрига жўна-ган. Муҳаммад Оқсарой шухрати ва унинг асарлари Журжоний-нинг эътиборини жалб этган бўлиб, у машҳур файласуф ва мантиқ-шунос бўлиб етишган Оқсаройнинг шогирди Муҳаммад Мулло Фанорий билан учрашиб, дўст тугинди ва биргаликда 1370 йилда Мисрга жўнашади. Журжоний Қоҳирада 4 йил давомида машҳур мантиқшунос Муборакшоҳ ва Акмалиддин ал-Бобартийлар маъру-заларини тинглаб, ўз савиясини оширгач, 1374 йилда Истамбулда илмий изланишларини давом эттирди. У ердан Ватанига қайтиб, 1387 йилгача Шероз мадрасаларида дарс берди. Сўнг Самарқандда 20 йилдан ортиқ вақт яшади. Самарқандда яшаган даври Журжо-ний ижодида жуда баракали бўлди. Илму фаннинг барча соҳалари-га бағишланган бир қатор рисоалар, ўтмиш мутафаккирларининг асарларига шарҳлар ёзди.

Журжоний умри давомида 50 дан ортиқ асар ёзиб, бу асарлар фан-нинг деярли барча соҳаларини қамраб олган. Аммо Улуғбекка бевоси-та таъсир этгани, шубҳасиз унинг XII—XIII асрларда Хоразмда яшаб ўтган Маҳмуд ал-Чағминийнинг астрономияга оид асарига ёзган “Шарҳ мулаҳҳас ал-ҳайа” (“Астрономияга оид сайланмага шарҳ”) ва Наси-риддин Тусий асарига бағишланган “Шарҳе тазкиратул Насирийат” (“Астрономия ҳақида эслатмага шарҳ”) асарларидир.

Журжоний билиш назарияси ва мантиққа доир “Ат-таърифот” (“Таърифлар”), “Усули мантиқийа” (“Мантиқ усули”) ва илмий баҳс фанига бағишланган “Одоб ул-мунозара” (“Мунозара олиб бориш-нинг қоидалари ҳақида рисола”) каби араб тилида ёзилган асарлар-нинг муаллифи ҳамдир. Бундан ташқари Журжонийнинг форс ти-лида ёзилган мантиққа оид бир неча асарлари ҳам бизгача етиб келган. Булардан “Суғро” (“Кичик далил бўла оладиган ҳукм”), “Кубро” (“Катта далил бўла оладиган ҳукм”), “Авсат дар мантиқ” (“Мантиқда ўрта хулоса”) ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Унинг “Шарҳе фароизе Сарожийа” (“Мерос бўлиш мажбуриятла-рининг Сарожий таърифига шарҳ”) асари ҳуқуқшунослик масала-ларига бағишланган бўлиб, фақиҳ Сажовандий асарларига жавоб тариқасида ёзилган.

Журжоний XIV аср файласуфи Эзиддин Абдураҳмон ал-Ижйи (1300—1356)нинг “Мувоқиф фи илм ал-калом” (“Калом илмидаги манзиллар”) асарига ёзган “Шарҳе мавоқиф фи илм ал-калом” шарҳи унинг замондошлари ва ундан кейинги авлод олимлари учун фал-сафа ва мантиқ бўйича ўзига хос қомус мақомига эга бўлди.

Шарҳлардан ташқари Журжоний жуда кўп фалсафий асарларга ҳошиялар ёзди. Унинг Абу Али ибн Синонинг “Ишорат” (“Кўрсатмалар”) асарига ёзган шарҳи, Насириддин Тусийнинг “Тажвид” (“Абстракция”) асарига шарҳ ёзган шайх Шамсуддин Маҳмуд Исфаҳоний (1294—1349)га жавоб тариқасида ёзилган ҳошияси диққатга сазовордир.

Журжоний дунёқараши, ундан олдин ўтган салафлариникидек, ўрта асрлардаги бутун фалсафий масалаларни, чунончи, борлиқ ҳақидаги таълимот, коинот жумбоқлари, модда ва унинг шакллари, жонсиз ва жонли дунёнинг хусусиятлари, жисмоний ва руҳий муносабатлар, билиш муаммолари, мантиқий фикрлаш таълимоти, тил ва тафаккур алоқалари ва бошқаларни ўз ичига олади. У коинот, инсон ва ақлни қамраб олувчи дунёнинг умумий манзарасини яратиб беришга ҳаракат қилди. Журжоний ақидасига хос бўлган нарса борлиқ манзарасини босқимча-босқич тартибда тушунтиришдан иборат эди. Беш бобдан иборат бўлган “Дунёни акс эттирувчи кўзгу” рисоласининг биринчи бобини вожиб ул-вужуд ва мумкин ул-вужуд мавжуд эканлигини асослашга бағишлайди. Журжоний шундай таъриф беради: “Йўқ бўлиши мумкин бўлмаган, бор бўлиши эса зарур бўлган нарса вожиб ул-вужуд деб аталади. Масалан, холиқнинг ўзлиги каби тушунча. Борлиғи ҳам, йўқлиги ҳам зарур бўлмаган нарса эса мумкин ул-вужуд деб аталади”¹.

Журжоний фикрича, вожиб ул-вужуд худо бўлиб, мумкин ул-вужуд моддий оламдир. У борлиқнинг биринчи сабаби сифатида вожиб ул-вужудни, яъни худонинг борлигини тан олади. Унингча, мумкин ул-вужуд ўзининг бор бўлиши учун қандайдир тарзда бўлса ҳам, бирор-бир сабабга эҳтиёж сезади. У бирор-бир нарса туфайли, яъни биринчи сабаб қимматига кўра вожиб ул-вужуд даражасига кўтарилади.

Журжоний табиатдаги ҳеч бир ҳодиса сабабсиз келиб чиқмайди, деб таъкидлайди. Ҳамма мавжуд ашёлардаги бутун ҳаракат ва ўзгаришлар фақат макон ва замондагина рўй беради. Журжоний дунёқарашига хос хусусият, унинг бутун борлиқни бир-бирига қонуний равишда боғланган бўлакчалардан иборат ягона тана сифатида таътифлашдир. Унинг фикрича, моддий дунёни ташкил этган нарсалар асосида тўрт унсур, яъни олов, ҳаво, сув ва тупроқ ётади. Уч унсурдан иборат бошқа жисмлар, яъни металлар, ўсимликлар ва ҳайвонлар эса, юқорида айтилган тўрт унсурнинг бир-бирлари билан қоришишининг ҳосиласи сифатида келиб чиққандир. Тўрт унсур доимо ҳаракатда эканлигидан ўзгарувчан бўлиб, бири иккинчисига айланиб қолиши мумкин. Ҳаво сувга, сув тупроққа ва ҳоказо.

¹ ЎЗР ФА Беруний номидаги Шарҳшунослик институти. Қўлёзмалар фонди: “Ойнаёе гининамо”, 1-саҳифа.

Журжоний фалсафасида моддийлик ғояларигина эмас, балки диалектик дунёқараш мавжуд. Унинг фикрича, моддийликдан холи бўлган бўш жой йўқ. Бу ҳақда у шундай ёзади: “Самовий гумбаз буюк доирадир. У барча жисмларни қамраб олган бўлиб, моддий дунёни чегаралаб туради. Аммо у бўшлиқ эмас, чунки уни моддадан ташқарида бўлган тушунча ёки бирор ўлчов билан тушунтириб бўлмайди. Бундан ташқари бир-бири билан ўзаро ёпишиб, айна вақтда бошқа жисм билан ҳам боғланиб турган нарсанинг ўзи бўлиши мумкин эмас. Ҳар бир атрофдаги дунё, ўзи турган нарсага тегиб туриши зарур ва бир-бирининг кетидан юқоридагидек тартибда жойлашиши лозим, чунки бўшлиқнинг бўлиши мумкин эмас. Мана шундай жисмлар, унсурлар, самовий доиралар, бутун сайёралар ва моддий бўлақчаларнинг таркибий мажмуаси олам деб эталади”¹.

Журжоний Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари мантиқий меросининг барча оқимларини таҳлил этиб, уларни янада ривожлантирди.

XV—XVI асрлар давомида мантиқ илмини ўрганиш ва ўқитиш ишлари XIII асрда ёзилган дарсликларга XIV асрда ёзилган шарҳлар, айниқса, машҳур мантиқшунос ат-Тахтоний, унинг шогирди ибн Муборақшоҳ, Тафтазоний, Журжоний томонидан ёзилган шарҳ ва ҳошиялар асосида олиб борилди. Бу даврда араб тилига нисбатан форс тилида кўпроқ асарлар ёзилди. Мантиқ илмининг ҳуқуқ, тил ва илоҳиёт соҳасидаги тадқиқотларда ишлатилиш жараёни кўпайди. Журжоний ўз ижодида мантиқни фалсафадан ажратмаган ҳолда, уни кўпроқ ҳуқуқ ва тил соҳаларида қўлланилишини таъминлади.

Журжонийнинг таъкидлашича, назарий билимлар ҳаётий тажрибада ҳосил қилинган бошланғич билимлар ва улар тўғрисида фикрлаш йўли билан киритилади. Бундай фикрлаш жараёнини у хулоса деб атайти ва унинг уч турини кўрсатиб ўтади. Булар: қиёс (силлогизм), эстеқро (индукция — бўлақдан бутунга томон ҳукм юритиш) ва ҳадс (аналогия — ўхшатиш). Булардан қиёс хулосанинг бош тури ҳисобланиб, назарий билимлар ҳосил қилишнинг асосий воситаси бўлиб майдонга чиқади.

Журжоний тўла бўлмаган индукция фақат тахминий мулоҳазагагина олиб келади, деб ўйлайди ва унинг кўрсатишича, биз оловнинг айрим хусусий ҳолатларини кузатсак, ҳар қандай олов иссиқлик чиқаради, деган айрим хусусиятга эга бўлган билимдан, яъни дедуктив (бутундан бўлакка ўтадиган) ҳолатга ўтадиган хулоса келиб чиқиши мумкин². Шу билан бирга унинг таъкидлашича, индуктив йўл билан ҳосил қилинган билимлар ҳамма вақт ҳам ҳақиқатга тўғри келавер-

¹ Журжоний. Шарҳе мулаххас ал-ҳайа ал-Чағминий. ЎзР ФА Беруний номидаги Шарҳшунослик институтидаги 2655-рақамли қўлёзма, 225-а бет (араб тилида).

² Қаранг: Мир Сайид Шариф Журжоний. Ат-таърифот, Истамбул. “Дор-ул тобоате омера”, 1818 й., 11-бет.

майди. Чунки инсон тажрибаси ҳеч вақт тўла мукамалликни бермайди.

Журжонийнинг индуктив ва дедуктив хулосалар ҳақидаги фикри Арасту ва унинг Шарқдаги издошлари фикрини эслатади. Аммо бу фикрга ноёб хулосалар қўшилиб, такомиллаштирилган.

Журжонийнинг илмий фаолияти туфайли мантиқ Темурийлар даврида инсон билимларининг барчасига қўлланиладиган қоида ва мезон қонунига айланди. У ҳар бир юритилаётган ҳукмнинг тўғрилигини тортувчи фанларнинг тошу-тарозиси сифатида намоён бўлди. Натижада тез орада вужудга келган Улуғбек расадхонасининг илмий тадқиқотларида кенг қўлланилди.

Журжоний Улуғбекни мадрасада бевосита ўқитибгина қолмай, унинг Академиясини вужудга келишига ҳам катта ҳисса қўшди. Чунки унинг шогирдлари бу илмий марказнинг негизини ташкил этар эди. Шунинг учун ҳам унинг илмий меросини тўлалигича ўрганиш мустақил Республикамиз маънавиятига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилиши шубҳасиздир.

ҚОЗИЗОДА РУМИЙ

(XIV аср охири — XV аср боши)

XV аср бошларида Мовароуннаҳрда шуҳрат қозонган улкан математик ва астрономлардан бири Қозизодадир. Олимнинг тўлиқ номи Салоҳиддин Мусо ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд.

Қозизода аслида ҳозирги Туркиянинг шимоли-ғарбидаги Мармара денгизидан жануброқдаги Бурсада таваллуд топган. Унинг отаси Муҳаммад “Ҳожа Афанди” лақаби билан маълум бўлиб, Салоҳиддиннинг болалик йилларида вафот этган. Ҳожа Афанди анча олим ва комил одам бўлиб, кўп йиллар Бурсанинг қозиси лавозимида хизмат қилган. Салоҳиддиннинг туғилган йили аниқ маълум эмас. Туркча манбаларда у ҳижрий 755—765 (мелодий 1354—1364) йиллар орасида туғилган, деб тахмин қилинади.

Қозизода бошланғич маълумотларини Бурсадаги мадрасада олиб, астрономия ва математика билимларини мавлоно Шамсиддин Фанорийдан ўрганади. Лекин у ёшлигидан Мовароуннаҳр ва Хуросонда илм-фаннинг юксак даражада эканлигини эшитиб, у ерга кетишга тараддуд кўра бошлайди. Бу ҳақда XX аср бошларидаги турк тарихчиси Солиҳ Закий бундай ёзади: “Мавлоно Фанорийдан Хуросон ва Мовароуннаҳр уламосининг улуми риёзиядаки овозаи шуҳратини эшита-эшита, ниҳоят икмоли таҳсил учун у жониба гетмакка қарор вермиш” Оила аъзолари бу саёҳатга монелик қилишларидан кўрқиб, бунини сир тутади. Қозизода XIV аср охирларида бир кун тўсатдан Бурсадан ғойиб бўлади. Аввалига у Хуросонга бориб, у ерда пойтахт Самарқанднинг шуҳрати ҳақида эшитади ва

ўша шаҳар тарафга интилади. Бу орада Амир Темурнинг етти йиллик юриши бошланиб қолади. Қозизода йўлда Темурнинг уламолари қаторига қўшилиб қолиб, улар билан орқага қайтиб, юришда иштирок этади ва шу кетишда ўзининг Бурсадаги устози мулло Фанорийнинг “Анмузажи улум” асарига шарҳ битади. У Хуросон ва Мовароуннаҳрга келиб олимлардан таҳсил олиб, билимини камолотга етказди. Хусусан у Темурнинг сарой астрономи Мавлоно Аҳмаддан астрономия ва математика фанларидан чуқур маълумотлар олади. Амир Темурнинг етти йиллик юриши тугагач, 1404 йил ёзида Салоҳиддин биринчи марта Мовароуннаҳр пойтахти Самарқандга келади. Тез орада Салоҳиддин Мовароуннаҳр ва Хуросон олимлари орасида “Қозизода Румий” (Усмонли турклар мулки бўлиб қолган Кичик Осиё, яъни қадимги Рим империяси ерларини Шарқда Рум дейилар эди) номи билан шуҳрат қозонади.

1405 йил бошида юз берган Соҳибқироннинг вафотидан кейинги Мовароуннаҳрда ҳукм сурган нотинчлик Қозизодани Улуғбек билан биргаликда Ҳиротга кетишга мажбур қилади. Бу ерда у бир неча йил давомида бўлажак буюк олимга астрономия ва математика фанларидан сабоқ беради ва унда шу фанларга нисбатан чуқур ва сўнмас меҳр уйғотади. Улуғбек кейинчалик ўз “Зиж”ида Қозизодани миннатдорчилик билан “устозим” деб тилга олади.

Улуғбекнинг ўзи айтганидек, унинг устози Қозизода Румийдир.

Улуғбек Самарқандда 1417—1420 йилларда мадраса таъсис этиб, Қозизодани у ерда раис ул-муаллимин насабига тайинлайди ва аксарият ҳолларда унинг дарсларида ўзи ҳам иштирок этади. Улуғбек мадрасаси квадрат шаклида бўлиб, унинг тўрт тарафида дарсхонаси ва ҳар бир дарсхонанинг ўз мударриси бўлган. Қозизода мадрасада дарсга чиққунча дарсхоналарнинг талабалари ўз мударрислари билан чиқиб, уни кутиб турганлар.

Бир куни қандайдир сабабга кўра Улуғбек ўша тўрт мударрисдан бирини таъзил этади, яъни койиб ишдан четлатади. Буни эшитган Қозизода раддия сифатида дарсга чиқмайди ва бу ҳол бир неча кун давом этади. Улуғбек бундан огоҳ бўлиб, Қозизоданинг ҳузурига боради ва унинг сихат-саломатлигини кўриб, унинг дарсга чиқмаётганининг сабабини сўрайди. Шунда Қозизода бундай жавоб беради: “Биз мударрисликнинг ҳеч бир кимсага алоқаси ва муносабати йўқ бир мансаб деб биламиз. Ҳамда мударрислик мансаби таъзил жорий этилмайдиган мансабдир, деб ҳисоблардик. Ҳолбуки энди бу мансаб ҳам султонлик тасарруфида эканлигини кўрдик. Бинобарин биз ҳам энди ўзимизни мударрислик амалидан фориғ этдик”

Улуғбек буни эшитиб, ўша мударрисни дарҳол ўз вазифасида тиклайди ва бундан буён ҳеч бир мударрисни таъзил этмаслиги ҳақида ваъда беради. Қозизодадан эса дарсларга яна чиқишини илтимос қилади.

Қозизода Улуғбек мадрасасида мударрислик йилларида “саййид ас-санад” деб тилга олинадиган Саййид Шариф Журжоний номли бир мударрис билан мулоқотда бўлади. Қозизода у киши билан кўп мубоҳиса ва мунозара қиларди. Баъзан шундай бўлардики, бу мубоҳисаларда иккала шахс ҳам бир-бирига нисбатан овозини кўтарар ва тафовут, мухолифотга борардилар. Шундай ҳолларда Қозизода Саййид Шарифга нисбатан “математик фанларда қудратсиз” деса, Саййид Шариф Қозизодага “таъби математик фанларга мағлуб ва фалсафийётга мансуб” дер эди. Лекин иккиси ҳам бир-бирининг асарларини таҳрир қилар ва тортишувга сабаб бўлган масалаларни таллабалар олдига кўяр эдилар.

Улуғбек Жамшид Кошийдан “Зижи Элхоний” ҳақида ва Мароғадаги кузатишлар ҳақида кўп эшитиб, ўзи расадхона барпо этиш ва янгидан астрономик кузатишларни бошлашга ташаббус кўрсатади. Расадхона қурилишини Қозизода билан бирга Жамшид Коший бошқаради. Қурилиш тутатилиб, кузатишлар бошланиши биланоқ Коший вафот этади. Бундан сўнг ишларга илмий раҳбарлик Қозизоданинг зиммасига юкланади. У ҳам кузатишлар охирига етказилмасдан вафот этади. Энди кузатишларни давом эттириш навбати Али Қушчига келади ва у бу ишда катта жонбозлик кўрсатиб, устози Улуғбек билан ишни ниҳоясига етказди.

Қозизода билан Жамшид Кошийлар, шубҳасиз XV аср биринчи ярмида Шарқ ва Ғарбнинг энг буюк олимларидан эдилар. Улар иккисининг ўзаро муносабатлари дўстона эди ва улар бир-бирига катта ҳурмат билан қарар эдилар. Хусусан Қозизода Кошийга “биродари аъзам” деб мурожаат этарди. Қозизода Самарқанддалигида жуда кўп шогирдлар етиштирди. Буларнинг аввали ва энг буюги Улуғбекдир. Иккинчи шогирди Фатхуллоҳ Шервоний бўлиб, у 1449 йили Улуғбек ўлдирилиши билан дарҳол Кичик Осиёга кетади ва Кастамону шаҳрида мударрислик билан шуғулланади. Қозизода Самарқандда уйланиб, бу никоҳдан бўлажак йирик олим Мирам Чалабийнинг отаси Қутбиддин дунёга келади.

Қозизоданинг вафот этган йили маълум эмас. Лекин бу воқеа 1426—1436 йиллар орасига тўғри келади, деб тахмин қилинади.

Олимнинг қаламига мансуб асарлар қуйидагилардир:

1. “Рисола фи-л-ҳисоб” (“Ҳисоб ҳақида рисола”). Арифметикага доир араб тилида ёзилган рисола бўлиб, унда каср ва бутун сонларнинг ўнлик услубларидаги ҳисоби баён этилган. Рисола 1382 йили Бурсада ёзилган. Иккита қўлёзмаси Машҳадда имом Ризо кутубхонасида сақланади.

2. “Шарҳи мулаххис фи-л-ҳайъа” (“Астрономия ҳақида қисқача рисоланинг шарҳи”). Асар Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Хоразмий ал-Чағминийнинг (XIII аср) “Мулаххис фи-л-ҳайъа” номли асарига араб тилида ёзилган шарҳидан иборат. Шарҳ ҳижрий 1412 йили Улуғбек учун Самарқандда ёзилган. Рисоланинг 150 дан ортиқ қўлёзма нусхалари дунёдаги турли кутубхоналарда сақланади.

3. “Шарҳи ашкол ат-таъсис” Бу рисола XV асрда яшаган математик Шамсиддин Самарқандийнинг “Ашкол ат-таъсис” (“Асосланган жумлалар”) номли геометрияга доир рисоласига арабчада ёзилган шарҳидир. Бу ҳам 1412 йили Самарқандда Улуғбек учун ёзилган. Бу рисоланинг ҳам 70 дан ортиқ қўлёзмалари бўлиб, турли кутубхоналарда мавжуддир.

4. “Рисола ал-жайб” (“Синус ҳақида рисола”). Бу рисолада бир даражанинг синусини аниқлашнинг янги бир усули баён этилган, араб тилида Самарқандда ёзилган. Унинг икки қўлёзмаси Истамбулда Султон Муҳаммад кутубхонасида сақланади.

5. “Дар баёни истироҳати жайби йак даража” (“Бир даража синусини аниқлаш усулининг баёни ҳақида”). Бу рисола ҳам олдинги рисола мавзусига бағишланган ва форс тилида Самарқандда ёзилган.

6. “Дастур ал-амал ва тасҳиқ ал-жадвал” (“Амал дастури ва жадвалларини тузатиш”). Арабчада ёзилган ва Улуғбек “Зиж”идаги бир математик масаланинг шарҳига бағишланган. Биргина қўлёзмаси Тбилисида сақланади.

7. “Мисоҳа” (“Ўлчаш”). Араб тилида ёзилган, юзларни ўлчашга бағишланган рисола. Бир нусхаси Машҳадда Мавлавий кутубхонасида сақланади.

8. “Рисола фи-л-ҳайъа ва-л-ҳандаса” (“Астрономия ва геометрия ҳақидаги рисола”). Биргина нусхаси Туркияда, Бурса шаҳрида сақланади.

9. “Шарҳ ат-Тазкира”. Насириддин Тусийнинг “Ат-Тазкира” номли араб тилидаги рисоласига шарҳ.

10. “Шарҳ Таҳрир ал-Мажистий” араб тилида ёзилган. Астрономияга доир рисола, икки қўлёзмаси Берлин ва Лондонда сақланади.

11. “Рисола фи илм ал-ҳайъа” (“Астрономия илми ҳақида рисола”). Биргина қўлёзмаси Санкт-Петербургда сақланади.

12. “Рисола фи рубъ ал-мужайб” (“Синус квадрат ҳақида рисола”). Араб тилида. Қўлёзмалари Санкт-Петербург, Машҳад ва Техрон кутубхоналарида сақланади.

13. “Лима кана ҳалла кавни нисба иртифаъ аъзам ал-жибол ила қутри ал-арз канисба субъ ард шаъира ила зираъ” (“Нима учун тоғларнинг энг баландининг Ер диаметрига нисбати арпа донининг бир газга нисбати каби эканлиги қабул қилингани”). Ер ўлчамига бағишланган араб тилидаги рисола. Биргина қўлёзмаси Берлинда сақланади.

14. “Рисола фи самий ал-қибла” (“Қибла азимути ҳақида рисола”). Қўлёзмаси Бурсада (Туркия) сақланади.

15. “Шарҳ ҳикмат ал-айн” Ал-Қазвинийнинг “Ҳикмат ал-айн” номли рисоласига шарҳ, араб тилида. Қўлёзмалари Боғчасарой (Крим), Берлин, Душанбе, Қозон, Қоҳира ва бошқа кўплаб шаҳарлардаги кутубхоналарда сақланади.

Улуғбек расадхонасининг етук намояндаларидан саналган ва Улуғбекдек буюк олимни тарбиялаган Қозизода Румий қолдириб кетган адабий-илмий мерос бугунги авлоднинг олтин мулки ҳисобланади. Лекин шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, бу олимнинг қатор асарлари ўз тадқиқотчиларини ҳанузгача кутиб ётибди.

ФИЁСУДДИН АЛ-КОШИЙ

(вафоти — 1429 йил)

Жамшид ибн Масъуд ибн Маҳмуд Фиёсуддин ал-Коший (кўпроқ Фиёсуддин ал-Коший исми билан машҳур) — XIV—XV асрда ўз фанининг билимдонлари — риёзиётчилар, табиблар ва ҳунармандлари билан шуҳрат қозонган Кошонда туғилган. Унинг бобоси Маҳмуд ибн Яхъё ибн ал-Ҳасан ал-Коший ҳам ўқимишли бўлиб, 1411 йилда Шерозда риёзиёт ва астрологияга оид рисола — Искандарнинг (Амир Темурнинг набираси) гороскопини тузган.

Фиёсуддин Кошийнинг таваллуд йили номаълум бўлса-да, у ёшлик йилларини Кошонда ўтказиб, риёзиёт ва фалакиёт илмига қизиқиб, кадимги Греция, Эрон ва Марказий осиелик машҳур олимларнинг асарларини таржима қилиб, уларга шарҳлар ёзган. У табобат, мантик, ҳуқуқшунослик, адабиёт фанини яхши билган. Кейинчалик Коший Ҳиротга келиб, Шоҳрух саройида хизмат қилган ва унга атаб “Элхон зиж”ини такомиллаштириш учун “Хоқон Зижи” (“Зижи Хоқоний дар такмили “Зижи Элхоний”) номли астрономик асарини битган. Унинг бу асари ўз давридаги астрономия соҳасидаги энг етук асарлардан ҳисобланган.

Қозизода Румийнинг маслаҳати билан Улуғбек 1416 йили ал-Кошийни Самарқандга таклиф этган ва у ҳаётининг сўнгги йилларигача Самарқандда яшаб, тахминан 1429 йилда вафот этган.

Жамшид Коший XIV—XV асрнинг риёзиёт ва фалакиёт илмининг буюк алломаларидан бири сифатида ажойиб риёзиёт қомуси — “Мифтоҳ ал-ҳисоб” (“Ҳисоб калити”) асари билан Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида, шунингдек, Марказий Осиёда машҳур эди. Ушбу асарда системали равишда баён этилган ўнли касрлар таълимоти ал-Кошийнинг юқори илмий ютуқларидан бири эди.

Риёзиёт фанида тақрибий ҳисоб усулини ривожлантириш бора-сида ҳам ал-Кошийнинг хизмати каттадир. Ушбу масалага у “Рисола ал-муҳития” (“Доира ҳақида рисола”)сини бағишлади ва бу билан ўрта аср математикаси ривожига муҳим ҳисса қўшди. Асарда 17 аниқ ўнли белгига эга “Л” сонининг тақрибий маъноси аслият услуби билан кўрсатиб берилган.

Мирзо Улуғбек ўзининг “Зижи Кўрагоний” асарининг муқаддима-сида Коший мазкур асар устида иш бошлаган илк дафъада вафот этди, деб маълумот беради. Коший араб тилини жуда яхши билган

ва Улуғбек “Зиж”ининг муқаддимасини арабчага ағдарган. Бу ҳақда муқаддима сўнггида шундай дейилади: “Мавлоно султон Улуғбек ибн Султон Шохрух ибн Султон Темур Курагоннинг “Зиж”и тугатилди. У бунди Самарқандда кузатган. Арабчага мавлоно ва алломалар шайхи, аллома Саййид Фиёсуддин Жамшид ағдардилар”. Демак, бундан кўринадики, Жамшид Коший Самарқанддаги астрономик кузатишлар тугамасдан олдин қазо қилган бўлса ҳам, “Зиж”ни режалаштириш ва унинг назарий қисмининг тузилиш ишларида иштирок этган ва уни арабийлаштирган. Коший Улуғбекка “Зиж”ни яратиш, расадхона қуриш соҳасида маслаҳатлар берганлиги ва бу ишларда иштирок этганлиги табиий ҳодир. Чунки Насириддин Тусийнинг “Зиж Алхоний”сини мукаммаллаштириб, “Зиж Хоқоний”ни ёзган Кошийга “зиж”ларнинг жумбоқлари аввалдан маълум эди. Покистонлик олим Аббос Ризвий айтганидек, “Кошийнинг астрономия ва астрономик асбобларни, қадимги ва яқин ўтмишдаги астрономлар, айниқса, Мароға ва Шероз расадхоналари астрономлари ишларининг яхши билганлиги уни нодир бир шахсга айланттирганди”.

Коший ҳижрий 814 (1411—1412) йилда ал-Чағминийнинг “Фалакиёт ҳақида қисқартмалар” асарига ва 1413 йилда эса XIII асрнинг иккинчи ярмидаги самарқандлик олим ва фалакиётчи Шамсуддин Муҳаммад Самарқандийнинг “Ашкол ат-таъсис фи-л-ҳандаса” (“Ҳандаса илмида шакллар асоси”) геометрик рисоласига ўз шарҳларини тузиб чиққан.

Кошийнинг форс тилида отасига ётган мактубларида Улуғбек ва унинг астрономик мактаби ҳақида қимматли маълумотлар учрайди.

Масалан, Кошийнинг 1421 йиллар атрофида Кошонга юборган мактубида Улуғбек, Қозизода Румий, Фиёсуддин Кошийнинг ўзи ва Самарқанд мактабининг бошқа олимларининг илмий фаолиятларига оид қизиқарли маълумотлар ҳамда расадхона қурилишига доир лавҳалар муфассаллиги билан диққатга сазовордир.

Фиёсуддин хатида Самарқанд Марказий Осиёнинг маданий маркази сифатида Кошондан афзаллигини, Улуғбекни эса кўзга кўринган давлат арбоби ва ҳукмдоргина эмас, балки йирик олим эканини тасвирлаб ўтади. Муаллифнинг Улуғбек ҳақида келтирган ушбу далиллари бошқа тарихий манбаларда учрайдиган Улуғбек ҳақидаги маълумотларни, айниқса, унинг етук аллома эканлигини анчагина тўлдиради.

Самарқандда 1420 йилда қурилган мадраса илм-фаннинг нуфузли маркази бўлиб, унда Улуғбекнинг ўзи маърузалар ўқиган. Мактуб ёзилган пайтида Улуғбек 26—27 ёшларда бўлган ва ўта қизиқиш билан фалакиёт ва риёзиёт фанлари билан шуғуланган. Коший ўз мактубида Улуғбекни фалакиёт соҳасидаги фавқулотда қобилиятини қайд этиб, унинг “Насириддиннинг хотираномалари” (“Тазкира”)сидан ва “Шоҳ тухфаси” (“Тухфа”)дан ўқиган ажойиб маъру-

заларини эслатиб ўтади. Гиёсуддин Улуғбекнинг беқиёс хотираси ҳақида ёзаркан, у офтобнинг узунлигини даражалари ва дақиқаларигача бўлган аниқликда ёддан ҳисоблай олишини таъкидлаб ўтади. У Улуғбекнинг мадрасаларда ва саройда ўтказиладиган катта илмий кенгашлардаги баҳсларда фаол иштирок этишини ва шу муносабат билан Улуғбекнинг устози Қозизода Румийнинг исмини ҳам тилга олади ва уни энг маърифатли олим деб ажратиб кўрсатади. Гиёсуддин мактубида Улуғбекнинг ҳуқуқшуносликдаги ажойиб билимларини таъкидлаганки, бу ҳақда шу вақтгача фақатгина тахминлар қилинган, холос.

Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, Алоуддин ал-Бухорий 1447 йили Абу Ханифа ан-Нўмон ибн Собит ибн Зутанинг (767 йилда вафот этган) асарига ёзилган “Шарҳ ала-л-фикҳ ал-акбар” (“Буюк фикҳ”га шарҳ”)ини Улуғбекка бағишлангани бежиз эмас. Мактубдан яна шу нарса маълум бўладики, Абу Райҳон Берунийнинг “Қонуни Масъудий” Улуғбек ва унинг атрофидаги ҳамкорлари — Қозизода Румий, Гиёсуддин Кошийнинг ўзи ва бошқалар учун доим керак бўладиган китоб ҳисобланган. Мазкур маълумотлар Самарқанд мактабининг буюк олим Абу Райҳон Беруний илмий мероси билан боғлиқлигидан гувоҳлик беради.

Мактубда расадхона деворига ўрнатилган куёш соати ҳақида маълумот келтирилади. Ваҳоланки, Улуғбек асарларида бундай соат мавжудлиги ҳақида бевосита таъкид йўқ. Демак, Гиёсуддиннинг бу маълумотлари М. Т. Қори-Ниёзийнинг Улуғбекка бағишланган “Улуғбекнинг астрономик мактаби” асаридаги шундай соат бўлганлиги ҳақида тахминини тасдиқлайди.

Мактубнинг форсча матни эрон олими М. Таботабой (Эрон, 1940), турк олими Ойдин Сайилий томонидан инглиз ва турк (Анқара, 1960), америкалик олим Э. Кеннеди томонидан инглиз (Рим, 1960), араб олими Аҳмад Саъид Дамардош томонидан араб (Миср, 1963), тожик олимлари Ф. Собиров ва Н. Бобоев рус (Душанбе, 1973), шунингдек, Тошкентда рус (1979) ва ўзбек (1996) тилларига таржима қилиниб, нашр этилган. Бундан ташқари, Кошийнинг “Суллам ас-самоват” (“Осмонлар нарвони”), “Нузҳат ал-ҳадойиқ” (“Боғлар сайри”), “Рисола ал-ватар алҳ-жайб” (“Хорда ва синуслар ҳақида рисола”) каби асарлари ҳам бизгача етиб келган ва бу асарлар Мовароуннаҳр илмий-адабий муҳитига салмоқли ўрин эгаллаган.

Кошийнинг Ҳирот ва айниқса Самарқанддаги илмий тадқиқотлари ва унинг математика ва астрономия соҳасида эришган ютуқлари Темурийлар даврида Хурсон ва Мовароуннаҳрда маданий ривожланиш ва турли юртлардан келган олимларнинг эркин илмий фаолияти учун кенг имкониятлар яратилганлигининг яна бир муҳим далилидир.

АЛИ ҚУШЧИ

(вофоти — 1774 йил)

“Ўз даврининг Батлимуси” деб танилган Али Қушчининг тўлиқ номи Алоуддин Али ибн Муҳаммад ал-Қушчи бўлиб, у Самарқандда туғилиб ўсган ва XV асрда илмий фаолият кўрсатган математик ва астрономлардандир. Унинг туғилиш санаси маълум бўлмаса-да, XIV аср охири ё XV аср бошида туғилган деб тахмин қилинади. У Улуғбек саройидаги Муҳаммад исмли овчи қушларга қаровчи бир кишининг ўғли бўлиб, шу сабабли унга Қушчи лақаби берилган. У отасидан етим қолганидан сўнг Улуғбекнинг тарбиясида бўлгани боис, Улуғбек уни ўз “Зиж”ининг сўзбошисида “фарзанди аржуманд” дейди.

Али Қушчи бошланғич ва шаръий билимларни Самарқанд олимларидан, математик ва астрономик билимларни эса Қозизода Румий билан Улуғбекдан олади. Бир маълумотга кўра, у ёшлигида берухсат Самарқанддан ғойиб бўлади-да, Кермонда бироз муддат маҳаллий олимлардан билим ўрганади ва яна Самарқандга, Улуғбек ҳузурига қайтиб келиб, узр сўрайди, Кермонда ёзган ойининг шаклларига тааллуқли энг биринчи асарини унга тақдим этади.

Улуғбек 1424 йили ўзининг машҳур расадхонасига асос солади, иш бошланиши биланоқ Жамшид Коший, бир неча йилдан сўнг Қозизода Румий ҳам вафот этади. Шунда Улуғбек расадхонадаги қурилиш ишларига ва астрономик кузатишларга ёш олим Али Қушчини мутасаддий қилиб қўяди.

Али Қушчи умрининг кўп қисмини Самарқандда ўтказади. Фақат 1449 йили Улуғбек ўлдирилиб, мирзолар ўртасида рўй берган низодан афсусланиб, аста-секин бу ерда илмий ишларни тўхтатишга мажбур бўлади, лекин улардан ҳаж сафаратига рухсат олишга муяссар бўларкан, бу ердан Озарбайжонга кетиб, бирор муддат Табризда туради. У ерда уни маҳаллий ҳоким Узун Ҳасан ўз саройига таклиф қилиб, унга нисбатан катта ҳурмат ва эҳтиром изҳор этади. Али Қушчи ҳажни бажо келтирган ё келтирмагани ҳақида маълумотга эга эмасмиз. Лекин у ўз сафарининг пировардида Усмонли султон Абул Вотиҳ Султон Муҳаммад II нинг саройига келади. Султон уни жуда илиқ қабул қилиб, ўзига яқин тутиб, доимий яшаш учун Истамбулда қолишни таклиф этади. Али Қушчи бу таклифни қабул этади ва султоннинг рухсати билан яна Табризга қайтиб бориб, у ерда турган икки юзга яқин қариндош-уруғлари ва яқинларини Истамбулга олиб келади. Султон уни жуда зўр дабдаба билан кутиб олади.

Али Қушчи 1472 йил баҳоридан бошлаб кундалик 200 ақча мोजना билан Айя Сўфия мадрасасига бош мударрис этиб тайинланади. Унинг қариндошлари ва яқинлари ҳам ўзларига муносиб вазифаларга тайинланадилар.

Али Қушчининг туғилган йили аниқ бўлмаса ҳам, ўлган санаси жуда аниқ. Бу сана унинг қизи тарафидан набираси бўлмиш Мирам Чалабийнинг ушбу форсий мисраларида келтирилган:

Раҳнамойи илм мавлоно Али Қушчи,
Чун би-суйи равзайи ризвон бирафт:
Буд зи ҳижрат ҳаштсаду ҳафтоду нуҳ,
Рузи шанба ҳафтуми шаъбон бирафт.

Маъноси:

Илм-фан раҳнамоси мавлоно Али Қушчи,
Жаннат гулзори сари юзланган вақт:
Ҳижратдин саккиз юз етмиш тўққизинчи йил,
Шанба куни шаъбоннинг еттинчи куни.

Бу ерда келтирилган ҳижрий 878-сана, мелодий 1474 йил 17 декабрига тўғри келади. У Истамбулдаги Абу Аййуб Ансорий мақбрасида дафн этилган.

Али Қушчининг илмий асарлари Улуғбек “Зиж”идек шўҳрат қозонмаган бўлса ҳам, унинг ижоди фан тарихида ниҳоятда муҳим ўрин тутати. У ўрта асрлардаги Мовароуннаҳрда ривож топган аниқ фанлар соҳасидаги буюк олимларнинг энг сўнгги намояндаси бўлиши билан бирга Усмонли турклардаги биринчи энг йирик ва кўзга кўринган олим бўлган. Ҳозирги замон турк тарихчиларининг эътироф этишича, Истамбулга Али Қушчи келгунига қадар “илми ҳайъатда у даража бир соҳиб вуқуфи мавжуд бўлмаган эди” Истамбулга Али Қушчи келиши билан бу мамлакатда қисқа муддат ичида астрономия фани соҳасидаги ишлар йўлга қўйилди ва пировард натижада Мирам Чалабий ва бошқа атоқли зотлар юзага келди.

Лекин у Истамбулда кам вақт бўлгани боис бу ерда йирик ишларни амалга оширишнинг имкони бўлмади. Лекин шу қисқа муддат ҳам ва умуман унинг Истамбулга келишининг ўзи ҳам нафақат Усмонли турк фани тарихида, балки дунё фанида муҳим бир воқеа бўлди. Чунки Усмонли турклар 1453 йили Истамбулни фатҳ этганидан сўнг бироз ўтмай бу шаҳар Шарқ ва Ғарб маданиятларининг учрашув жойи бўлиб қолди. Маълумки, ўша даврда Оврўпода Шарқ фани ва маданиятига қизиқиш жуда катта бўлиб, Оврўпо Шарқнинг илмий ютуқларини чанқоқлик билан ўзига сингдираётган эди. Истамбулга Италия, Германия, Австрия ва Голландиядан рассомлар, муҳандислар, ҳарбий мутахассислардан ташқари астрономия ва математика мутахассислари ҳам тўпланган эди. Хусусан, Германиядан ҳисобдон “қоссиетлар” келган эди. Биринчи бўлиб Самарқанд олимларининг ютуқларидан ана ўшалар баҳраманд бўлдилар. Шу тариқа Улуғбек ва унинг “Зиж”и ҳақидаги хабарлар мелодий XV аср охиридаёқ Оврўпога етди. Бунда эса Али Қушчининг хизмати каттадир.

Али Қушчининг қаламига мансуб асарлар қуйидагилардир:

1. “Рисола фи-л-ҳисоб” (“Ҳисоб ҳақида рисола”). Асар форс тилида 1425 йили Самарқандда ёзилган. У уч қисмдан иборат: ўнлик ҳисоблаш тизими, олтмишлик ҳисоблаш тизими ва ҳандаса.

Али Қушчининг бу рисоласи ўрта асрларда кенг тарқалган бўлиб, нафақат Мовароуннаҳр олимларининг, балки бутун Яқин ва Ўрта Шарқ олимларининг диққатини ўзига жалб қилган. Чунончи, ёзилганидан 150 йилча кейин Баҳоуддин Омулий (1547—1621) ўзининг “Хулосат ул-ҳисоб” номли асарини ёзганида ундан фойдаланган. Рисоланинг қўлёзмалари Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида, Тожикистон пойтахти Душанбе шаҳридаги Фирдавсий номли кутубхонада, Санкт-Петербургда, Русия академияси кутубхонасида, Машҳадда имом Ризо кутубхонасида, Истамбулдаги (Туркия) Айя Сўфия кутубхонасида ва Оксфорд (Англия) университети кутубхонасида сақланади.

2. “Рисолаи қусур” (“Қасрлар рисоласи”). Бу асар ҳам Самарқандда форс тилида 1426 йили ёзилган. Бу рисоланинг қиммати шундаки, унда Али Қушчи ўнлик қасрлар тушунчасини ва ўнлик қасрлар ёрдамида иррационал квадрат илдиз чиқариш усулини баён этади. Рисоланинг ягона нусхаси Санкт-Петербургдаги Шарқшунослик институтида сақланади.

3. “Рисола ал-фатҳия” (“Ғалаба рисоласи”). Асар турк султони Муҳаммад II нинг Ироқ султони Азим устидан ғалаба (фатҳ) қилгани муносабати билан 1473 йили Истамбулда ёзилган ва астрономияга бағишланган. Асарнинг қўлёзмалари Машҳадда имом Ризо кутубхонасида, Истамбулда Айя Сўфия кутубхонасида, Техрон университети кутубхонасида, Кембриж университети кутубхонасида, Британия музейида, Берлиндаги Германия давлат кутубхонасида, Деҳлидаги Ҳиндистон университети кутубхонасида ва Бомбей кутубхонасида сақланади.

4. “Рисола ал-Муҳаммадийа фи-л-ҳисоб” (“Ҳисоб ҳақида”). Асар арабий имлода ёзилган ҳисобга доир энг нодир асарлардан бўлиб, турк султони Муҳаммад II га бағишланган. Унда ўнлик ва олтмишлик ҳисоблаш тизимларидан арифметика, алгебра, геометрия ва тригонометрия масалалари кўрилади. Асарни муаллифнинг ўзи 1472 йили форсийга ағдарган. Рисоланинг муҳим тарафларидан бири шундаки, унда биринчи марта “мусбат” ва “манфий” иборалари ҳозирги биз қўллаётган маънода ишлатилади.

Рисоланинг икки қўлёзмаси Истамбулда Айя Сўфия кутубхонасида ва Лейден университети кутубхонасида сақланади.

5. “Рисола фи ҳалла аш-шақл ал-ҳилол” (“Ҳилолсимон шаклларни ўлчаш ҳақида рисола”). Арабий имлода ёзилган рисола, қўлёзмаси сақланмаган.

6. “Шарҳи Мифтоҳ ал-улуми Тафтазоний” (“Тафтазонийнинг “Мифтоҳ ал-улум”ининг шарҳи”). Форс тилида ёзилган рисола. Унга

машҳур Қозизода Румий шарҳ ёзган. Биргина қўлёзмаси Машҳадаги имом Ризо кутубхонасида сақланади.

7. “Рисола дар илми ҳайъат” (“Астрономия илми ҳақида рисола”). Асар “Рисола дар фалакиёт”, “Рисолайи форсийа дар ҳайъат” ва “Ҳайъати форсий” номлари билан ҳам маълум бўлиб, форс тилида битилган. Рисолада Самарқанд мактаби олимларининг астрономия соҳасида эришган ютуқларидан гувоҳлик берувчи қатор маълумотлар мавжуд. Али Қушчининг шогирдларидан бири Абулқодир ибн Ҳасан Рўёний (вофоти 1520) рисола ҳақида бундай дейди: “Мен астрономияга доир кўп асарларни ўргандим, Шамсиддин ал-Коший, Ҳусайншоҳ Самоний, Носири Шерозий ва Алишоҳ Хоразмийларнинг “зиж”ларини синчиклаб мутолаа қилдим. Лекин Али Қушчининг рисоласини ўқиганимдан сўнг астрономия соҳасидаги барча англамаган нарсаларим менга аён бўлди”.

Бу рисоланинг қўлёзмалари Ўзбекистон Республикаси ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида, Санкт-Петербургдаги оммавий кутубхонада, Париж миллий кутубхонасида, Машҳаддаги имом Ризо кутубхонасида, Оксфорд университети кутубхонасида, Британия музейида, Кембриж университети кутубхонасида, Берлинда Германия давлат кутубхонасида ва Истамбулда Айя Сўфия кутубхонасида сақланади.

8. “Шарҳи “Зиж Улуғбек” (“Улуғбек “Зиж”ига шарҳ”). Шарҳ ҳам “Зиж”нинг ўзи каби форс тилида ёзилган. Уни аввал Жамшид Коший ва Қозизода Румийлар бошлаган эди. Сўнг шарҳни Али Қушчи Истамбулда яқунлади. Бу шарҳнинг қўлёзмалари Техрон университети кутубхонасида, Лейден университети кутубхонасида, Париж Миллий кутубхонасида ҳамда Санкт-Петербург, Душанбе, Машҳад, Истамбул ва Англиядаги кутубхоналарда сақланади.

9. “Шарҳи рисолаи “Тухфаи шоҳия” (“Шоҳий тухфа” рисоласининг шарҳи). Машҳур математик ва астроном Қутбиддин Шерозийнинг (вафоти 1311) рисоласига шарҳ, форсий тилда ёзилган. Қўлёзмалари Айя Сўфия, Оксфорд университети ва бошқа кутубхоналарда сақланади.

10. “Шарҳи рисолаи “Суллам ас-само” (“Суллам ас-само” рисоласига шарҳ”). Бунда Али Қушчи ўзининг Самарқанддаги устодларидан бири бўлмиш Жамшид Кошийнинг “Суллам ас-само” номли астрономик рисоласига шарҳ берган. Қўлёзмалари Фарбий Оврўпо ва Туркия кутубхоналарида сақланади.

11. “Хитойнома”. Бу рисолани Али Қушчи 1438 йили Улуғбек томонидан Хитойга элчиликка юборилганидан қайтганидан сўнг форс тилида ёзган. У ўзининг шахсий кузатишларига кўра Хитойнинг иқлими, табиати, хитойликларнинг урф-одатларини баён этган. Ундан ташқари бу асарда математика, география билан бирга олам харитаси ҳам келтирилган.

12. “Рисолаи мантиқ” — 1430 йили Самарқандда, форс тилида ёзилган рисола. Ягона қўлёзмаси Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институтида сақланади.

13. “Шарҳи тажвиди Хожа” (“Хожа “Тажвиди”нинг шарҳи”). Асар машҳур астроном, математик ва файласуф Хожа Насириддин Тусийнинг (1201—1274) фалсафага доир “Тажвид” номли асарига шарҳдан иборат. Уни бўлажак олим 1417 йили Кермондалигида ёзган бўлиб, унинг қаламига мансуб илк асар эди.

Асарнинг қўлёзмалари Британия музейида, Машҳаддаги имом Ризо кутубхонасида, Истамбулда Айя Сўфия кутубхонасида, Теҳрон университети кутубхонасида, Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида ва Санкт-Петербургдаги оммавий кутубхонада сақланади.

14. “Рисола ал-Муфрадийа”. Араб тилидаги рисола, мантиққа бағишланган. Ягона қўлёзма нусхаси Лейден кутубхонасида сақланади.

15. “Маҳбуб ул-ҳамоийил фи кашфил масойил” (“Масалаларни ҳал қилишнинг маҳбуб бўлганлари ҳақида”). Рисола араб тилида ёзилган бўлиб, 20 бобдан иборат. Ҳар бир боб алоҳида фанга бағишланган. Биргина қўлёзмаси Теҳрон университети кутубхонасида сақланади.

16. “Рисола мутаъоллиқа би калимат ат-тавҳид” (“Тавҳид калимасига алоқадор рисола”). Араб тилида ёзилган илоҳиётга доир рисола. Қўлёзмалари Берлин, Рим ва бошқа шаҳарлардаги кутубхоналарда сақланади.

17. “Рисола татаъллақ би куийа” (“Умумиятга алоқадор рисола”) араб тилида ёзилган фалсафий асардир.

18. “Рисола ал-истиорот”. Араб тилида ёзилган мантиққа доир рисола. Икки қўлёзмасидан бири Лейден университети кутубхонасида, иккинчиси Санкт-Петербург оммавий кутубхонасида сақланади.

19. “Шарҳ ар-рисола ал-Азудийа” (“Ал-Азудийа” рисоласига шарҳ). “Ал-Азудийа” рисоласи аслида Иззиддин ибн Абдурахим ибн Аҳмад Ижий (вафоти 1335) томонидан араб тилида ёзилган бўлиб, уни Али Қушчи шарҳлаган. У тилшуносликка мансубдир. Қўлёзмалари Лейден университети кутубхонасида, Санкт-Петербург оммавий кутубхонасида, Париж Миллий кутубхонасида, ЎзРФА Шарқшунослик институтида, Истамбулда Айя Сўфия кутубхонасида ва Оксфорд университети кутубхонасида сақланади.

20. “Ал-унут ва заваҳир фи назмил жавоҳир” араб тилида ёзилган мантиқий рисола. Айя Сўфия ва Лейден кутубхонасида икки қўлёзмаси сақланади.

21. “Рисола ал-муҳас фит-тибб” (“Тиббиётга мансуб мўъжаз рисола”). Араб тилида. Биргина қўлёзмаси Айя Сўфия кутубхонасида сақланади.

22. “Шарҳ рисола ал-фиқҳ” (“Фикҳ ҳақидаги рисоланинг шарҳи”). Бу асар исломдаги тўрт мазҳабдан бири бўлмиш “Имоми Аъзам” мазҳабига асос солган машҳур имом Абу Ханифа Нуъмон ибн Собит томонидан ёзилган “Ал-фиқҳ” рисоласига шарҳдир. Асар араб тилида ёзилган ва ислом ҳуқуқшунослигига тааллуқдир. Қўлёзманинг биргина нусхаси Қозон университети кутубхонасида сақланади.

23. “Рисола фи ҳалл ал-мисол ал-ҳандаса” (“Геометрияга доир бир масаланинг ечилиши ҳақида рисола”). Араб тилида ёзилган бу асарда муаллиф айланага ўтказилган уринма ҳосил қилган бурчак ҳақида бир теоремани исботлайди.

Али Қушчининг бутун ҳаёти ва ижоди фан йўлида сарфланди. У ўз асарлари билан ва устози Улуғбек билан ҳамкорлиги туфайли ўз номини тарих саҳифаларига абадий киритди.

ЯЪҚУБ ЧАРХИЙ

(вафоти — 1447 йил)

XV асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳрда яшаган нақшбандия таълимотининг йирик вакилларида Хожа Аҳрори Валийнинг устози бўлмиш мавлоно Яъқуб Чархий Ғазна (Афғонистон) шаҳрига тобе қишлоқлардан бири ҳисобланган Чарҳда туғилганлиги учун Чархий тахаллусини олгандир. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, у ўз давридаги илмларни эгаллагач, кўнглида тасаввуфга нисбатан хоҳиш пайдо бўлиб, Бухорога келади ва Хожа Баҳовуддин Нақшбанд билан учрашади. Бу воқеаларнинг тафсилоти унинг “Рисолаи унсия” (“Дўстлик ҳақида рисола”) номли китобида баён қилинган.

Бир неча синовлардан сўнг, Хожа Баҳовуддин Нақшбанд Чархийни шогирдликка қабул қилиб, сўфийлик таълимоти билан таништиради ва уни ўзининг шогирди ва куёви Хожа Алоуддин Аторнинг тарбиясига топширади. Бухорода Яъқуб Чархий тасаввуф соҳасида тез орада маънавий камолот топади ва Чағониёнда фаолият кўрсата бошлайди.

Яъқуб Чархий Нақшбанд кўрсатмасига мувофиқ халқни ҳақ йўлига даъват қила бошлайди. Ўз асарлари ва етиштирган шогирдлари билан шуҳрати ҳар томонга тарқалади. У асосан Мовароуннаҳрда Улуғбек ва Хуросонда Шоҳрух даврларида фаолият кўрсатди. Кейинчалик Нақшбандия таълимотининг XV асрдаги энг йирик намояндаси бўлиб танилган Насириддин Убайдуллоҳ (Хожа Аҳрори Валий) Чархийнинг шон-шуҳратини эшитиб, у билан учрашишга ошиқади ва оқибат-натижада уни пир тутиб, унга шогирд тушади. Бу воқеанинг тафсилоти “Рашаҳот”да баён қилинган.

Чархий XV асрда Темурийлар давридаги тасаввуф, хусусан Нақшбандия таълимотининг йирик вакилларида бири сифатида ном

қозонади. Бу ҳақда турли манбаларда маълумотлар келтирилади. Машҳур Абдурахмон Жомий ўзининг “Нафоҳот ул-унс” китобида Яъқуб Чархий фаолиятини ва тасаввуфни тарғиб қилиш соҳасидаги хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтади ва Хожа Аҳрори Валий билан устоз-толиб муносабатларини тилга олади.

Мавлоно Яъқуб Чархий ўз устози Хожа Баҳовуддин Нақшбанднинг “мендан нимаики сенга етган бўлса бошқаларга етказ”, деган амрларига фармонбардор бўлиб, ҳозир бўлганларга хитоб (сўзлаш) орқали, ғойибдагиларга китоб орқали етказишга ҳаракат қилди.

Мавлоно Яъқуб Чархий Нақшбандия таълимоти, турли диний илмга оид бир қанча асарлар ёздики, бу ерда уларнинг рўйхатини келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир:

1. “Тафсири Чархий” (“Чархийнинг Куръонга қилган тафсири”).
2. “Рисолаи унсия” (“Дўстлик ҳақида рисола”).
3. “Ар-рисолат ул-абдолия” (“Абдоллар ҳақида рисола”).
4. “Рисола дар сийрати Мустафавия ва тариқаи мустақимия” (“Мустафонинг сийратлари ва тўғри йўллар ҳақида рисола”).
5. “Рисола дар илми фаройиз” (“Фарз нарсалар ҳақида рисола”).
6. “Рисола дар ақоид” (“Ақоид илми ҳақида рисола”).
7. “Рисола фи-л-ҳисоб ва-л-фаройиз” (“Ҳисоб ва мерос тақсими ҳақида рисола”).
8. “Мухтасар дар баёни силсилаи Нақшбандия” (“Нақшбандия сулуки ҳақида қисқача рисола”).
9. “Шарҳи асмоуллоҳ” (“Аллоҳ исмларининг шарҳи ҳақида рисола”).
10. “Шарҳи нуваду нуҳ ном” (“Аллоҳнинг тўқсон тўққиз исмининг шарҳи”).
11. “Фаройизи манзума” (“Назмий фарз нарсалар ҳақида”).

Чархийни кўпчилик фақат Куръони Каримга тафсир ёзган олим сифатидагина танийди. Ҳақиқатан унинг мақбараси пештоқига “тафсирчи олим” деб ёзиб қўйилган. Асарлари рўйхатидан кўриниб турганидек, Чархий Нақшбандия силсиласини баён қилувчи алоҳида рисола ҳам ёзган. Бундан ташқари у “Рисолаи унсия” (“Дўстлик ҳақида рисола”)ни ёздики, унда Хожа Баҳовуддин билан учрашгани, унинг таълим-тарбияси ва тариқат йўлида буюрган ишларини мукамал баён қилиб, ўз устозларининг номи ва шухратларини ёйишга хизмат қилди. Шунингдек, унинг қаламига мерос ҳақидаги рисола ҳам мансубдир. Чархий ҳижрий 851, мелодий 1447 йили вафот этган. У Мовароуннаҳр ва Хуросонда тасаввуфнинг ҳаётгий йўналишларидан бўлмиш Нақшбандия таълимотининг кенг ёйилиши ва бу билан умумий маданий юксалиш иши йўлида хизмат қилди ва бу йўлда ўз хиссасини қўшди.

ХОЖА МУҲАММАД ПОРСО

(1348—1420)

Тасаввуф илмининг Нақшбандия мактаби ислом оламига мутасаввуф шайхлар билан бир қаторда етук олимларни ҳам етиштириб берган эди. Ана шундай зотлардан бири Хожа Муҳаммад Порсо ал-Бухорийдир. Унинг исми-шарифидаги “ал-Бухорий” кўшимчасига асосланиб айтиш мумкинки, Порсо Бухорода туғилган. У мадрасаларда ўқиб, Куръон, ҳадис, калом каби турли диний илмларни чуқур ўрганиб, замонасининг забардаст кишиларидан бири бўлиб етишди ва Баҳовуддин Нақшбанддан сўнг Марказий Осиёда нақшбандия оқимининг энг йирик вакили ҳамда тарғиботчиси сифатида машҳур бўлди.

Абдураҳмон Жомий ўзининг “Нафоҳот ул-унс” номли асарида кўрсатишча, Муҳаммад Порсонинг тўлиқ исми Муҳаммад бин Маҳмуд ал-Ҳофиз ал-Бухорийдир. “Порсо” унинг лақаби бўлиб, бу лақабни унга Баҳовуддин Нақшбанд берган. “Рашаҳот” муаллифи бунинг тафсилотини қуйидагича баён қилади: “Муҳаммад Порсо кўчада мунтазир ҳолда турардилар. Ногоҳ ичкаридан Ҳазрати Хожа (Баҳовуддин)нинг канизаклари чиқиб қолди. Ҳазрати Хожа канизакдан: “Кўчада турган ким?”— деб сўрадилар. “Бир порсо (диндор) йигит турибди”, деди канизак. Ҳазрати Хожа ташқарига чиқиб, Хожа Муҳаммадни кўрдилар ва унга: “Сиз порсо экансиз”, дедилар. Шу кундан бошлаб эл орасида у “Порсо” лақаби билан машҳур бўлиб кетди. Хожа Муҳаммад Порсонинг Баҳовуддин Нақшбанд билан бўлган ўзаро муносабатлари шу даврда яшаган Муҳаммад Боқирнинг “Мақомоти Хожа Баҳовуддин Нақшбанд” номли асарида мукамал баён қилинган.

Хожа Муҳаммад Порсо “Тухфат уз-зоирин” китобида кўрсатилишича, Баҳовуддин Нақшбанднинг иккинчи халифаси эди. Баҳовуддин Нақшбанд ўзининг бу шогирдига катта умид билан қараган ва унинг тарбиясини ўз назоратига олган.

“Рашаҳот”да Хожа Муҳаммад Порсонинг қуйидаги ҳикояси келтирилади: “Ҳижоз йўлида Хожаи Бузrug (Баҳовуддин) касалга чалиндилар ва васиятлар қилдилар. Шу аснода дўстлар ҳузурида бу мажлисга юзланиб: “Хожагонлар хонадонининг халифаларидан бу заифга нимаики етган бўлса ва бу йўлда ниманики топган бўлса, бу омонатларнинг барини сенга топширдим. Бу омонатларнинг барини Ҳақ субҳонаҳу халқига етқиз”, дедилар. Ҳижоз сафаридан қайтганмизда эса дўстлар ҳузурида: “Бизда нимаики бўлса, сен ҳаммасини тўлиқ олдинг”, дедилар. Ҳаётларининг охирида эса: “Бизнинг вужудга келишимизнинг сабаби Муҳаммад (Порсо)нинг зуҳури эди”, дедилар”

Баҳовуддин Нақшбанд вафоти олдидан Хожа Муҳаммад Порсо ни ўз ўрнига тайин қилганлигини унинг яқинларидан бўлган Хожа

Али Домод қуйидагича тавсифлайди: “Ҳазрати Хожа Баҳовуддин охирги беморликлари пайтида ҳозирги муборак жасадлари ётган қабрни қовлашга буюрдилар. Қабрни қовлаб бўлиб, уларнинг ҳузурларига келдим. Ўзларидан сўнг иршод ишига кимни буюрар эканлар, деган фикр кўнглимдан ўтди. Улар тўсатдан менга ўгирилиб: “Ҳижоз йўлида айтган гапим гапдир, кимки бизни орзу қилса, Хожа Муҳаммад Порсога назар қилсин”, дедилар”.

Мазкур мисоллар Хожа Баҳовуддин Нақшбанднинг шогирдига нисбатан ҳурмат ва эътиқодининг далилидир.

Хожа Муҳаммад Порсо ўз устози каби мусулмонларнинг аҳволи ҳақида қайғуриб, подшоҳлар ишига ҳам аралашиб турган. “Рашаҳот”-да келтирилган бир ҳикоя аввалида Хожа Муҳаммад Порсодаги каромат қувватининг кучлилигида далолат қилинса, сўнг давр уламоларининг ҳамда подшоҳнинг илму фаннинг соф бўлиши борасида қайғурганликлари кўрсатилади.

“Рашаҳот” муаллифи Али Сафийнинг ёзишича, Хожа Муҳаммад Порсо кучли каромат соҳиби бўлса-да, бироқ буни иложи борича яширишга ҳаракат қилган. Аммо, қаттиқ зарурат туғилгандагина уни ошкор қилишга мажбур бўлган. Шундай воқеалардан бирининг тафсилоти қуйидагича:

“Ҳадисчи олимларнинг пешвоси шайх Шамсуддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Жазарий алайҳир раҳмат Мирзо Улуғбек замонида Самарқандга келган эдилар. Баъзи ғаразгўй кишилар: “Ҳазрати Хожа Муҳаммад Порсо Бухорода кўп ҳадисларни нақл қиладилар, уларнинг аснодлари тўғри ёки нотўғрилиги ҳеч кимга маълум эмас. Ҳазрати Шайх буни текшириб кўрсалар ёмон бўлмас эди”, дедилар.

Ҳазрати Шайх бу ишнинг пайига тушдилар. Мирзо Улуғбекни ҳам бунга кўндириб, Бухорога одам юбордилар ва Ҳазрати Хожа (Муҳаммад Порсо)ни Самарқандга келишларини илтимос қилдилар. Шундай қилиб, Шайх Самарқанднинг шайхулисломи бўлган Хожа Исомиддин ҳамда уламоларнинг энг улўғлари билан бирга катта мажлис ташкил қилдилар. Хожа Муҳаммад ҳам мажлисга етиб келдилар. Шайх ундан илтимос қилиб, асноди билан биргаликда бир ҳадис айтишни сўрадилар. Хожа Муҳаммад айтгач, Шайх: “Бу ҳадиснинг тўғрилигига шубҳа йўқ, бироқ унинг асноди бизга маълум эмас”, дедилар. Бу сўздан ҳасадчилар хурсанд бўлиб, бир-бирига кўз қисдилар. Хожа Муҳаммад эса бу ҳадиснинг иккинчи аснодини ҳам айтиб бердилар. Шайх яна ўзининг юқоридаги сўзини такрорлади. Хожа Муҳаммад қанча аснод айтса ҳам сўзи бу ерда мақбул бўлмаслигини фаҳмладилар. Сўнг бир лаҳза муроқабга берилдилар, бироз сукутдан кейин Шайхга қараб: “Сиз фалон ҳадис китобини тан оласизми ва ундаги аснодларни мўътабар дер ҳисоблайсизми?”— дедилар. Шайх: “Ҳа, у китоблардаги аснодларнинг ҳаммаси эътиборли ва ишончга лойиқдир. Ҳадис фанини таҳқиқ

этувчилардан ҳеч ким унга шубҳа қилмайди, агар сиз айтган аснодлар шу китобдан бўлса, у пайтда бизнинг ҳеч қандай эътирозимиз йўқ”, дедилар.

Ҳазрати Хожа (Муҳаммад Порсо) Хожа Исомиддинга қараб: “Сизнинг кутубхонангизда фалон тоқчада, фалон китобнинг тагида, фалон рангли ва фалон жилдли китоб бор, унда биз айтган аснод фалон варақдан сўнг, фалон саҳифада батафсил келтирилган, илтифот қилиб, ходимларингиздан бир кишини юборсангиз, уни тезда олиб келса”, дедилар.

Хожа Исомиддин, бу аснод ўша ерда борми-йўқми, деб иккила-ниб турарди. Мажлисдагилар эса ҳангу-манг бўлиб ўйга толган эдилар. Ҳазрати Хожанинг бу шахсий кутубхонада бўлмаганликлари ҳаммага маълум эди. Шундай қилиб, Хожа Исомиддин ўз яқинларидан бирини зудлик билан уйига юбориб, агар айтилган нарсалар у ерда бўлса, олиб келишни буюрди. У киши айтилган белгилар бўйича китоб ва аснодни топиб, мажлисга келтирди. Айтилган ҳадис ўша аснодлар билан ўша саҳифада ҳеч бир тафоввутсиз мавжуд эди. Бунни эшитган мажлис аҳлидан ҳайрат овозлари баланд кўтарилди. Шайх ва бошқа уламолар таажжуб ичида қолдилар. Айниқса, Хожа Исомиддиннинг ҳайрати бошқаларникидан зиёда эди, чунки бу аснодли китобнинг ўз уйида борлигидан беҳабар эди. Бу қиссани эшитган Мирзо Улуғбек Ҳазрати Хожани чақиртирганидан хикоятлат бўлди. Ҳазрати Хожадан юз берган бу каромат одамлар орасида уларга нисбатан ақидаларини мустаҳкамлади”

“Рашаҳот”да Хожа Муҳаммад Порсонинг ўша даврдаги сиёсий воқеаларга ҳам алоқадор бўлгани ҳақида маълумотлар келтирилган. Унинг фаолиятидан Амир Темурнинг фарзанди Муҳаммад Жаҳонгирнинг ўғли Халил Мирзо, шунингдек, Хуросон шоҳи Шохрух яхши хабардор бўлганлар. Порсо Шохрух билан турли масалалар бўйича ёзишмалар ҳам олиб борганлиги манбаларда қайд этилган.

Хожа Муҳаммад Порсо нафақат валиюллоҳ, балки ўз даврининг йирик олимларидан эдики, унинг Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида куйидаги асарлари сақланмоқда:

1. “Рисолаи қудсия” (“Хожа Баҳовуддиннинг қудсий калималари ҳақидаги рисола”).
2. “Аз анфози қудсияи машойихи тариқат” (“Тариқат машойихларининг қудсий калималаридан”).
3. “Эътиқодот” (“Эътиқод ҳақида рисола”).
4. “Таҳқиқот” (“Тасаввуф истилоҳлари ҳақида рисола”).
5. “Тафсири Куръон” (“Куръон тафсири”).
6. “Ал-ҳадис ул-арбаъуна” (“Қирқ ҳадис”).
7. “Рисола дар одоби мурид” (“Мурид одоблари ҳақида рисола”).
8. “Рисолаи кашфия” (“Кароматлар ҳақида рисола”).

9. “Рисолаи маҳбубия” (“Дўстлик ҳақида рисола”).

10. “Шарҳи “Фикҳи Кайдоний” (“Фикҳи Кайдоний” асарининг шарҳи”).

11. “Фасл ул-хитоб би-вусули-аҳбоб” (“Дўстлар висолига етишишда оқ ила қорани ажратувчи китоб”).

12. “Мухтасари таърихи Макка” (“Макка шаҳрининг қисқача таърихи”).

13. “Фусули ситта” (“Олти фасл”).

14. “Мактуби Хожа Муҳаммад Порсо ва Мавлоно Зайнулдин” (“Хожа Муҳаммад Порсонинг Мавлоно Зайнулдинга мактуби”).

15. “Мақомоти Хожа Алоуддин Аттор” (“Алоуддин Аттор мақомоти”).

16. “Мақомати Хожа Баҳовуддин Нақшбанд” (“Хожа Баҳовуддин Нақшбанд мақомати”).

17. “Муқаддима ли-жомиъ ул-калим” (“Жомиъ ул-калим” китобига муқаддима”).

18. “Ҳафтоду ду фирқа” (“Етмиш икки фирқа”).

Институтда Хожа Муҳаммад Порсонинг қўли теккан ва ўз муҳрини босган бошқа бир муаллифнинг асари ҳам сақланмоқдаки, буларнинг барчаси унинг етук олим бўлиши билан бирга, ўзининг шахсий кутубхонасига ҳам эга эканлигини кўрсатади.

Хожа Муҳаммад Порсо икки марта ҳаж сафарини адо этган. Дастлаб Баҳовуддин Нақшбанд билан, кейин 1419 йили Бухородан Термиз, Балх ва Ҳирот орқали Нишопурга, ундан эса Мадинага кириб боради. Ҳаж зиёратини амалга оширгач, касалга чалиниб, 72 ёшида вафот этади. Амир ул-мўъминин Аббос мақбараси ёнига дафн этилади. Шайх Зайнулдин ал-Хавофий Мисрдан тарошланган оқ тош келтириб, унинг қабрига қўяди.

Муҳаммад Порсонинг “Рисолаи қудсия” асари Хожа Баҳовуддин Нақшбанднинг қудсий калималарини шарҳлашга бағишланган. Бу калималар Баҳовуддин Нақшбанднинг ўз оғзидан эшитилган бўлиб, Муҳаммад Порсо уларни жамлаб юрган. Бу ҳақда унинг ўзи шундай дейди: “Бу сўзлар (уларнинг) муборак оғизларидан чиққан сўзлардан бир томчисигина бўлиб, бу заиф банда... бу қудсий калималардан баъзиларини садоқат ва иродат юзасидан табарруқона ва иршод сифатида қаламга олиб юарди” Муҳаммад Порсо ўзининг бу асарида улуғвор устозининг қудсий калималарини келтирибгина қолмай, уларни шарҳлаб ҳам беради. Асар Баҳовуддин Нақшбанд ҳаёти, унинг хизматлари ва маънавий оламини очиб бериш ҳамда Нақшбандия сулукининг асослари ҳақида чуқур маълумотларни ўз ичига олиши билан ниҳоятда қимматлидир.

Порсонинг шариат ва тариқат масалаларига бағишланган ва унга катта шухрат келтирган асари “Фасл ул-хитоб би-вусули-л-аҳбоб” (“Дўстлар висолига етишда оқ ила қорани ажратувчи китоб”) номли асаридир. Катта ҳажмга эга бўлган бу китоб ислом уламолари

орасида қўлланма сифатида фойдаланилган. Асар бир неча марта чоп этилган.

Ўтмишда шариат, тариқат ва фирқалар тўғрисида қандайдир баҳс туғилиб қолса, албатта “Фасл ул-хитоб”га мурожаат қилиб, Порсонинг фикрини ҳужжат сифатида кўрганлар ва унга суянганлар. Мазкур асарнинг мундарижаси билан танишиб чизишнинг ўзи асарда муҳим масалалар кенг ёритилганлигидан гувоҳ беради. Асар 494 та масалага бағишланган бўлиб, бу масалаларнинг ҳаммаси исломда баҳсли ҳисобланган ва Порсо бу масалаларни турли асарларга суянган ҳолда ечиб берган.

Умуман олганда, Хожа Муҳаммад Порсо Марказий Осиё халқлари маънавиятида, ислом ва тасаввуф тарихида чуқур из қолдирган алломадир.

ХОЖА АҲРОР

(1404—1490)

Ҳазрат Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор — Марказий Осиё халқларининг XV аср иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий, маданий ва тафаккур ривожига муҳим ўрин тутган. Нақшбандия тариқатининг назарий, амалий жиҳатларини бойитиб, бу таълимотнинг машҳур бўлишига ҳисса қўшган тарихий шахсдир. У ҳижрий 806 йил рамазон ойида (1404 йил, март) Шош — Тошкент вилояти музофотларидан Боғистонда дунёга келган. Отаси Хожа Маҳмуд ва бувалари маърифатли кишилардан бўлиб, деҳқончилик ва тижорат билан шуғулланган. Она тарафидан Хожа Аҳрор машҳур Шайх Хованди Тахурга бориб уланади.

Хожа Аҳрор бошланғич маълумотни Тошкент мадрасаларида олиб, ёшлик чоғлариданоқ муқаддас жойларни зиёрат қилишга мойиллик кўрсатади ва 23—24 ёшларда тоғаси, замонасининг билимдон кишиларидан бўлган Хожа Иброҳим уни Самарқандда ўқитишни мақсад қилиб қўяди. Хожа Аҳрор кўпроқ тасаввуф илмига қизиқади. Шу мақсадда Ҳиротга келиб, 1428—1431 йиллар орасида Шайх Баҳовуддин Умар, Шайх Зайниддин Хавофий каби таниқли мугасаввуф билимдонлари суҳбатида бўлади. Сўнг Чағониёнинг Хулғату мавзеида истиқомат қилувчи Хожа Баҳовуддин Нақшбанднинг шогирди бўлган Яъқуб Чархий (вофоти 1447)га қўл бериб, ундан Нақшбандия тариқати асосларини ўрганади. 1431—1432 йиллар орасида Хожа Аҳрор Тошкентга қайтиб, Нақшбандия тариқатининг йирик арбоби Баҳовуддин Нақшбанд таълимотининг давомчиси сифатида танилиб, айнаи вақтда деҳқончилик ва тижорат ишлари билан машғул бўлади.

Манбаларда кўрсатилишича, Хожа Аҳрорнинг ҳўжалик фаолияти тез орада жуда кенг ривож топади. Чунончи, “Рашаҳот” асари

муаллифи Фахриддин Али Хожа Аҳрор ерлари Тошкент вилоятидан то Амударё соҳилларигача бўлган ҳудудда 1300 дан ортиқ экинзорларни ташкил этганини эслатади. Шуниси эътиборга сазоворки, тадқиқот ишларида аниқланишича, майда мулкчилар солиқлардан қутулмоқ учун ўз ерларини Хожа Аҳрор ихтиёрига ўтказишган. Хожа Аҳрорнинг ҳукмдорлар олдидаги нуфузи шариатда белгилангандан (ушр, мол, закот) ташқари фавқулодда солиқларни меҳнаткашлар гарданига юклашдан уларни ҳимоя этган. Хожа Аҳрор ерларининг кўпайиб боришига бу омил ҳам бир сабаб бўлган, холос. Деҳқончилик, чорвачилиқдан ташқари Хожа Аҳрорнинг шаҳарларда ҳам ҳунармандчилик расталари, устахоналари бўлган ва булардан ҳам катта даромад келиб турган.

Савдо-соғиқ масалаларида Хожа Аҳрор нафақат Мовароуннаҳр ҳудудида, балки Хуросон, Ҳиндистонга ҳам молларни юбориб, савдо қилган. Шунини ҳам айтиб ўтмоқ лозимдирки, Хожа Аҳрор ўз хўжалик фаолиятидан олган даромаднинг кўпгина қисмини аҳоли бошига тушган оғир солиқларни тўлаш, диний ва маданий қурилишларни амалга ошириш каби ишларга сарфлаган. Чунончи, Умаршайх Мирзо Тошкент аҳолисидан 250 000 динор ҳажмида солиқ талаб қилганида Хожа Аҳрор бу маблағнинг ҳаммасини ўзи тўлаб, яна 70 000 динорни ҳам солиқ йиғувчиларга топширган. Шунингдек, Хожа Аҳрор томонидан Самарқандда, Тошкентда ва Кобулда ҳам мадрасалар қурдирилганлиги манбалардан маълум.

Нақшбандия тариқатининг асосий ғояси: меҳнат билан машғул бўлиш ва айни вақтда дил Аллоҳ билан бўлмоғи лозимлиги Хожа Аҳрор томонидан эътироф этилгани ва амалда қўлланилгани унинг ўз сўзидан равшандир. “Ҳазрат Абдулҳолиқ Фиждувоний буюрмишларки,— дейди у Али Сафийнинг “Рашаҳот” асарида келтирилишича,— халқнинг оғирини енгил қилмоқ даркор, аммо бунга ҳалол касб билангина эришилади. “Қўл иш билан, дил ёр (Аллоҳ) билан” шиори Хожагон тариқатида муқаррардир”

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг мамлакат сиёсий ҳаётида фаол иштироки 1451—1452 йилларга оиддир. 1447 йили Темурийлар давлати бош ҳукмдори Шохрухнинг, 1449 йили эса Мовароуннаҳр ҳукмдори Мирзо Улуғбекнинг вафотидан сўнг бир неча йил Темурий шаҳзодалар орасида тахт учун кураш боради. 1451 йили шаҳзодалардан бири Абу Саъид Мирзо Тошкентда бўлиб, Хожа Аҳрорни ўзига маънавий мададкор деб танийди ва шу йили Мирзо Абдулло билан бўлган жангда қўли баланд келиб Самарқандни эгаллайди ҳамда Хожа Аҳрорни Тошкентдан Самарқандга кўчириб келади. Хожанинг Самарқандда муқим туриши ана шу 1451 йилдан бошланади. Унинг мамлакатдаги сиёсий жараёнларда иштироки 1454 йилга оид бўлиб, шу йили Хуросон ҳокими Абулқосим Бобур Самарқандни қамал қилганида Хожа Аҳрор шаҳар ҳимоячиларига бош бўлиб, душманни сулҳ тузишга мажбур эта-

ди. Шу билан Хожа Аҳрорнинг шаҳзодалар орасидаги низоларни сулҳ билан якунлаб, мамлакатда осойишталик ўрнатишга қаратилган сиёсий фаолияти умр бўйи давом этади. Унинг 1458 йили Шохрухияда ўзаро қонли тўқнашувга тайёр уч ҳукмдор: Султон Абу Саъид (1451—1469)нинг ўғиллари Султон Аҳмад Мирзо, Умаршайх Мирзо ва Юнусхон (1462—1487)нинг ўғли Султон Маҳмудлар орасидаги низони сулҳ билан бартараф қилганлиги манбаларда кўп талқин этилган.

Хожа Аҳрор Валий 1490 йилда вафот этган ва Самарқандда дафн этилган.

Хожа Аҳрор қаламига мансуб уч рисола бизгача етиб келган. Улардан бири — “Фақарот ул-орифин” (“Орифлар сўзларидан парчалар”) номи билан машҳур бўлиб, унда Хожа Аҳрорнинг ва баъзи бошқа тасаввуф намояндаларининг тариқатга оид фикрларидан намуналар келтирилган. “Волидия” деб номланган иккинчи рисола-сини Хожа Аҳрор ўз отаси илтимосига кўра ёзган. Унда тариқат йўлига кирган кишининг ахлоқ-одоби, фақр ва фано тушунчалари ҳақида сўз боради. Бу рисола ўз даврида машҳур бўлиб, Жомий ва Алишер Навоийлар у билан яқиндан танишганлар. Заҳириддин Муҳаммад Бобур эса уни форсийдан ўзбек тилига шеърый таржима қилган. Учинчи рисола “Ҳавроийя” деб аталиб, машҳур мутасаввуф шоир Абу Саъид Абулхайрнинг (XI аср) ушбу “Ҳавро” (“Хурлар” ёки “Фаришталар”) сўзи билан бошланувчи бир рубойисини шарҳлашга бағишланган.

Булардан ташқари Хожа Аҳрор томонидан ўз замондошларига ёзилган анчагина руқъа — номлари ҳам бизгача етиб келганки, уларни ҳам мазкур асарлар сирасига киритиш жоиз, чунки уларда муаллифнинг ўз даври маънавий, ижтимоий ва сиёсий ҳаётида тутган ўрни акс этади. Хатлар турли тўплам ва маноқиблар саҳифалари орқали бизгача етиб келган. Улардан энг муҳими “Мажмуайи муросалот” деб номланган XV аср дастхатлар тўплами таркибидаги руқъалардир. Тўплам Алишер Навоий буйруғи билан тузилган ва шунинг учун “Навоий альбоми” деб ҳам аталади (ЎзР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, рақам 2178). Унда Хожа Аҳрорнинг 128 дона руқъалари мавжуд. Улар Самарқанддан Ҳиротга — Ҳусайн Бойқарога ва аксари, Алишер Навоийга ёзилган. Бу ҳақда “Насоим ул-муҳаббат” асаридаги Навоийнинг ўз сўзлари тасдиқлайди: “...Аларнинг бу ҳақир ила илтифотлари кўп бор учун ваҳий осор руқъалари билан мушарраф қилиб, ишларга маъмур қилур эрдилар, ул руқъаларни мураққа ясаб, жазвал ва такаллуфот била асрармен” Мазмун жиҳатдан руқъаларни уч туркумга бўлиб шарҳлаш мумкин: Биринчиси — бу Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳукмронлик қилган Темурий ҳукмдорлар, чунончи, Бадахшон ҳокими Султон Маҳмуд (1459—1494), Мовароуннаҳр ҳокими Султон Аҳмад (1468—

1493) ҳамда Султон Хусайн Бойқаролар орасидаги сиёсий, ҳудудий муносабатларга доир хатлар. Уларда Хожа Аҳрор Темурий шаҳзодалар олдига ўзаро низоларни тинчлик йўли билан ҳал этиш, урушлар туфайли аҳолининг жону молига зарар етказмаслик каби талабларни қўяди ва буни амалга оширишни Навоийдан илтимос қилади.

Иккинчи тур хатларда эса Хожа Аҳрор шариат қонун-қоидаларини мустаҳкамлаш ва бу орқали мамлакатда адолат ўрнатиш, мусулмонлар, яъни оддий раиятларга жабру зулм ўтказишдан золимлар қўлини кўтоҳ қилиш каби фикрларни ифодалайди, баъзан эса адолатсизликка учраган бирор жабрдийданинг аниқ номини айтиб, ёрдам кўрсатишни сўрайди.

Учинчи туркум хатларга келсак, улар Хожа Аҳрор ва унинг яқин муридларининг Хуросон ҳудудида олиб берган хусусий хўжалик ҳамда савдо-сотик ишларига ва шулар билан боғлиқ солиқ-йиғинлар масаласига оиддир. Бу хатларда Хожа Аҳрор ўз даврининг йирик ер-сув, мол-мулк эгаси сифатида гавдаланади, ўзининг ва яқин кишиларининг манфаатлари Хуросонда ҳам ҳимоя қилинишига интилади. Аммо, айтиб ўтиш лозимки, бу турдаги хатлар орасида ҳам баъзан оддий адолатталаб кишилар ҳуқуқини ҳимоя қилишга қаратилган илтимослар учраб туради.

Маълумки, XV аср Темурийлар давлатида — Мовароуннаҳр ва Хуросонда иқтисодий, маданий, илм-фан соҳаларида юксалиш даври бўлган. Шу билан бирга Темурийлар давлатининг инқирози ҳам ана шу асрга тўғри келиб, ўзаро тахт учун курашлар натижасида оддий халқ аҳволи оғирлаша борган. Шариат томонидан белгиланган ушр, мол ва закотлардан ташқари ҳар хил вақтларда турли муносабатлар билан олинадиган олиқ-солиқлар сони 30 га яқин ададни ташкил этар эди. Улардан баъзилари (тамғо, ёрғу) мўғуллар ҳукмронлиги даврида жорий этилган бўлиб, баъзи вақтларда ҳали ҳам қўлланиб келарди. Ана шундай бир шароитда Хожа Аҳрор мусулмонлар бошидан жабр-зулмни даф этмоқ учун дин ва шариатни дастур қилган ҳолда султонларга мурожаат қилмоқ лозимлигини Нақшбандия тариқатининг вазибаларидан деб ўқтиради. Хожа Аҳрор сарой хизматидан воз кечмоқчи бўлган Алишер Навоийга хат ёзиб, айтади: “...Эшитишимча, онҳазрат, яъни султонга мулозамат қилишдан гоҳо малолат чекар экансиз. Илтимос шуки, мусулмонларга мадад етказмоқ ва бирор фақирнинг дили мушкулликдан халос топиб, шод бўлмоғи учун хотири шарифингизни сарой хизматидан узманг... Бирор киши ҳам мусулмонлар ғамини ейишни ўйламай қўйган бу вақтда уларга ғамхўрлик қилиш — энг хайрли ишдир!..”

Собиқ советлар даврида Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ҳақида бир қанча тадқиқотлар ёзилиб, унинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётдаги фаолияти ёритилган бўлса-да, ҳукмрон мафкура нуқтаи назари-

дан салбий баҳоланарди. Кейинги тадқиқотларда (А. Н. Болдирев), айниқса, Марказий Осиё республикалари истиқлолга эришгандан сўнг (Б. Валихўжаев, А. Муҳаммадхўжаев ва бошқалар) Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор шахсияти ва фаолиятига янгича, ҳар тарафлама ёндошиб, унинг жамият тараққиётида тутган ўрни ҳаққоний равишда ёритилмоқда.

САККОКИЙ

(XIV аср охири — XV аср ўртаси)

Ўзбек мумтоз адабиётида ёрқин из қолдирган, бетакрор ғазаллар ва қасидалар яратган етук истеъдод эгаси, лирик шоирлардан бири Саккокийдир.

Саккокийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида бизгача жуда кам маълумот етиб келган. Унинг таржимаи ҳоли тўғрисида ўзининг дево-ни ва Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” ва “Хутбаи давовин” асарларидан баъзи бир маълумотларни билиб олишимиз мумкин. Бундан ташқари, шоир Яқинийнинг “Ўқ ва ёй” асарида Саккокий турк (ўзбек) шоирларининг мужтаҳили (ғайратлиси) деб таърифланиши, унинг ўз замонасининг забардаст шоирларидан бири эканлигини билдиради. Саккокий мовароуннаҳрлик бўлиб, у Темурийлар салтанатининг пойтахти Самарқандда умргузаронлик қилиб ижод этган.

Саккокий — шоирнинг таҳаллуси бўлиб, унинг асл номи маълум эмас. “Саккок” (пичоқчи) сўзидан, шоир ҳунарманд оилада туғилган деган фикрни тахмин қилиш мумкин. Саккокий XIV асрнинг иккинчи ярмида ёки XIV асрнинг охириги чорагида туғилганини эса ҳижрий 810 (1407—08) йилда Амир Темурнинг набираси Халил Султонга бағишлаган қасидасидаги:

Тарихқа саккиз юз доғи ўн эрдию қадр ахпоми,

Бир ой туғулди дунёда ким мамалакатда хон эрур.—

мисрасидан тахминан билиб олиш мумкин. Чунки шоир бу қасида-сини анча ижодий тажрибага эга бўлгандан кейин, тахминан 30 ёшларида ёзган бўлиши керак.

Саккокий ижодининг гуллаган даври Улуғбек ҳукмронлик қилган даврларга (1409—1449) тўғри келади. Тарихдан маълумки, буюк мунажжим ва етук давлат арбоби Мирзо Улуғбек маърифатпарвар подшоҳ бўлиш билан бирга илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлининг ҳомийси ҳам эди. Ана шу фикрдан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, Саккокий Улуғбекдан паноҳ топган алломалар сирасига кириб, унинг ижодий фаолияти одил подшоҳ билан боғлиқдир. Саккокий ўз ҳомийсига атаб қасида битади ва унда Улуғбекни кўк-

ларга кўтариб мақтайди ва унинг душманларига қарши ўз сўзлари билан зарба беради. Шоир Улуғбекка баҳо берар экан, шундай маърифатпарвар подшоҳ билан замондош бўлганидан фахр ҳиссини туйди ва:

Фалак йиллар керак сайр этсаю келгирса илқига,
Менингдек шоири турку сенингдек шоҳи донони,—

деган мисраларни дарж этади.

Саккокий ўз девонида Мирзо Улуғбек, Халил Султондан ташқари, Хожа Муҳаммад Порсога, Арслонхожа тархонга ҳам қасидалар битган. Бу қасидалардан ташқари девонга бир қатор лирик ғазаллар ҳам киритилганки, бу ғазалларнинг кўпчилиги бизгача етиб келмаган. Саккокийнинг ўзи тузган девоннинг бир неча кўлзма нусхалари маълум бўлсада, бу нусхаларнинг бирортаси ҳам тўла ва мукамал нусха эмас. Жумладан, Лондонда, Британия музейида девоннинг тахминан XVI аср ўрталарида кўчирилган бир нусхаси ва Тошкентда, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 1937 йилда Шоислом исмли котиб томонидан қайсидир манбадан кўчирилган нусхаси сақланади.

Саккокий XV аср ўрталарида вафот этганлигини Навоийнинг Самарқандда бўлган йилларида (1465—1469) Саккокий мухлислари билан учрашгани ва суҳбатлашгани билан изоҳлаш мумкин. Нимагаки, Саккокий бу даврда ҳаёт бўлмаган, агар ҳаёт бўлганида Навоий унинг ўзи билан учрашган бўларди.

Саккокийнинг қасидачилик борасидаги маҳоратини назарга тутадиган бўлсак, шак-шубҳасиз, уни ўзбек қасидачилигининг асосчиси десак янглишмаган бўламиз. У улуғ шоир Лутфий билан беллаша оладиган шоир даражасида бўлган. Бу ҳақда Алишер Навоий “Хутбай давовин” асарида шундай жумлаларни келтиради: “Уйғур иборати фусахосиндин ва туркий алфозининг булагосиндин Мавлоно Саккокий ҳам Лутфийларким, бирининг ширин абётининг иштиҳори Туркистонда бағоят ва бирининг латиф ғазалиётининг интишори Ироқ ва Хуросонда бениҳоятдур ва девонлари мавжуд бўлғай” Бундан кўринадики, Саккокий Туркистон, яъни Мовароуннаҳрда ўз ижоди билан жуда катта обрўга эга бўлганки, унинг гўзал қасидалари, севгини васф этувчи бетакрор ғазаллари Самарқанд илм аҳлининг кўнглидан мустаҳкам жой олган.

Саккокий лирикасининг асосий тематикаси кўпгина шоирларникидек асосан севги-муҳаббатни шарафлашдан иборат. У инсонни инсонга бўлган муҳаббатини куйларкан, севгини ҳаётга, унинг завқ-шавқи, табиат манзараси ва инсоний эзгу хислатларга бўлган меҳр-муҳаббат билан узвий ҳолатда тараннум этади. У ўз шеърла-

рининг маъно ва шаклига катта эътибор берган. Саккокий ўз ғазалларида замондошлари каби ажойиб сўз ўйинларидан усталик билан фойдаланади. Тасвирланаётган маъшуқанинг ғамзасини таърифлар экан:

Қочонким ғамзаси кўзлаб ўқин кирпичи кезлоса,
Қора қошларидан пайдо бўлур ушшоқнинг ёси,—

дейди.

Саккокий ғазалларида келтирилган кўпгина бадиий тасвирлар ва ўхшатмаларни Алишер Навоий, Бобур ва бошқа шоирларнинг ғазалларида ҳам учратиш мумкин.

Саккокий фақат лирик шеърлар ёзиш билан чекланиб қолмай, юқорида айтганимиздек, гўзал қасидалар ёзди ва бу қасидалар у яшаган ва ижод этган даврдаги ижтимоий ҳаёт билан чамбарчас боғланиб кетган.

Саккокий Улуғбекка атаб ёзган қасидасидаги яна бир мисрага эътиборни қаратсак, фойдадан холи бўлмас:

“Раият қўй эрур, Султон анга чўпон ё бўри,
Бўри ўлгаю қўй тингай, чу Мусотек шубон келди”,

— деб ёзади.

Бу билан Саккокий ўша даврдаги ҳукмдорлар ҳақида фикр юри-тади ва адолатли ҳукмдорларни чўпонга, адолатсиз ҳукмдорларни бўрига ўхшатади.

Улуғбек давлат тепасига келиши воқеасини шоир қуйидагича ифодалайди:

Жаҳондин кетти ташвишу мабодойи амон келди,
Халойиқ айш этинг бу кун, сурури жовидон келди.
Тан эрди бу улус барча, анингтек жони бор ё йўқ,
Биҳамдиллоҳ, ўгон фазли била ул танга жон келди.

Улуғбекка бағишлаб ёзилган қасидада халқ, улус, раият, омонлик, сурур, адолат сўзлари кўп учрайди. Бундан кўриниб турибдики, замонасининг илғор фикрли кишиси сифатида буюк шоир Саккокий халқ аҳволини ўйлаган ҳолда, Улуғбекдек маърифатли ҳукмдорни давлат тепасига келиши халқ учун яхши иш бўлганлигидан мамнун эканлигини изҳор этган.

Шундай қилиб, ҳазрат Алишер Навоий айтганларидек, Мавлоно Саккокий ажойиб лирик шеърлар ва бетакрор қасидалар ижод этган ҳамда ўзбек мумтоз адабиётининг равнақ топиб, гуллаб-яшнашига маълум ҳисса қўшган буюк шоирлардан бири сифатида тарихда муҳрланди.

ЛУТФИЙ

(1366—1465)

Мавлоно Лутфий XIV — XV асрлардаги ўзбек мумтоз адабиётининг атоқли намояндаси бўлиб, ўзининг ўзбек ва форс-тожик тилларидаги асарлари билан Шарқда катта шухрат қозонган сўз санъаткоридир. Шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида замондошлари Давлатшоҳ Самарқандий, Шамсиддин Сомий, Хондамир, Абдулла Қобулий каби тазкиранависларнинг асарларида муҳим қайд ва мулоҳазалар учрайди. Хусусан, Лутфийни яқиндан билган, у билан устоз ва шогирдлик рутбаси билан боғланган Алишер Навоий асарларида келтирилган маълумотлар фоят қимматлидир.

Шарқ адабиёти тарихида Лутфий таҳаллуси билан асарлар яратган ижодкорлар кўпгина бўлиб, “Қомус ул-аълам” асарида улардан айримлари санаб ўтилган. Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомий билан яқин мулоқотда бўлиб, ўзининг асарлари билан Хуросон ва Мовароуннаҳр адабий муҳитида чуқур из қолдирилган Мавлоно Лутфий “Малик ал-калом”, яъни “Сўз подшоси” (Алишер Навоий) унвони билан шухрат қозонди.

Лутфуллоҳ Лутфий Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” асарида гувоҳли беришича, 99 йил умр кўрган. Шоирнинг замонига оид манбалардаги маълумотлар асосида унинг таваллуд санаси 1366 йил деб кўрсатилган. Лутфий бошланғич таҳсилдан кейин мадрасаларда ўз даврининг дунёвий ва шариат билимларини чуқур ўрганади. Сўнгра эса тасаввуф бобида малака ҳосил қилишга киришади. Бу ҳақда Алишер Навоий қуйидагиларни қайд этади: “Мавлоно йигитлигида улуми зоҳирийни такмил қилгондин сўнгра Мавлоно Шаҳобиддин Хиёбоний қошида сўфия тариқатида ҳам сулук қилгондур” Шаҳобиддин Хиёбоний ўз даврининг кўзга кўринган мутасаввуф шайхларидан бўлиб, унинг “Қуръони Карим”га ёзган шарҳлари ҳам мавжуд эди. Лутфий ана шу алломадан тасаввуф таълимини олиб, кенг ва чуқур билим соҳиби бўлиб етишди. Лутфий асарларидан шу нарса маълум бўладики, у Абу Али ибн Синонинг “Қонун” ва “Аш-Шифо” асарларини чуқур ўзлаштирилган.

Лутфийнинг ёшлик йиллариданоқ адабиётга бўлган катта қизиқиши алоҳида кўзга ташланиб турар эди. Бўлажак шоир ўзигача бўлган туркий тилдаги адабиёт билан бир қаторда форс ва араб адабиётларини ҳам кунт билан ўрганади. Унинг Ҳофиз, Камол Хўжаандий ва Насимий меросларига рағбати айниқса катта эди. Амир Темур давридан бошлаб Хуросон ва Мовароуннаҳрда рўй берган сиёсий марказлашув самараси ўлароқ шаклланган адабий муҳит Лутфийни ҳам ўз майдонига тортиди. Унинг ғазаллари оғизга тушиб, мушоира кечаларида ўқиладиган, адабий суҳбатларнинг эса мавзуга айланди. Оддийгина ҳаёт тарзига ўрганган, дарвишларга хос хокисорлик билан мўътабарлик касб этган бу шоирнинг шеърлари

чуқур фикрларни содда сўзлар ёрдамида юқори бадиий бўёқларда ифодалай олиши билан ажралиб турар ва шеърлари шу жиҳати билан Навоий ва Жомий каби адабиёт ҳомийларининг диққат-эътиборини қозонган эди.

Мавлоно Лутфийдан бизгача салмоқлигина адабий мерос етиб келган бўлиб, унинг катта лирик асарлар ташкил қилади. Лутфийнинг лирикадаги серқирра ижоди ҳақида Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” асарида қуйидагиларни ёзади: “Мавлоно Лутфий ўз замонасининг “Маликул-калом”и эрди. Туркий ва форсийда беназир эрди, аммо туркийда шуҳрати кўпроқ эрди ва туркча девони машҳур” Шоирнинг форсий тилдаги асарларини тўплаб девон тузгани бизга маълум бўлмаса-да, унинг бу тилда ҳам катта маҳорат билан ижод қилинганлигини замондошлари муносиб баҳолаган эдилар.

Лутфийнинг адабий мероси орасида дostonлар алоҳида ўрин эгаллайди. Шулардан бири 1411 йилга яратилган “Гул ва Наврўз” дostonидир.

Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис”да Лутфийнинг бизгача етиб келмаган “Зафарнома” деб номланган дostonи тўғрисида шoҳидлик беради ва ёзади: “Мавлононинг “Зафарнома” таржимасида ўн минг байтдан ортиқроқ маснавийси бор. Баёзға ёзмоғони учун шуҳрат тутмади” Лутфий ижодининг тадқиқотчилари юқорида қаламга олинаётган “Зафарнома” таржимасининг манбаи Шарафиддин Али Яздийнинг форс тилида яратилган Амир Темур ҳаётига оид “Зафарнома” асари эканлигини қайд этадилар. Шундай экан, Лутфий ўз даврида авлодлар учун гоят аҳамиятли бўлган бир мавзуга қўл урган ва Али Яздийнинг тарих ва хотира услубида ёзилган асарининг туркий тилдаги поэтик намунасини яратган. Профессор Е. Э. Бертельс, шоир бу маснавийни Фирдавсийнинг “Шoҳнома”-си услубидаги қаҳрамонлик асари сифатида режалаштирган бўлиши керак деб айтади. Лекин қандайдир сабабларга кўра шоир уни оққа кўчирмаган. Навоий ҳам уни “оққа кўчирмагани (“баёзға ёзмоғони учун”) учун шуҳрат тутмади” деб айтади.

Шарқ маданияти тарихига оид манбаларда Лутфийнинг ахлоқ-одоб мавзуида “Машқун ул-ҳақойиқ” номи билан ҳам асар яратганлигини эсланади. Хўтанлик Мулла Исматулланинг “Тарихи мусиқиюн” асарида Лутфийнинг мусиқа тарихи билан ҳам шуғулланганлиги, куйлар басталаганлиги қайд этилади. Қарийб юз йил умр кўрган даҳо шоирнинг ижод қамрови ҳам ранг-баранг бўлганлиги, хусусан, бадиий адабиёт соҳасида кўп ишларга улгурганлиги шубҳасиздир.

Лутфийнинг она тилидаги лирик асарларидан иборат девони ўз давридаёқ Хуросон ва Мовароуннаҳрдан ташқари туркий тилда сўзлашувчи кўпгина ўлкаларга ҳам кириб борган эди. Кейин бу ҳудуд янада кенгайиб борди. Шоир девонининг Республикамиздан ташқ-

ари кўпгина мамлакатлар кутубхона хазиналарида сақланаётган қўлёзмалари шундан далолат беради. Республикамизда Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти, шунингдек, Қўлёзмалар институти фондларида Лутфий девонининг ўнлаб нодир нусхалари сақланади. Ушбу манбалар девоннинг Лондон ва Париж нусхалари билан қиёсий-танқидий ўрганилиб, шоирнинг қатор “Сайланма” нашрлари яратилди. 1987 йилда Ф. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриётида чоп этилган Лутфийнинг “Сенсан севарим” номли тўплами сўнгги ўн йилликда нашр этилган девонидир.

Девон Шарқ шеърятининг етакчи жанрларидан бўлган ғазал, рубоий, туюқ, қитъа ва фардларни ўз ичига олади. У одатдагидек, ҳамд ва наът шеърлари билан бошланади. Девоннинг деярли кўп нусхаларида Шоҳрух Мирзо номига ёзилган қасидага кўзимиз тўшади. Айрим нусхаларда эса Темурий шаҳзодалар: Бойсунгур Мирзо, Искандар Мирзо номига бағишланган қасидалар ҳам учрайди.

Лутфий девонидан ўрин олган лирик асарларнинг етакчи темаси — ишқдир. Шу ишқ инсоннинг зоҳирий ва ботиний оламини ойна бўлиб акс эттиради. Биз бу асарларда ишқнинг дунёвий талқинларини ҳам юксак санъат билан акс эттирилганлигини кузатамиз. Навоий ўзининг “Маноқиби Паҳлавон Муҳаммад” асарида Лутфийни “зоҳир аҳли шуароси”, яъни дунёвий мавзулар талқинида маҳорат кўрсатган шоир сифатида алоҳида характерлайди. Шоир лирикасида анча кенг ўрин тутган дунёвий мавзулар, аynи пайтда, диний-тасаввуфий мавзулар билан уйғунлашиб, бири-бирини тўлдириб келади. Шу тарзда улар мажоз ва ҳақиқат бирлигини ташкил қилади.

Аллоҳ ўзи яратган мавжудот ва махлуқотлар орасида инсонни энг мўътабар поғонага кўтарди. Унга ўз нурини берди. Инсон шунинг учун ҳам азиздир. У ҳусн бобида ҳам “мазҳари сунъи илоҳдир” Одам шу қадар буюк моҳиятки; Аллоҳ унинг юзида ўз аксини кўради. Лутфийнинг қуйидаги байтида шу мазмунга ишора қилувчи теран бир фикр ўзининг гўзал бадиий ифодасини топган:

Улки ҳусн этти баҳона элни шайдо қилғали,
Кўзгудек қилди сени ўзини пайдо қилғали.

Шоир асарлари унинг ўша даврда кенг тарқалган тасаввуф ғоялари таъсирида бўлганлигидан далолат беради. Аллоҳ дунёни мукамал гўзаллик тимсоли сифатида яратган, шу гўзаллик оғушидаги одамнинг борлиқни идрок этиш туйғуси, муҳаббат ҳисларининг устиворлиги, атрофни ўраб турган жамоат ва наботот олами билан алоқасини энг гўзал фазилатлари сифатида кашф этган. Лекин ҳаётда ҳамма нарса муваққат, у узлуксиз ҳаракатда. Табиат фасллари қаби одам умрининг фасллари бир-бири билан алмашилиб туради. Шунга кўра ҳам Лутфийнинг ғазаллари марказида турган қаҳрамон ҳаёти-

нинг Аллоҳ инъом этган барча гўзалликларию, неъматларидан баҳрамандлик тайғуси билан яшайди. “Бари айш бирла кечса керак ушбу умри фони”, деб хитоб қилади. Шоир лирик қаҳрамонини навбахор келиши билан чаманларнинг гуркираб кетиши, гул фаслининг таровати мафтун этади. У шу чаманда “сарвиқад гули хандони”ни излайди.

Ёз бўлди, керак ул бути айёр топилса,
Барча топилур, бизга керак ёр топилса.

Мен кезгучи қулнунг турурин сиз не сўрарсиз!
Истанг мени ул ердаки, дилдор топилса.

Шоир лирикасида ҳаёт завқлари, табиат гўзалликларидан баҳраманд бўлиш, шодлик ва тарона оҳанглари билан бир қаторда инсон қадрияти ва унинг орзу-умидларини оёқ ости қилувчи “кажрафтор чарх”, “сергина фалак”, “жаҳолатпеша одамлар”дан озурдаҳоллик кайфиятлари ҳам юз кўрсатади. Бундай тасвирларда шоир ўзини ўраб турган ҳаётга ҳар жиҳатдан яқинлашиб боради.

Лутфийнинг ҳамиша яхшиликка умидвор бўлган ошиқ нидоларини ўз ичига олган шоҳ байтларидан бирида қуйидаги талқинга кўзимиз тушади.

Йўқ турур ёлғуз бу Лутфий жонига жаври рақиб,
Қайда бир доно дурур ул жаври нодон тортадур.

Лутфийнинг ўзига хос катта маҳорати ҳам дастлаб, бир томондан қаламга олинаётган барча мавзуларни қулай очиб берадиган поэтик образлар воситасида тасвирлаш билан китобхонлар қалбига йўл топишидадир. Услуб соддалиги, ифодаларнинг халқоналиги, шеър вазнининг халқ кўшиқларига яқинлиги Лутфий лирикасининг муваффақиятини таъмин этган иккинчи муҳим омилдир.

Лутфий ғазаллари арузнинг ранг-баранг тармоқларида ёзилган ва улар аксар ҳолларда ҳажм жиҳатидан жуда ихчамдир. У ўз ғазалларида арузнинг халқ кўшиқларига яқин турган оҳангдор, ўйноқи ўлчовларини танлайди. Лутфий шеърларида халқ урф-одатлари, маросим лавҳаларини тез-тез учратиш мумкин. Лутфий ўз лирикасида халқнинг жонли сўзлашув тилидаги эркалаш, юпатиш, қарғиш, истехзо, қочириқ ибораларидан маҳорат билан фойдаланилади. Маъшукнинг жабру ситамларидан кўнгли озурда бўлган ошиқ ич-ичидан зорланиб айтади:

Лутфийни ким қарғади: “Ё раб, балоға учра!” деб
Ким, сенингтеқ тош бағирлиқ дилрабоға учради.

Лутфийнинг назмийатда халқ мақолларидан истифода этиш бобидаги санъаткорлиги айниқса юксакдир. Унинг рубоий, қитъа, туюқ

ва фардларида киши руҳий оламининг ранг-баранг лаҳзалари, ахлоқ-одоб мавзуларининг талқинлари асосий ўрин тутди.

Шоирнинг тўртликлари ҳақида сўз борар экан, унинг туюқлари алоҳида диққатга сазовор. Кўпроқ туркий тилдаги шеърятга тааллуқли тажниси (зулмаъниайн) сўзлар воситасида туюқ яратиш санъати Лутфий шеърятда ёрқин ифодаланган деб айтиш мумкин. Унинг девонидан ўрин олган қўлаб туюқлардаги нафис маъно товланишлари китобхонни она тилининг бой имкониятлари қатламларига олиб киради, уни хаёлга тортиб, эстетик завқ беради.

Мен сенинг илкингдин, эй дил, бандамен,
Ваҳ, қачон етқайман ул дилбанда мен,
Бевафоларга мени қилдинг асир,
Сен манга султонсан, эй дил, бандамен.

Ушбу туюқда уч марта гоҳ қўшилиб, гоҳ алоҳида ёзилгани ҳолда такрорланиб келаётган “дилбандамен” сўзи мисралардаги ўринларига кўра уч маънони келтириб чиқармоқда: 1) Эй, дил (кўнгил), мен сенинг дастингдан қўл-оёғи боғланмаган (бандамен); 2) Фарёдидим шуки, у маъшуқа (дилбанд)га қачон етар эканмен; 3) Эй, кўнгил (дил), сен мени вафосизларга асир қилиб қўйдинг. Бунга менинг бўйсуниб юришдан бошқа иложим йўқ. Чунки сен менга подшоҳсан, мен эса, сенга банда — (қарам)дирман.

Алишер Навоий ўзининг “Мажолис ун-нафоис” асарида Лутфийнинг туркий тилдаги шеърятда бўлгани каби форсий ижодда ҳам “беназир эрди” деб ёзади. Лутфий, хусусан, форсий қасидана-висликда ўз замонаси ижодкорларининг эътиборини қозонган эди. Навоий ёзади: “Мавлоно Лутфий форсийда қасидагўй устодлардин кўпининг мушкул шеърларига жавоб айтибдур ва яхши айтибдур” Навоий томонидан “Мажолис ун-нафоис”да қайд этилган бир неча парчаларнинг ўзи Лутфийнинг бу соҳадаги салоҳиятини кўрсатиб беради. Навоийнинг қайд этишича, умри охишлаб бораётган Лутфийнинг:

Эй зи зулфи шаб мисолат сояпарвар офтоб,
Шоми зулфатро ба жои моҳ дарбар офтоб.

(Сенинг тун каби сочингдан қуёш сояда парвариш топадиган бўлди. Сочингдан таралган шом қоралигини ой ўрнига қуёш кўтармоқда) матлали ғазалига замондош ижодкорлар қўлаб жавоб ёзганлар. Лекин уларнинг ҳеч бири Лутфий даражасида шеър айтолмаганлар.

Лутфийнинг Абдураҳмон Жомийга ихлоси катта эди. У Жомийга “Суҳан” радифли қасида ҳам бағишлаган. Умри охирида бошланғич байтинигина ёзишга улгурган “Афтад” радифли ғазалини тугаллаб, ўз девонига киритишини Абдураҳмон Жомийга васият қил-

ган. Жомий кекса шоирнинг бу васиятини адо этган, бутунгача Жомий девонида яшаб келаётган “Афтад” радифли ғазал икки буюк сўз санъаторининг ижодий ҳамкорлигидан ёдгорлик сифатида қадр-лидир.

Лутфийнинг форсий назмиётидаги мислсиз санъаткорлигини кейинги асрларда яшаган тазкиранавислар ҳам қайд этадилар. Акбаршоҳ замонида яшаган Абдулла Кобулий ўзининг “Тазкират ут-таворих” асарида Лутфий мероси ҳақида сўз очиб, “дар форси шеъри зебо ва қасидаи ғарро дорад” (“форсийда гўзал шеърлари ва порлоқ қасидалари бор”) деб айтади.

Лутфий ўз даври адабий ҳаётида устоз сифатида катта мавқега эга эди. Кексайиб бораётган шоирнинг уйи кўпинча шогирдлар билан гавжум бўларди. Унинг яқин шогирдларидан бири Алишер Навоий эди. Навоий ўз устози ҳақида гапирганда икки ўртадаги яқин инсоний муносабатларни ички бир ифтихор билан тилга олади. Навоий Лутфийдан назмиётнинг сирру синоатлари бобида кўп нарсга ўрганди. Устоз шеърятига бўлган катта эътиқод билан унинг “Лайлатул меърожнинг шарҳи сочи тобиндадур”, “Кўкдадур ҳар дам фиғоним кўргали сен моҳни”, “Эй сочинг шайдо кўнгулларнинг саводи аъзами” мисралари билан бошланувчи ғазалларига мухаммаслар боғлади. Унинг устозни “Эй жамолинг лаҳзолу бебадал ҳуснунг жамил”, “Эй қадинг тўбийи жаннат ҳадди гулгун устина” муқаддимасига эга ғазалларига мусаддаслари ҳам мавжуд. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Навоий ўзигача ва ўзига замондош бўлиб яшаган туркийгўй шоирлардан фақат Лутфий ғазалларигагина мухаммас ва мусаддаслар боғлаган.

Лутфий 1465 йилда ўз манзилгоҳи бўлган Деҳқанорда вафот этган. Навоийнинг хабар беришича, Мавлононинг қабри ҳам ўша ердадир.

Кейинги асрларда Лутфий маҳоратининг таъсир доираси тобора кенгайиб борди. Фузулийнинг Лутфий ғазалларига кўплаб назиралари, қатор мухаммаслари маълум. Машраб Лутфийнинг “хоҳ инон, хоҳ инонма” радифли ғазалининг матлайдан тазмин йўли билан фойдаланиб, бутун бошли янги бир ғазал яратган.

Лутфий ғазалларига мухаммаслар боғлаш Мунис, Огаҳий, Равнақ ва Амирий ижодларида ҳам учрайди. Шу йўналишда бизга замондош бўлиб яшаган Чархийнинг ҳам манзур мухаммаслари бор. Шоир ғазаллари мақом ва халқ куйлари билан ижро этилади. Уларга муосир бастакорларимиз ҳам куйлар ёзганлар. Лутфий девони ва ундан сайланмалар ўзимизда бир неча бор, сўнг Туркия ва Шарқий Туркистонда ҳам чоп этилган. Шоир ғазалларининг рус ва бошқа тилларга таржима қилингани маълум. Лутфийнинг бой бадиий мероси адабиётшунос олимларимиз томонидан кенг ўрганилиб келинмоқда, у ҳақда қатор тадқиқотлар яратилди. Бу ўринда дастлаб Заки Валидий, Е. Э. Бертельс, Ҳоди Зариф, А. Ҳайитметов, Э. Рус-

тамов, шунингдек, Ё. Исҳоқов, Ҳ. Расулов ва Э. Аҳмадхўжаев каби олимларнинг тадқиқотларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Республикамизда шоир номи билан аталган кўча, мактаб ва кутубхоналар унинг хотирасига абадийлик бахш этиб келмоқда.

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ

(1414—1492)

Амир Темури асос солган Темурийлар салтанати даврида Мовароуннаҳр ва Хуросанда бадиий адабиёт ҳам янги босқичга кўтарилди. Шу даврда форс-тожик адабиёти ўзининг янги ривожланиш поғонасига эришган бўлса, ўзбек адабиёти ҳам Алишер Навоий, Мавлоно Лутфий, Дурбек, Ҳофиз Хоразмий, Атоий, Саккокий, Гадоий, Саййид Қосимий, Яқиний ижодлари мисолида ўз тараққиётининг энг юксак босқичига кўтарилди. Абдураҳмон Жомийнинг “Ҳафт авранг”, Алишер Навоийнинг “Хамса”, “Хазойин ул-маъони” асарлари шу давр адабиётининг шоҳ асарлари эди. Жомий етти дostonдан иборат тўпламига “Ҳафт авранг” (“Етти тахт”) деб ном қўяр экан, Темурийлар сулоласидан етти шоҳ (Амир Темури, Ҳалил Султон, Шоҳрух, Улуғбек, Абулқосим Бобур, Абу Саид, Мирзо Ҳусайн Бойқаро)ни кўзда тутган бўлса, Навоий ўз “Хамса”сини яхлит ҳолда Ҳусайн Бойқарога бағишлаган ва бу билан ҳар икки муаллиф ҳам шу давр ҳукмдорларига ўзларининг маълум маънода миннатдорчиликларини намоён этган эдилар.

Темурийлар давридаги адабий ҳаётнинг ўзига хос хусусиятларидан бири адабий жараённинг ягоналиги, унда туркий тилда ижод қилувчиларнинг ҳам, форсий қалам тебратувчиларнинг ҳам баробар ва фаол қатнаша олгани эди. Буни биз Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” тазкирасида яққол кўрамиз. Унда ижодкорлар тил хусусиятларига қараб бир-биридан ажратилмаган. Ҳусайн Бойқаро ҳукмдорлиги давридаги адабий ҳаётга тўхталар экан, Заҳриддин Муҳаммад Бобур “Бобурнома”да: “Шуародин бу жамънинг саромад ва сардафтари Мавлоно Абдураҳмон Жомий эди”, — деб ёзади¹. Бинобарин, фақат форсий адабиётнинг эмас, шу даврдаги ўзбек адабиётининг гуллаб-яшнашида ҳам Абдураҳмон Жомийнинг роли жуда катта бўлган.

Абдураҳмон Жомий Шоҳрух ҳукмдорлиги даврида — 1414 йил 7 ноябрда Нишопур яқинидаги Жом шаҳрида, руҳоний оиласида дунёга келди. Жомийнинг ота-боболари асли Даштдан бўлиб Жомда туриб қолишган. Бобоси Мавлоно Муҳаммад ва отаси Низомиддин Аҳмад сингари Абдураҳмон ҳам қўлига қалам олиб, шеър ёза бош-

¹ “Бобурнома”, Тошкент, 1960, 241-саҳифа.

лаган вақтдан бошлаб ўз таваллуд топган шахри номини ўзига адабий таҳаллус қилиб олган (Баъзи олимларнинг фикрича, “Жом” сўзи “идиш” маъносида тасаввуфий тушунчани ҳам билдиради. Шарқдаги адабий анъанага кўра адабий таҳаллус кўп маъноли бўлиши маъқул кўрилган). У асосий умрини Ҳиротда ўтказди ва шу ерда машҳур шоир ва мутафаккир бўлиб етишди. Болалик чоғидаёқ Жомий зеҳнининг ўткирлиги билан ажралиб турган. Бошланғич маълумотни у отасидан олган. Оиланинг Ҳиротга кўчиши, отасининг бу ерда шайх ул-ислом мансабига тайинланиши Жомий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ҳиротда унинг ўқишига Хожа Алоуддин Али Самарқандий, Шаҳобиддин Муҳаммад Жожармий каби машҳур муаллифлар ўз ҳиссаларини қўшдилар. Натижада у араб тили, илоҳиёт, тасаввуф, шеър қоидалари, адабиёт тарихи ва бошқа фанларнинг асосларини жуда эрта ва ўзлаштира бошлади.

Жомий турли фанлар бўйича ўз таҳсилини Самарқандда ниҳоясига етказишни ихтиёр қилар экан, у Улугбек мадрасида Улугбек, Қозизода Румий, Али Қушчи каби алломаларнинг маърузаларини эшитиш шарафига муяссар бўлди. У фикршунос олим, араб тили, “Қуръон”, ҳадислар бўйича мутахассис Фазлуллоҳ Абуллайсдан ҳам кўп дарс олди. Ҳиротда Жомий тасаввуф йўлига киришни, ўз билим ва фаолиятини шу йўлга, қолаверса ижодга, илм-фанга бағишлашни афзал кўради.

Еш Жомий Шайх Саъдиддин Кошғарий билан яқинлашиб, унга қўл беради ва тез орада унинг ҳурматини қозонади. Жомий пирининг қизига уйланади. Саъдиддин Кошғарий тасаввуфда Муҳаммад Нақшбанд сулукига мансуб эди.

1469 йили Султон Хусайн Бойқаро Ҳирот тахтига ўлтиради. Орадан кўп вақт ўтмай, 1476/77 йиллар орасида у ўз дўсти ва вазири Алишер Навоий билан Жомийни ўзига пир ва устоз деб танийди. Бу Жомий ҳаёти ва фаолиятида катта воқеа бўлди.

Жомий кундалик ҳаётда оддий, дарвишона яшаса ҳам, бироқ шоҳ ва унга алоқадор кишиларнинг, ҳатто уни асарлари орқали таниган бошқа мамлакат подшоҳларининг унга муруввати катта эди. Шунинг учун у ўзига тушган даромадлар ҳисобига бир қанча бинойи хайриялар, шу жумладан Ҳиротда икки мадраса ва хонақоҳ, туғилган шахари — Жомда бир масжид қуриш имконига эга бўлган. Унинг Шамсиддин Муҳаммад исмли укаси бўлиб, у катта табиб, олим ва созанда бўлиб етишгани маълум.

XV асрнинг иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий, илмий-маданий ва адабий ҳаётда юз берган ибратли ҳодисалардан бири Навоий — Жомий муносабатларидир. Бу икки буюк зот ижод соҳасида халқпарварлик ва инсонпарварлик мавқеида туриш билан бирга халқ давлат ишларида инсоф ва адолатни ёқлар эдилар. Жомийнинг “Нафаҳот ул-унс”, “Лужжат ул-асрор”, “Ашиат ул-ламаот”, “Рисолаи мусиқий”, “Рисолаи муаммо” каби бир қанча асарлари Наво-

ийнинг маслаҳати ва илтимоси билан ёзилган. Жомий ўз лирик шеърларини йиғиб, девон тузмоқчи бўлганда, Навоий маслаҳати билан учта девон тузади ва девонларнинг биринчисига “Фотиҳат уш-шабоб”, иккинчисига “Воситат ул-иқд”, учинчисига “Хотимат ул-ҳаёт” деб ном қўяди.

1480 йилдан 1485 йилнинг охирига қадар Жомий ўзининг буюк “Ҳафт авранг”и таркибига кирган дostonларини яратиш устида иш олиб борди. Шарқ адабиётидаги хамсачилик анъаналари асосида ёзилган бу дostonлардан “Силсилат уз-заҳаб”, “Тухфат ул-аҳрор”, “Сухбат ул-аброр” ғоявий тематик жиҳатдан фалсафий-ахлоқий йўналишда, жанр эътибори билан панднома типига бўлиб, ўз даврининг энг долзарб масалаларига бағишланган эди. “Юсуф ва Зулайҳо”, “Лайли ва Мажнун”, “Саламон ва Абсол”, “Хирадномаи Искандарий” дostonларида эса шоир анъанавий сюжетларнинг янгича талқинларини берди.

Жомий бир неча мартаба ҳаж қилган, ҳаж сафари давомида Нишопур, Бастом, Домғон, Қазвин, Ҳамадон, Карбало, Бағдод, Дамашқ, Ҳалаб, Табриз каби шаҳарларни кўрган, бу шаҳарларда юксак иззат-ҳурматга сазовор бўлган. Унинг шахсий мактубларидан маълум бўлишича, у яқин дўсти Хожа Аҳрор таклифи билан Тошкентда ҳам бўлган ва улуғ мазоратларни зиёрат қилган.

Абдурахмон Жомий 1492 йили шамоллаш натижасида хасталаниб, 78 ёшида ҳаёт билан видолашган. Унинг дафн маросимини Навоий бошқариб, подшоҳ Ҳусайн Бойқаро эса мамлакатда бир йил мотам эълон қилди. Унга атаб кўпгина шоирлар, шу жумладан Навоий ҳам, қайғули марсиялар битишди. Навоий марсиясида Жомий вафотининг тарихи “Кашфи асрори илоҳ” (“Илоҳий сирлар кашфи”) деган сўзлардан (ҳижрий 898, мелодий 1492 йил) чиқарилган эди.

Абдурахмон Жомий ғоят сермахсул ижодкор бўлиб, ундан бизга адабиётнинг турли жанрларига, фан ва санъатнинг ранг-баранг соҳаларига оид бой мерос қолган. Жомий асарлари ўз давридаёқ Хурросон ва Мовароуннаҳр доирасидагина эмас, бошқа мамлакатларга ҳам кенг тарқалган эди. Баъзан қўшни мамлакат подшоҳлари, масалан, Султон Яъқуб унинг асарларини сўраб махсус элчилар юборган. Унинг асарлари ўз даврида ва ундан кейин ҳам кўп қўлёзма нусхаларда кўчирилган. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Қўлёзмалар институти фондларида Жомий асарларининг XV — XVI асрларда кўчирилган ўнлаб қўлёзмаларини учратиш мумкин¹. Бундай қўлёзмалар Русия, Афғонистон, Эрон ва Оврўпо мамлакатларидаги бошқа қўлёзма фондларида ҳам учрай-

¹ Қаранг: “Рукописи произведений Абдурахман Джами в Собрании Института востоковедения АН УзССР, Изд. “Фан”, Т. 1965.

ди. Таниқли шарқшунос Е. Э. Бертельс “Жомий” монографиясида шоир асарларининг Тошкент куллиёти (ЎЗР ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Қўлёзма инв. №2122) асосида 52 асарининг номини келтиради.

Жомий асарларининг бир қисми диний ва фалсафий мазмунга эга бўлиб, уларда шоир Ислом дини ва Шарқ фалсафасининг бир қатор масалаларини ўз қарашича талқин қилади, тасаввуфнинг XV асрдаги энг йирик арбоби сифатида ўз фикр-мулоҳазаларини баён этади. Бунга унинг “Нақши фусус” (“Маънолар нақши”), “Шавоҳиди нубувва” (“Пайғамбарликка далиллар”), “Шарҳи қасидаи “Тоия” (Радифда “то” ҳарфидан фойдаланиб ёзилган қасида шарҳи)”, “Нақди нусус” (“Матнни танқид”), “Шарҳи қасидаи “Хамрия” (“Хамрия” қасидаси шарҳи)”, “Нақшбандий таълимоти ҳақида рисола”, “Воҳид” атамаси ҳақида рисола”, “Зикр” шартлари ҳақида рисола”, “Ҳаж қилиш йўллари ҳақида рисола”, “Ашиот ул-ламаот” каби бир қанча асарларини шу гуруҳга киритиш мумкин.

Жомий ўзининг мутасаввуфлик фаолиятида Баҳовуддин Нақшбанд ғояларини шу сулукнинг иккинчи бир йирик намояндаси — Хожа Аҳрор Валий билан яқин муносабатда бўлган ҳолда янада ривожлантирди. Расман у ўзини кундалик ҳаётда “Маломатия” тариқатига мансуб деб ҳисобласа-да, асарларида улуғ Нақшбандга ихлоси чексиз эди. У ўзининг “Лужжат ул-асрор” қасидасида сўфий хулқ-ахлоқи, инсон тарбияси ҳақида гап борганда таъмагирликни қоралаб, қаноатли кишиларнинг олийжанобликларини, уларнинг маънавий жиҳатдан подшоҳ ва вазирлардан ҳам устун эканликларини мадҳ этиб, қуйидаги сатрларни битган эди:

Томеъон аз баҳри туъма пеши ҳар хас сар ниҳад,
Қонеъонро ханда бар шоҳу вазири кишвар аст.

Мазмуни:

Таъмагирлар бир луқма учун бошини хасга қўйишга тайёр,
Қаноатлилар эса мамлакат шоҳи ва вазири
устидан ҳам кула олади.

Шоир фикрича, инсон ҳалол ва пок яшаши, бунинг учун эса у бир касбга эга бўлиши, ўз меҳнати ҳисобига кун кўриши зарур:

Марди косиб к-аз машаққат мекунад кафро дурушт,
Баҳри ноҳамворийи нафси дағал суҳонгар аст.

Мазмуни:

Косиб одам меҳнат туфайли қўлини қавартиради,
Бу қўлдаги дағал эса нафс ғидир-будурини
текисловчи рандадир.

Жомийнинг тасаввуфга бўлган эътиқоди соф ва мукаммал бўлиб, у Худони ёруғ нур кўринишида тасаввур этар эди. Шеърый асарларида эса у Худони гўзал маъшуқа қиёфасида тасвирлаган. Шу билан бирга унингча, дунёдаги ҳамма нарсаларни яратган. Худо ўзи ҳам мингларча кўзгуда, турли қиёфада ва кўринишда намоёнدير.

Жомий “Нафаҳот ул-унс” асарини яратиш билан тасаввуф тарихини ўрганишга катта ҳисса қўшди. Унда 616 мутасаввуф ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот берилган бўлиб, улардан 34 таси аёллардир. Жомий вафотидан кейин бу асарни Навоий маълум тўлдиришлар билан ўзбек тилига таржима қилиши бежиз эмас эди.

Жомийнинг “Рисолайи аруз”, “Рисолайи муаммойи кабир”, “Рисолайи муаммойи сағир”, Рисолайи муаммойи мутаввассит”, “Рисолайи муаммойи манзум”, “Шарҳи байти Маснавий”, “Шарҳи байти Хусрав”, “Шарҳи рубийёт”, “Рисолайи қофия” каби асарлари Шарҳ адабиёти тарихини, унинг вазн, қофия ва шеър турлари билан боғлиқ назарий масалаларини ўрганишда ҳозирги кунга қадар ўз аҳамиятини йўқотмаган. Олимнинг фақат муаммо ҳақидагина 4 та назарий қўлланма яратгани ёки улуг салафлари асарларининг мураккаб бир байтини изоҳлаш, тасаввуфнинг бирон атамасини ёритиш учун махсус рисолалар ёзгани унинг адабиёт тарихини ўрганишга жуда катта аҳамият берганини, ўзи бу соҳаларнинг ҳақиқий донишманди бўлганини кўрсатади.

Бундан ташқари Жомий ўз даврининг энг буюк тилшуноси ҳам эди. У форс тили грамматикаси бўйича махсус шеърый ва насрий қўлланма ёзган. Араб тилини эса ўз она тилидек билган эди. У вақтда араб тили машҳур хоразмлик тилшунос олим Ибн Ҳожибнинг (1175—1249) “Ал-Қофия” китоби бўйича ўрганиларди. Шоирнинг суюкли фарзанди Зиёвуддин араб тилини шу дарслик бўйича ўқир экан, дарсни ўзлаштиришда катта қийинчилик сезади. Шунда Жомий унинг аҳволини тушуниб, 1492 йили, яъни умрининг охирларида “Ал-Қофия”га махсус шарҳ ёзади. Шундан сўнг Ибн Ҳожибнинг асари мактаб ва мадрасаларда шу шарҳ ёрдамида ўқитиладиган бўлади. Жомий “Шарҳи” эса “Шарҳи Мулло” номи билан шуҳрат қозонади.

Унинг аруз билан бир қаторда музика назарияси ҳақида “Рисолайи мусиқий” асарини ёзиши шу давр маданий ҳаётида катта воқеа бўлди. Жомий ўз рисоласида Абу Наср Форобийнинг кўп жилдлик “Музика ҳақида катта китоб” асаридаги ғояларни янада ривожлантирди, мусиқани товушларнинг ўзаро оҳангдошлик (таълиф) ва нооҳангдошлик (манофарат) нуқтаи назаридан ўрганувчи, янги куй яратиш учун улар орасидаги оралик (озмина)ларни текширувчи фан деб характерлади. Мусиқа, унинг фикрича, инсонга энг юқори маънавий озиқ берадиган мукаммал гўзал товушлар ҳақидаги фандир. Бу фан инсонларга хизмат қилиши, уларнинг ҳаётини безаши зарур.

XV аср адабий ҳаётида шеърый асарлар билан бир қаторда насрни ривожлантиришга ҳам аҳамият берилар эди. Шайх Саъдийнинг

“Гулистон” номли машҳур ҳикоялар тўпламини ғоят севган ва уни “жаннатдан нишон, ҳашак-тикони ҳам анбаргадир жон” деб таърифлаган Жомий 1486—87 йилларда шу асарга жавобан “Баҳористон” деган асарини яратди. Жамиятдаги турли табақалар ҳаётидан, тарихдан ҳикоя қилувчи бу тўпланда биз жанр эътибори билан енгил, ёзилиш услуби ўзгача, тили халқчил, сюжети содда кўп ҳикояларни ўқишимиз мумкин. Ҳар бир ҳикоя катта тарбиявий аҳамиятга эга. Масалан, қуйидаги ҳикояни Искандарнинг мураккаб бир саволга ғоят оқилона жавоб берганини ва дўстлик, инсонийлик ғояларини улуглаганини кўрамыз:

“Искандардан:

— Сен шундай ёшлик ва навқиронлик чоғингда қандай қилиб бу давлату салтанатга эриша олдинг? — деб сўраганларида, у шундай жавоб берибди:

— Мен душманларимга хушмуомала бўлдим, токи адоват жилови йиғилиб жонлансин; дўстларга садоқатда бўлдим, токи дўстлик мустаҳкамлансин”

“Баҳористон”нинг 7-равзаси адабий тазкира характерида бўлиб, унда Рудакий, Дақиқий, Фирдавсий, Носир Хисрав, Низомий, Шайх Саъдий, Ҳофиз Шерозий, Камол Хўжандий, Хусрав Деҳлавий каби машҳур форс-тожик шоир ва адиблари тўғрисида қимматли маълумотлар ҳамда уларнинг ҳаётидан олиб ёзилган ҳикоялар бор.

Лекин Жомий ижодининг энг катта қисмини, ҳеч шубҳасиз, унинг шеърияти ташкил этади. 1490 йилнинг бошида у ўз шеърларидан 3 та девон тузган бўлиб, бу девонлар 1805 ғазал ва бошқа шеър турларини ўз ичига олгандир. Бу девонлардаги деярли барча шеърлар шоирнинг лирик шеърлар соҳасидаги юксак истеъдодидан дарак беради. Навоий: Жомийнинг йигитлик даврида илм олишга қаттиқ эътибор берган бўлса-да, “аммо ҳеч вақт назм ойинидин холи эмас экандурлар”, — деб ёзади “Хамсат ул-мутаҳаййирин” асарида. У ўз мулоҳазаларини давом эттириб, улуг шоир шеърларининг диний-тасаввуфий мазмуни, Аллоҳни таниш, билиш билан боғлиқ ҳақиқатни шоир мажозий йўл, услуб билан, ўзини мажбур қилиб эмас, балки беихтиёр ифодалагани ҳақида ёзади.

Жомий шеърларида ҳам, бошқа кўп Шарқ мумтоз шоирлардаги каби ҳаёт, инсон гўзаллиги ва ички туйғу, эътирослари ўзининг табиий ифодасини топган ва шоир уларга тасаввуфий маъно берган. Жомий шеърининг меросининг йирик тадқиқотчиси А. Афсаҳзод ҳам бу тўғрида: “Жомийдаги сўфиёна кайфият унинг ижодий йўлини энг ибтидосидан бошланган эди”,¹ — деб ёзганда тўла ҳақ эди.

Жомий лирик шеъриятида реал ҳаёт билан тасаввуфий ҳаёт шоирнинг ижодий фантазияси орқали бирлашиб кетган.

Шоир шеъриятидаги панд-насиҳат руҳидаги шеърлар кишиларни эзгуликка, ҳалол ва пок бўлишга, камтарликка, Аллоҳ томони-

¹ Аълохон Афсаҳзод. Лирика Абд ар-Раҳмана Джами, М., 1988, стр. 184.

дан берилган умрни яхши ишлари билан яшаб ўтказишга даъват этади. У ўз рубойларининг бирида ёзади:

Бўлайлик дил хаста ҳам сийналар чок,
Ҳаётда доимо пок бўлайлик, пок.
Хокистар бўлайлик ишнинг бошидан,
Чунки охири ҳам хок бўлурмиз, хок.

(Ш. Шомухамедов таржимаси)

Ранг-баранг ҳаётини мавзуларда яратган бадиий юксак ва сержило шеърлар билан форсий адабиётни бойитган Жомий, Саъдий Шерозий, Амир Хусрав Деҳлавий, Хожа Ҳофиз Шерозий каби сўз санъаткорлари сафидан муносиб ўрин олди.

Абдурахмон Жомий ижодининг гултожи, шубҳасиз, унинг “Ҳафт авранг” деб номланган дostonлар мажмуасидир. Бу дostonларида Жомий форс-тожик адабиётини яратилган Низомий Ганжавий (1141—1209) ва Амир Хусрав Деҳлавийнинг (1253—1325) “Хамса”-ларидаги энг яхши ғоявий ва адабий анъаналарни давом эттириб, XV асрнинг ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётини мавжуд муаммоларга ўз муносабатини билдиришга ҳаракат қилганки, маснавийда, олдинги “Хамса” дostonлари вазнида яратилган бу дostonлар Низомий ва Деҳлавий асарларидан қилинган қилишмаслигини таъкидлаб, Алишер Навоий қуйидаги байтларни ёзган эди:

Ҳазал дарду сўзини, ваҳ-ваҳ, не дей!
Деса маснавий, аллаҳ-аллаҳ, не дей!
Агар назмдин борча услуб анга,
Бори бир-бирини эрур ҳўб анга,
Вале маснавий ўзга олам дурур,
Ки таъбиға ҳоло мусаллам дурур.
Бўлуб жилвагар таъби кўзгусида,
Ки сабт айлади “Хамса” ўтрусиди,
Эрур андин ортуққи, ўксук эмас,
Эл андин дер ортуққи, ўксук демас!¹

Ижтимоий-сиёсий, фалсафий-ахлоқий масалаларда Жомий халқпарварлик ва инсонпарварлик, адолат ва инсоф масалаларига, зулмни, золимларни қоралашга кенг ўрин берди. Бунини айниқса шоҳлар ҳақида гап борганда, қайта-қайта қаламга олди. Унингча, шоҳ одил бўлса, у беҳавф-беҳатар яшайди.

Жомийнинг “Юсуф ва Зулайҳо”, “Лайли ва Мажнун” дostonларида ишқ ва муҳаббат, дўстлик мавзулари янги илҳом, янги шеърини ҳарорат билан ёритилган бўлиб, шу анъанавий сюжетта қурилган дostonлар орасида алоҳида ўрин тутди. “Лайли ва Мажнун”нинг кириш қисмида дўстликни, муҳаббатни улуғлаб шоир ёзади:

¹ Алишер Навоий. Хамса. Тошкент, 1960, 636-саҳифа.

Умид хазинасин калити ёрдир,
Ҳаётинг у бирла шод, бахтиёрдир.
Вужудинг мақсуди недир гайри ёр?
Ёрсиз бу савдонинг не кераги бор?
Вужудинг тошгунча буткул инқироз,
Бирор қуш этолмас ёр каби парвоз.

(О. Бўриев таржимаси)

Худди шу сатрлар давомида Жомий дўстликка мисол тарзида бир умрлик қадрдон дўсти Алишер Навоийни эслайди ва уни дўстлик боғидаги энг вафодор ва меҳрибон дўст сифатида шундай таъриф ва тавсиф этади:

Дўстлик боғидаги маъсус хушкалом,
Вафо шохидадир Навоий мудом.
Гўзал сўзлар билан наво айлағай,
Озурда дилларни даво айлағай.
Бундан бошқа ишнинг бўлмас адоси,
Жаҳонда дўстлар бўлмас адоси,

Ўз даврида Жомий фақат Навоийнинг эмас, балки бутун ўзбек адабиётини ҳам энг яқин дўсти эди. Навоий ёзишича, у туркий тилда шеър ёзмаса ҳам, аммо бу тилдаги асарларни яхши тушунар ва улар ҳақида ўз фикрини айта олар эди. Мавлоно Лутфий вафоти олдида ўзининг тугалланмай қолган:

“Гар кори дили ошиқ бо кофири Чин афтад,
Беҳ з-он ки ба бадхўйи бемеҳри чунин афтад”,

— деб аталадиган матла билан бошланган ғазалини Жомий давом эттириб, тугатиб, ўз девонига киритсин, — дея васият қилган. Маълумки, Жомий бу илтимосни бажарган. У Ҳусайн Бойқаро ижодидан ҳам тўла хабардор эди. Айниқса унинг Навоий “Хамса”сига ўзининг “Хирадномайи Искандарий” достонида қуйидаги баҳони бергани диққатта сазовордир:

Ба турки забон нақше омад ажаб,
Ки жодудамонро бувад меҳри лаб.
Зи чарх офаринҳо бар он килк зод,
Ки ин нақши магбу аз он килк зод.

Мазмуни:

Туркий тилда шундай бир ажойиб нақш (асар) пайдо бўлдики,
Унинг олдида ҳар қандай (сўз) сеҳргари оғзини очолмай қолди.
Фалакдан офаринлар ёғилсин (бу нақшни чизган Навоий)

қаламигаки,

Бу гўзал нақш, ахир, ўша қаламнинг ишидир.

Абдурахмон Жомий Темурийлар даври илм-фани ва адабиётининг фахри, Шарқ шеърятини янги юксакликка кўтарган сўз санъаткорларидан биридир. У бир неча асрдирки, Навоий билан ёнма-ён, ўзбек шоир ва адибларига ҳам устозлик қилиб келмоқда ва доим шундай бўлиб қолади.

АЛИШЕР НАВОИЙ

(1441—1501)

XV аср жаҳон маънавиятининг буюк сиймоси Низомиддин Мир Алишер Навоий ҳижрий 844 йил рамазон ойининг 17-куни (1441 йил 9 феврал) да Ҳиротда туғилган. Ҳирот шаҳри XV аср биринчи ярмида Соҳибқирон Амир Темур асос солган улуг салтанатнинг иккинчи пойтахти, Темурнинг кенжа ўғли Шохрух Мирзонинг қўл остидаги обод манзиларидан бири эди.

Алишер туғилган хонадон Темурийлар саройига азалдан яқин ва юртда муайян нуфуз соҳиби эди. Бўлғуси шоирнинг отаси Ғиёсиддин Муҳаммад ўғлининг тарбиясига жиддий эътибор берди. Алишернинг шеърятдаги илк устози тоғаси Мир Саййид Қобулий ва Муҳаммад Али Ғарибийлардир. Навоий “Мажолис ун-нафоис” асарида Қобулий ҳақида: “Яхши таъби бор эрди, туркчада майли кўпроқ эрди...” — деса, Ғарибий ҳақида: “Хуш муховара (хушсуҳбат) ва хушхулқ ва дардманд йигит эрди. Кўпроқ созларни яхши чалар эрди. Уни ва усули ҳўб эрди. Мусиқий илмидин ҳам хабардор эрди...” — дейди.

1447 йилда Шохрух вафот этгач, Темурий шаҳзодалар ўртасида тож-тахт дарди хуруж қилиб, юртда талотўп бошланди ва Ғиёсиддин Муҳаммад хонадони ҳам кўп қатори ватанни тарк этди. Ёш Алишер учун тақдир синовлари бошланди. Шохрухнинг набираси Абулқосим Бобур 1452 йилда Ҳирот тахтига ўтиргач, Алишернинг отасини Сабзаворга ҳоким этиб тайинлади. Лекин орадан кўп ўтмай Ғиёсиддин кичкина дунёдан кўз юмди. Бу пайтда Алишер эндигина 12 ёшга қадам қўйган эди. Абулқосим Бобур Алишер ва унинг мактабдош дўсти Ҳусайнни ўз тарбиясига олди, 1456 йили эса ўзи билан Машҳадга олиб кетди. Кейинчалик Ҳусайн Бойқаро сипоҳийлик йўлини танлади, Алишер эса замонанинг “малик ул-калом”и Мавлоно Лутфий таҳсини ва ҳайратига сазовор бўлган истъодод эгаси бўлиб етишди. “Фақирнинг назмлари Хуросонда шуҳрат тутиб эрди”, деб ёзади Навоий 1455—1458 йиллар ҳақида.

Тақдир Алишер Навоийни замонанинг улуг ва шарафли кишиларига яқин қилди, устоз-мураббийлик этувчи зотлар билан ошно этди. 1466—1468 йиллар Алишернинг умри асосан Самарқандда кечди. Султон Ҳусайн Бойқаро Ҳиротни эгаллаганда, Алишер Навоий 28 ёшли мукаммал билимлар эгаси, юртга танилган шоир ва тажрибали давлат арбоби даражасига етишган эди.

1469 йилда Султон Ҳусайн илтимосига кўра Алишер Навоий Самарқанддан Ҳиротга қайтади ва рамазон ҳайити муносабати билан дўсти шарафига битилган “Ҳилолия” қасидасини унга тақдим этади.

Ҳусайн Бойқаро Алишерни муҳрдор қилиб тайинлайди ва шу пайтдан шоирнинг эл хизматидаги фаол жидду жаҳди бошланади. Кўп ўтмай Навоий муҳрдорликни ўзининг яқин дўсти ва фикрдоши, шоир Амир Шайхим Сухайлийга топширади. “Бу нозиктаъб ва зукко Амир 20 йилдан ортиқ Бойқарога мулозим бўлди” Лекин Бойқаро дўстининг норозилигига ҳам қарамай, 1472 йил февралда уни вазир лавозимига тайинлайди ва “Амири Кабир” (“Улуғ Амир”) унвонини беради. Бу лавозимда Навоий эл-улус манфаати, шаҳар ва мамлакат ободончилиги, маданият равнақи, адолат тантанаси учун фойдаланадики, буларнинг барчаси оқибат натижада Султон Ҳусайн давлатининг барқарорлиги ва нуфузини таъминлайди.

Ҳирот бу даврда ниҳоятда кўркамлашди, халқ турмуши яхшиланди, шеърят, нафис санъатлар ривож олди. Талабалар учун “Ихлосия” мадрасаси, дарвешлар учун “Халосия” хонақоҳи, беморлар учун “Шифоия” шифохонаси, масжиди Жомеъ ёнига Қорихона (“Дор ул-хуффош”) қурилди. Улуғ амирнинг кутубхонасида 70 дан ортиқ хаттот ва мусаввирлар қўлёзмаларни оққа кўчириш, уларни бадиий безаш билан банд эдилар. Ҳиротда яна “Низомия”, Марвда “Хусравия” ва бошқа мадрасалар бино этилди.

Навоий мадраса, шифохоналар қурдириб кўя қолмасдан, уларни керакли даражада жиҳозлаш, ўз-ўзини таъминлаш учун вақф ерлар ажратиб бериш, мударрислар, табиблар ва бошқа ходимлар билан таъминлаш, уларга ойлик маош, озуқа, кийим-бош белгилашгача, талабалар нафақаси ва китобларигача, барча-барчасини мукамал бошқариб, ташкил этиб берар эди ва ўзи доимо хабар олиб, назорат қилиб туришни ҳам унутмасди. Бинолар қурилиши тарҳи билан бевосита шуғулланар, уста ва шогирдлар меҳнатидан бохабар бўлиб турарди. Шоир ўз ҳузурига тез-тез шеър, илм ва санъат аҳлини чорлаб, маърифий суҳбатлар уюштириб турар, ёш истеъдодларни тарбият қилиб, уларга шароит яратарди. Хондамир, Беҳзод, Восифий ва ўнлаб ушбу тарбиятга ноил бўлган истеъдод эгалари шулар жумласидандир.

Шу давр ичида Алишер Навоий ўз қўли билан биринчи девони “Бадойи ул-бидоя” (“Бадиийлик ибтидоси”)ни тузди. Бу девонга унинг ёшлик ва йигитлик пайтларида ёзган 800 дан ортиқ шеърлари жамланган бўлиб, шоир ижодий камолотининг биринчи босқичини акс эттиради.

Алишер Навоийга бағишланган тарихий ва илмий асарларда батафсил тавсиф қилинишича, 1469—1481 йиллар Алишер Навоийнинг ижтимоий ҳаёт ва ободончилик борасидаги энг фаол хизмат кўрсатган йиллари бўлган. Шоир 1481 йили “Вақфия” асарини ёзиб,

унда ўзининг бинокорлик ва хайрия ишларига якун ясаб, ўз-ўзига ҳисоб берган.

Навоий деҳқончилик ишларини йўлга қўйиб, жуда яхши натижаларга эришган. Тарихчиларнинг ёзишича, Навоийнинг бир кунлик даромади 18 минг шоҳрухий динор миқдориди эди. Улуғ Амир бу даромаднинг кўп қисмини хайрли ишларга сарф қилган. Тарихчи Хондамир Навоий қурган 52 работ, 20 ҳовуз, 16 кўприк, бир қанча тўғон, ариқ, ҳаммом, масжид-мадрасаларни эслайди. Навоий турли соҳа олимларига ҳомийлик қилиб, ўнлаб илмий рисолалар битилишига бевосита сабабчи бўлган.

1483 йилдан Алишер Навоий ўзининг буюк “Хамса” асарини ёзишга киришди ва уни уч йилда тугаллади. Беш дostonни ўз ичига олган бу улкан бадий қомус 50 минг мисрадан ошиқ бўлиб, Навоийнинг барча шеърий меросини деярли ярмини ташкил қилади. “Хамса” — Алишер Навоий ижодининг қалбидир.

Форс тилидаги биринчи “Хамса” буюк шоир Низомий Ганжавий (1141—1209) томонидан яратилди. Шоир ҳеч бир ўринда ўзининг “Хамса” ёзганлигини қайд этмайди. Низомий вафотидан 100 йил ўтиб, Ҳиндистонда туғилиб ўсган форсийзабон турк ўғлони Хусрав Деҳлавий Низомий “Хамса”сига биринчи бўлиб татаббу ёзади ва “хамсачилик” анъанасини бошлаб беради. Деҳлавий “Хамса”си Низомийга ажойиб шарҳ ва ундаги мазмунларнинг янгича талқини сифатида ўзининг ҳам, салафининг ҳам шуҳратини оламга ёйди. Кейинги XIV—XV асрлар минтақа маънавияти “Хамса” анъанаси таъсирида ривож олди, шоирнинг салоҳияти ва иқтидори ҳеч бўлмаганида “Хамса”нинг бир дostonига муносиб жавоб ёза билиш билан ўлчанадиган бўлди. Бу жаҳон маънавияти тарихида бетакрор ҳодисадир. Туркий адабиётда Кутб ва Ҳайдар Хоразмийлар бошлаб берган “хамсачилик” анъанаси ўзининг камолини Алишер Навоий ижодида топди.

Ислom ақидаларига кўра бир кеча-кундузда ўқиладиган беш вақт намоз “ал-Хамсату” дейилади, динимизнинг беш устун (рукни) ҳам — тавҳид (имон), намоз, рўза, закот, ҳаж — ўзига хос “Хамса” (бешлик)ни ташкил этади. Демак, Низомий дostonларини “Хамса” туркуми сифатида талқин этилиши, унга Амир Хусрав ва Навоий жавоблари бежиз эмас. Алишер Навоий “Садди Искандарий” дostonининг муқаддима қисмида бу масалага махсус тўхталиб, “Хамса”нинг ҳар бир дostonи ёзилишини куннинг маълум вақтларида ўқиладиган саҳар, пешин, аср, шом ва хуфтон намозлари билан қиёс этади ҳамда “Хамса”ни буюк тоғ чўққисига кўтарилиш мобайнида беш ўринда тўхтаб, нафасни ростлаш учун бино этилган беш оромгоҳга ўхшатади.

Навоий ўз “Хамса”сини яратишга 1483 йилда киришган бўлса, ўнинг биринчи дostonи “Ҳайрат ул-аброр” (“Яхши кишиларнинг ҳайратланиши”)ни ўша йили ёзиб тугатди. 1484 йилда “Фарҳод ва

Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёр” (“Етти сайёр”), 1485 йилда “Садди Искандарий (“Искандар девори”) дostonини поёнига етказди. Шоир ўз “Хамса”сига киритилган дostonларда ўша давр учун муҳим бўлган муаммоларни қўйди, мутафаккир сифатида илғор қарашларни илгари сурди, ўзбек тилининг қудратини оламга намойиш этди.

Навоийнинг туркийча “Хамса”сининг яратилиши XV асрда Хуросон эли учун фавқулodда шодумонлик ва саодат сифатида қабул қилинди. Даврнинг икки қутби — маънавият пири Жомий ва буюк султон Ҳусайн Бойқаронинг ҳайрати ва юксак эътирофи ушбу ҳақиқатга далилдир.

Навоий шу йиллар орасида иккинчи девони — “Наводир ун-нихоя” (“Беҳад нодирликлар”)ни тузишга киришди. Мутафаккир адиб тарихий ҳақиқатга ҳам муайян изчиликда ўз муносабатини билдириб ўтишни инсоф юзасидан лозим топди ва “Зубдат ут-таво-рих” (“Тарихлар қаймоғи”) асарини ёзиб тугатди.

1487 йили қишда Навоий Астробод ҳокими этиб тайинланди. Бошқа бек ва амирлар учун шарафли хисобланиши жоиз бўлган бу мартаба Амир Алишернинг нозик табиати учун муайян даражада озорли бўлди. Аммо шоҳ ҳукми вожиб, Амири Кабир ўлканинг хас-сос бир худудини муҳофаза ва обод қилиш ниятида жўнаб кетди. Астрободда Навоийнинг икки йил чамаси ҳокимлиги бу шаҳар аҳли учун саодатли, Бойқаро салтанати учун хайрли бўлди.

Бу орада бирин-кетин Навоийнинг энг яқин устоз ва мусоҳибла-ри ҳаётдан кўз юмдилар. 1488 йили Сайид Ҳасан Ардашер, 1492 йили Абдурахмон Жомий, 1493 йили Паҳлавон Муҳаммад вафот этди. Навоий устозлари хотирасига “Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер”, “Ҳоло-ти Паҳлавон Муҳаммад”, “Хамсат ул-мутаҳаййирин” (“Беш ҳайрат”) асарларини шу йиллар ичида ёзиб тугаллади. Бу асарларида ўша давр воқелигига оид қимматли маълумотлар билан бирга Навоий яратган янги бадиий оламнинг назарий асосларига оид бир қатор далил ва мулоҳазалар ҳам баён этилган. Шу йилларда яна Навоий давр шуа-роси хусусида “Мажолис ун-нафоис” ва ислом маънавиятининг буюк сиймолари, хусусан, турк, форс, ҳинд машойихлари тарихига оид “Насоим ул-муҳаббат” (“Муҳаббат шабодаси”) рисоаларини ёза-ди. Бу асарлар ниҳоятда муҳим манба бўлиб, ўша давр маънавияти-нинг жонли сиймоларидан мингта яқин киши ҳақида қимматли маълумотларни ўзида жам этган. Бундан ташқари нафақат тасаввуф ир-фони ва адабиёти, балки ислом даври маънавиятининг бошқа муҳим жиҳатлари ҳақида ҳам кўплаб назарий мулоҳазалар ушбу асарлар қати-дан жой олган бўлиб, уларни муфассал тадқиқ этиш миллий маъна-виятимизни ҳолис англаб етишда бугунги авлодлар учун беназир манба ва асос бўлиб хизмат этади.

1492 йилда аруз илмига бағишланган “Мезон ул-авзон” (Вазн-лар ўлчови”) рисоласи ёзилди ва шоир ўз лирик ижодини қайта

тақсимлаб, янги девонлар мажмуи “Хазойин ул-маоний” (“Маънолар хазинаси”)ни яратиш ишига астойдил киришди. “Чор девон” номи билан шуҳрат қозонган бу буюк мажмуа 45 минг мисрага яқин турли жанрлардаги кичик ва ўрта ҳажмли шеърларни ўзида жамлаган бўлиб, “Фаройиб ус-сигар” (“Болалик ажойиботлари”), “Наводир уш-шабоб” (“Йигитлик даври нодирликлари”), “Бадойеъ ул-васат” (“Ўрта ёш кашфиётлари”), “Фавойид ул-кибор” (“Кексалликдаги фойдали мулоҳазалар”) номлари билан аталади. Бу тўрт жилдда 16 жанрга оид 3000 дан ортиқ шеър бўлиб, уларда 2600 ғазал, 210 қитъа, 133 рубой, 86 фард, 52 муаммо ва бошқалар мавжуд. “Хазойин ул-маоний”га олдинги икки алоҳида девондаги шеърларнинг деярли барчаси кирган бўлиб, кейин яратилган 1400 га яқин янги асарлар қўшилган.

Бу туркий тилда ёзилган асарлари, дostonлари, шеърларидан ташқари Навоий форс тилида ҳам 12 минг мисрадан ошиқ шеър, муаммо жанри ҳақида “Муфрадот” рисоласини, “Ситтаи зарурия”, “Фусули арбаа” туркум қиссаларини ёзди, “Фоний” тахаллуси билан алоҳида девон тузди. Ушбу асарлар Хоқоний, Амир Хусрав, Саъдий, Ҳофиз, Камол Хўжандий, Жомий каби форс адабиётининг мумтоз намояндалари билан ижодий баҳсда туғилган бўлиб, ҳам бадиий ифода, ҳам мазмуний теранликда салафлар билан тенг қудрат намойиш этади.

Навоий 1498 йилда “Лисон ут-тайр”, 1499 йилда “Муҳокамат ул-луғатайн”, 1500 йили “Маҳбуб ул-қулуб” асарларини ёзди. Бу уч асар буюк шоир ва мутафаккир ижодининг авж нуқталари эди. Адиб “Муҳокамат ул-луғатайн” да ўзининг бутун ижодий йўлини сарҳисоб қилиб, туркий тилдаги шеъриятнинг қудратини таъкидлаган. Унда, жумладан, қуйидаги маълумот бор: “Чун “Лисон ут-тайр” илҳоми била тараннум тузупмен, қуш тили ишорати била ҳақиқат асrorини мажоз суратида кўргузупмен” Алишер Навоий гўдаклик чоғларидан тасаввуф шеъриятининг устоди Фаридиддин Аттор яратган “Мантиқ ут-тайр” асарига меҳр қўйгани бизга маълум. Умрининг охирида ушбу асарга татаббу — жавоб ёзар экан, ўзининг шунгача ёзган барча асарларига фалсафий яқун ясайди. Аттор асари Борлиқнинг ягона моҳияти ҳақида, Ҳақ асrorи ва инсон учун уни англаб етиш имкон даражаси ҳақида эди. “Лисон ут-тайр” мазмуни “Мантиқ ут-тайр”га зид ёки ундаги фикрларнинг такрори ҳам эмас, балки янги тарихий-маънавий босқичдаги шарҳи, талқинидир.

Атторнинг қушлар тилидан ёзилган достонида ирфоний эҳтирос ниҳоятда жўшқиндир. Навоий эса босиқ воқеабанд тасвирга урғу беради, қушлар саргузаштида ва ички ҳикояларда ҳаётийликни кучайтиради. Бу бежиз эмас. Охириги хулосада Навоий салафига қараганда олға кетади, масала моҳиятини теранроқ ҳис қилади ва бадиий тасвирни ҳам шунга муносиб яратади.

Ниҳоят Навоий охирги асари “Маҳбуб ул-қулуб” (“Кўнгилларнинг севгани”) рисоласида барча саволларга яна ўзи жавоб берган. Бу асар том маънода ижтимоий-фалсафий ва ахлоқий ғояларга тўлиқ бўлиб, XV асрда мавжуд бўлган барча ижтимоий тоифалар моҳияти муфассал очиб берилган, ижтимоий ва ахлоқий ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги, яхлитлиги ишонарли таъкидланган. Бу асар турли афоризм, мақол ва матнларга бой бўлиб, халқ орасида жуда кенг тарқалган.

Алишер Навоий ўзи ва салафлари — Низомий, Деҳлавий, Ҳофиз, Ироқий ва бошқалар яратган мустақил бадиий тафаккур тарзини “мажоз тариқи” деб номлади ва унда Ҳақ асрори “мажоз сувратинда” акс этишини таъкидлаган. Бу Борлиқни ўзига хос идрок этиш тарзи Нақшбандиянинг: “Дил ба ёру даст ба кор”, қоидасига мувофиқ бўлиб, унда ибрат, илм, ирфон ва амал бир нуқтада бирлашар ва янги дунёга кўз очарди. Тавҳид таълимоти ва эътиқодини идрок этишнинг энг юқори босқичи бўлган бу дунёқараш тизими “Ҳамса” ва “Лисон ут-тайр” асарларида, шоир лирикасида бадиий инъикосини топган.

1500 йилларга келиб шоирнинг ҳаёт шароити қийинлашиб, соғлиги заифлашиб қолсада, ижоддан тўхтамади. 1501 йилнинг бошида Навоий касалликдан вафот этди. Бутун Ҳирот халқи ўзининг буюк шоири билан хайрлашишга чиқди ва 7 кун давомида мотам тутди.

Навоий ўз ижоди билан ўзбек адабиётининг сўнгги ривожини белгилабгина қолмай, Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг бутун маънавий маданияти тараққиётига жуда катта таъсир кўрсатди. Унинг асарлари, шеърляти қайта-қайта кўчирилиб, халқ орасида кенг тарқалиб, шоирлар учун мактаб вазифасини ўтади, мадрасаларда кенг ўрганилди.

Алишер Навоий ижодини ўрганиш, унинг илмий таҳлили бўйича сўнгги йилларда қатор таниқли тадқиқотчилар иш олиб бордилар ва бугунги кунда ҳам Навоийнинг мероси кўпгина олимларимизни илҳомлантириб келади. Ҳозирда мактаблар, хибонлар, кўчалар, буюк шоиримиз номи билан юритилади. Унинг номида Ўзбекистон Давлат мукофоти таъсис этилган.

ҚОСИМИ АНВАР

(1355—1433)

Темурийлар давридаги адабиёт ва тасаввуфнинг йирик вакиллари билан бири Қосими Анвардир.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, шоирнинг дунёқараши ўз даври ва ўзидан кейинги илм-фан ва тасаввуфнинг йирик намоёндалари Баҳовуддин Нақшбанд, Садриддин Йаминий, Улуғбек,

Неъматулла Вали, Нуритдин Кирманий, Абдурахмон Жомий ва Навоийларнинг таълимотлари билан ғоявий жиҳатдан яқин туради. Айниқса, Алишер Навоий ўзининг “Мажолис ун-нафоис” тазкирасида шоир ижоди ҳақида кенг тўхталиб, шеърларидан намуналар келтиради. Уни замонасининг иқтидорли шоирлари қаторига қўшади: “Рашидлар пок эрди ва нафаслари оташнок, — деб хабар беради Алишер Навоий Қосими Анвар ҳақида. — Эл бағоят алар назмларига мойил ва шеърларин ўқумоқ ва битмакка роғиб бўлдилар”.

Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” ва бошқа манбаларда келтирилишича, Қосими Анвар ёшлигидан Садриддин Ардабийга мурид бўлиб, сўфийлик тариқатини мукамал эгаллайди. 1426 йили Ҳиротнинг масжидида Шохрухга қарши фитна уюштирилади. Хуруфийлар оқимига мансуб бўлган Аҳмад Лур деган шахс Шохрухга пичоқ уриб, уни ярадор қилади. Шу ернинг ўзидаёқ Аҳмад Лур ўлдирилади. Юқоридаги воқеа туфайли Қосими Анвар хуруфийлар билан яқин алоқада бўлганликда ва фитнада қўли борлигида айбланиб Ҳиротдан Самарқандга сургун қилинади. Самарқандни бошқариб турган Улуғбек уни яхши кутиб олади.

Ўша даврда Озарбайжон, Туркия, Ироқ, Сурия ва Шарқнинг бошқа мамлакатларида хуруфийлик оқими кенг тарқалган бўлиб, бу оқим Марказий Осиё ва Хуросанда, айниқса, Самарқанд ва Ҳиротда оз бўлсада мавжуд эди. Хуруфийлик оқими ҳарфларни илоҳийлаштириб, кишиларни объектив дунё, ҳарфлар ва худони идрок қилишга чақирадилар. Бу эса бошқаларнинг фикрича, динни обрўсини туширар эди. Хуруфийлар шаҳар камбағаллари ва хунармандларининг манфаатини ҳимоя қилиб, зўравонлик, жабр-зулм, зодагонларнинг ўзбошимчалигига қарши кураш олиб бордилар.

Марказий Осиё ва Хуросонда бу оқим тарафдорлари, гарчи улар кўпчиликни ташкил этсада, ҳокимият учун зимдан кураш олиб бордилар, ҳар хил фитна ва ғалаёнлар уюштириб турганликлари боис Темурийлар, айниқса, Шохрух ва бошқа ҳокимлар хуруфийлик оқими тарафдорларини таъқиб остига олганлар. Қосими Анвар ижоди ва дунёқарашини тадқиқ этган олимларнинг аксарияти, шу жумладан, Е. Браун, З. А. Кулизода ва бошқалар хуруфийлик оқими шоир ижодига таъсир кўрсатган бўлса-да, уни тасаввуф оқимининг йирик вакили, деб ҳисоблайдилар. Дарҳақиқат, Қосими Анварнинг қолдирган адабий ва илмий мероси ана шундан далолат беради.

Қосими Анвар асарларининг анчагина қисми бизгача етиб келган. Унинг “Девон”и қўлёзмалари Санкт-Петербургда, Гуржистонда, шунингдек, Самарқандда ва бошқа йирик илм марказларида сақланмоқда. 1958 йили Техронда унинг “Куллиёти” Саид Нафисий томонидан чоп этилган.

Мутафаккирнинг “Анис ул-ошиқин” (“Ошиқлар дўсти”) маснавийси (“Анис ул-орифин” ҳам деб юритилади), “Сад мақом дар истилоҳи сўфия” (“Тасаввуф атамаларида юз мақом”), “Рисолайи

адади мақомот” (“Мақомларнинг сони ҳақида рисола”), “Рисола дар баёни илм” (“Билим ҳақида рисола”), “Савол ва жавоб” рисо-ласи ва бошқа асарлари мавжуд.

Унинг таълимотида Аллоҳ ҳамма нарсанинг ибтидоси ва биринчи сабаби, деб талқин этилади. Аллоҳ дунёдаги ҳамма нарсаларда намоён бўлади, улар бир-бирига қўшилиб кетади. Қосими Анвар инсонни мавжудотларнинг аълоси, унга бу дунё ва охиратнинг султони бўлишни Аллоҳнинг ўзи ато этган, деб айтади. “Туйи султони жовидон, туйи мақсад, туйи ақсо” (“Сен мангу султонсан, сен мақсадсан, сен узоқдаги уфқсан”), — дейди у инсон ҳақида.

Маълумки, тасаввуф оқимида ахлоқий масалаларига кенг ўрин берилади. Қосими Анвар ҳам ўзининг тасаввуфий қарашларида, инсон, борлиқ ва Аллоҳнинг бирлигини асослашда ижтимоий муаммолар, ахлоқ ва хулқ-одобга катта эътибор беради. Инсоннинг Аллоҳга яқинлашуви покланишсиз, ахлоқий камолотга эришмасдан ошиши мумкин эмас. Инсон ўзини қанчалик ўрганса, идрок қилса, шунчалик ахлоқан покланиб боради. Аллоҳга яқинлашиш йўлида олға қадам босади. Шу муносабат билан у жоҳилликни қаттиқ қоралайди, зероки у ахлоқий покланиш ва ўз-ўзини билишга халақит беради. Инсон яхши ва хайрли ишлар қиладими, ёвузлик ва адолатсизлик билан шуғулланадими, биринчи ўринда, ўзи сабабчи бўлади. “Ник ва бад гар миқўни, боҳуд кўни” (Яхшилик ва ёмонлик қилсанг, ўзингга қиласан), — деб ҳисоблайди шоир.

Қосими Анварнинг ижодида ижтимоий масалалар ҳам у ёки бу даражада инъикосини топган. Замонасидан зорланиш, мавжуд жамиятдан норозилик, ҳукмрон синф вакилларининг адолатсизлиги, жабр-зулм ва ноҳақсизликларини қоралаш мутафаккир ижтимоий қарашларида маълум ўрин эгаллайди. У ёлғончилик, фирибгарлик, иккиюзламачиликни қоралайди, зоҳидларнинг ярамас одатларини танқид қилади. Жамиятдаги салбий иллатларнинг йўқотиш йўллари топа олмаган шоир, бир кун вақти келиб бу дунёда адолат ва ҳақиқат ўрнатилишига умид боғлайди.

Хуллас, Қосими Анварнинг ижодий меросини ўрганиш шундан далолат берадики, у Темурийлар даврининг йирик мутафаккири, шоири бўлган ва ўша давр маънавий тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган.

ДАВЛАТШОҲ САМАРҚАНДИЙ

(Тахминан 1435—1495)

XV асрнинг кўзга кўринган адабиётшунос олимларидан бири Давлатшоҳ ибн Алоуддавла Бахтишоҳ ал-Ғозий ас-Самарқандийдир. Унинг таржимаи ҳолига оид маълумотлар жуда кам бўлиб, “Тазкирот ун-шуаро” (“Шоирлар тазкираси”) асарида келтирилган баъзи

бир маълумотларга қараганда, у йирик ҳарбий хизматчи ва давлат арбоби оиласида туғилган. Отаси Бахтишоҳ Шоҳрух Мирзонинг амирларидан бўлиб, кўпгина ҳарбий юришларида қатнашган ва тожухта соҳибига садоқат ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатган. Унинг “ал-Ғозий” аталиши ҳам шундандир.

Давлатшоҳнинг туғилган вақти маълум бўлмасида, ўзининг “Тазкират уш-шуаро” асарини 50 ёшга кирганида ёза бошлаганини маълум қилади. Бизга эса асар 1486 йили ёзиб тугатилгани маълум. Агар бу катта ва муҳим асарни ёзиш учун камида 2—3 йил вақт сарфлаган деб тахмин қилинганда, Давлатшоҳ тахминан 1435—1436 йилларда туғилган бўлиб чиқади.

Давлатшоҳ Самарқандий ёшлигидан илмга қизиқиб, ўз даврининг кўзга кўринган олими, фақиҳ ва шоир Хожа Жалолуддин Фазлуллоҳ Абу-л-Лайсийдан таълим олган. Лекин 1480 йилларга қадар илмий ёки адабий фаолият билан шуғуланмаган, балки сарой хизмати ва ҳарбий ишларга жалб қилинган, Шоҳрух ва Султон Ҳусайн Бойқаронинг кўпгина ҳарбий юришларида иштирок этган. У сўнги марта Султон Бойқаро билан Султон Маҳмуд (Ҳисори шодмон ва Бадахшон ҳокими) ўртасида Чакмансарой (Афғонистоннинг Андохой вилоятида жойлашган манзил) да бўлган жангга қатнашган. Бу жанг, Хондамирнинг маълумотларига қараганда, 875/1471 йилда содир бўлган.¹ Давлатшоҳ Самарқандий 60 йилга яқин умр кўриб, 1495 йили вафот этган.

Давлатшоҳ Самарқандий “Тазкират уш-шуаро” асарини ёзишда жуда кўп манбалардан: ўзидан олдин ёзилган тазкиралардан, хусусан Абу Тоҳир Хотунийнинг “Маноқиб уш-шуаро”, Авфийнинг “Лубоб ул-албоб” китобларидан, тарихий ва географик асарлардан, хусусан, Истаҳрийнинг “Китоб масолик ул-мамолик”, Гардизийнинг “Зайн ул-аҳбор”, Абулфазл Байҳақийнинг “Тарихи оли Сабуктакин” ва бошқалардан, шунингдек, тазкирада қайд этилган шоир ва адибларнинг асарларидан кенг фойдаланган.

Тазкирада VII—XV асрларда яшаб ижод этган 155 шоир ҳақида қисқача, лекин ниҳоятда қимматли маълумотлар келтирилган. Тўғри, ҳар қандай илмий асарда бўлгани каби, Давлатшоҳ Самарқандий тазкираси ҳам айрим жузъий камчиликлардан холи эмас. Масалан, айрим ҳолларда саналар, у ёки бу шоирнинг туғилган жойи нотўғри берилган, айрим ҳолларда келтирилган маълумотлар чалкашиб кетган. Шунга қарамай асарнинг ижобий томонлари кўп. Бу асар жуда катта давр — қарийб саккиз юз йил мобайнида Эрон ва Марказий Осиёда яшаб ижод этган шоир ва адиблар фаолиятини тадқиқ қабзасига олган.

¹ Б. Аҳмедов. Давлатшоҳ Самарқандий. Тошкент, “Фан” нашриёти, 1967, 6-бет.

“Тазкират уш-шуаро” ёки “Тазкираи Давлатшоҳий” муқаддима, хотима ва етти қисм (табақа) дан иборат.

Муқаддимада асарнинг ёзилиш сабаблари, VII—X асрнинг биринчи армида яшаб ўтган араб шоирлардан Лабид (VII аср), Абу Нувос (вафоти тах. 814), Абу Таййиб ал Мутанаббий (вафоти—963), Абу Аъло ал-Мааррий (973—1058) ва бошқалар ҳақида маълумот келтирилган.

Биринчи ва иккинчи қисм X—XI асрларда Эрон ва Марказий Осиёда яшаб ўтган 21 йирик шоирнинг қисқача таржимаи ҳоли ва ижодига бағишланган.

Учинчи, тўртинчи ва бешинчи қисмларда Хоразмшоҳлар — Ануштегинийлар (1077—1231), Элхонийлар (1258—1349) ва Музаффарийлар (1315—1393) замонида ижод этган 54 шоир ҳақида маълумот бор.

Сўнгги икки табақа Темур ва Темурийлар замонида Марказий Осиё, Эрон ва Ироқда яшаган 41 шоир ижодига бағишланган.

Хотимада эса мазкур тазкира муаллифи билан замондош машҳур алломалар Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Хожа Афзалиддин Муҳаммад, Амир Аҳмад Сухайлий, Хожа Шаҳобиддин Абдуллоҳ Марварид ҳамда Хожа Осафий ҳақида маълумотлар келтирилган.

Давлатшоҳ Самарқандий тазкирасида жамланган шоирларнинг асарлари шарқ мумтоз адабиётининг умумий йўналиши, унинг тараққиёт йўллари, Шарқ шеърлятида кенг қўлланилган рубоий, қасида, ғазал, ҳажв жанрларининг пайдо бўлиши ва такомиллашуви, тарсий, тажнис, таржиъбанд, мураббаъ сингари шеърӣ шаклларни ўрганиш ҳамда тадқиқ этишда муҳим роль ўйнайди. Қолаверса, улар орасида Жавҳарий Заргар, Хожа Кирмоний, Жалол Табиб, Хожа Исматулло Бухорий, Аминиддин Нузулободий сингари дostonчилик жанрининг етук намояндalари, назм ва насрга оид “Таржимон ал-балоға” (“Ногиқликни тушунтириб берувчи китоб”) асари билан машҳур Фаррухий (вафоти — тах. 1037—1038), “Чаҳор мақола” китоби билан шуҳрат топган Низомий Арузий Самарқандий (XII аср), форс тилининг шарҳли луғатини тузган Қатрон ибн Мансур Термизий (XII аср), “Ҳадоиқ ас-сеҳр” (“Сеҳр боғлари”) асари билан ном таратган хоразмлик Рашидиддин Ватвот (1088—1182), “Нигористон” асари муаллифи Муиниддин Жувайний, “Шабистони хаёл” китоби муаллифи Яҳё Себак Нишопурий, “Жавоҳир ул-асрор” (“Сирлар жавоҳири”) асарини бутун Шарққа манзур эта олган Шайх Озарий (1382—1462), мусиқа илмининг машҳур намояндalаридан Соҳиб Балхий, хат ва хаттотлик илмининг пири Симий Нишопурий ҳам борки, булар ижоди мумтоз адабиёт ҳамда Ўрта аср Шарқ фани тараққиёти тарихида муҳим ўрин эгаллайди.

Китобда таърифи келтирилган шоирлардан аксарияти даврининг малик уш-шуароси бўлган. Уларнинг қарийб ҳаммаси охир-оқибатда

таъмагир ва ҳасадчи, ифвогарлар маскани — шоҳлар саройини тарк этганлар. Авҳадиддин Анварий (XII аср), Рашидиддин Ватвот, Бухорода муламмаҳ (бир шеърни икки тилда ёзиш) анъанасини бошлаб берган, ҳажв жанри ривожига улкан ҳисса қўшган Хожа Исмаилло Бухорий (1365—1426) ана шундай шоирлар жумласидандир.

Тазкирада жаҳонга машҳур файласуф шоир ва олим Носир Хусрав (1004—1088), Шарқ мумтоз шеърляги даҳоларидан ва мусиқашунос Хусрав Деҳлавий (1253—1325), шоир ва йирик тарихчи олим Фаҳриддин Банокатий (вафоти — 1329), Камол Хўжандий (1318—1401), Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий билан бирга меҳнаткаш халқ орасидан чиққан нозимлар ҳам қайд этилади. Асли деҳқон табақасидан, Низомий Ганжавийнинг “Маҳзан ул-асрор”ига минг байтдан иборат жавоб ёзган Жамолиддин ибн Жаъфар Фарраҳоний; бир умр қўш қўшиб, деҳқончилик қилган, шеърни кетмон дастасига битиб юрган кўҳистонлик Муҳаммад Ҳисомиддин; авом ун-нос (оддий халқ)дан чиқиб, шоирлик, хаттотлик ва наққошликда номи чиқарган Симий Нишопурий; бўйра тўқиб кун кечирган самарқандлик Бисотий ҳақидаги маълумотлар шулар жумласига киради.

Шунингдек, тазкирада ўз шеърляри билан шоҳлар ва ҳокимлар, ноиблар ва қозилар кирдикорларини фойда этган Яминиддин Фарюмадий ва унинг ўғли Амир Маҳмуд (ибн Ямин), Убайд Законий, Бурундук Бухорий ҳамда Бобо Савдойи Абивардий каби шоирлар зикри ҳам келтирилганки, бу ҳол асар қимматини янада оширади.

Давлатшоҳ Самарқандий асарининг яна бир фазилати унда айрим муҳим тарихий воқеалар баёнининг ҳам келтирилганидир. Чунончи, Марказий Осиё, Афғонистон, Эрон халқларининг султон Жалолиддин Мангуберди (Мангибурни) бошчилигида 1221—1232 йиллари мўғул босқинчиларига қарши олиб борган кураши тарихидан айрим лавҳалар; 1337 йили Хуросонда бўлган сарбадорлар қўзғолони ҳамда шу қўзғолон натижаси ўлароқ, Хуросоннинг каттагина қисмида бунёд топган сарбадорлар давлатининг (1337—1381) қисқача тарихи ҳам асарда акс эттирилган. Шунингдек, китобда келтирилган Хуросон ва Марказий Осиё жанубий қисмининг XV аср 40-йилларидаги сиёсий ҳаёти билан боғлиқ тафсилотлар, йирик тарихий шахслар — вазир ва олим Низомулмулк, улуг шоир ва олим Умар Ҳайём, исмоилийлар тариқати асосчиси Ҳасан Саббоҳ, буюк мунажжим Мирзо Улуғбек ҳаётига оид воқеалар ҳам алоҳида қимматга эга.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг мазкур тазкираси жамоатчилик эътиборини кўпдан бери тортиб келмоқда. 1819 йилдан буён асарнинг айрим парчалари Россияда (В. А. Жуковский ва Ф. Эрдман), Францияда (Сильвестр де Саси), Англияда (Э. Броун ва А. Фальконер), Туркияда (Фаҳим Сулаймон афанди), Германияда (Хаммер) ҳамда Голландияда чоп этилган. Унинг тўла матни 1887 йили Бомбейда Мирза Муҳаммад, 1901 йили Лондонда Э. Броун ва 1958 йили Техронда Ҳожи Муҳаммад Рамазоний томонидан нашр этилган.

1900 йили биринчи бор Хивада Муҳаммад Рафе томонидан эски ўзбек тилига (Хоразм шеvasида) ағдарилди. 1967 йили Б. Аҳмедов “Тазкират уш-шуаро” тазкирасидан Марказий Осиё ва хуросонлик 32 ва 1981 йили 50 дан ортиқ шоир ҳаёти ҳамда ижодига оид айрим парчаларни ўзбек тилига таржима қилиб, “Давлатшоҳ Самарқандий” номи китобига илова қилган. Холбуки, бу катта асарни атрофлича илмий тадқиқ қилиб, ўзбек тилига ўгириб, кенг китобхонлар оmmasига тақдим этиш бутунги олимларимиз олдида турган муҳим вазифаларда биридир.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО

(1438—1506)

Султон Ҳусайн Амир Темурнинг эвараси бўлиб, 1438 йил июль (ҳижрий 842 йил, муҳаррам) ойида Ҳиротнинг шарқи-шимолидаги Давлатхона саройида дунёга келган. Унинг отаси Фиёсиддин Мансур Бойқаро Мирзонинг учинчи ўғли эди. Бойқаро Мирзонинг отаси эса Амир Темурнинг иккинчи ўғли Умар Шайх (1356—1394), онаси Феруза бегим эса ота томонидан Амир Темурнинг катта қизи Ўғи Беги хонимнинг ўғли Султон Ҳусайн Мирзонинг қизи бўлиб, Феруза бегимнинг онаси Қутлуф Султон бегим эса Амир Темурнинг учинчи ўғли Мироншоҳ Мирзонинг (1366—1408) қизи эди. Дарҳақиқат, Ҳусайн Бойқаро Заҳриддин Муҳаммад Бобур таърифлаганидек, “Карим ут-тарафайн”, яъни ҳар икки томондан ҳам насаби Амир Темур Курагонга бориб туташади.

Ҳусайннинг отаси Фиёсиддин Мансур 1445 йилда вафот этгач, Ҳусайн 14 ёшигача мактабда таълим олади ва шу мактабда ёш Алишер билан дўстлашади.

1452 йилда ёш Ҳусайн Ҳирот ҳукмдори Абулқосим Бобур саройига хизматга киради. 1457 йили Абулқосим Бобур вафотидан сўнг, Ҳусайн Мирзо саройни тарк этиб, Марв ҳукмдори Санжар Мирзо Марвий саройига хизматга ўтгач, ҳукмдор ўз қизи — 15 ёшли Бека Султонни унга никоҳлаб беради. Бироқ, қайната билан куёв ўртасига совуқчилик тушиб, саройдан кетишга мажбур бўлади. Шундан сўнг Ҳусайн Мирзо ўн йилдан кўпроқ вақт давомида Хоразм, Хуросон, Астробод, Мозандарон ва Жужон оралигида саргардонликда умр кечирди. Бу давр мобайнида Темурий шаҳзодаларнинг тожутахт учун олиб борган ўзаро урушларида Ҳусайн Мирзо ҳам фаол қатнашиб, Ҳирот ҳукмдори Султон Абусайид Мирзо (1424—1469) ҳалокатидан сўнг, 1469 йил 24 март, жума куни Ҳусайн Мирзо тантана билан Ҳиротга кириб келди ва ўша куни Жомеъ масжидида унинг номига хутба ўқилди.

Тарихий манбалардан шу нарса муълумки, Султон Ҳусайн Бойқаро Темурий шаҳзодалар орасида жасоратли, мард, одил ва тад-

биркор салтанат соҳиби бўлган. У ҳукмронлик қилган даврда Хуросон фуқаролари бирмунча осойишта ва фаровон ҳаёт кечирган. Айниқса, унинг вазири Алишер Навоийнинг саъй-ҳаракатлари натижаси ўлароқ, мамлакатда йирик сув иншоотлари, маъмурий ва маданий қурилишлар, мадраса, масжид, карвонсарой, работлар, кўприклар ва шу каби қурилиш ишлари кенг кўламда олиб борилган. Шу боис Султон Ҳусайн Бойқаронинг ҳукмронлик даврида Ҳирот фан ва маданият марказига айланган эди. Бу даврда илму фаннинг барча жабҳаларида қалам тебратган билимдон олимлар, сўз усталари, адиблар, шоирлар, мусиқашунослар, ҳунарманд наққошлар ва мусаввирлар Ҳиротнинг доврўғини жаҳонга машҳур қилганлар.

Султон Ҳусайн Бойқаро Хуросон музофотида, айниқса, Ҳиротда диний ва маданий-маиший биноларни кўплаб қурдирди. Бу қурилишларнинг асосий мутасаддийси сифатида Алишер Навоийни кўрсатиш жоиздир. Шунингдек, шаҳаншоҳнинг яқин кишилари ҳамда бек ва амирлари ўз номларини абадийлаштириш мақсадида масжид, мадраса, работ, кўприк, ҳаммом ва шунга ўхшаш қурилишлар билан шаҳар кўркини янада жилолантирганлар. Чунончи, Султон Ҳусайн Бойқаро Гозургоҳ яқинида ўз номига мадраса, Ҳирот ташқарисида “Боғи байт ул-имон” ва “Боғи ҳамса оройи” боғларини барпо этган. Султон Бадиуззамон Мирзо номи билан аталувчи “Мадрасайи Бадиъа” ҳам Султон Ҳусайн Бойқаро даврининг улкан обидаларидан биридир. Бу даврда таъмирланган Жомеъ масжиди улкан бинолардан бўлиб, 403 гумбази, 130 равоқи ва 44 устунни бўлган.

Шунингдек, Алишер Навоий ҳам ўз ҳисобидан бир неча маданий-маиший бинолар, чунончи “Сафоия” номли ҳаммом ва “Шифоия” номли касалхона қурдирган.

Тарихчи Хондамирнинг ёзишича, Хуросонда қирққа яқин йирик иншоотлар Султон Ҳусайн Бойқаро даврида вужудга келган ва Ҳиротга атроф-теварақдан олимлар, шоирлар, адиблар, рассомлар, хаттотлар, мусиқачилар ва бошқа ҳар хил ҳунар аҳллари кириб келабошлаган. Жумладан, ўша даврда табиб Ҳусайн Жарроҳ ичакни кесиб даволашда чумолидан фойдаланиш усулини ихтиро қилган. Устод Саййид Аҳмад гижжак, Устод Шоҳқули гижжак, Устод Қул Муҳаммад удий, Устод Ҳусайн удий, Устод Шайх Фоний ноилар Хуросонда ном чиқарган егук мусиқашунос алломалардан бўлган. Наққошлик ва хаттотлик соҳасида Хожа Мирак наққош, Мавлоно Хожа Муҳаммад наққош ва буюк истеъдод соҳиби Устод Камолиддин Беҳзодлар ўз маҳоратлари билан Хуросон фаҳри ҳисобланган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ҳусайн Бойқаро замонидаги олимлар, фозил ва шоирлар ҳақида гапириб, уларнинг ҳаммасини саромади Мавлоно Абдурахмон Жомий, шунингдек, Шайхим Суҳайлий, Ҳусайн Али Туфайлий, Осафий, Биноий, Сайфи Бухорий, Мир Ҳусайн Муаммоий, Мулло Муҳаммад Бадахший, Юсуф

Бадиий, Оҳий, Шоҳ Ҳусайн Коший, Ҳилолий Аҳлий, Муҳаммад Солиҳ ва бошқалар ҳақида қисқача тўхталиб ўтади. Алишер Навоийнинг таъкидлашича эса Ҳусайн Бойқаро қадимги турк тилининг тақдирига бефарқ бўлмай, унинг ривожини учун қатор чоратадбирларни амалга оширган. Уша давр адабий муҳитининг баъзи бир “мўъгабар” намояндалари назарида турк тили таҳқиқланиб, мазкур тилда ижод этиш, ижодкорнинг истеъдодсизлигини билдирувчи нуқсонлардан бири деб ҳисобланган. Бинобарин, араб ва форс тилларига эътибор берилиб, турк тили камситилган. Ана шундай шароитда Ҳусайн Бойқаро ёзувда турк тилини истеъмолга киритиш борасида махсус фармон берган. Бу дадил қадам мамлакатнинг сиёсий, ижтимоий ва маданий ҳаётида катта воқеа бўлгани шубҳасиз.

Ҳусайн Бойқаро форс ва туркий тилларида ғазал битиш иқтидорига эга бўлса-да, асосан турк тилида “Ҳусайний” таҳаллуси билан ижод этган. Унинг таъби назми ҳақида Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” асарида шундай ёзади: “Ул хазратнинг ҳўб ашъори ва марғуб абёти бағоят кўчдур ва девон ҳам муруттаб бўлубтур”.

Султон Ҳусайн Бойқаро Хуросон худудини ички ва ташқи душмандан тозалагач, беғамликка, айшу-ишратга берилади. Ҳукмдорнинг сўнгги йиллари мамлакат ичида вужудга келган исёнларни бостириш билан ўтади. Бу исёнлар ўз ўғиллари тарафидан мулк таллашиб, кўтарилган низо ва можаролардан иборат эди. Аммо шунга қарамай, у қўлидан келганича мамлакатда адолат ва осойишталикни, илм-маърифат ва маданиятни равнақ топтиришга ҳаракат қилган. 1506 йил баҳорида Султон Ҳусайн Бойқаро хасталигига қарамай Хуросон кўшинини йиғиб, Муҳаммад Шайбонийхонга қарши Мовароуннаҳр худудига қараб йўл олади. Шаҳаншоҳ Бобо Илоҳий мавзеига етганда, аҳволи оғирлашиб, кўшинни тўхтатишга қарор қилади. 1506 йил 5 май, душанба куни кечкурун салтанат соҳиби Абулғозий Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро сактайти қалб (апоплексия) касали билан 69 ёшида оламдан ўтади.

ЖАЛОЛИДДИН ДАВОНИЙ

(1427— 1502)

Давонийнинг тўла номи Жалолитдин Муҳаммад Асад ас-Сиддиқий ад-Давоний бўлиб, 1427 йилда Эроннинг Казарун волиятига қарашли Давон қишлоғида туғилган. У ёшлигиданоқ илм-фанга, айниқса, мусулмон фикршунослигига қизиқади ва бошланғич мактабни битиргандан сўнг Шерозга келиб, мадрасада йирик олимлар қўлида таҳсил олади.

Кейинчалик у Шероз шаҳрининг қозиси этиб тайинланади. Қозиликдан истеъфога чиққандан сўнг мадрасада мударрислик қила-

ди. Кейинчалик яна ўз қишлоғига қайтиб, умрининг охиригача (1502) илмий иш билан шуғулланади. У Давон қишлоғида дафн этилган.

Манбалардан маълумки, Жалолиддин Давоний Марказий Осиё олимлари ва шоирларининг ижоди ва дунёқарashi билан яхши таниш бўлган. У Форобий, ибн Сино, Насириддин Тусийнинг илмий мероси, асарларини қунт билан ўрганган, уларнинг илмий ва инсонпарварлик ғояларидан хабардор бўлган. Хусусан, у Ҳирот, Византия (Рум), Озарбайжон, Кермон, Хурмуз, Табаристон, Хуросон, Журжон мутафаккирлари билан алоқа қилган.

Муҳаммад Али Табризийнинг таъкидлашича, Давоний ўз рисо-лаларини битишда “Византия, Хуросон, Туркистон олимлари ҳамда Султон Абу Саид Темурий даврида яшаган машҳур мутафаккирларнинг асарларидан фойдаланган” (Муҳаммад Али Табризий. Райхонат ул-адаб. Техрон, 1949, 3-том). Давоний Ҳиротда узоқ вақт бўлиб, у ердаги олимлар билан яқиндан мулоқотда бўлиб, Абдурахмон Жомий ва бошқа олим, фозиллар билан учрашади. Шерозга қайтиб келгандан сўнг эса Жомий билан муттасил ёзишиб туради. Шунингдек, Давоний Али Кушчи ва унинг рисоалари билан ҳам таниш бўлганлигини ҳисобга олсак, Давонийнинг фалсафий ва ижтимоий қарашининг шаклланишида Яқин ва Ўрта Шарқнинг илмий, маданий меросини ўрганиши ҳамда қўшни мамлакатлар, айниқса, Мовароуннаҳрнинг машҳур олимлари билан алоқа қилиши муҳим роль ўйнади.

У салафларининг асарларини тарғиб қилиш билан чекланиб қолмасдан, Марказий Осиё мутафаккирларининг маданий, илмий ва фалсафий анъаналарини давом эттирди. Булардан ташқари, у қадимги Юнон ва Марказий Осиё мутафаккирлари Арасту, Афлотун, Фаробий, ибн Сино, Насириддин Тусий ва бошқаларнинг асарларини яхши билар, ҳатто уларнинг баъзи рисоаларига шарҳлар ҳам битган. У қадимги олимлар рисоаларидаги мураккаб ва тушунилиши қийин бўлган муаммоларни шарҳлаш билан бирга улар ҳал қила олмаган ботиний ва зоҳирий илмлар ва мушкул масалаларни ечаолар эди.

Давонийнинг илмий мероси бойдир. У фалсафа, мантиқ, фикҳ, ахлоқшунослик, риёзиёт ва геометрия соҳалари бўйича рисоалар ёзган. Ўша даврда унинг асарлари олимлар орасида кенг тарқалган бўлиб, улар кўп фанлар бўйича расмий қўлланма вазифасини ўтаган. Унинг “Рисолайи исботи вожиб” (“Заруриятнинг исботи ҳақидаги рисола”), “Рисолат ул-хуруф” (“Ҳарфлар ҳақида рисола”), “Рисолайи фи тавжих ул-ташбих” (“Мажоз талқини ҳақида рисола”), “Рисола дар илм ул-нафс” (“Руҳшунослик ҳақида рисола”), “Тарикати тарбият ул-авлод” (“Болаларни тарбиялаш усули”), “Арзнома” (“Армияни бошқариш принципи”) ва бошқа асарлари маълум. Давоний илмий ишлардан ташқари Навоий сингари “Фоний” тахаллуси билан шеърлар ёзган. Унинг шеърлари Эрон ва Ироқда

чоп этилган. Давоний Мовароуннаҳр ва Хуросондаги маданий ютуқлардан ўз ижодида кенг фойдаланишга ҳаракат қилганлиги боис, унинг асарлари Хуросон ва Мовароуннаҳрда ҳам тарқалиб, бу ердаги турли илмий йўналишга, маънавий ҳаётга таъсир кўрсатди.

Давонийнинг энг йирик рисоласи — “Ахлоқи жалолий” дир. У 1470—1478 йиллар орасида ёзилган ва Фарбий Эрон ҳокими, Оқ қўйинлилар сулоласи вакили Узун Ҳасанга бағишланган. Ушбу китоб 1839 йилда В. Ф. Томпсон томонидан инглиз тилига таржима қилинган. Давонийнинг “Ахлоқи жалолий” рисоласи форс тилида ёзилган бўлиб, қўлэмаси дунёнинг жуда кўп музейлари ва кутубхоналарида мавжуд. У 1911 йил Калькуттада чоп этилган. Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида ушбу рисоланинг қўлэма ва тошбосма нусхалари сақланмоқда. Мазкур асар 1948 йилда Эшонжон Муҳаммадхўжа томонидан ўзбек тилидаги қисқартма таржимаси амалга оширилган. Рус шарқшуноси А. А. Семёнов Ръе ва Браунларга асосланиб, Давонийнинг ушбу рисоласини мусулмон Шарқида машҳур китоблар сирасига қўшади.

Китобда муҳим ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-хаёлий ва ахлоқий ғоялар илгари сурилган. Унда жамиятнинг пайдо бўлиши, ижтимоий табақалар, давлат ва уни бошқариш йўллари, адолатли ва адолатсиз подшоҳлар, уларнинг фуқароларга муносабати, ахлоқ ва таълим-тарбия масалалари батафсил таҳлил этилган.

“Ахлоқи жалолий”да XV асрнинг илғор ахлоқий қарашлари ўз ифодасини топганки, китобда ўрта аср Шарқининг ахлоқий таълимотлари, унинг ютуқ ва камчиликлари акс эттирилган. Асар уч қисмдан иборат бўлиб, ўз навбатида улар яна майда бўлим — “лавом”ларга бўлинади. Биринчи қисм ахлоқ фанига бағишланган бўлиб, муаллиф ахлоқнинг асосий тушунчалари: адолат, шижоаткорлик, донолик, иффат ва бошқаларга тўхталади. Иккинчи қисми — “Одамнинг ички ҳолати” деб аталиб, оилавий ҳаётга бағишланган. Бунда болаларни тарбиялаш ва камолга етказиш, касб-ҳунарни эгаллаш, хулқ-одоб қоидалари, нутқ маданияти, ота-оналарнинг ўз болаларига муносабатлари ва бошқа шунга ўхшаш муаммолар кўтарилади.

Охирги учинчи қисм — “Шаҳар (давлат)ни бошқариш ва подшоҳлар сиёсати” деб аталади. Бу ерда муаллиф шаҳарларда яшовчи халқлар бахтли бўлиши учун қандай тадбирлар чоралар кўриш кераклиги, давлат бошлиқлари билан фуқароларнинг ўзаро муносабати, жамият ҳақида фикр-мулоҳазалар илгари сурилади. Энг сўнггида Насириддин Тусийнинг “Ахлоқи носирӣ” рисоласида келтирилган Афлотуннинг ўз шогирди Арастуға қилган васияти берилади.

Давонийнинг ижтимоий қарашларида Форобийнинг таъсири яққол сезилиб туради. Инсон бир ўзи меҳнат қилиб, яшаш учун ва ҳар кун зарур бўладиган нарсаларни қўлга киритиши қийин. У яқка ҳолда ҳаёт кечириши учун бир ўзи овқат пишириши, кийим-кечак тикиши, меҳнат қуроллари ясаши ва шунга ўхшаш кўп иш-

ларни бажариши, бир неча касб-ҳунар эгаллашга мажбур бўлар эди. Бу эса амри маҳолдир. “Одамлар бирлашиб, бир-бирига ёрдамлашганда бошқалар тўғрисида чинакамига қайғуради, ўзаро ёрдам ва алоқа-ўрнатилганда адолатнинг синалган йўллари пайдо бўлади, яшаш воситалари тартибга тушади, кишиларнинг аҳволи мустаҳкамланади ва инсон зоти сақланади” (Давоний. Ахлоқи жалолоий. 135-варақ).

Давоний ўзининг “Ахлоқи жалолоий” асарида давлат тўғрисида ўзининг утопик — ҳаёлий орзусини тасвирлайди. У ибн Мискавайҳ, Форобий ва Насириддин Тусий сингари шаҳарни (давлатни) фозил ва жоҳилга бўлади. Фозил шаҳарни тасвирлар экан, Давоний “бу шундай шаҳарки, унинг қондаси бахт-саодатга эришувдан ва бахтсизликка олиб борадиган ҳодисаларни бартараф қилишдан иборат”, — дейди (Ўша жой, 152-варақ). Фозил шаҳарни ақли, адолатли ва жасур кишилар бошқариши лозим. Шаҳар аҳолиси, қайси ижтимоий табақадан бўлмасин, қонун-қоидаларга сўзсиз бўйсундилар. Жоҳил шаҳар аҳолиси эса бахтсизлик ва фалокат йўлига кирган бўлиб, бундай шаҳар ҳоқимлари таъмагир, жоҳил бўладилар, ўз хоҳиш-истаклари ва ҳиссаётларини қондиришга ружу қўядилар.

Жалолоиддин Давоний ахлоқ ва таълим-тарбия масалаларига ҳам катта эътибор беради. Мутафаккирнинг талқинида, ахлоқ фани кишиларнинг амалий фаолияти, тафаккури билан чамбарчас боғланган. Ахлоқ муаммолари фалсафий, ижтимоий-сиёсий масалалар билан бир қаторда кўрилади.

Давоний ўз рисоаларида илм-фанни жамиятда тутган ўрнига катта баҳо бериб, кишиларни маърифатли бўлишга, касб-ҳунарни эгаллашга чақирди. Унинг инсонпарварлик руҳи билан суғорилган ижтимоий ғоялари умуминсоний характерга эга бўлиб, кейинги даврларда муҳим роль ўйнади ва ҳозир ҳам ўз тарбиявий аҳамиятини йўқотгани йўқ.

ҲУСАЙН ВОИЗ КОШИФИЙ

(1440—1505)

XV асрнинг иккинчи ярмида Хуросонда Алишер Навоий атрофида тўпланган аллома, шоир ва донишмандлар орасида машҳур ва қомусий талант эгаларидан бири Воиз Кошифийдир.

Камолитдан Ҳусайн Воиз Кошифий тахминан 1440 йилларда Хуросон вилоятидаги Сабзавор шаҳрининг Байҳақ кентига туғилган, унинг ота-онаси, болалиги ҳақида ҳозирча ҳеч қандай аниқ маълумот йўқ. Бизнингча, у бошланғич маълумотни Сабзаворда олган. У араб, форс, туркий тили, математика, астрономия, кимё, мусиқа, адабиёт, фикрдан тўлиқ маълумотга эга бўлган. Ёшлигида-ноқ воизлик — сўз санъати билан шуғулланган. Кошифий Сабза-

ворда тез орада кўзга кўринган воиз — нотик бўлиб танилган. Кейинчалик Нишопурда 1455—1468 йилларда эса Машҳадда яшаб, воизлик қилган. 1468 йилнинг охириларида Абдурахмон Жомийнинг тавсияси билан Ҳусайн Воиз Кошифий Ҳиротга келади ва қолган умрини асосан Ҳиротда Темурийлар раҳнамолигида ўтказди. Маълумки, XV асрнинг иккинчи ярмида Темурийлар, хусусан Ҳусайн Бойқаро даврида Ҳирот Шарқнинг маданият маркази эди. Тарихчи олим Саййид Нафисийнинг айтишича, Кошифий умрининг охирида Ҳиндистонга қилган сафари ҳақида ҳам деярли маълумот йўқ. Ҳусайн Воиз Кошифийнинг икки қизи ва бир ўғли бўлиб, ўғли Фаҳриддин Али ас-Сафий ўз даврининг катта шоири, ёзувчиси ва олими (“Рашоҳоти айн ал-ҳаёт” асари билан машҳур) бўлиб етишган. Али ас-Сафийнинг ислом тарихига, пайғамбарлар ҳаётига, адабиётга, Хўжа Аҳрорга, ахлоққа, кимёга бағишланган ўндан ортиқ илмий ва бадий асарлари бор. Ҳусайн Воиз Кошифий 1505 йилда Ҳиротда вафот этади.

Камолиддин Ҳусайн — алломанинг исм-шарифи, воиз (нотик) — лақаби, Кошифий (кашф қилмоқ, яратмоқ) — адабий тахаллусидир. Ҳусайн Воиз Кошифий асарларини ўз даврининг илмий тили — форс тилида ёзган бўлиб, ундан кўпгина илмий, бадий таржима асарлари ҳам мерос қолган. У фалсафа, ахлоқ, тилшунослик, адабиётшунослик, сиёсат, тарих, кимё, астрономия, математика, муסיқа, воизлик, шеър санъати, дин тарихи, фикҳ, тиббиёт каби фанларга оид 200 дан ортиқ асар ёзганлиги манбалардан маълум. Кошифийнинг Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик ва Ҳ. Сулаймонов номидаги Қўлёмалар институтларида 45 номдаги асарларининг 197 қўлёзма ва 75 тошбосма нусхалари сақланмоқда. Бундан ташқари у ўз даврининг кўзга кўринган илоҳиётчи олими бўлиб, ҳадисни, Куръони Каримни ёддан билган, ҳатто Куръонга тўрт китобдан иборат шарҳ ҳам ёзган. Кошифийнинг “Ахлоқи Муҳсиний”, “Рисолаи Ҳотамия”, “Анвори Суҳайлий”, “Футувватномаи Султоний”, “Тавсири Ҳусайний”, “Жавоҳирнома” каби ўндан ортиқ асари араб, татар, эски ўзбек, урду, турк, немис, инглиз, француз ва бошқа тилларга таржима қилинган. Ҳозирги кунда Кошифий асарлари Париж, Лондон, Берлин, Санкт-Петербург, Москва каби шаҳарларда, Ироқ, Туркия, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Бангладеш ва бошқа шарқ мамлакатларининг кутубхоналарида сақланмоқда. Чет мамлакатларда Кошифий асарларига қизиқиш XVIII—XIX асрлардаёқ кучли бўлиб, Фарбий Оврўпонинг Х. Г. Кин, М. Дуайт, Д. Д. Дональдсон, Э. Браун, А. А. Арберри, Э. С. Кеннеди, Э. Розенталь, Х. Массе, К. С. Ламбтон, Р. Леви, А. М. Шастери каби машҳур олимлари Марказий Осиё ва Эроннинг XIV—XV асрлардаги маданияти тарихини атрофлича ўрганишга ҳаракат қилганлар ва Кошифийнинг ижоди, меросига юқори баҳо берганлар.

Кошифий ижодини ўз даврининг йирик тарихчиси Хондамир “Хулосат ул-ахбор” асарига: “Ул жаноб нужум илмида ҳам зўр маҳоратга эга эди, чунончи унинг таъбирлари Қазо ўқи сингари беҳатар бўларди. Унинг балоғатоётлик ҳамда фасоҳатсифатлик китоблари кўп ва беҳисоб бўлиб, уларнинг кўпи олиймақом амир Алишернинг атоқли номи билан зийнатланган. Амир Алишернинг инояти ва илғифоти ул жанобнинг ҳол саҳифасига ҳамма вақт тушиб турарди...”¹ — деб таърифлайди. Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” асарининг тўртинчи мажлисида: “Мавлоно “Хусайн Воиз — “Кошифий” таҳаллус қилур, Савзаворлиқдур. Йигирма йилга яқин борким, шаҳрадаур ва Мавлоно зуфунун ва рангин ва пуркор воқеъ бўлубтур. Он фан бўлғайким, даҳли бўлмағай. Хусусан ваъз, иншо ва нужумки, анинг ҳаққидур ва ҳар қайсида мутғайин ва машхур ишлари бор...”² — деб юксак баҳолаган.

Хусайн Воиз Кошифий Ҳирот мадрасаларида талабаларга таълим-тарбия берган, Хуросон шаҳарларида ахлоқ-одобдан ваъз айтган. Кошифий ўз асарларида ижтимоий-ахлоқий ҳаёт, маънавият масалаларига катта ўрин ажратади, сиёсат, давлатни бошқариш, шоҳ билан фуқаролар ўртасидаги муносабат, жамоани идора этиш, етук инсонни тарбиялаш муаммолари унинг ижодида катта ўрин эгаллайди. Уларда инсонпарварлик, халқпарварлик, юқори маънавиятга эга бўлиш, маданий юксалиш ғояларини илгари суради. Унинг “Ахлоқи Муҳсиний”, “Рисолаи Ҳотамия”, “Анвори Сихайлий”, “Ахлоқи Карим”, “Жавоҳирнома”, “Луббо ул-маънавий фи-интихоби маснаъвий”, “Искандар ойнаси”, “Тафсири Хусайний”, “Футувватномаи Султоний” каби асарлари шулар жумласидандир. Бу асарлардан Хуросон мамлақатида, Ҳиротда ва бошқа шаҳарлардаги мадрасаларда талабалар учун дарслик сифатида фойдаланилган. Мутафаккир бу асарларида ўзининг ҳаётдан олган собоқлари, тажрибалари асосида халқчиллик, инсонпарварлик, ижтимоий ҳаёт, адолат, ҳалоллик, софдиллик, поклик, тўғрилиқ, ростўйлик ҳақидаги фикрларини ўқимишли, қизиқарли ҳикоятлар, ривоятлар ёрдамида баён этади. Бу асарлар Кошифий тили билан айтганда “Ҳикмати амалий” асосида ёзилганлигидан бугунги кунда ҳам жуда катта тарбиявий аҳамиятга эгадир.

Хусайн Воиз Кошифий инсонни дунёдаги энг юксак олижаноб мавжудот деб билади.

Одам номи яхшилик билан эслаш туфайли боқийдир,
Ҳаётлик айёмининг ҳосили яхши ном орттиришдир.

— дейди.

¹ Хондамир. “Хулосат ул-ахбор” Навоий замондошлари хотирасида. Т., 1986, 70—71-бетлар.

² Навоий А. “Мажолис ун-нафоис”. Асарлар, 12-жилд. Т., 1966, 123—124-бетлар.

Бу Воиз Кошифий ахлоқий таълимотининг етакчи ғоясидир. У салбий ахлоқий хислатларни қоралайди ва уларнинг инсон ҳаётида ва жамият учун катта зарар олиб келишини қатор ҳикоят ва ривоятлар билан кўрсатади.

Ҳусайн Воиз Кошифий яхшилик ва ёмонлик, адолат, виждон, бурч тушунчалари ҳақида ҳам атрофлича фикр юритади. Ахлоқ нормаси — инсонларнинг хулқ, феъл-атворларини тартибга солиб турувчи ахлоқий талаблардир. Кошифий ижобий хислатларни кишиларда бўлиши шарт бўлган инсоний фазилат деб тушунади ва сабр, ҳаё, иффат, покизалик, собитқадамлик, сахийлик, саховат, ростгўйлик, шижоат, камтарлик, ҳушёрлик, баланд ҳимматлик, диёнатлилик, аҳдига вафолик, андишалилик, иззат-ҳурматни билиш, сир яшира олиш каби фазилатларни бирма-бир таърифлаб ўтади. Кошифий ахлоқий инсон деганда, илм-маърифатга интилувчи, ҳақиқат ва адолатни сеувчи, адолатсизликка қарши курашувчи, мард, ҳаракатчан, олижаноб, сахий, очиқ қалб инсонни тушунган.

Ахлоқ масалаларини ёритишда Кошифийнинг “Ахлоқи Муҳсиний” (Ҳусайн Бойқаронинг ўғли — Абдулмуҳсин Мирзога бағишланган) асари энг машҳур ва муҳим аҳамият касб этади. Кошифий ўз асарларида сиёсат, давлатни бошқариш масалалари бўйича ҳам ўз даври учун муҳим фикрларни олға суради. У давлатни одилона бошқаришда сиёсатдан фойдаланиш кераклигини алоҳида таъкидлайди:

Жаҳонда пок сув ичмакка бўлмас ҳеч ким қодир.
Агар шоҳлар сиёсат тигин элига қилмаса зоҳир.

— дейди.

Сиёсат мамлакатни бошқариш учун зарур, у шахсий иш эмас, балки ижтимоий ишдир. Сиёсат адолатли бўлса, мамлакат, жамият ривож топади, халқи фаровон яшайди. Сиёсатни одил подшоҳлар адолат билан бошқаришлари керак:

Мамлакат тобқой сиёсатдин низом,
Гар сиёсат бўлмаса етгай халал,
Топмағай олам иши асло тузут.
Бесиёсат ҳеч вақту ҳеч маҳал.

Ёки:

“... Адл (адолат — Р. М.) сиёсатсиз мавжуд бўлмас. Сиёсат йўқ бўлса, сардорлик заиф. На учунким мулку-миллат зийнати, дину давлати мусаллаҳи сиёсатдур”, — деб мамлакат тараққиётини, адолат қарор топишини ҳам Кошифий сиёсатга боғлайди.

Демак, Ҳусайн Воиз Кошифий шоир, ёзувчи, олимгина эмас, балки доно сиёсатчи ҳам бўлган. Унинг жамият, давлат, тинчлик, ихтилофларни осойишталик билан ҳал этиш зарурлиги тўғрисидаги фикрлари ҳозир ҳам ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда.

Воиз Кошифий Алишер Навоийнинг маънавий даврасида бўлган XV аср Хуросон ва Мовароуннаҳр маданиятининг ривожига катта ҳисса қўшган ҳамда ўз асарлари билан сўнгги авлодларга катта таъсир кўрсатган машҳур алломалардан бўлиб тарихда қолди. У қомусий ижоди билан ўз даври маънавий юксалиши йўлида фаол хизмат қилди ва нафақат Марказий Осиё, балки бутун Шарқ умуминсоний, маданий бойликларини кучайтиришга сезиларли таъсир кўрсатди.

КАМОЛИДДИН БЕҲЗОД

(1455—1537)

Мовароуннаҳр ва Хуросонда XV асрдаги Ренессанс (Уйғониш даври) вакилларида бири, Навоийнинг шогирди, “Шарқ Рафаэли”, улуғ мусаввир ва миниатюрасоз Камолиддин Беҳзоддир.

Нафақат мусулмон Шарқи халқлари, балки бутун дунё халқлари санъати тарихида сезиларли из қолдирган, унинг тараққиётига ўзининг баракали ҳиссасини қўшган забардаст мусаввир Камолиддин Беҳзод 1455 йилда Ҳиротда камбағал ҳунарманд оиласида дунёга келган. Беҳзод ота-онадан жуда эрта ажралди. Уни болалигидаёқ Ҳиротнинг машҳур мусаввири Амир Рухилло (Мирак Наққош) ўз тарбиясига олиб, тутинган отаси бўлди ва Камолиддинга туз-нон бериб, кийим-бош билан таъминлаб, ҳар томонлама илми қилиб вояга етказди. Ёш Камолиддин Мирак Наққош тарбиясида, унинг Ҳиротдаги Нигористонида (санъат академиясида) наққошлик ва миниатюрасозлик ҳунарининг сир-асрорларини ўрганди.

Беҳзоднинг буюк мусаввир, наққош ва миниатюрасоз бўлиб етишувининг муҳим омилларидан бири — бу унинг XV асрнинг иккинчи ярмида машҳур шоир Алишер Навоийнинг назарига тушиб, бадиий-ғоявий ва эстетик жиҳатдан улуғ мутафаккир ва ҳомий даҳосидан баҳраманд бўлганлигидадир.

Санъат ва нафосатга иштиёқи ниҳоятда кучли бўлган Беҳзод ғоятда меҳнатсеварлиги, заҳматкашлиги, ўткир ақлу заковати туфайли истеъдоди кундан-кунга ортиб боради ва тез орада Ҳиротда машҳур мусаввир бўлиб танилади. Алишер Навоийнинг мактабдоши ва дўсти, подшоҳ Султон Ҳусайн Бойқаро Беҳзодни ўз ҳузурига — саройига жалб қилади, унга саройдан маҳсус жой ажратиб, ижодий ишлар билан шуғулланиши учун барча шароитларни муҳайё қилиб беради. 1487 йилда эса Беҳзод Султон Ҳусайн Бойқаронинг шахсий фармони билан Ҳиротдаги салтанат китобхонасига бошлиқ этиб тайинланади.

XV аср охирларига келиб Ҳиротдаги Темурийлар салтанати авж олиб бораётган тожу-тахт учун ўзаро жангу жадаллар туфайли аста-секин емирила бошлади. Бу даврга келиб Беҳзоднинг Ҳиротдаги

энг севимли ҳомийси — Мавлоно Абдурахмон Жомий (1492 йилда), сўнг устози Алишер Навоий (1501 йилда) бирин-кетин оламдан ўтадилар. 1506 йилда Ҳиротдаги Темурийлар сулоласининг сўнгги қудратли вакили Султон Ҳусайн Бойқаро вафот этади. Шундан кейин шаҳзодалар Ҳирот салтанатини ҳалокат ёқасига олиб келадилар. 1507 йилда кўчманчи ўзбек қабилаларининг хони Шайбонийхон (Шойбеҳхон) Ҳирот тахтини осонлик ила ишғол этади. Бундай беаёв тўқнашувлар, тожу-тахт учун узлуксиз қонли ур-йиқитлар шароитида ҳам Камолиддин Беҳзод Ҳиротда қолиб, ўзининг ижодий фаолиятини давом эттиради. Беҳзод уч йилча Ҳиротда Шайбонийхон салтанатига қарашли саройда иш олиб бораркан, Беҳзод санъати олдида лол қолган Шайбонийхон унинг ижодий ишларига тўсқинлик қилмайди, аксинча, бу улуғ миниатюрасозга ишлаши учун қулай шароит яратиб беради. Беҳзод Шайбонийхоннинг тасвирини айни кунга йиллари чизган бўлиши керак.

1510 йилда Шайбонийлар лашкари билан Эрондаги кучайиб бораётган Сафавийлар салтанати лашкари ўртасида Марв ёнидаги Тоҳиробод деган жойда шиддатли жанг бўлади. Жанг майдонида Шайбонийхон қўшинлари тор-мор этилади. Шундай қилиб, 1510 йилда Ҳирот Сафавийлар қарамоғига ўтади.

Шоҳ Исмоил Сафавий 1512 йилда Ҳиротдаги бир неча истеъдодли санъаткорларни салтанат пойтахти Табризга олиб кетади. Ҳиротдан Табризга олиб кетилганлар орасида забардаст санъаткор Камолиддин Беҳзод ва унинг бир гуруҳ истеъдодли шогирдлари ҳам бор эди. Бу пайтга келиб Беҳзод ва унинг Ҳиротдаги мусаввирлик мактабининг довуғи бутун Шарққа тарқалган эди. Беҳзоднинг санъатини юксак қадрлаган Шоҳ Исмоил Сафавий ҳам наққошга ижод қилмоқ учун Табризда барча зарур шароитларни яратиб беради. Беҳзод ва унинг шогирдлари Табризда ўзларининг ижодий ишларини самарали равишда давом эттирадилар. Беҳзод Табризда Ҳиротдан кейинги нафис тасвирий санъат (миниатюрасозлик)нинг яна бир улкан мактабини яратади. Ўша пайтларда Табризда, умуман Эрон санъатида ҳам ички — сиёсий аҳвол яхши эмас эди. Усмонли турк султони Салим Пошша Эронга кетма-кет таҳдид солиб турарди. 1514 йилда Эрон ва Турк қўшинлари ўртасида Табриз яқинидаги Чолдорон деган кенг текисликда қаттиқ ва даҳшатли жанг бўлиб, бу жангда Сафавийлар салтанати мағлубиятга учрайди. Шоҳ Исмоил Сафавий жанг майдонидан қочиб, зўрға қутулиб қолади. Бир йилча Табриз турклар қарамоғида бўлади.

Беҳзоднинг шўрлик бошига яна оғир мусибатлар тушади. Табриздаги энг эътиборли санъаткор бўлганлиги учун Беҳзодни, бошқа бир атоқли хаттот Шоҳ Маҳмуд Нишопурийни турклар ўз юртига ўлжа қилиб олиб кетмасликлари учун подшоҳ амрига биноан, Табриз атрофидаги бир ғорга мажбуран яшириб қўядилар. Эронда нашр этилган “Саромадани хунар” асарида ёзилганидек, ўз сарой-

идаги хазиналар ичидаги энг нодир ва ноёб гавҳар (Беҳзод)нинг турклар қўлига тушиб қолмаслиги учун ишончли жой (бир улкан ғор)га яшириб кетган Шоҳ Исмоил Сафавий жангдан енгилиб чиққач, ўз мулозимларидан бирига берган илк саволлари қуйидагилардан иборат бўлган: “Беҳзод қалай? Унинг жони омонми? Уни, худой нахоста турклар олиб кетмадими?”

1512—1522 йиллар Беҳзод ҳаётида оғир ва мусибатли йиллар бўлди. Бу йиллар орасида у аҳён-аҳёнда она юрти Ҳиротга ҳам бориб-келиб турган. 1522 йилда Шоҳ Исмоил Сафавий махсус фармон чиқариб, Беҳзодни Табриздаги салтанат китобхонасига бошлиқ этиб тайинлайди. 1524 йилда Шоҳ Исмоил Сафавий вафот этиб, унинг ўрнини ўғли — ёш шаҳзода Тахмасп эгаллайди.

1537 йилда (ҳижрий 942) кексайиб қолган Беҳзод Ҳиротда суюкли жияни ва шогирди Рустам Алининг ўлим тўшагида ётганлигидан хабардор бўлиб, уни кўрмоқ учун она шаҳри Ҳиротга отланади. Лекин у Рустам Али дийдорига етиша олмади. Беҳзод Ҳиротга етиб келгунча у оламдан ўтган бўлади. Бундай жудоликдан қаттиқ қайғурган, кекса мўсафид Беҳзоднинг ўзи ҳам оғир хасталаниб, 1537 йилда Ҳиротда оламдан ўтади. Уни ҳам Ҳирот аҳолиси чуқур изтироб ила, зўр мотам остида шаҳар ёнидаги Кўҳи Мухтор тоғи ёнбағрига, жияни ва шогирди Рустам Алининг қабри ёнига дафн қиладилар.

Амир Дўст Ҳошимий деган шоир Камолиддин Беҳзоднинг вафот этган йилини баён этиб, зўр қайғу ва ғам-ғусса ила шеърый тарих битиб, мана бундай қайд этган:

Ваҳид-ул-аср Беҳзод он ке чун у
Зи батни модари айём кам зод,
Қазо чун суврати умраш бипардоқт
Ажал хоки вужудаш дод бар бод.
Зи ман сувратгаре тарих пурсид,
Баъд у гуфтам жавоб аз жони ношод:
“Агар хоше ке торихаш бидони,
Назар афкан ба “Хоки қабри Беҳзод”.

(Мазмуни: Ўз асрининг ягонаси бўлган Беҳзод шундай буюк, беназир зотки, ундай кишилар онадан жуда кам туғилади. Қазо (ўлим) унинг умрига хотима ясади, ажал унинг табаррук тана тупроғини елга тошширди. Бу сувратлар Беҳзод вафотининг тарихини (йилини) мендан сўради. Унга ғам-ғусса билан шундай жавоб бердим: “Беҳзоднинг вафот этган йилини билмоқчи бўлсанг, “Хоки қабри Беҳзод” жумласидан абжад ҳисоби ҳижрий 942-йил чиқади. Бу йил мелодий ҳисобда 1537 йилга тўғри келади).

Демак, Камолиддин Беҳзод узоқ ва сермахсул ҳаёт йўлини босиб ўтди. Ҳусайн Бойқаро, Шайбонийхон, Шоҳ Исмоил Сафавий, Шоҳ Тахмасп Сафавийлар ҳукмронлик қилган турли-туман, бир-

бирига бағоят зиддиятли түрт салтанатни кўрди, Темурийлар сулоласи пойтахти Ҳиротда ва Сафавийлар пойтахти Табризда яшаб, ўз даврининг барча азоб-уқубатларини ўз кўзи билан кўриб мушоҳада қилди, ўз атрофини ўраб турган ижтимоий борлиқдан олган ўта бой ва ранг-баранг таассуротларини, ички кечинмаларини, латиф ва нозик кайфиятларини ўзининг сермахсул ва гўзал ижодида зўр маҳорат ҳамда кучли завқ ва иштиёқ билан тасвирлади.

Беҳзод миниатюра санъати тарихида махсус мактаб “Беҳзод мактабини” яратди. У реал ҳаёт ҳодисалари ва табиатни тасвирлаш услуги, бўёқлардан фойдаланиш воситалари, расмга олинаётган воқеаларни нозик чизиқларда ифодалаш йўллари, инсон кайфияти ва ҳаракатини акс эттира билишдаги усталиги, расм композициясининг кенглиги ва турли-туман ҳодисаларни қамраб олабилиши, ажойиб эстетик завқ уйғотиши билан миниатюра санъатини янги босқичга кўтарди, унинг тарихида янги давр яратди. Беҳзод миниатюралари унинг тириклигидаёқ ва айниқса, ундан сўнг мусулмон Шарқида ва Фарбда ҳам бу санъатнинг энг олий ютуғи деб тан олинди ҳамда энг қимматли санъат асарлари сифатида машҳур бўлиб кетди.

Беҳзод ижоди ва меросини ўрганувчи мутахассислар фикрича, унинг ҳозиргача маълум бўлган асарлари тахминан ўттизта расм ва расмлар туркумидан иборат, улардан энг машҳурлари қуйидагилардир:

1. Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”сига ишланган миниатюралар.
2. Ҳусайн Бойқаронинг мажлислари тасвирланган мураққадаги 40 дан ортиқ гўзал миниатюралар.
3. Абдурахмон Жомийнинг “Соломон ва Ибсол” асарига ишланган расмлар.
4. Амир Хусрав Деҳлавийнинг “Хамса”сига ишланган 33 та ажойиб миниатюра.
5. Саъдийнинг “Бўстон” асарига ишланган гўзал расмлар.
6. Низомий Ганжавийнинг “Хамса” асарига чизилган ноёб ва беназир миниатюралар.
7. Абдуллоҳ Хотифийнинг “Темурнома” асарига чизилган расмлар.
8. Саъдийнинг “Гулистон” асарига ишланган нафис миниатюралар.
9. Абдурахмон Жомий тасвири.
10. Ҳусайн Бойқаро тасвири.
11. Шайбонийхон тасвири.
12. Шоҳ Тахмасп тасвири.
13. Шоир Абдуллоҳ Хотифий тасвири.
14. Туялар жанги.
15. Рақси дарвиш (дарвишлар рақси).

16. Самарқандда мадраса қурилиши ва ҳоказолар.

Беҳзод ўта сахий ва меҳрибон устод сифатида жуда кўп атоқли миниатюрасоз, мусаввир ва наққошларни тарбиялаб вояга етказди.

XV—XVI ва ундан сўнгги асрларда Камолиддин Беҳзод шоғирдларини Ҳиротда, Табризда, Бухорода, Самарқандда, Шерозда, Исфаҳонда, Истамбулда, Ҳиндистонда, шунингдек, улкан Шарқнинг бошқа жуда кўплаб шаҳарларида учратиш мумкин эди. Султон Муҳаммад Қосим Али Чехракушой, Дарвиш Муҳаммад, Устод Муҳаммадий, Музаффар Али, Юсуф Мулло, Рустам Али, Шайхзода Хуросоний, Шоҳ Музаффар, Мир Саид Али, Маҳмуд Музаҳҳиб, Абдулло каби ўндан зиёд атоқли мусаввирлар Беҳзод мактабини, унинг услубини ўз замоналари тақозоларига биноан зўр муваффақият билан давом эттирганлар.

Беҳзод мактабининг ҳозирги замондаги давомчиларини Афғонистонда (Устод Муҳаммад Саид Машғал), Эронда (Карим Тоҳирзода Беҳзод), Ўзбекистонда (марҳум Устод Чингиз Аҳмаров) ва бошқа Шарқ ўлкаларида ҳам кўриш мумкин. Ҳозирда Шарқ ва Оврўпо мамлакатларида санъат, рассомчилик тарихини ўрганишда миниатюра чизиш тарихи, хусусан, Беҳзод миниатюра мактаби алоҳида ўрганилади ва тадқиқ этилади ҳамда махсус мактабларда ўқитилади.

Беҳзоднинг мусаввирлик маҳорати ва мактаби Темурийлар даври маданияти тарихига бағишланган барча тадқиқотларда ўз даври санъатининг ажойиб ютуғи сифатида алоҳида таъкидлаб ўтилади.

Беҳзод нафақат Шарқ халқлари мусаввирчилиги тарихида, балки жаҳон расм санъати тарихида ўчмас из қолдирган, ўзининг ажойиб ва қимматбаҳо миниатюра дурдоналари билан бутун дунё маданияти тарихида салмоқли ўрин олган буюк ва забардаст санъаткордир.

ФАСИҲ ҲАВОФИЙ

(1375—1442)

Темур ва Темурийлар даврида яшаб ижод этган алломалардан бири Фасиҳ Аҳмад Жалолиддин Муҳаммад Ҳавофий 1375 йилнинг 28 сентябрида Ҳиротда туғилиб, шу ерда таълим-тарбия олгандан сўнг, 1405 йили давлат ишлари билан Самарқандга жўнатишга, 1415 йилгача нуфузли амирлардан Алоуддин Али Тархон, кейин Шоҳрух Мирзо саройида хизмат қилган. Ҳаётининг сўнгги йилларида Шоҳрухнинг ўғли Бойсунқур Баҳодирхон саройида девонлик мансабига тайинланган. Бироқ кўп вақт ўтмай Темурийлар саройидаги хизматдан бутунлай четлаштирилган ва бизга маълум бўлган бирдан-бир асари “Мужма ут-таворих” (“Тарихий саналар йиғиндиси”)ни ёзишга киришган. (Бу асар “Мужмаи Фасиҳий” ҳам деб юритилган).

Гарчи Ҳавофий ушбу тўпламни сарой ишларидан четлатилгандан кейин, яъни 1433—1442 йилларда тузган бўлса-да, бироқ китоб дебочасидаги ёзувда асардаги маълумотларни муаллиф илгарироқ, тарихий китобларни ўқиб юрган кезларида қисқа-қисқа тарзда қаламга олиб юрган. “Бу нусхани, — дейди муаллиф дебочада, — узоқ йиллар давомида улуғларнинг тарихларидан ва салафларнинг китобларидан жамладим”.

“Мужма ут-таворих” бизнинг давргача кам нусхада етиб келган. Шундай асар мавжудлиги ҳақида фақат XIX аср охиридагина илмий адабиётда қисқача маълумотлар келтирилган. Бу асар В. В. Бартольд, Э. Браун, В. Розен, Дорн, Х. Раверти сингари олимлар эътиборини тортган эди. Китоб муқаддима, икки мақола ва хотимадан иборат бўлиб, муқаддима Одам Атодан тортиб Муҳаммад пайғамбарнинг таваллудигача (570—580) бўлган тарихни ўз ичига олади.

Биринчи мақола “Муқаддима”нинг бевосита давоми бўлиб, “Пайғамбарнинг 53 ёшигача, яъни унинг Маккадан Мадинага қилган ҳижратига (622 йил) қадар бўлган тарихдан ҳикоя қилади. Асарнинг асосий ва катта қисми иккинчи мақола бўлиб, 622 йилдан 1442 йилгача бўлган воқеалар шарҳидан иборат.

Бизга маълум бошқа қўлёзма нусхаларда хотима учрамайди. Бу қисм муаллиф ватани бўлмиш Ҳирот шаҳри ҳақидаги баъзи маълумотларни ўз ичига олиши кўзда тутилган.

Шунингдек, “Мужма ут-таворих”да Амир Темур авлодига бағишланган “Фойда” деб аталувчи бўлим бор. Асарда тарихий фактлар ўзига хос бир йўсинда шарҳланганки, воқеалар жараёни бири-бирига узвий боғланган, турли-туман тафсилотлар жуда қисқа тарзда баён қилиниб, содир бўлган йиллари тартиби билан жойлаштирилган. Биз учун “Мужма ут-таворих”нинг Ҳавофий яшаган даврга ва бунга бевосита яқин бўлган йилларга оид маълумотлари, яъни асар иккинчи мақоласининг охириги қисми қимматлироқдир. Шунинг учун бўлса керак, асарни нашрга тайёрлаган Маҳмуд Фаррух, асардаги 1301—1442 йиллар воқеаларинигина ўз нашрига киритган. Шу йилларда содир бўлган сиёсий воқеаларга келсак, асарда Марказий Осиё ва Ўрта Шарқ мамлакатларида мўғуллар ҳукмронлигининг инқирозга учраб, аста-секин емирилиб бориши, ажнабий ҳукмдорлар зулмига қарши ерли халқлар орасида норозлик ҳаракатлари акс эттирилган. 1365 йили Самарқандда тарқалган сарбадорлар ҳаракати тобора кучайиб, мўғуллар ҳукмронлиги инқирозини тезлаштирганлиги, мўғуллар давлати ўрнида Темур давлатининг ташкил топиши ва юксалиши каби муҳим воқеаларнинг хулосаси қисқа-қисқа баён этилиб, ой ва йиллари билан кўрсатилган.

“Мужма ут-таворих”да маданий турмушга, шоирлар, олимлар каби ўз даврининг кўзга кўринган зиёлилари ҳаётига оид маълумотлар ҳам жуда кўп учрайди. Ҳавофий айрим шахслар тўғрисида

гапирар экан, уларнинг ёзиб қолдирган асарлари, вафот қилган йили, баъзан туғилган йилларини ҳам албатта эслатиб ўтади. Масалан, “Нузҳат ал-арвоҳ” (“Руҳлар ҳузурда”) асарининг муаллифи Амир Саййид Олим ал-Хусайний вафот қилган йилини (1318 йил, 11 декабрь) келтириб, шу билан бирга Ҳиротда ўлганлигини айтади унинг тасаввуфда шухрат топганлигини, Баҳовуддин Закариё Мултонийнинг муриди бўлганлигини ва бир қанча асар ёзганлигини эслатади.

Темур ва Темурийлар даврида олиб борилган ободончилик ишлари ҳақидаги маълумотлар ҳам диққатга сазовордир. Бу даврда бунёд этилган йирик мадрасалар, қазилган ариқлар ва бошқа ишларнинг бажарилган йилларини ҳам Ҳавофий мунтазам равишда қайд қилиб боради. Унинг маълумот беришича, Амир Темур Чингизхон даврида харобага учраган Баноқат мавзеидаги шаҳарни 1382 йилда қайтадан тиклаб, унга Шоҳрухия деб ном берган. Шунингдек, 1403 йили Темур Байлакон шаҳрини (Аракс дарёсининг Курага қўшилган ерида жойлашган) ҳам қайтадан тиклаган ва у шаҳарга сув келадиган Барлос каналини қаздирган. 1404 йили эса Шоҳрух фармони билан Ҳирот шаҳри, унинг дарвозалари ва буржлари қайта тикланган.

Булардан ташқари, ҳар хил табиий офатлар, халқ бошига тушган қийинчиликлар ҳам алломанинг диққатидан четда қолмаган. “Мужма ут-таворих”да 1337 йили Ҳирот вилоятларидан бири бўлмиш Ҳавофда, 1363 йили Ҳиротда, 1405 йили Нишопурда содир бўлган zilzilалар, 1350 йили Яздда, 1388 йили Табризда, 1406 йили Ҳиротда воқе бўлган очарчилик ва қаҳатчилик, 1345 йили Хоразмнинг Журжониясида (Кўҳна Урганчга яқин), 1346 йили Табризда, 1459 йили Озарбайжонда тарқалган вабо касаллиги ҳақидаги маълумотлар ҳам келтирилган.

Шуниси эътиборга сазоворки, “Мужма ут-таворих” муаллифи ўзи яшаган даврга оид маълумотларни кўп ҳолларда кўриб-билганлари асосида ёзган, чунки у умрининг анчагина қисмини Темурий ҳукмдорлар хизматида ўтказганлиги учун, ўз даври ҳаёти билан яқиндан таниш бўлган, Темурийлар кўли остидаги вилоятларнинг аксариятини иш жараёнида бориб кўрган.

Ҳавофий воқеаларни бетараф туриб ёритишга ҳаракат қилганлигини тадқиқотчилар бир неча бор қайд этиб ўтганлар. В. В. Бартольд бу ҳақда шундай ёзган эди: “Шоҳрух даврида Аҳмад ибн Муҳаммад Фасиҳ ал-Ҳавофий ўзининг сарой кирдикорларидан холи бўлган “Мужмаи Фасиҳий” номли асарини яратди. Бу асар... катта бир тарихий жараёни ўз ичига олган бўлиб, унда воқеалар йилмайил, бирин-кетин баён этилган. Асар мухтасар бўлишига қарамай, жуда фойдалидир, у бизга Ўрта Осиё ва Эрон шайхлари ҳамда адиблари ҳақида янги маълумотлар беради”

Шундай қилиб, Ҳавофийнинг “Мужма ут-таворих” асари XIV—XV асрдаги Марказий Осиё мамлакатларининг сиёсий ва маданий ҳаётига оид қимматли манбадир. Унда келтирилган тарихий воқеалар, саналар ва бошқа маълумотлар Темур ва Темурийлар даврини янада ойдинлаштиришга, бу давр тарихини янада яхшироқ билишга катта ёрдам беради.

НИЗОМИДДИН ШОМИЙ

(XIV аср — XV асрнинг боши)

Марказий Осиёнинг XIV—XV аср, яъни Темур ва Темурийлар даврида яшаб ижод этган моҳир тарихнавис, ёзма ёдгорликларнинг энг дастлабкиларидан бири — Амир Темур топшириғи билан ёзилган. “Зафарнома” асарининг муаллифи Низомиддин Шомийдир.

Низомиддин Шомий ҳаёти ва ижоди ҳақида ўз асарларидан баъзи бир кичик-кичик лавҳалардан ташқари ўрта асрлар ёки ҳозирги замон манбаларида маълумотлар жуда кам. Туғилган йили номаълум. Унинг Шомий ёки Шанби Ҳозоний нисбаси асосида, у аслида Табриз чеккасидаги Шанби Ҳозон деб аталган мавзедан бўлган, деб тахмин қилинади. Мавлоно Низомиддин 1398 йилнинг август ойида Амир Темур аскарлари Бағдод шаҳрини забт этганликлари ҳақидаги воқеаларни қаламга олар экан, ўзи биринчи бўлиб шаҳардан чиққанлиги, ҳазрат Соҳибқирон билан учрашиб, суҳбатида бўлганлигини эслатиб ўтади (“Зафарнома”, Туаэр нашри, 1-жилд, Байрут, 1937 й., 139-бет.). Демак, у 1398 йили Бағдодда яшаган ва унинг Амир Темур билан биринчи учрашуви ана шу йили содир бўлган. Амир Темур билан иккинчи учрашуви эса “Зафарнома”нинг 1400 йил воқеалари баёнида учрайди. Ўша йили октябрь ойида Амир Темур Шом (Сурия) чегарасида жойлашган Ҳалаб шаҳрини қамал қилган. Муаллифнинг ёзишича у ўша вақтда Ҳижоз сафарига кетаётган экан, шаҳар муҳофазачилари ундан шубҳаланиб, тўхтатганлар ва қалъа рўбарўсидаги бир бинога қамаб қўйганлар. Бу ердан у қалъанинг забт этилишини ўз кўзи билан кўрган (Ўша жой, 227-бет). Шу давр муаррихларидан бўлган Ҳофизи Абрунинг ёзишича, жангдан сўнг Жалол ус-Ислом номли бир амир Низомиддин Шомийни Амир Темур ҳузурига олиб келган, ҳазрат Соҳибқирон унга илтифотлар кўрғазиб, яхши қабул қилган (“Зафарнома”, Туаэр нашри, 2-жилд, Прага, 1956 й. 160-бет).

Жумладан, Ҳофизи Аbru яна 1412 йил воқеаларини баён этар экан, Низомиддин Шомийни марҳум сифатида тилга олади (Ўша жой, 14-бет).

“Зафарнома”нинг ёзилиш тарихи ҳақида шунини таъкидлаш лозимки, Мавлоно Шомийнинг ўзи берган маълумотга кўра, ҳижрий 804 йили (1401 йил 11 августдан 1402 йил 1 август оралиғи) Амир

Темур уни ҳузурига чорлаб, ўз юришлари битилган йирик бир асар яратишга ундаган. Соҳибқирон ўша даврга қадар мунший ва котиблари тарафидан тузилган битиклар уни қониқтирмаганлигини айтган. Ёзилажак асар бир томондан, авом халққа тушунарли, содда, равон тилда ва айни пайтда маърифатли кишилар эътиборига ҳам лойиқ тарзда ёзилишини уқтирган. Мавлоно Низомиддин бу масъулиятни ўз бўйнига олган (“Зафарнома”, 1-жилд, 10—11-бетлар).

Табийки, бу учрашувдан сўнг Низомиддин Шомий сарой тарихчиси сифатида Амир Темурнинг кейинги барча юришларида унга ҳамроҳлик қилган. 806 йил муҳаррам ойида (1403, июл-август) Грузиядаги Биртис қалъаси забт этилишини ёзар экан, Низомиддин Шомий бу воқеани ўзи кузатганлигини айтади. Шомий юришлардан бирида ийди рамазон муносабати билан йиғилган жамоага ваъз айтиб, сўнг ийд намозида пешнамозлик қилган. Бу воқеани машҳур тарихнафис Шарафиддин Али Яздий шундай тавсифлаган: “Шу йил рамазон ийдини (806/1404) ҳазрат Соҳибқирон Оби-Оғлиқ ёқасида кутди. Замонанинг балоғатли фузалоларидан бўлган ва ҳазрат Соҳибқироннинг эзгуликлари ва фахрли ишларидан бир қанчасини баён қалами билан ифодалаган Мавлоно Низомиддин Шанбий ийд хутбасининг қироатига ва намозига киришди” (Яздий, “Зафарнома”, Тошкент, 1972, 449-6).

Тахминан, шу вақтда, ёхуд бир неча ҳафта кейин Мавлоно Низомиддин Соҳибқирон юришларини 1404 йил баҳоригача етказиб, асарни тамомлаган ва уни Озарбайжондан Самарқандга қайтиш тарадуддида бўлган Амир Темурга тақдим этган (Бундан кейинги Темур вафотигача (феврал, 1405) кечган воқеалар, кейинроқ Ҳофиз Абури томонидан “Зайл” — (Илова) тарзида ёзилган).

Низомиддин Шомий “Зафарнома” асарини ёзиш учун қандай манбалардан фойдаланганлиги хусусида, афсуски, на ўзининг ва на замондошлари асарида учрайди. Лекин “Зафарнома” асарини тадқиқ этиш натижасида Шомий қуйидаги манбалардан фойдаланганлигини тахмин қилиш мумкин:

а) Амир Темурнинг котиблари назм, насрда форсий, туркий тилларида ёзган кундаликлар ва битиклар. Булар Низомиддин Шомий ва ундан кейинги муаллифлар даврида мавжуд бўлган бўлса ҳам, бизнинг даврларга етиб келмаган ёки ҳали топилганича йўқ;

б) муаллифнинг ўзи кейинги 2—3 йил давомида Амир Темур юришлари шоҳиди бўлган ва ёзиб олган воқеалар;

в) Амир Темурнинг Ҳиндистонга юриши билан боғлиқ воқеалар баён этилган Гиёсиддин Алининг “Амир Темурнинг Ҳиндистонга юриш кундалиги” асари.

“Зафарнома” тарихий асар сифатида XIV—XV асрларда Темур ва Темурийлар ҳукмронлиги давридаги Марказий Осиё, Олтин Ўрда хонлиги, Озарбайжон, Эрон, Афғонистон, Ироқ, Сурия, Миср,

Туркия ва бошқа мамлакатлар тарихига оид воқеаларни ўз ичига олган. Асар муқаддимасида Амир Темур тарих саҳнасига чиққан 1360 йилга қадар Марказий Осиёда ҳукмронлик қилган чингизий ҳукмдорлар ҳақида қисқача маълумот берилган. Сўнгра Амир Темурнинг XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрнинг бошида қилган юришларининг батафсил баёни келтирилган. Асар 1404 йил март ойида Амир Темурнинг Озарбайжонда Аррон Қаробогидида турганлигининг баёни билан якунланиб, унинг вафотигача, яъни, бир йилча вақт ичида содир бўлган воқеалар ёритилмай қолган.

Низомиддин Шомий асарида қелтирилган воқеалар силсиласи кейинги тарихнавислар томонидан давом эттирилган. Жумладан, Темурийлар Шоҳрух Мирзонинг тарихнависи Ҳофиз Абру “Мажмуа” (“Тўплам”) асарини ёзар экан, Шомийнинг “Зафарнома” сидан ҳам фойдаланган ва воқеалар тизмасини Шоҳрух Мирзо ҳукмронлик қилиб турган 1420 йилгача давом эттирган. Кейинроқ 1423 йили Шоҳрух Мирзонинг ўғли Бойсунғур Мирзо (вафоти — 1433) фармони билан Ҳофиз Абру тўрт жилддан иборат “Мажмуа ут-тавориҳи султония” (“Султонга аталган тарихлар йиғиндиси”) деб аталган асарни ёзишга киришган ва уни 1427 йил воқеаларининг баёни билан тугатган.

Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома” асари ўзида жамланган тарихий маълумотларнинг ишончлилиги билан XV—XVI асрларда ноқ бошқа асарлар учун бош манбалардан бири бўлиб хизмат қилган. Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаъи саъдайн ва мажмаъи баҳрайн” (“Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг кўшилиш жойи”), Фасиҳ Ҳавофийнинг “Мужмали Фасиҳий”, Муҳаммад Фазлуллоҳ Мусавийнинг “Тарихи ҳайрот”, Хотифийнинг назмда битилган “Темурнома”, Мирхонднинг “Равзат ус-сафо” (“Поклик боғи”), Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр” (“Яхши хислатлар”) ва бошқа бир қатор асарлар шулар жумласидандир. Уларнинг ҳар бирида илгариги асарлардаги воқеалар ҳар хил таҳрирларда қайтарилиши билан бирга бошқаларида учрамайдиган воқеалар тафсилоти ҳам мавжуд.

Шомий “Зафарнома” сининг фақат икки қўлёзма нусхасигина сақланиб қолган. Биринчиси, Амир Темурга тақдим этилган қўлёзмадан 1425 йилда кўчирилган нусхаси бўлиб, у Истамбулдаги “Нури Усмония” масжиди кутубхонасида, 3367-инвентар рақами остида мавжуд. Иккинчиси, муаллиф Амир Темурнинг набираси Мирзо Умар баҳодир ибн Мироншоҳ (вафоти — 1409)га тақдим этган қўлёзмадан 1434 йили кўчирилган нусха бўлиб, у Лондондаги Британия музейи кутубхонасида, 23980-инвентар рақами билан сақланади.

Таниқли матншунос олим Феликс Тауэр мазкур қўлёзмалар ноқис бўлганлиги сабабли, уларни Ҳофиз Абрунинг “Зубдат ут-тавориҳ” асари билан солиштириб тадқиқ этиш асосида “Зафарнома”-нинг икки жилддан иборат илмий-танқидий матнини нашр эттир-

ган. Биринчи жилдига фақат “Зафарнома” илмий-танқидий матни киритилган. Иккинчи жилдида эса нашрнинг сўзбошиси, қўшимчалар, нусхалардаги фарқлар берилган.

Асар кейинги вақтларда Шарқ ва Ғарб олимлари томонидан ўрганилиб, ундан қисқартирилган таржималар амалга оширилган. Жумладан, 1949 йили Анқарада Нежоти Луғол деган олим Ф. Тауэрнинг нашри асосида қисқартириб, турк тилида таржима қилган. Ундан ташқари, шарқшуносликка оид бир неча китобларда бу асардан терма таржималар эълон қилинди. Бу таржималар тўлиқ бўлмасида ноёб бўлиб қолган. Шунинг назарга олган ҳолда кейинги йилларда ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институтида “Зафарнома”нинг ўзбек тилига тўлиқ илмий-изоҳли таржимаси Ҳофиз Абу “Илова”си билан бирга нашрга тайёрланди. Унга институтнинг собиқ илмий ходими, марҳум Юнусхон Ҳакимжоновнинг Ф. Тауэр нашри бўйича қилинган дастлабки қоралама таржимаси асос қилиб олинган.

ШАРАФИДДИН АЛИ ЯЗДИЙ

(вафоти — 1454 йил)

Шарафиддин Али Яздий Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларининг XIV ва XV аср бошларидаги тарихидан баҳс юритувчи машҳур “Зафарнома” асарининг муаллифи сифатида тарих зарварақларида мангу муҳрланган муаррихлардан бўлиб, унинг ҳаёти ва фаолияти асосан XV асрнинг биринчи ярмига тўғри келади.

Шарафиддин Али Яздий Эроннинг Язд шаҳрига қарашли Тафт мавзеида (Тафт-и-Язд деб ҳам аталган), тахминан XIV асрнинг охири чорагида туғилган. Унинг таржимаи ҳоли ҳақидаги маълумотлар ўз асарлари ва замондошларининг асарларида келтирилган далиллардан иборат. Унинг отаси — Шайх Ҳожи ўз даврининг йирик олимларидан саналиб, тариқат аҳли — сўфийлар билан ҳамфикр бўлган. Манбаларда айтилишича, Шарафиддин Али ҳам ёшлигида Язд сўфийлари билан яқин алоқада бўлган.

Шарафиддин Али Яздийнинг бундан кейинги фаолияти ҳақидаги маълумотлар, унинг Шерозда Темурийлар саройида хизматда бўлганлиги билан боғлиқ. Шоҳрухнинг ўғли Мирзо Иброҳим Султон 1414 йили отаси томонидан Эроннинг Форс вилоятига (маркази Шероз) ҳоким қилиб тайинланади. 1435 йилгача Шарафиддин Али ана шу шаҳзоданинг саройида хизмат қилади.

Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, Шарафиддин Алидан қолган илмий-адабий мерос адабиёт ва тил услуби, шеърят назарияси, илми нужум, фалсафа, тасаввуфнинг назарий масалалари бўйича ёзилган асарлардир. “Шараф” таҳаллуси билан шеърлар ёзганлиги ҳам маълум.

Яздийнинг 1446 йили Ҳиротга келгани, бу ердан Самарқандга, Улуғбек хузурига борганлигини ҳам тахмин қилиш мумкин бўлса-да, бироқ бу узоқ вақт давом этган эмас. Афтидан, Шохрух вафотидан (1447) кейин тез орада Шарафиддин Али ўз ватани Тафтга қайтиб келади ва бу ерда хонақоҳга жойлашиб, умрининг охиригача шундай яшайди. У ҳижрий 858 (1454) йили вафот этади, шу хонақоҳга дафн этилади.

Шарафиддин Али Яздий қаламига мансуб илми нужум, шеърят ва тариқат назариясига оид бир қанча асарлар борки, уларни бирма-бир санаб ўтишни лозим топдик:

1. “Ҳулал-и мутарраз дар муаммо ва луғаз” (“Муаммо ва топишмоқлар борасида беақли жома”).

2. “Мунтахаб-и Ҳулал” (Мазкур асарнинг қисқартирилган баёни).

3. “Мавотин ё манозир дар муаммо” (“Муаммо фанида турар жой ва манзаралар”).

4. “Қунҳ уз-зод дар илм-и вақф-и аъдод” (“Ададлар мувофиқлиги илмида ҳақиқат чўққиси”).

5. “Ал-Китоб фи илм-и устурлоб” (“Устурлоб илми бўйича китоб”).

6. “Девон-и Шараф-и Яздий” (“Шарафи Яздийнинг шеърлар тўплами”).

7. “Ҳақойиқ ат-таҳлил” (“Таҳлил, яъни “Ло илоҳа илла-л-лоҳ”нинг ҳақиқатлари”).

8. “Шарҳ-и “Қасида-и бурда” (“Қасида-и бурда”нинг шарҳи”).

9. “Шарҳ-и “Асамо-и Аллоҳ” (“Аллоҳ исмлари”нинг шарҳи”).

10. “Тухфат ул-фақир ва ҳадят ул-ҳақир” (“Фақирнинг тухфасию ҳақирнинг ҳадяси”).

11. “Муншаот” (“Хатлар тўплами”).

12. Махсус номга эга бўлмаган, аммо Амир Темурнинг тарихини шеърӣ баён этилган асар.

Ушбу асар номларидан кўриниб турибдики, Шарафиддин Али Яздий ўз даврининг анчагина билимлари бўйича озми-кўпми маълумотга эга бўлган. Шунинг учун ҳам у Темурӣ шаҳзодалар саройида хизматга тақлиф этилиб, замондошлари орасида маълум даражада шуҳрат қозонган. Унинг тарихнавислик фани намояндалари қаторидан ўрин эгаллашига сабаб бўлган “Зафарнома” асарининг битилиш тарихи ҳам муаллифнинг ўз даврининг етакчи муаррихларидан бири бўлганлигини кўрсатиб турибди.

“Зафарнома” асари — “Фатҳномаӣ соҳибқирон”, “Тарихи жаҳонкушойи Темурӣ” деган номлар билан ҳам аталади, лекин тарих фанида у кўпроқ “Зафарнома” номи билан машҳур. Асар тузилиши жиҳатидан икки қисмга: Темурдан олдинги давр тарихидан умумий тарзда сўзловчи “Муқаддима” ва бевосита Темур даври тарихини ёритувчи асосий қисмга бўлинади. Ҳар бир қисм учун ало-

ҳида-алоҳида ёзилган, кўп жиҳатдан муштаракликка эга бўлган сўз бошиларда муаллиф мазкур қисмларнинг ёзилиш тарихини ёритиб беради. У ҳар икки қисм ҳам Шоҳрухнинг ўғли Иброҳим Султоннинг ташаббуси билан ёзилди, деб кўрсатади.

Муаллифнинг таъкидлашича, Иброҳим Султон ўз бобоси Амир Темур ҳақида махсус китоб ёзилишини ният қилган ва ҳижрий 822 (1419—20) йилда ўз вақтида бахший ва муншийлар томонидан Темур ҳақида туркий, форсий тилларда ёзиб қолдирилган мавжуд маълумотларни йиғиб келтириш ҳақида фармон чиқарган. Бу иш амалга ошгандан сўнг мазкур маълумот-ҳужжатларни ўрганишга киришилган.

“Муқаддима”да бу ҳол қуйидагича баён этилган: Тўпланилган маълумотлар воқеаларни ўз кўзи билан кўрган кишилар ҳикояси билан таққослаб бўлингач, бу маълумотлар билан Шарафиддин Али танишиб чиқиб, Иброҳим Султонга ахборот бериши лозим бўлган. Иброҳим Султон маъқуллагандан кейин эса Яздий “Муқаддима”ни тузишга киришган.

Темур давридан баҳс этувчи қисм — “Зафарнома”нинг бош сўзбошидан қуйидагиларни билиб оламиз: Подшоҳликнинг барча томонларидан Темур ҳақидаги туркий ва форсий тилларда баён қилинган ҳикояларнинг ҳамма шеърий ва насрий нусхалари тўпланиб бўлингач, маълумотлар билан танишиш учун учта гуруҳ тузилган. Туркий ва форсий тилларнинг билимдонлари икки гуруҳни, воқеаларни ўз кўзи билан кўрганлар эса бир гуруҳни ташкил этганлар. Дастлаб Темур ҳақидаги ҳар бир ҳикоя ўқилган, агар унинг мазмуни воқеаларни ўз кўзи билан кўрган кишининг талқинига тўғри келмай қолса, Иброҳим Султон ҳақиқатни тиклаш учун турли шаҳарларга чопарлар юбориб, мазкур воқеани Темурнинг яна бошқа замондошларидан суриштирган ёки қўшимча маълумотлар тўплаган. Ана шу қўшимча гувоҳлар ҳикоятларини ҳам тинглагач, Иброҳим Султон айтиб турган ва котиблар ёзиб борган. Шу тарзда асарнинг дастлабки хомаки нухаси тузиб чиқилган. Сўнг ана шу хомаки нуха асосида Шарафиддин Али Яздий “Зафарнома” асарини ёзган. Иброҳим Султоннинг қатъий буйруғига асосан китобни ёзиш вақтида саналар, жой номлари, улар орасидаги масофа ўлчовлари ҳақидаги барча маълумотлар жуда синчиклаб текширилиши лозим бўлган. Шарафиддин Али Яздийдан эса асарни жонли тил билан тушунарли қилиб ёзиш талаб этилган ва шунингдек, ҳужжатларга қатъий риоя қилиши, Иброҳим Султоннинг бевосита шахсий назорати остида тузилган дастлабки хомаки ёзувдан асло четга чиқмаслиги ҳамда ҳеч нарсани бўяб кўрсатмаслиги шарт қилиб қўйилган.

“Зафарнома” асарини ўқир эканмиз, Шарафиддин Али Яздий далилий маълумотларни келтириш борасида ҳақиқатан ҳам Иброҳим Султон қўйган шартларга риоя қилганлигини кўрамиз. Бироқ бу шартни асарнинг тил услуби, айрим шахсларнинг сифатларини

ҳаддан зиёд тавсифлаш ҳолларига нисбатан риоя қилинган деб бўлмайди. Асар тил услуби жиҳатидан форс тилининг ўша XV аср адабий услубини мукамал билган саводхон учун мўлжалланган, ҳатто уни ўз даври учун тарихий воқеалар асосида ёзилган бадиий асар сифатида ҳам қабул қилиш мумкин.

Асарнинг “Муқаддима” қисмини Шарафиддин Али Яздийнинг ўзи “Тарихи жаҳонгир” деб номлаган, лекин фанда “Муқаддима” номи билан машҳур ва “Зафарнома”нинг ажралмас қисми ҳисобланади. Шу билан бирга, ҳажми катта бўлганлиги туфайли бўлса керак, қўлёзма нусхалари алоҳида мустақил асар сифатида ҳам тарқалган. У сўзбоши, икки фасл ва хотимадан иборат.

“Муқаддима” дан кўзда тутилган мақсад Темур шажарасини баён этиш ва унинг ўзидан олдин ўтган ҳукмдорлардан давлат арбоби ва лашкарбоши сифатидаги устунлигини исботлаб беришдан иборатдир. Шу муносабат билан муаллиф туркий қабилаларнинг келиб чиқиш тарихи ва Чингизхоннинг тўрт улус тарихини, XIV аср биринчи ярмида Марказий Осиё ва унга қўшни мамлакатлардаги сиёсий вазиятни баён этади, тарқоқлик ва ўзаро урушларнинг кучайишини ва бу ҳол Мовароуннаҳрда марказлашган давлат тузган Темурнинг тарих майдонида пайдо бўлишига бир қадар шарт-шароит яратилганлигини кўрсатиб беради. Шу нуқтаи назардан қараганда Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”га Темур даври тарихидан ташқари, ундан олдинги асрлардаги тарихни ҳам (гарчи умумий тарзда бўлса ҳам) киритиши тасодифий эмас.

“Зафарнома” асарининг асосий қисми эса муаллифнинг дастлабки режасига кўра, учта мақоладан иборат бўлмоғи лозим бўлган. Биринчи мақола Темурга, иккинчиси, унинг ўғли Шоҳрухга ва учинчиси, Шоҳрухнинг ўғли ва Шарафиддин Али Яздийнинг ҳомийси Иброҳим Султонга бағишланиши кўзда тутилган. Бинобарин, “Зафарнома” асари фақат Темурнигина эмас, балки Темурий шаҳозадалар Шоҳрух (1405—1447) ва Иброҳим Султон (1414—1435) лар ҳукмронлик даври тарихини ҳам ёритиши керак бўлган. Бироқ “Зафарнома”нинг ҳозирда, фанда маълум бўлган қўлёзма нусхаларида кейинги икки мақола йўқ, улар ёзилмаган ёки бизгача етиб келмаган.

Шарқ тарихнавислигининг энг нодир ёдгорликларидан бири ва Амир Темур даври тарихининг бирламчи манбаларидан бўлган “Зафарнома” узоқ вақтдан буён шарқшунос тадқиқотчилар диққатини ўзига жалб этиб келмоқда. Далилий маълумотларнинг тўлиқлиги ҳамда ишончлилиги туфайли у ўша давр манбалари орасида ҳанузгача муҳим ўрин эгаллайди.

XV ва XVI асрларда “Зафарнома” қаҳрамонлик қиссаси жанрида икки марта шеърӣ йўл билан ўзбек тилида Лутфӣй, форс тилида Абдураҳмон Жомӣйнинг жияни Ҳотифӣй (вафоти—1521) томонидан куйланган эди. XVI аср бошларида Шайбонийларнинг даст-

лабки вакилларидан Кучкунчихон (1510—1530) топшириғига мувофиқ Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али Бухорий томонидан “Зафарнома” ўзбек тилига таржима қилинган. Адабиётларда Ҳофиз Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Ажамий томонидан асарнинг турк тилига таржима қилинганлиги ҳақида ҳам маълумот бор. Булардан ташқари “Зафарнома” 1822—1823 йилларда Хивада Худойберди ибн Қўшмуҳаммад Сўфи ал-Хивоқий томонидан ўзбек тилига қисқартириб таржима қилинганлиги ҳам маълум.

XVIII асрдан бошлаб “Зафарнома”нинг айрим қисмлари француз (Пети де ла Кроа, 1713), инглиз (Ж.Дарби, 1723) ва рус тилига ҳам таржима қилинган. Асарнинг форсча матни эса 1887—88 йилларда Калькуттада (Ҳиндистон), 1958 йили Техронда (Эрон) чоп этилган. Бироқ бу нашрларда асарнинг “Муқаддима” қисми ҳамда зарурий кўрсаткичлар берилмаган. 1972 йили Тошкентда асарнинг ҳар икки қисмини қамраган Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланаётган 4472-рақамли қўлёзманинг факсимил наشري амалга оширилди. Бунда тарихий манбалар илмий наشري учун зарурий бўлган сўзбоши ва турли кўрсаткичлар билан бирга асар матнининг ҳар хил нусхалари ва нашрлари орасидаги фарқлар ҳам қайд этилди.

Кейинги йилларда Шарқшунослик институтида “Зафарнома”-ни ҳозирги ўзбек тилида илмий изоҳли таржимасини нашрга тайёрлаш устида ишлар олиб борилмоқда. Асарнинг кичик бир қисми соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги олдида, 1994 йилда чоп этилди.

АБДУРАЗЗОҚ САМАРҚАНДИЙ

(1413—1482)

Абдураззоқ Самарқандий ҳижрий 12-шаббон, 816 (мелодий — 7 ноябрь, 1413) йили Темурийлар давлатининг Ҳирот шаҳрида туғилди. Унинг тўла исми Камолиддин Абдураззоқ, отасининг исми Жалолиддин Исҳоқ Самарқандийдир. Абдураззоқ Ҳиротда туғилганлигига қарамай “Самарқандий” деган нисба билан шуҳрат топганлигига сабаб, отаси Жалолиддин Исҳоқнинг асли самарқандлик бўлганлиги ва яна бўлажак тарихнависнинг ўзи ҳам бир неча муддат Самарқандда яшаганлигидир.

Абдураззоқ Самарқандий дастлабки таълимни Ҳиротнинг ўзида олган. Кейинчалик Ҳиротдаги Темурийлар саройида қозилик ва имомлик лавозимида бўлган отаси ва ўз даврининг зиёлиларидан бўлган акалари Абулғаффор, Абдулқаҳҳор, Абдулваҳҳоблар кўмагида тафсир, ҳадис, фикҳ, тарих ва тил-адабиёт фанлари бўйича чуқур маълумот эгаси бўлиб етишган. Атоқли адиб Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” асарида Абдураззоқ Самарқандийнинг мазкур илмлар

бўйича яхши билимга эга эканлигини қуйидаги сўзлар билан тасдиқлайди: “Мавлоно Абдураззоқ... хушмуҳовара киши эрди... зоҳир улумин такмил қилиб эрди ва фазлиёти ҳам яхши эрди...”

Отасининг саройдаги тутган мавқеига кўра тахмин қилиш мумкинки, Абдураззоқ Самарқандий ҳам давлат ишлари билан яқиндан таниш бўлган. Унинг яхши таҳсил кўрганлиги, бу борадаги иқтидори баланглиги туфайли отаси вафотидан сўнг, 1437/38 йили, 24 ёшида Темурийлар саройига хизматга олиниши бежиз эмас. Шундан сўнг, то 50 ёшига қадар, аввал Шоҳрух, кейин Ҳирот тахтини эгаллаган бошқа Темурий ҳукмдорлар мирзо Абулқосим Бобур (1452—1457), Султон Абу Саъид (1451—1469) ва тахтга ўтирган бошқа шаҳзодалар саройида давлат ишлари билан банд бўлади. Унинг замондоши Абдулвосе ан-Низомийнинг ёзишича, Абдураззоқ “ҳокони саъид (яъни Шоҳрух)нинг давлати замонида узоқ муддатлар шуҳратли ишларни бажаришни бўйнига олган, баъзи соҳибдавлат шаҳзодаларнинг хизматида садоратлик олий мансабига етишган, баъзи бошқаларнинг мулозиматида эса ноиблик ва хосликка эришган”.

Бироқ Абдураззоқнинг ўзи асарларида мазкур садоратлик лавозимларини эслатмаса-да, тарихий воқеалар сирасидан унинг Темурийлар давлати хорижий дипломатик муносабатларни олиб боришда муҳим роль ўйнаганлиги англашилади.

XV асрнинг биринчи ярмида Темурийлар давлати билан Рум (Кичик Осиё), Миср, Ҳиндистон, Хитой ва бошқа мамлакатлар орасида дипломатик алоқалар йўлга қўйилган эди. Бу алоқаларнинг амалга оширилишида Абдураззоқ Самарқандийнинг ҳам фаол иштирок этганлигига, унинг ўз элчилик сафарлари ҳақида келтирган ахборотлари яққол далил бўлаолади. Чунончи “Матлаъи саъдайн”га киририлган “Ҳиндистон сафари достони ва у ернинг ажойиб-ғаройиботлари” деб номланган ўз сафар эсдаликларида Абдураззоқ Самарқандий 1442 йили Шоҳрух томонидан жанубий Ҳиндистонга юборилган элчиларга бошчилик қилганлигини ёзади. Элчилар 1442 йили 13 январда Ҳиротдан йўлга чиқиб, шарқи-жанубий Эрон, Арабистон, Хурмуз бандаргоҳи, Маскат, Арабистон денгизи орқали 1442 йил 17 октябрида Колькуттага етадилар ва бу шаҳарда беш ой, Вижаянагарда эса 1443 йил охиригача туриб, сўнг орқага қайтадилар. Қайтишда яна денгиз йўли билан Хурмузга, у ердан 1444 йил декабрь ойида Ҳиротга етиб келадилар.

Шу каби “Матлаъи саъдайн”да Абдураззоқ Самарқандийни Шоҳрух Гилонга ва бошқа ерларга элчиликка юборганлиги эслатилади. Абдураззоқ охириги марта Мисрга элчиликка юборилаётган пайтида Шоҳрух вафот этади ва шу боис элчилик амалга ошмайди. Шу каби дипломатик алоқаларда Абдураззоқ кейинги Темурий ҳукмдорлар Абулқосим Бобур, Султон Абу Саъидлар даврида ҳам фаол иштирок этганлиги, унинг ўз сўзларидан маълум.

1463 йилга келиб эса Абдураззоқ Самарқандийнинг ўз илтимосига биноан уни давлат ишларидан озод этдилар ва Ҳиротдаги Шоҳрухия хонақоҳига шайхлик вазифасига тайинлайдилар. Ҳижрий 887 йил жумод ал-аввал (1482 йил, июл—август) ойда шу шаҳарда оламдан ўтади.

Абдураззоқ Самарқандий шеър, араб тили грамматикасига оид рисола ёзганлиги маълум бўлса-да, лекин унинг бизгача етиб келган ягона тарихий асари — “Матлаъи саъдайн ва мажмаъи баҳрайн” (“Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг қўшилиш жойи”)дир. Асар форс тилида ёзилган бўлиб, икки жилд-ни ташкил этади.

Асарни Абдураззоқ Самарқандий асосан 1467—1469 йиллар орасида ёзиб тамомлаган ва 1470 йили яна давом эттириб, шу йилнинг сафар ойида тугаллаган.

“Матлаъи саъдайн”нинг биринчи жилдида қисқа тарзда Чингизхон авлодидан бўлган Эрон ҳукмдори Абу Саъид (1316—1335) ҳақида сўзлагач, сўнг соҳибқирон Амир Темур тарихи бошланади ва умуман 1304 йилдан 1405 йилгача Марказий Осиё, Афғонистон, Эрон, Озарбайжон, қисман Ҳиндистон ва бошқа мамлакатлар тарихига оид маълумотлар келтирилади. Тарихий воқеалар баёни Амир Темурнинг 17-шаъбон, 807 (18 февраль, 1405) йили Ўтрорда вафот этганлиги, унинг набираси Халил Султоннинг Самарқандда тахтга ўтирганлиги билан тугалланади.

Иккинчи жилднинг сўз бошисида муаллиф Амир Темур авлодлари ҳақида сўзламоқчи эканлигини айтиб, воқеаларни Шоҳрухнинг Ҳиротда тахтга ўтирган вақтидан (март, 1405) бошлайди. Сўнг Шоҳрух вафоти (1447)дан кейин ҳукмронлик қилган Темурийлар: Мирзо Абулқосим Бобур, Султон Абу Саъид ва бошқа шаҳзодалардан сўзлаб бўлгач, Ҳусайн Бойқаронинг Ҳиротда Ёдгор Мирзони қатл этиб, иккинчи марта тахтга ўтириши ҳақидаги маълумотлар билан асарни тугатади.

Абдураззоқ Самарқандий “Мутлаъи саъдайн”да тарихий воқеалар баёнини солнома тарзида жойлаштирган. Асарнинг муаллиф ўзи яшаган даврдан (XV аср ўрталари) илгариги қисмлари солномаси аввал ёзилган асарлар асосида тузилган. Бу ҳақда Абдураззоқнинг ўзи, 1427 йил воқеаларини яқунлар экан: “Ҳофизи Абрунинг ёзгани... “Зубдат ут-таворихи Бойсунғурий” шу ерда тутади”, дейди ва ўзининг асосий манбаи ушбу асар эканлигини таъкидлайди. Бундан кейинги йиллар тарихининг ёритилишига келсак, айтиш мумкинки, уларнинг аксарини Абдураззоқ Самарқандий ўзи кўриб билган ёки шохидлар сўзларига асосланиб ёзган. Қандай бўлганидан қатъий назар “Матлаъи саъдайн” саҳифаларида баён этилган тарихий воқеалар, хоҳ Ҳофизи Абрудан олинган қисмлар, хоҳ ундан кейинги қисмлар бўлсин тадқиқотлар учун манба сифатида муҳим аҳамиятга эгадир.

Маълумки, “Матлаъи саъдайн” да кўпроқ сиёсий воқеалар баён этилган. Лекин шу билан бирга Темурий ҳукмдорларнинг мамлакатни иқтисодий, маънавий ва маданий ҳаётида ўйнаган бунёдкорлик роли ҳам Абдураззоқ Самарқандийнинг диққат марказида бўлган. Шунинг учун ҳам XV асрнинг деярли уч чорагида Самарқанд ва Ҳирот шаҳарларидаги илм-фан, маданиятнинг юксаклиги ҳамда бу борада Мирзо Улуғбек, Мирзо Бойсунғур ва баъзи бошқа шаҳзодаларнинг фаолиятлари ҳам изчиллик билан ёритиб берилган.

Эътиборга сазовор томони шуки, Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаъи саъдайн” асари ўз даврида шухрат топган ва бир қанча тарихнавислар томонидан эътироф этилган. Сўнгра бу асар Темурийлар даври ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ва халқаро муносабатлари тарихига оид нодир ва ишончли манба сифатида Оврўпода ҳам танилиб, унинг айрим қисмлари XIX асрдан бошлаб бир неча марта француз (Ланглэ, Катрме, Блоше), инглиз (Эллиот), рус тилларида чоп этилган.

“Матлаъи саъдайн”нинг форсча матни 1936 йили Лоҳурда (Покистон) матншунос олим Муҳаммад Шафе томонидан чоп этилган. Абдураззоқ Самарқандийнинг 1442—44 йиллардаги Ҳиндистон сафарномаси 1960 йили ўзбек тилида ва форсий танқидий матни билан, асарнинг 1405—1427 йиллар воқеалари (I жилд, 1-қисм) 1969 йили ўзбек тилида Тошкентда чоп этилди. 1992 йили эса “Матлаъи саъдайн”нинг шу қисмига киритилган Фиёсиддин Наққошнинг Хитой сафари кундалиги ўзбек тилида чоп этилди. Асарнинг II жилд 2—3-қисмлари ҳам ўзбек тилидаги таржимаси амалга оширилган бўлса-да, ҳанузгача чоп этилгани йўқ.

МИРХОНД

(1433—1498)

Мир Муҳаммад ибн Саййид Бурхонуддин Ховандшоҳ ибн Камолуддин Маҳмуд ал-Балхий — Мирхонд ўрта аср тарих фанининг кўзга кўринган намояндаларидан биридир. Ота-боболари бухоролик бўлиб, фикҳ илмида замонасининг етук олимлари сифатида машҳур бўлган. Улардан Маҳмуд ибн Аҳмад ал-Маҳбубий (вафоти — тах. 1300) фикҳ илмида пешқадам олим бўлганлиги учун “тож аш-шариъа” (шариат тожи) номи билан ном чиқарган ва Шарқнинг машҳур фикҳ олими Саййид Бурхонуддин Марғинонийнинг “Ҳидоя” асарига “Виқоя ур-ривоят фи масоил ул-Ҳидоя” (“Ҳидоя масалаларини ҳимоя қилувчи ривоятлар”) номли шарҳ ёзган. Убайдуллоҳ ибн Масъуд ал-Маҳбубий (вафоти — 1346) “тож аш-шариъа соний” (иккинчи шариат тожи) номи билан танилган ва “Шарҳ ул-виқоя”, “Ан-ниҳоя мухтасар ул-виқоя” номли машҳур китоблар ёзиб қолдирган. Мирхонднинг отаси Саййид Бурхонуддин Ховандшоҳ

ҳам ўз даврининг билимдон кишиларидан бўлиб, Темурийлар ҳукронлиги даврида Балхга келиб қолган ва ўша ерда вафот этган.

Мирхонд 1433 йили Балхда туғилган бўлса-да, умрининг деярли кўп қисмини Ҳиротда ўтказди. Унинг ҳаёти ва илмий фаолиятига оид маълумотлар жуда кам бўлишига қарамай, набираси Хондамир “Хулосат ул-ахбор” китобида бобоси ҳақида қуйидагиларни ёзади: “Падарпаноҳ жаноб амир Хованд Муҳаммад йигитлик чоғларида турли илмларни таҳсил этиш ва нафис фазилатларни камолига етказиш йўлида тиришқоқлик ва зўр меҳнат қилди... Қисқа вақт ичида билимдонликда замон фозилларининг пешқадами бўлиб олди. У (кўпроқ) тарих илмини касб қилди ва жаҳон аҳволини ҳамда осоратиқаларини таҳқиқ қилишга киришди. Олижаноб хотирани тез фурсат ичида бу фанни эгаллашдан фориф қилди, аммо феълү атвори маишат аҳли билан қўшилишга йўл бермади, завку шавққа берилмади... Дарс бериш ва амру маърифатга иштиёқ унинг равшан хотирида асло кўринмади. Аммо (бу ҳол)... орзу ва омонликнинг қиблагоҳи, яъни олижаноб Султон (Ҳусайн) ҳазратлари яқин дўсти (Амир Алишер Навоий)нинг ҳузурларига боргунича ва унинг ҳар турли навозиш, марҳамат, илтифот ҳамда мурувватларини топмагунларича давом этди”.

Хондамирнинг яна бир маълумотига қараганда, Навоий Мирхондга ўзининг “Ихлосия” хонақосидан бир ҳужра ажратиб берган ва ундан бир тарихий асар ёзиб беришни илтимос қилган. Мирхонд бу асарни қисқа вақт ичида ёзиб тамомлаган, сўнг умрининг охирида, тахминан бир йил Гозиргоҳда истиқомат қилган. 1497 йилнинг баҳорида оғир касалликка чалиниб, 1498 йилнинг 22 июнь куни оламдан ўтган.

Навоийнинг кўрсатмаси ва ҳомийлиги билан Мирхонд яратган асарнинг номи “Равзат ус-сафо фи сийрат ул-анбиё ва-л-мулук вал-хулафо” (“Пайғамбарлар, подшолар ва халифаларнинг таржимаи ҳоли ҳақида жаннат боғи”) бўлиб, унда дунёнинг “яратилиши”дан то 1523 йилга қадар Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида бўлиб ўтган ижтимоий-сиёсий воқеалар кенг баён этилган.

“Равзат ус-сафо” муқаддима, хотима ва жуғрофик кўшимчадан ташкил топган. Асар етти жилддан иборат: 1) Дунёнинг “яратилиши”дан то Сосоний Яздигард III (632—651) давригача ўтган тарихий воқеалар; 2) Муҳаммад пайғамбар ва биринчи тўрт халифа даврида бўлиб ўтган воқеалар; 3) Ўн икки имом тарихи; Умавия ва Аббосия халифалари; 4) Аббосийлар билан замондош бўлган сулолалар (асосан Эрон, Марказий Осиё ва Ҳиндистонда); 5) Мўғуллар, Чингизхон, унинг авлоди, Эрон ва баъзи қўшни мамлакатларда мўғуллар ҳамда улардан кейин Темур давригача мавжуд бўлган сулолалар; 6) Амир Темур ва унинг замонидан то Султон Абу Саъид ўлимигача (1469) бўлиб ўтган воқеалар; 7) Султон Ҳусайн Бойқаро ва унинг фарзандларининг тарихи (1523 йилгача).

Хондамирнинг таъкидлашича, ушбу асар бизга маълум бўлган ҳолда Мирхонд томонидан тугатилмаган. Унинг еттинчи жилдининг матни, шубҳасиз, Хондамирнинг қаламига мансуб. Бу фикрни тасдиқлайдиган қуйидаги маълумотларга эътибор бериш кифоя: Хондамир “Маъосир ул-мулук” ва “Хулосат ул-ахбор”нинг хотимасида Мирхондга тўхталиб, Темур тарихига оид қоғозга туширилган ҳар хил материалларга эга бўлмаганлиги учун, ўз асарини тугата олмаган ва агар фурсат топилса, (Хондамир) бобоси асарини тугатишга йўл топган; асарда баён этилган тарих то 1523 йилгача етказилган, ваҳоланки, Мирхонд 1498 йили вафот этган; еттинчи жилдининг матни Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр”ини III жилд 3 қисмининг иккинчи ярми билан деярли бир хил.

“Равзат ус-сафо”нинг “жўғрофик қўшимчаси” эса Мирхонд ва Хондамир томонидан амалга оширилган. Унда турли “ажойиботлар”, баъзи денгизлар, дарёлар, муҳим шаҳарларнинг қисқача таърифи баён этилган. Асар устида олиб борилган охириги таҳрир ҳам Хондамир томонидан бажарилган.

Асарнинг I—VI жилдлари бир-бирига боғлиқ бўлиб, мустақил аҳамиятга эга эмас. Унинг сўнгги қисми, хусусан VII жилди оригинал бўлиб, XV асрнинг иккинчи ярми тарихини ўрганишда катта аҳамият касб этади.

“Равзат ус-сафо”нинг қўлёзма нусхалари кўпгина жаҳон кутубхоналарида сақланган бўлиб, асар матни Бомбей (1845, 1848, 1864), Теҳрон (1853—1857, 1954) ва Лакхнав (1874, 1883, 1891)да чоп қилинган. Асардан айрим парчалар рус, француз, инглиз ҳамда немис тилларида кўп бора нашр этилган. Асарнинг эски ўзбек тилига ўтирилган нусхалари ҳам мавжуд.

ХОНДАМИР

(Туғилиши 1473—76 йиллар, вафоти — 1534)

Ҳиротлик тарихчи Хондамир (тўла исми Гиёсиддин Муҳаммад ибн Хожа Хумомуддин ибн Хожа Жалолуддин Муҳаммад ибн Бурҳонуддин) ўз асарлари билан XVI аср бошларида фан тараққиётига кириб келган алломалардандир. Унинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ўз асарлари ва замондошлари ёзиб қолдирган оз-моз маълумотдан ташқари, деярли маълумот йўқ.

Она томонидан у “Равзат ус-сафо” (“Мусаффолик боғи”) муаллифи, машҳур тарихчи Мирхонднинг набираси бўлган. Отаси Хожа Хумомуддин Муҳаммад ибн Хожа Жалолуддин Муҳаммад ибн Хожа Бурҳонуддин Муҳаммад Шерозий ўз замонининг зиёлиларидан эди ва Султон Маҳмуд Мирзо Темурийнинг (Ҳисори Шодмон ва Бадахшонда ҳукмронлик қилган) вазири бўлган.

Хондамир 1473—1476 йиллар орасида Ҳирот шаҳрида туғилган ва ўша ерда таълим олган бўлса керак, деб тахмин қилинади. У тарих, адабиёт ва иншони пухта эгаллаб, ўз замонасининг йирик олими сифатида ном қозонган тарихчидир.

Хондамирнинг олим сифатида шаклланишида маърифатпарвар шоир Мир Алишер Навоийнинг ҳиссаси катта бўлиб, у бўлажак олимга, ўзининг жуда бой кутубхонасидан фойдаланишга рухсат берган ва шу билан бирга илмий ишларига раҳбарлик қилган.

Тарихчининг ўзи ҳақида келтирган маълумотлардан шу нарса маълумки, у ёшлик чоғидаёқ Навоий қўлига келган, дастлаб унинг кутубхонасида кутубхоначи, кейинроқ эса мудир бўлиб ишлаган.

Алишер Навоий вафотидан сўнг, Хондамир Хуросондаги сиёсий воқеалар гирдобига тушиб, дастлаб Балхга Султон Ҳусайн Бойқаронинг тўнғич ўғли Бадиуззамон Мирзо саройида хизмат қилади. Айни шу пайтда Бадиуззамон Кундуз ҳокими Хисравшоҳни Шайбонийхон (1500—1510) лашкари томонидан кутилаётган ҳужумдан Хуросонни ҳимоя қилишда иштирок этишга оғдириш орзусида юборилган элчилар қаторига Хондамир ҳам қўшилиб, шахсан ўзи Бадиуззамоннинг махсус топшириғини бажарди. Шу даврда унга “садр” унвони берилган. Хондамир биров фурсатдан сўнг яна Бадиуззамон топшириғига биноан Шайбонийхонга қарши тузилган иттифоққа Кандаҳор ҳокимини бирлаштириш мақсадида у ерга жўнатилди. Аммо Бадиуззамон қизининг вафоти туфайли Хондамир сафарни тўхтатиб, Ҳиротга қайтишга мажбур бўлган ва 1506 йили Шайбонийхон Ҳиротнинг забт этишини шоҳиди бўлган ҳамда Хуросон маркази Ҳиротни топширишдаги шартларни ишлаб чиқишда иштирок этган.

Сулолалар ҳукмронлиги ўзгаргандан сўнг, Хондамир Темурийлар сулоласининг тарафдори бўлганлиги боис, Ҳиротдан кетишга қарор қилади ва 1507 йилдан то 1510 йилгача Шимолий Афғонистондаги Башт қишлоғида ижод билан шуғулланади. Ҳирот тахтига Сафавийлар сулоласи, унинг асосчиси Шоҳ Исмоил (1407—1424) келиши биланоқ, 1510 йили Хондамир Ҳиротга қайтиб келади. Шоҳ Исмоил вафотидан сўнг (1527) Ҳиротдан буткул юз ўгириб, Кандаҳорга, 1528 йили у ердан Бобурийлар пойтахти Аграга (Ҳиндистон) Заҳриддин Муҳаммад Бобур ҳузурига ўтади.

Хондамир Аграга келгач, Бобурнинг яқин одамлари қаторидан жой олади ва 1529 йили Бобурни Бенгалия ва Ганг дарёси соҳили томон қилган юриши пайтида кузатиб боради. Бобур вафотидан сўнг, унинг вориси Ҳумоюннинг (1530—1556) хизматида бўлиб, 1534 йили у билан бирга Гвалиорда бўлади ва Гужоратга қилган юришида қатнашади. Айни вақтда, у “Ҳумоюннома” асарини ёзади ва бу хизмати учун “Амир ал-муаррихин” (“Тарихчилар амири”) унвонига сазовор бўлади. Хондамир 1534 йили Ҳумоюн билан Мандуга қайтиб келаётганда вафот этади. Унинг васиятига кўра жасади Дех-

лидаги қабристонга — Низомиддин Авлиё, шоир Хусрав Деҳлавий-лар ёнига дафн этилади.

Хондамирнинг икки фарзанди — бирининг исми Амир Маҳмуд, иккинчиси Саййид Абдулхон бўлган. Амир Маҳмуд Шоҳ Исмоил ва Шоҳ Таҳмасп (1524—1576) ҳукмронлик қилган давр тарихини ёритган асар муаллифи бўлиб, асар Муҳаммадхон Шарафиддин Такалийга бағишланган. Ушбу асар “Равзат ус-Сафавия” (“Сафавий-лар боғи”) да келтирилган маълумотга кўра, ўша давр олимлари орасида катта эътибор қозонган.

Хондамир бутун умри давомида, тахминан ўн учта асар ёзган бўлса, бизгина шу асарларнинг саккизтаси етиб келган.

Муаррихнинг “Маъосир ул-мулук” (“Ҳамаср подшоҳларнинг тарихи”) асари Алишер Навоий илтимосига кўра ва унга миннатдорчилик изҳори тариқасида 1498—1499 йилларда ёзилган. Бу асар подшоҳ ҳамда қадимги донишмандларнинг хайрли ишлари ҳақида айтилган ҳикматнамо гапларни ўз ичига олади. Жумладан, Қаюмарсдан Ануширвонгача, Одам Атодан Бузургмеҳргача бўлган ҳамда Муҳаммад пайгамбар ва имомлар ҳақида битилган нақллардан иборат. Сўнгра муаллиф Уммавийлар, Аббосийлар, Сомонийлар, Ғазнавийлар ва бошқа сулолаларга тегишли ҳукмдорлар тарихи билан бирга Курд подшоҳлари ва турк хоқонлари тарихини ёритган. Асарнинг охириги қисмида Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоийга замондош бўлган ҳукмдорлар, олимлар ва донишмандлар ҳақида маълумотлар ҳам берилган.

“Хулосат ул-аҳбор фи баён ул-аҳвол ул-аҳёр” (“Хайрли кишилар аҳволини баён этиш борасида хабарлар хулосаси”) 1498—1499 йиллар орасида ёзилган бўлиб, бу асар ҳам Алишер Навоийга бағишланган. Унда Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий замонида Ҳирот ва унинг атрофида олиб борилган улкан қурилишлар, қазилган сув иншоотлари, шунингдек, ўша замонда ўтган шоирлар, олимлар, математиклар, астрономлар, мусиқашунослар, шифокорлар, санъаткорлар ҳақида қимматли маълумотлар бор.

“Мақорим ул-ахлоқ” (“Олийжаноб хулқлар”) асари ҳам Алишер Навоийга миннатдорчилик рамзи сифатида ёзилган (лекин Навоий вафот этиб, Хондамир унга китобни тақдим этишга улгурмаган). “Мақорим ул-ахлоқ”да Хондамир Навоийнинг юксак инсоний фазилати, олижаноб ахлоқи, асарлари, унинг ташаббуси билан қурилган бинолар, унга замондош шоир, олим ва фозил кишилар, шунингдек, Хуросоннинг ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий аҳволи, Навоий билан Ҳусайн Бойқаро орасидаги муносабатлар хусусида ҳикоя қилади.

Хондамирнинг “Дастур ул-вузаро” (“Вазирлар учун қўлланма”) асари Алишер Навоий илтимосига мувофиқ 1500 йили ёзилиб, Ҳусайн Бойқаро ва унинг вазири Амир Камолиддин Маҳмудга бағишланган. Орадан тўққиз йил ўтгач, 1509 йили асар қайта ишлан-

ган ва кенгайтирилган. Ундан Шарқ мамлакатларининг VII—XVI асрлардаги тарихи, жумладан, Мовароуннаҳр ва Хуросонда Темурийлар сулоласи инқирозига қадар ўтган вазирлар, Чингизхоннинг вазири, кейинроқ мўғулларнинг Хитойдаги ноиби, хоразмлик Маҳмуд Ялавоч ҳамда унинг ўғли Чигатойхоннинг Мовароуннаҳрдаги вазири Масъудбек тўғрисида маълумотлар жой олган.

Алломанинг “Номаи номи” (“Атоқли номалар”)сида 1522 йилда кечган воқеалар баён қилинган (Асарнинг “Иншои Фиёсиддин” ёки “Иншои Фиёсий” деган номи ҳам бор). Китоб иншо илмига оид (стилистика, турли мактуб ва фармонларни ёзиш қоидалари) бўлиб, Шарқ мамлакатларида ўтган турли табақадаги тарихий шахсларга (шоҳлар, амирлар, садрлар, қозилар, шайхлар, шоирлар) доир маълумотлар, подшоҳ ва хонларнинг ёрлиқ ҳамда фармонларидан намуналар, уларни битиш тартиблари ҳам баён этилган. Асарнинг қиммати шундаки, асар баъзи бир муҳим мансабларнинг (парвоначи, мунший, муставфий, ихтисоб (муҳтасиб), қалантар, мубашшир, ҳофиз) келиб чиқиши, бундай мансаб эгаларининг ҳақ-хуқуқлари, вазифалари хусусида сўз юритади.

Мирхонднинг “Равзат ус-сафо фи сират ул-анбиё ва-л-мулк ва-л-хулафо” (“Халифалар, подшоҳлар, авлиёлар ҳаётига оид мусавфолик боғи”) асарига Хондамир томонидан 1522 йилда ёзиб тугатилган илова (7-жилд) ва “Жуғрофий кўшимча” қисмлар мавжуд. Еттинчи жилд мазмунан Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр” асарининг учинчи жилд учинчи қисм иккинчи ярми мазмуни билан мосдир. Асарнинг “Жуғрофий кўшимчаси”, тахминан 1495 йили Мирхонд томонидан ёзила бошлаган ва 1523 йилда Хондамир унинг давомини ёзиб тугатган. Унинг мазмуни ҳам “Ҳабиб ус-сияр”га кирган матндан ташкил топган ва бу ўринда воқеаларни “Ҳабиб ус-сияр” орқали ўрганган маъқулроқ деб ўйлаймиз.

Хондамирнинг энг йирик асари “Ҳабиб ус-сияр” 1520—1524 йиллар мобайнида ёзилган ва вазир Каримуддин Хожа Ҳабибуллоҳ Соважийга бағишланиб, асар номи ҳам қисман шу вазир исми билан боғланган. Асарда қадим замонлардан то 1524 йилга қадар Шарқ мамлакатларида, хусусан, Эрон, Афғонистон, Ироқ ва Марказий Осиёда содир бўлган воқеалар қаламга олинган. Унинг XV асрнинг сўнгги ва XVI асрнинг биринчи чорагида Мовароуннаҳр ҳамда Хуросоннинг умумий аҳволини акс эттирган учинчи жилд учинчи ва тўртинчи қисмларидаги маълумотлар янгилиги билан катта илмий қимматга эгадир.

Хондамирнинг “Хумоюннома” асари “Қонуни Хумоюн” номи билан ҳам машҳур бўлиб, Ҳиндистон подшоҳи Бобурий Хумоюн Мирзога бағишланган ва 1535 йили ёзиб тамомланган. Асардаги Хумоюн Бобурийлар давлатида ҳукмронлик қилган даврида жорий этилган янгиликлар, аҳволини уч табақага; ҳокимиятни эса тўрт

идора усулига бўлиниши ва Ҳумоюннинг меъморчилик фаолияти ҳақидаги маълумотлар диққатга сазовордир.

Хондамирнинг қолган бешта асарининг фақатгина номлари маълум, холос. Булар: “Осор ул-мулук ва-л-анбия” (“Подшоҳ ва пайгамбарлар ҳақида ҳикоялар”), “Ахбор ул-аҳёр” (“Яхши инсонлар ҳақида хабарлар”), “Мунтахаб-и тарих-и Вассоф” (“Вассоф тарихидан сайланма”), “Жавоҳир ул-ахбор” (“Хабарлар гавҳарлари”) ва “Фаройиб ул-асрор (“Қизиқарли сирлар”) деб номланган асарларидир.

Навий асарларидан шу нарса маълумки, Хондамир “Нақий” тахаллуси билан шеърлар ҳам битган, бироқ унинг шеърлар тўплами бизгача етиб келмаган, лекин айрим парчалар “Ҳумоюннома”, “Мақорим ул-ахлоқ” ва бошқа асарларида қисман учраб туради.

Юқорида келтирилган маълумотларга кўра, Хондамир Марказий Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон тарихига оид асарлар яратган ва шу билан бирга жаҳон маданияти хазинасига муносиб ҳисса қўша олган.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР

(1483—1530)

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўрта аср Шарқ маданияти, адабиёти ва шеъриятида ўзига хос ўрин эгаллаган адиб, шоир, олим бўлиш билан бирга йирик давлат арбоби ва саркарда ҳамдир. Бобур кенг дунёқараши ва мукамал ақл-заковати билан Ҳиндистонда Бобурийлар сулоласига асос солиб, бу мамлакат тарихида давлат арбоби сифатида номи қолган бўлса, сержило ўзбек тилида ёзилган “Бобурнома” асари билан жаҳоннинг машҳур тарихнавис олимлари қаторидан ҳам жой олди. Унинг нафис ғазал ва рубоийлари туркий шеъриятининг энг нодир дурдоналари бўлиб, “Мубаййин” (“Баён этилган”), “Хатти Бобурий”, “Ҳарб иши”, Аруз ҳақидаги рисолалари эса ислом қонуншунослиги, шеърият ва тил назарияси соҳаларига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур 1483 йилнинг 14 феввалида Андижонда, Фарғона улусининг ҳокими Умар Шайх Мирзо оиласида дунёга келди. Бу даврда Марказий Осиё ва Хуросонда турли ҳокимлар, ака-укалар, тоға-жиянлар, амакиваччалар ўртасида ҳокимият — улуғ боболари Амир Темури тузган йирик давлатга эгалик қилиш учун кураш ниҳоят кескинлашган эди.

Адабиёт, нафис санъат, табиат гўзаллигига ёшлигидан меҳр қўйган Заҳириддин, барча Темурий шаҳзодалар каби бу илмларнинг асосини отаси саройида етук устозлар раҳбарлигида эгаллади. Бироқ унинг беташвиш ёшлиги узоққа чўзилмади. 1494 йили отадан етим қолди. 12 ёшида отаси ўрнига Фарғона улусининг ҳокими этиб кўта-

рилган Бобур қаламни қиличга алмаштириб, Андижон тахти учун укаси Жаҳонгир Мирзо, амакиси Султон Аҳмад Мирзо, тоғаси Султон Маҳмудхон ва бошқа рақибларга қарши курашишга мажбур бўлди. Бобур укаси Жаҳонгир Мирзо билан муросага келиш учун унга ён беришга — Фарғона улусини иккига тақсимлаб, ярмини укасига топширишга қарор қилди ва ўзи Самарқанд учун олиб борилаётган курашга киришиб кетди. Бир неча йил давом этган бу кураш қиргин-баротдан бошқа бирор натижа бермади: унда катта ҳарбий куч билан аралашган Шайбонийхоннинг қўли баланд келди ва Бобур Самарқандни ташлаб кетишга мажбур бўлди. 1504 йили Шайбонийхон Андижонни ҳам қўлга киритгандан сўнг Бобур жанубга қараб йўл олди ва Кобул улусида ўз ҳокимиятини ўрнатди. 1505-1515 йилларда у Марказий Осиёга қайтишга бир неча бор уриниб кўрди. Аммо бу уринишлардан ҳеч қандай натижа чиқмади. Сўнг ўз мавқеини янада мустақамлаш мақсадида, 1519—1525 йиллар давомида Ҳиндистонни қўлга киритиш учун бир неча бор жанглар олиб борди. 1526 йил апрель ойида Панипатда Ҳиндистон султони Иброҳим Лўди билан ва 1527 йили март ойида Читора ҳокими Рано Санго билан бўлган жангларда Бобурнинг қўли баланд келди. Тарихий маълумотларнинг баён қилишича, Бобурнинг Ҳиндистонга юришида Деҳли ҳукмдори Иброҳим Султон сиёсатидан норози бўлган Панжоб ҳокимлари ҳам Бобурни қўллаганлар ва Сикри жангидаги бу ғалаба Бобурга Ҳиндистонда ўз ҳукмронлигини узил-кесил ўрнатиш ва Бобурийлар сулоласини барпо этиш имкониятини берди. Оврўпо тарихчилигида “Буюк мўғуллар” номи билан “ғалати машҳур” бўлган, аслида “Бобурийлар сулоласи” Ҳиндистонда 300 йилдан ортиқ ҳукмронлик қилди.

Бобур бу ғалабадан кейин узоқ яшамеди — 1530 йил декабр ойида Агра шаҳрида вафот этди ва кейинроқ унинг васиятига кўра фарзандлари унинг хокини Кобулга олиб келиб дафн этдилар.

Бироқ қисқа бир вақт ичида Бобур Ҳиндистонда сиёсий муҳитни барқарорлаштириш, Ҳиндистон ерларини бирлаштириш, шаҳарларни ободонлаштириш, савдо-сотик масалаларини тўғри йўлга қўйиш, боғ-роғлар яратиш ишларига ҳомийлик қилди. Ҳиндистонни ободонлаштириш, унда ҳозиргача машҳур бўлган меъморий ёдгорликлар, боғлар, кутубхоналар, карвонсаройлар қурдириш, айниқса, унинг ўғиллари ва авлодлари даврида кенг миқёсга ёйилди. Ҳиндистон санъати ва меъморчилигига Марказий Осиё услубининг кириб келиши сезила бошлади. Бобур ва унинг ҳукмдор авлодлари ҳузурида ўша даврнинг илғор ва зеҳни ўткир олимлари, шоирлари, мусиқашунослари ва давлат арбобларини мужассам этган мукамал бир маънавий-руҳий муҳит вужудга келди. Бобурийлар давлатидаги маданий муҳитнинг Ҳиндистон учун аҳамияти ҳақида Жаваҳарлаъл Неру шундай ёзган эди: “Бобур Ҳиндистонга келгандан кейин катта силжишлар юз берди ва янги рағбатлантиришлар ҳаёт-

га, санъатга, архитектурага тоза ҳаво бахш этди, маданиятнинг бошқа соҳалари эса бир-бирларига тутшиб кетди”

Бобур Ҳиндистонда катта ҳажмдаги давлат ишлари билан бир қаторда ўзининг адабий-бадий фаолиятини ҳам давом эттирди ва юқорида зикр этилган асарларини яратди. Бобурнинг бутун жаҳон оммасига машҳур бўлган шоҳ асари “Бобурнома”дир. Маълумки, унда Бобур яшаган давр оралиғида Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон ва Ҳиндистон халқлари тарихи ёритилган. Асар асосан уч қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисми — XV асрнинг иккинчи ярмида Марказий Осиёда рўй берган воқеаларни, иккинчи қисми — XV асрнинг охири ва XVI асрнинг биринчи ярмида Кобул улуси, яъни Афғонистонда рўй берган воқеаларни; учинчи қисми — XVI асрнинг биринчи чорагидаги Шимолий Ҳиндистон халқлари тарихига бағишланган. “Бобурнома”да ўша даврнинг сиёсий воқеалари мукаммал баён қилинар экан, ўз юрти Фарғона вилоятининг сиёсий-иқтисодий аҳволи, унинг пойтахти Андижон шаҳри, Марказий Осиёнинг йирик шаҳарлари: Самарқанд, Бухоро, Қарши, Шаҳрисабз, Ўш, Урганч, Ўратепа, Термиз ва бошқа шаҳарлар ҳақида ниҳоятда нодир маълумотлар келтирилган. Унда Кобул улусининг йирик шаҳарлари Кобул, Фазна ва улар ихтиёридаги кўпдан-кўп туманлар, вилоятлар, Шимолий Ҳиндистон ҳақида маълумотларни учратиш мумкин.

“Бобурнома”ни варақларканмиз, кўз олдимиздан Марказий Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистон халқларига хос бўлган фазилат ва нуқсонлар, уларнинг тафаккур оламини кенглиги ва мураккаблиги билан бирга, ўша даврдаги ҳаёт муаммолари, Бобур давлатидаги сиёсий ва ижтимоий ҳаётнинг тўлиқ манзараси намоён бўлади. “Бобурнома”да келтирилган бу тарздаги маълумотлар Бобур даврида ёзилган бошқа тарихий манбалар: Мирхонд, Хондамир, Муҳаммад Солиҳ, Биноий, Муҳаммад Ҳайдар, Фаришта, Абул-Фазл Алломий ва бошқа тарихчиларнинг асарларида бу даражада аниқ ва мукаммал ёритилган эмас. Муаллиф “Бобурнома”да Алишер Навоий, Абдураҳмон Жомий, Беҳзод, Улуғбек Мирзо ва бошқа алломалар ҳақида ўзининг энг юқори фикр ва мулоҳазаларини билдиради.

“Бобурнома”—Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистон, Эрон халқларининг XV аср охири — XVI асрнинг биринчи ярмидаги тарихини ўзида акс эттирган бўлса ҳам, шу билан бирга жуда кўп долзарб иқтисодий, ижтимоий масалалар, юқорида номлари келтирилган вилоятларнинг ўзаро сиёсий-иқтисодий ва савдо муносабатлари, жуғрофий мавқеи, иқлими, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, тоғлари, дарёлари, халқлари, қабила ва элатлари ва уларнинг яшаш шароитлари, урф-одатлари, муҳим тарихий иншоотлари — ҳиндулар ва мусулмонларнинг ибодатхоналари, тўй ва дафн маросимлари ҳақида ниҳоятда нодир маълумотларни ўзига қамраб олган шоҳ асардир. Шу боис “Бобурнома” тарихий ва адабий мерос сифатида дунё олимларини ҳайратда қолдириб келмоқда.

Узоқ йиллар давомида Фарб ва Шарқнинг машхур шарқшунос олимлари “Бобурнома” мазмунини жаҳон жамоатчилигига етказиш борасида катта фаолият кўрсатдилар. Масалан, голландиялик олим Витсен, англиялик олимлар Ж. Лейден, В. Эрскин, Р. Колдекот, А. Беверез, Т. Албот германиялик Ю. Клайнрат ва А. Кейзер, франциялик Паве де Куртейл, ҳиндистонлик Мирзо Насриддин Ҳайдар Ризви, туркиялик Р. Р. Арт ва Н. И. Баюр ва бизнинг давримиздаги франциялик олим Бакке Громон, афғонистонлик олим Абулҳай Ҳабибий, покистонлик олимлар Рашид Ахтар, Надви ва Шоҳ Олам Мавлиёт шулар жумласидандир. “Бобурнома”ни ўрганиш соҳасида жаҳоннинг машхур шарқшунослари қаторидан япониялик олимлар ҳам жой олмоқдалар.

Маълумки, Бобурнинг тарихий, илмий ва адабий меросини ўрганиш ва оммалаштиришда Ўзбекистон, Тожикистон, Русия олимларининг фаолиятлари ҳам диққатга сазовордир. XIX—XX асрлар давомида Георг Кер, Н. Ильминский, О. Сенковский, М. Салье, Порсо Шамсиев, Содиқ Мирзаев, В. Зоҳидов, Я. Фуломов, Р. Набиев, С. Азимжонова, А. Қаюмов каби олимларнинг савий-ҳаракатлари билан “Бобурнома” бир неча бор рус ва ўзбек тилларида чоп этилди, уларга сўзбоши ёзилди ва кенг китобхонлар оммасининг маънавий мулкига айлантирилди, унинг шеърлари ҳам бир неча бор нашр этилди.

Бобур ўзбек адабиётида ўзининг нозик лирик асарлари билан ҳам машхурдир. Унинг ҳаёти ва адабий фаолияти Мовароуннаҳрда сиёсий ҳаёт ниҳоят мураккаблашган феодал гуруҳларнинг бошбошдоқлик ҳаракатлари авжига чиққан ва Темурийлар давлатининг инқирози давом этаётган бир даврга тўғри келган эди. Бундай мураккабликлар инъикосини “Бобурнома”да кўрган бўлсак, уларнинг шоир руҳиятида қандай акс этгани унинг шеърларида намоён бўлади. Мовароуннаҳрни бирлаштиришга уринишлари натижа бермагач, Бобур руҳан қийналган, амалдорларнинг хиёнатлари таъсирида умидсизликка тушган кезлардаги кайфияти шеърларида акс этган. Кейинчалик ўз юртини тарк этиб, Афғонистон ва Ҳиндистонга юз тутганда Бобур шеърлятида Ватан туйғуси, Ватан соғинчи, унга қайтиш умиди мавж ура бошлади.

Толъ йўқки жонимга балолиғ бўлди,
Ҳар ишниким, айладим хатолиғ бўлди,
Ўз ерин қўйиб Ҳинд сори юзландим,
Ёраб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди.

Шу билан бирга Бобур лирикасида шеърлятнинг асосий мазмуни бўлган инсоний фазилатлар, ёр васли, унинг гўзаллиги, унга чексиз муҳаббат ва ҳижрон азоби, айрилиғ аламлари ва висол қувончлари ниҳоят гўзал ва моҳирона ифода этилган.

Хазон япроғи янглиғ гул юзунг ҳажрида сарғардим,
Кўруб раҳм айлагил, эй лола рух, бу чехраи зардим.
Сен эй гул, қўймадинг саркашлигингни сарвдек ҳаргиз,
Аёғинга тушуб барги хазондек мунча ёлвордим.

Бобур ўз лирик шеърларида ҳар доим одамларни яхшиликка, адолат, инсонпарварликка, юксак инсоний туйғуларни қадрлашга чақирди:

Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидур,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидур.
Яхши киши кўрмағай ёмонлиғ ҳаргиз,
Ҳар кимки ямон бўлса, жазо топқусидур.

Бобур лирик шерълари ва тарихий “Бобурнома”сидан ташқари ислом қонуншунослиги ва бошқа соҳаларда ҳам асарлар яратган. 1522 йилда ўғли Ҳумоюнга атаб ёзган. “Мубаййин” номли асарида ўша замон солиқ тизимини, солиқ йиғишнинг қонун-қоидаларини, шариат бўйича кимдан қанча солиқ олиниши ва бошқа масалаларни назмда изоҳлаб берган. “Хатти Бобурий” деб аталган рисолада араб алифбосини туркий тиллар, хусусан ўзбек тили нуқтаи назаридан бирмунча соддалаштириб беришга ҳаракат қилган. У, тажриба сифатида “Хатти Бобурий” алифбосида Куръони Каримни кўчирган. Бобурнинг аруз вазни ва қофия масалаларига бағишланган. “Муфассал” номли асари ҳам бўлганлиги маълум, бироқ бу асар бизгача етиб келмаган.

Бобур ўзининг маълум ва машҳур асарлари билан тарихнавис адиб, лирик шоир ва ижтимоий масалалар ечимига ўз ҳиссасини қўшган олим сифатида халқимиз маънавий маданияти тарихида муносиб ўрин эгаллайди.

ТУРКИСТОНДА XVI—XIX АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИДА МАДАНИЙ ҲАЁТ

XVI асрда Мовароуннаҳр ва Хуросондаги ўзаро низолар, тахт учун кураш, катта давлатнинг аста-секин парчаланиб кетиши умумий ижтимоий-сиёсий ҳамда маданий ривожланишга катта таъсир кўрсатди, илм-фан, санъат, адабиёт соҳаларидаги аввалги қўлга киритилган ютуқлар, маънавий мерос катта мавқега эга бўлиб борди. Кўпгина олим ва шоирлар, донишмандлар ўз давридаги уруш-жанжаллардан паноҳ излаб Самарқандга, сўнг Бухорога интилдилар ва бу маълум маданий ривожланиш даражасини сақлаб туришга имкон яратди.

Шу билан бирга темурийзода Заҳириддин Бобурнинг Ҳиндистонда барпо этган давлати ҳам маданий жиҳатдан Темурийлар анъанасини давом эттиришга интилди. Кўпгина олимлар, санъаткорлар Бобурийлар саройидан паноҳ топдилар. Бобурийлар даври маданияти ўз навбатида Ҳиндистон маданияти ривожига катта ижобий таъсир кўрсатди. Мовароуннаҳр, Хуросон ҳамда Ҳиндистондаги маданий ҳаёт маълум вақтга қадар ўзаро таъсир ва яқин алоқалар даврини бошидан кечирди.

XVII—XVIII асрларда Туркистонда ҳукмронлик учун ўзаро курашлар, бошбошдоқлик, парокандалик авж олди. Мустақил хонликка ажраб чиққан Хива билан Бухоро хонлиги ўртасида ҳамда уларнинг ўзидаги ички зиддиятлар ниҳоятда кучайиб, улар узоқ вақт давомида нотинчликни бошларидан кечирдилар. Бу ҳаммаси маданиятга салбий таъсир этмай қолмади. Нисбий тушкунлик, олдинги ютуқларни йўқотиш, сусайиш бу давр маданиятини тасвирловчи хислатлар бўлиб қолди ва маданият арбоблари шундай шароитда жон сақлашга интилдилар. Маданият соҳасидаги айрим янгиликлар, ўзгаришлар асосан Бухоро, Самарқанд, Хива шаҳарлари билан боғлиқ бўлади.

XVIII асрнинг охири XIX аср бошларига келиб хонликлар ўртасидаги чегаралар ва муносабатлар маълум даражада мўътадиллашганини кузатамиз. XVIII асрнинг охирига келиб Фарғона водийсида Қўқон хонлиги вужудга келди ва қисқа давр ичида иқтисодий-сиёсий жиҳатдан ўз мавқеини яхшилаб, Бухоро ва Хива хонликлари қаторидан мустақил урин эгаллади. Бу даврда Туркистон халқлари маданияти асосан шу уч хонлик ҳудудида ривожланди. XIX асрнинг биринчи ярмида, айниқса, Қўқон ва Хива хонликларида маълум маданий силжишлар рўй

берди, маданиятимиз тарихига муҳим ҳисса қўшган адиб, санъаткор, олимлар етишиб чиқдилар.

Умуман XVI—XIX аср биринчи ярми маданиятида илм-фан, хусусан, табиий фанларнинг ўрни сусайганини, диний билимлар, диний таассубнинг роли кучая борганини кўрамиз. Ўзаро урушлар туфайли ташқи олам билан алоқалар, маънавий-маданий муносабатларнинг камайиб кетиши ҳам маданий ҳаётдаги маълум биқиқликка, янгликлардан узилиб қолишга олиб келди. Илм-фан, маданият соҳасида олдинги эришилган ютуқлар ҳам ўз таъсирини йўқотиб, уларга мурожаат этиш ўрнига диний таълимотлар кучайганини кўрамиз. Натижада бу даврда анъанавий ислом, унинг қоидалари жамият ҳаётида ҳал этувчи ўринни эгаллаб, тасаввуф, хусусан, нақшбандия ҳам маънавий ҳаётдаги олдинги таъсирини йўқота борди.

Шу билан бирга бу даврда туркий-ўзбек тилидаги бадий адабиёт намуналарининг борган сари кўпая борганини, адабиёт, шеърият маънавий ҳаётнинг энг муҳим асосий соҳасига айланиб, анъанавий лирик асарлар билан бирга шоир, адиблар дунёвий ҳаёт қийинчиликлари, диний таассубнинг кучайишига бўлган норозиликлари, суфиёна фикрларини шеърият орқали ифода этишга интилганликларини кўрамиз.

Бу давр Маҳдуми Аъзам, Мирзо Ҳайдар, Абдулғозихон, Бухорий каби гуманитар илм вакиллари, Машраб, Турди, Нодира, Увайсий, Мунис Хоразмий каби машҳур шоирларни етиштирдик, улар асарларида ўз замонасининг сабоқлари, истаклари, аламларини акс этдирдилар. XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб Туркистон ўз мустақиллигини йўқотди, рус чоризми томонидан босиб олинди.

МАҲДУМИ АЪЗАМ

(1463/64—1542)

Мовароуннаҳрлик аллома, йирик диний ва сиёсий арбоб, Нақшбандия тариқатининг раҳнамоси ва назариётчиларидан бири Маҳдуми Аъзамнинг тўлиқ исми — Саййид Аҳмад Хожаги ибн Саййид Жалолиддин Косоний Даҳбедийдир. У Фарғона водийсининг Косон шаҳрида таваллуд топган. Косонийнинг отаси Қорахонийлар (840—1212) сулоласига мансуб султонлардан Бурхониддин Қилич (XI аср) авлодларидан бўлиб, онаси эса Косон саййидлари оилаларига мансуб эди.

Маҳдуми Аъзам илк таълимни Косон мактабларидан бирида олган. Сўнг Ахсикатда Хожа Муборак мадрасасида ўқишни давом этдиради. Косонийнинг домласи Мулла Зиё ўз шогирдининг аъло даражасидаги қобилиятини эътиборга олиб, унга “илм уз-зоҳир” (оддий, умумий илмлар)дан яхши таълим беради ва шу билан бирга “илм ул-ботин” ини чуқур ўргатди. Чунончи, ёш Аҳмад устозининг раъйига кўра таниқли сўфий шоирлардан Жалолиддин Румийнинг

(1207—1273) “Маснавий маъновий” деб номланган машхур девонини қайта-қайта ўқиб, ундаги чуқур фалсафий фикрларни “қалб кўзлари” билан кўриб, англаб олишга ҳаракат қилади.

Мадрасани битиргач, Аҳмад Косоний Шайх Мир Саййид Алига шогирд тушади. Мир Саййид Али янги шогирдини билимини синаб кўриш учун қийин-қийин саволлар беради. Аҳмад Косоний саволларга тўлиқ жавоблар қайтаради. Шогирдининг билимидан мамнун бўлган шайх: “Энди мен сенга эмас, балки сен менга устоз бўлдинг” деган экан. Яна бир неча кундан сўнг Шайх Али шогирдига бундай деган экан: “Шош вилояти томон йўл олқи, ул вилоятда замонимиз қутби Муҳаммад Қози бордур; Хожгон (Нақшбандия) тариқати қорхонасининг бутун ишлари ул жавонмарднинг қўлларидадур” Муҳаммад Қози (ваф. 1516) машхур Хожа Аҳрор (1404—1490) шогирди ва ўз замонида Нақшбандия тариқатининг раҳбари эди. У Хожаги Аҳмадни шогирд қилиб олади ва тез орада ўзига халифа этиб тайинлайди. Манбаларга қараганда, Маҳдуми Аъзам ўша чоғларда (тах. 1491—92 йиллар) устози билан Ҳиротга сафар қилиб, у ерда таниқли аллома ва шоир Абдурахмон Жомий (1414—1492) билан бир неча бор учрашиб суҳбатлашади.

Олти ойлик сафардан сўнг Мовароуннаҳрга қайтгач, Маҳдуми Аъзам устози билан Тошкентга келади. 1503 йилда Бухоро шаҳрининг ҳокими Муҳаммад Султон (1500—1504) таклифи билан Бухорога кўчиб боради. Орадан бир оз вақт ўтгач, Маҳдуми Аъзам Муҳаммад Қози руҳсати билан Аҳсикатга қайтади ва бу ерда мустақил ваъзхонлик қилиб, Нақшбандия тариқатини тарғиб этишга астойдил киришади.

Муҳаммад Қози вафотидан сўнг Нақшбандия тариқатининг барча мовароуннаҳрлик шайхлари Маҳдуми Аъзамни “пешвойи тариқат” (тариқат пешвоси) сифатида эътироф этишди. Тез орада Маҳдуми Аъзамнинг шуҳрати бутун Мовароуннаҳр ва унинг атрофидаги қўшни мамлакатларга ёйилди.

Айнан ўша кезларда буюк шоир ва давлат арбоби Заҳириддин Бобур (1483—1530) Маҳдуми Аъзамнинг эътиборини қозониш мақсадида унга Хожа Аҳрорнинг “Рисолайи волидия” асарини туркий тилга ағдариб, Ҳиндистонда битилган ўз рубоийлар девони — “Девони Бобур”га қўшиб юборади. Афтидан “Бобурнома”да бу ҳодиса асарнинг бизгача етиб келмаган (1509—1520 йиллар воқеалари зикри) қисмида тавсиф қилинган. Бироқ Мирзо Бобурнинг мазкур девонида Маҳдуми Аъзамга бағишланган рубоийлар ҳам учрайди:

Дар ҳавойи нафси худи мо умри зоъи кардаим,
Пеш аҳлуллоҳ аз афъали худ шармандаим.
Як назар ба мухлисони хастайи дил фармон ки, мо
Хожаги (Аҳмад) ро мондаим ва Хожаги ро бандаим.

Маҳдуми Аъзамнинг тасаввуф таълимотига оид фикрлари Нақшбандия назариясига асосланган. Алломанинг фикрича, Нақшбандия тариқати уч зарурий қоидага бўлинган: 1) Ихвон (биродарлик). Яъни тариқат аъзолари хатти-ҳаракатларида ҳамдард, ҳамнафас ва ҳамфикр бўлишлари лозим; 2) Макон (ўрин, мавқе). Ҳар бир толиб муршидининг насиҳатларига амал қилиб, баркамолликка интиломоғи лозим ва шу жараёнда тариқат аъзолари орасида ўзига муносиб мавқе соҳиби бўлиб, ўз мартабасига лойиқ иш қилмоғи керак; 3) Замон. Агар маълум бир замоннинг халқлари ва қавмлари орасида зиддият ва ихтилофлар пайдо бўлса, булар тариқат биродарларини қарама-қаршилиқларга келтирмаслиги лозимдир. Аммо Маҳдуми Аъзам фикрича, ушбу қоидалар қаторига яна бир муҳимини қўшмоқ даркор — Хон. Яъни, тариқат фаолиятининг самаралари халққа етиб бориши учун, сўфий тоифаларининг муршидлари амирлару султонларга яқинроқ бўлмоғи керак. Асосий мақсад бу ерда шуки, давлатда осойишталик, барқарорлик, фуқароларни ҳалол меҳнат билан тирикчилик қилишларига барча қулай шароитлар мавжуд бўлса, ундай ҳолда сўфий шайхлар давлат арбобларини қўллаб-қувватлайдилар.

Маҳдуми Аъзам асарларининг энг тўла мажмуаси ЎзР ФА Шарқ-шунослик институти хазинасида сақланмоқда. Аллома фикрлари ва дунёқарашларига асосан ал-Ғаззолий (1058—1111), Ибн Араби (1165—1240), Хожа Муҳаммад Порсо (1348—1420) ва бошқа таниқли файласуф сўфий олимларнинг асарлари таъсир қилган. Маҳдуми Аъзам Нақшбандия таълимоти ва умуман тасаввуф фалсафасини ўз замонига мослаштирган ҳолда янги ғоялари билан бойитди.

“Мирот ус-сафо” (“Софлик ойнаси”), “Асрор ун-никоҳ” рисоласида Ибн Арабининг “Дунё азалий (илоҳий) мавжудотнинг ойнавий акси” мавзуидаги назариясига қуйидагича шарҳ берилган: Мутлақ ва азалий мавжудотни дарвеш юрагининг кўзгусида инъикос этиши мумкин. Маҳдуми Аъзам эса: “Ҳар бир инсон юрагида бундай кўзгу мавжуд, аммо уни ғофиллик занги босган. Зангни йўқотиш учун инсон тариқатга киришиб, руҳий камолотга интилиши лозимдир”, — дейди.

Яна бошқа қатор рисоаларида (“Одоб ус-соликин”, “Одоб ус-сиддиқин”) буюк аллома Нақшбандия таълимотида мурид — муршид муносабатлари борасида ҳам ўзига хос фикрларни илгари сурган. Унинг фикрича, шу тариқат одобу қоидаларида мурид ва шайх муносабатлари ўзаро ҳурмат-иззат асосида қурилмоғи лозим. Шу билан бир қаторда мурид (солик) Аллоҳга восил бўлиш йўлидаги тўсиқларни осонроқ енгмоқ учун ўз пирига тўла бўйсунитиши керак.

Маҳдуми Аъзам фикрича, тариқат аъзолари халққа яқин бўлиб, унинг дардлари ва эҳтиёжларига қайғудош бўлса ҳам тариқатга, ҳам

халққа фойдалидир. Шу борада Махдуми Аъзам куйидагича тушунтириш берган: “Толиб (ҳақиқат изловчи) учун унинг Аллоҳ йўлида қилган ибодатлари фақат халқ билан бўлган алоқа ва суҳбатларида самарали бўлиши мумкинким, агар ул номард бўлса, мард бўлур, мард бўлса, ширмард бўлур ва агар ширмард бўлса, фардмард (тенги йўқ мард) бўлмай” (“Зубдат ус-соликин”).

Махдуми Аъзам Нақшбандия назариясига яна бошқа ислохотлар киритди. Жумладан у Нақшбандия шайхларидан биринчилар қаторида жаҳр зикри, самоа ва шунга ўхшаш тасаввуф маросим тартиблари шариатга хилоф эмаслигини исботлади ва ҳатто уларни маълум бир даражага етган шогирдлари орасида тадбиқ этди. Бундай ислохотларнинг ягона мақсади — “Нақшбандия тариқатини турк (ўзбек) ва тожиклар учун бир хил қилиб, яқинлаштиришдир” Алломанинг гапига қараганда, Хожাগон тариқати “ўзида кўз кўрмаган ва қулоқ эшитмаган тариқатларни мужассамлаган ва шу сабабдан уни тариқатлар сараси ва тузи, ёхуд “силсилат уз-заҳаб” (олтин занжир) деб аташ мумкин.

Махдуми Аъзамнинг таржимаи ҳоли ва фаолияти яқин шогирдлари томонидан бир неча асарларда ёритилган. Улардан: Муҳаммад Шаҳри Сафойи ал-Котибнинг “Анис ат-толибин” (“Ҳақиқат изловчиларнинг яқин дўсти”), Дўст Муҳаммад Фозилзорнинг “Танбият уз-заллин вал-музиллин” (“Йўлдан адашган ва адаштирувчиларга танбеҳлар”), Дўст Муҳаммад ибн Наврўз Аҳмад ал-Кеши ал-Косонийнинг “Силсилат ус-содиқин ва анис ул-ошиқин” (“Садоқатлилар силсиласи ва ошиқлар дўсти”) каби асарларда энг тўлиқ ва ишончли маълумотларни учратишимиз мумкин. Шу манбалар асосида тузилган Махдуми Аъзамнинг тўлдирилган таржимаи ҳоли ҳам маълумдир. 1617 йилда Абул-Бақо ибн Баҳовуддин ибн Махдуми Аъзам томонидан тузилган “Жомеъ ул мақомат” деб номланган асар шулар жумласидандир.

Махдуми Аъзам ёзган рисоаларга махсус битилган шарҳлар кам бўлса-да, аммо бу асарларнинг тариқатнинг сўнгги XVI—XX аср бошларида битилган назарий адабиётларга катта таъсири бўлган.

Нашқбандия тариқатининг таниқли назариётчиси Бадриддин Кашмирий (ваф. тах. 1620) ўзининг қатор асарлари (“Раузат ар-Ризвон”, “Раузат ул-жамол”)да Махдуми Аъзам рисоаларидан фойдаланган. Унинг асрдоши Нақшбандия ва Яссавия тариқатларининг буюк намояндаси, назариётчиси ва тарғиботчиси Султон Аҳмад Ҳазиний ал-Ҳисорий асарларида ҳам Махдуми Аъзам баён этган фикрларга кенг шарҳлар битилган. Маълумки, Ҳазиний 1567—68 йилларда ҳажга сафар қилиб, сўнг умрининг охиригача Усманийлар салтанатига қарашли улкан шаҳар ва вилоятларда (Сурия, Қоҳира, Истанбул) яшаб, ўша ерларда Махдуми Аъзам ғояларини тарғиб этди.

МУҲАММАД ШАЙБОНИЙХОН

(1451—1510)

Шайбонийлар сулоласининг асосчиси Муҳаммад Шайбонийхон ҳукмдор Абдулхайрхоннинг набираси Шоҳ Будоқхоннинг ўғли бўлиб, у 1451 йил туғилгандир. Болалигидан уни Муҳаммад Шоҳ Бахт (“Шоҳ бахти”) деб атар эдилар. Муҳаммад Шоҳ Бахтнинг отаси Шоҳ Будоқ Султон эрта вафот этган. Кўчманчи олий табақадагиларнинг ўзаро низолари қурбони бўлган Абдулхайрхон вафотидан сўнг (1469) унинг ҳокимиятига бирлашган қабилалар тарқаб кетди. Дашти Қипчоқнинг шарқий қисмида ғалаёнли йиллар бошланди. Шайбонийхон ҳокимият учун кураш олиб борди ва бир маданий марказдан иккинчи бир маданий марказга ўтиш чоғида баъзи қалъаларга юриш қилди. Кейинчалик у Самарқандга, Темурийлар саройига таклиф этилди.

Темурийлар саройида Шайбонийхон “буюк хон”нинг набираси сифатида яхши кутиб олинди. Темурий ҳукмдорлар Шайбонийга умид билан Дашти Қипчоқда ўз сиёсатларини амалга оширувчи шахс сифатида қарар эдилар. Марказий Осиёнинг маданий марказларида маърифатли кишилар билан яқиндан танишув Муҳаммад Шайбонийга ижобий таъсир кўрсатди. Айниқса, Бухорода яшаган йиллари унинг ҳаётида ўчмас из қолдирди, бу ерда Куръонни жуда яхши ўқувчи қорилардан бири Мавлоно Муҳаммад Хитойи унга дарс берган.

Шайбонийхон ўз даврининг маърифатли кишиси, жасур жангчи бўлиши билан бирга моҳир саркарда ҳам эди. Ўзининг шеърӣ солномаси — “Шайбонийнома”ни Шайбонийхонга бағишлаган Муҳаммад Солиҳ, уни ҳарбий маҳоратга эга киши сифатида таърифлайди.

Шайбонийхон Дашти Қипчоқда ўз давлатини тиклашга муваффақ бўлди.

Шайбонийхон 1510 йил Марв яқинидаги Маҳмуд қишлоғида Эрон шоҳи Исмоил Сафавий билан бўлган жангга ҳалок бўлди. Жанг тугаганидан сўнг унинг жасади аскарлар жасадлари орасидан топилган. Шайбонийхоннинг ваҳшийларча таниб бўлмас ҳолга келтирилган бошсиз танаси Самарқанддаги Баланд Суфа деган ерга дафн этилди. Ҳозирда бошқа шайбонийлар ҳам дафн этилган Суфа Регистон майдонида жойлашган бўлиб, Тиллакори ва Шердор мадрасалари ўртасидаги бурчақдадир.

Тарқоқ қабилаларни тўплаш ва шаҳарлардаги эътиборли шахслардан ўзига иттифоқдошлар йиғишдан ўз фаолиятини бошлаган Муҳаммад Шайбонийхон қўлга киритилган қалъаларни мустаҳкамлаш ва уларда ўз ҳокимиятини янада кучайтиришга катта эътибор берди. У ҳарбий юришлар ва давлат ишлари орасидаги қисқа танаффусларда турли фанлар ва ислонни ўрганиш, тарихий ва шеърӣ асарлар битиш билан шуғулланди. Шайбонийлар давлатига асос солган Муҳаммад Шайбоний ўз саройига кўплаб тарихчилар, шо-

ирлар, олимларни жалб этди. Унинг саройида Камолиддин Биноий, Муҳаммад Солиҳ, Мулло Шоди, Фазлуллоҳ ибн Рузбеҳон кибилар паноҳ топиб, ўз асарларини битдилар. Муҳаммад Шайбонийхоннинг Ҳиротни қўлга киритилгандан сўнг Камолиддин Беҳзод томонидан чизилган портрети бизнинг кунларгача сақланиб қолган. Расмнинг диққатга сазовор томони хон олдидаги ёзув куроллари бўлиб, улар ҳукмдорнинг илм-маърифатга қизиққани ва ёзишни яхши кўрганлигини кўрсатади.

Шайбонийхон тарихни севган ва тарихий асарлар яратилишида иштирок этган. Сўнгги йилларда олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Шайбонийхон ўзбек (“турк”) тилида битилган ўзига хос манба — “Таворихи гузидаи нусратнома” асарининг ёзилишида бевосита иштирок этган. Бу манбада келтирилган аниқ далиллар билан тасдиқланади.

Ҳозирда “Таворихи гузидаи нусратнома” ҳамда Шайбонийхон фаолиятига оид бўлган бошқа тарихий асарларнинг бир манба асосида вужудга келганлиги ҳақидаги фараз исботланган деб айтиш мумкин (В. П. Юдин, Р. Г. Мукминова). Бу ҳол муаллифи номаълум “Таворихи гузидаи нусратнома”, Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома”, Камолиддин Биноийнинг “Шайбонийнома”, Мулла Шодининг “Фатҳнома” асарларида баён этилган воқеаларнинг ўхшашлиги ва уларда келтирилган бир хил шеърлар, шу жумладан Муҳаммад Шайбонийга нисбат бериладиган шеърларнинг мавжудлиги билан ҳам тасдиқланади. “Таворихи гузидаи нусратнома” муаллифи номаълум асардир. Асарнинг сақланиб қолган ҳеч бир қўлёзмасида (Санкт-Петербург ва Лондондаги асосий қўлёзмалардан ташқари, яна қисқартирилган қўлёзма нусхалари ҳам мавжуд) муаллифнинг номи кўрсатилмаган. Санкт-Петербург қўлёзмаси матнида муаллифнинг номи кўрсатилиши лозим бўлган жой бўш қолдирилган. Шу нарса аниққи, “Таворихи гузидаи нусратнома”ни ёзишда Шайбонийхоннинг ўзи иштирок этган.

Давр талабига биноан Шайбонийхон туркий тилидан ташқари форс тилини яхши эгаллаган, шеъриятга қизиқиб, ўзи шеърлар ёзган. Хоннинг байтлари унинг атрофидаги муаллифларнинг асарларида келтирилган. Ҳасанхожа Нисорий ўзининг “Музаккир ал-аҳбоб” асарида Шайбонийхоннинг байт ва ғазалларидан намуналар келтиради. Хон ҳақида ёзар экан у: “яхши шеърлари бор эди” деб таъкидлаб шундай деб қайд қилади: “...Ҳазрати шайх Нажмиддин Кубронинг... вафоти тарихини яхши айтган. Тарих:

“Онинг таъриҳидур шаҳи шуҳадо,
Яна бир алиф бирла бўлур адо”.

Муҳаммад Солиҳ Муҳаммад Шайбонийхоннинг шеърий асарларини юқори баҳолаб, уни юксак маълумотли киши деб таърифлай-

ди. Темурийлар жамиятига яқин шоир сифатида тан олиншини истаган Шайбонийхон ўз шеърлари битилган қоғозларни одамлар гавжум бўлган ерлар, бозорларда осиб қўйишни буюрган.

Шайбонийхон Қуръонни яхши билган ва диний уламолар билан суҳбат қуришни хуш кўрган. Ҳукмдорнинг сиёсий рақиб бўлган Заҳриддин Муҳаммад Бобур ҳам унинг мусулмон дини борасида яхши билимга эга эканлигини кўрсатиб ўтади. Муҳаммад Шайбонийга ҳамроҳ ва маслакдош бўлган шахслар ичида шайхлар, саййидлар ва хожалардан чиққан билимдон кишилар эслатиб ўтилади. Уларнинг баъзилари хонга нисбатан “буюк муҳаббат ва садоқат”ларини кўрсатган бўлиб (Хондамир) кейинчалик ҳам ҳукмдорнинг яқинларидан бўлиб қолганлар. Уларнинг ичида Муҳаммад Солиҳ томонидан “олим киши” деб аталган Абдурахим садр алоҳида имтиёзли ўрин эгаллаган эди.

Шайбонийхон исломдаги сунний йўналишга риоя қилар эди. Хон ўзини “имом аз-замон ва халиф ал-рахмон” деб, суннизмни эса, Эрон шоҳи Исмоил Сафавий томонидан давлат дини этиб тайинланган шиизмга қарама-қарши, Шайбонийлар давлатининг дини деб эълон қилди.

Муҳаммад Шайбоний кун тартибига турли масалалар қўйилган мунозаралар ўтказар эди. Уларда Мовароуннаҳрнинг йирик олимлари иштирок этиб, фикрларини билдираар эдилар. Самарқанд яқинидаги Конигилда ўтказилган шундай мажлисларнинг бирида урушлар ва ўзаро тортишувлар натижасида қаровсиз ерларга айланиб қолган мулк ерларидан фойдаланиш ҳақида қарор қабул этилган эди.

Шайбонийхон ҳукмронлиги даврида тарихий ва бадиий адабиётда ўзбек тилининг мавқеи кучайди.

Хоннинг буйруғи билан форс тилидаги ва мўғул ёзуви билан битилган асарлар турк тилига таржима қилинган.

ПОДШОХОЖА

(1480—1547)

Саййид Подшохожа ибн Абдулваҳобхожа мутафаккирнинг тўлиқ исми бўлиб, Хожа унинг тахаллусидир.

Хожа 1480 йили Нисо шаҳрида дунёга келган. У дастлаб отаси қўлида, сўнгра Нисо ва Марв мадрасаларида муфассал таълим олган. Ижтимоий фаолиятини темурийзодалардан Нисо вилояти ҳукмдори Кепак Мирзо ҳукуматида 1496 йили ёзида садрлик (ер ўлчовчи) билан бошлаган. 1508 йили Нисо ва Обивард вилоятлари Шайбонийлар томонидан забт этилганда Хожа етук шоир ва адиб сифатида танилган эди. Шу йили Шайбонийхон урушдан қайтаётганида Нисода тўхтаб, Хожани Дурун вилоятига ҳоким қилиб та-

йинлайди. Шу орада Нисога шоир амир Муҳаммад Солиҳ ҳоқим этиб юборилди. 1510 йили кеч кузида Хожа ва Муҳаммад Солиҳ Марв мудофаасига келадилар, Шайбонийхон ҳалокатидан кейин эса Хожа мамлакат ичкарасига — дастлаб Самарқанд ва сал кейин Бухорога келиб ватан тутади. 1514 йилгача Темур Султон, кейин Кучкунчихон хизматида бўлиб, 1515 — 1516 йиллардан эътиборан Кармана ҳоқими Жонибек Султон ҳукуматида Жумлатулмулк, садрлик лавозимларни бошқаради.

У 1529 йили Бухоро ҳоқими Убайдуллохон замонида қисқа вақт шайхулисломлик қилган. 1534 йили Убайдуллохон Нишопурга келганда Балх ҳоқими Кистан Қаро ундан Хожани Балхга юборишини сўрайди. Шундан сўнг Хожа Балхда аввал садрлик, кўп ўтмай эса шайхулисломлик вазифасини бажаради. 1543 йили ҳоқим Кистан Қаро руҳий касалликка чалингандан кейин Хожа ўз вазифасидан кетиб ижод билан машғул бўлди. Хожа 1547 йили Бухорода вафот этади ва Баҳовуддин Нақшбанд мақбараси ёнига дафн қилади.

Хожанинг бизгача Темур Султонга аталган “Мифтоҳ ул-адл” (“Адолат қалити” 1508—1510 йиллар), Кистан Қаро Одилга бағишланган “Гулзор” (1538 йил) фалсафий-ахлоқий асарлари ва Жонибек Султонга аталган “Мақсад ул-атвор” (1514—1520 йиллар) ахлоқий-дидактик маснавий-достони ҳамда бир неча ғазаллари етиб келган. Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музаққир ал-аҳбоб” тазкирасида келтирилишича, Хожа “Лайли ва Мажнун” номли асар ҳам ёзган, ammo бу асар ҳалигача топилгани йўқ.

Хожа буюк мутафаккир-устоз Алишер Навоийга эргашиб, “Хамса” ярагиш орзусида бўлган бўлиши мумкин. Хожанинг “Мифтоҳ ул-адл” ва “Гулзор” номли асарлари аксар қўлёзмаларда битта китоб қилиб муқоваланган. Бу икки асар мазмун жиҳатидан бир-бирга яқин туради. “Мифтоҳ ул-адл” асари ўн беш бобдан ташкил топган бўлиб, ҳар бир бобда ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий масалаларга бағишланган бирор назария, кўп ҳолларда ҳадис ёки Куръон оятларидан келтирилади ва уларни изоҳлаш мақсадида шоир “Назир ҳикоятлар” баён қилиб, ўзининг хулосаси билан якунлайди. Масалан: асарда келтирилган боблар: “Олимларнинг баёни”, “Одил султонларнинг баёни”, “Золим султонларнинг ва золим бекларнинг баёни”, “Султонларга мутеъ бўлмоқнинг баёни”, “Ўғурликнинг баёни”, “Зино ҳаддининг баёни” каби масалалар таҳлилга бағишланган.

Хожа ҳар бир бобда инсоният маънавий тараққиётида барча даврлар учун муҳим аҳамиятга эга бўлган муаммоларни изоҳлаб беришга ҳаракат қилган. Шоирнинг “Гулзор” асари ҳам мазмун ва кўтарилган муаммоларнинг долзарблиги билан “Мифтоҳ ул-адл”га ўхшаб кетади. Хожа “Гулзор” асарини Балх давлатининг шайхулисломии лавозимида туриб, хоннинг дин борасидаги маслаҳатчиси бўлган пайтида ёзган. Дин ҳомийлари эса у пайтларда катта нуфузга эга

бўлганлар. Бинобарин, Подшохожа асари ҳам беклар учун давлатни бошқариш, халқ билан қандай муносабатда бўлиш ҳақида битилган ўғитлар тўла асар ҳисобланади.

Хожанинг “Мақсад ул-атвор” достони унинг дунёқарашини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Хожа инсонни фақат яхшилик қилиш учун яратилган, деб билади ва ундаги салбий иллатларни ақл-заковат ва донолик ёрдамида йўқотиш мумкинлигига ишонади. Хожа зеб-зийнат, бойлик ва мартаба инсонга маънавий фазилат бермайди, деган хулосага келади. Шунинг учун ҳам у ўз қарашларида хон, бек ва катта мол-дунё эгалари бўлган кишиларни инсофли, диёнатли, саховатли бўлишга чақириб, бева-бечоралар, камбағал-қашшоқлар ҳақидан қўрқмайдиган ситамгар, золим, қонхўр, хасис кишиларни фош қилади.

Хожа ўз даврининг етук мутафаккири, шоири, дин ва тасаввуф илмларини ҳам чуқур эгаллаган, ўша даврда Мовароуннаҳрда кучли оқимга айланган яссавия, қаландария, нақшбандия тарихатлари моҳиятини тўла англаб етган шайхулислом даражасига кўтарилган сиймолардан бири эди.

Хожа ўз қарашларида ер юзидаги барча инсонлар дини, жинси, ирқи, миллати, тили қандай бўлишидан қатъий назар худо яратган бандалар, деб билади, одамларни тутган ўрни, мавқеи, мартабаси қанақа — шоҳми, гадоми — Ҳақ таоло олдида тенг ва жавобгар эканлигини айтади. Шу боис инсон нафсоний ҳавасларга берилиб, ўткинчи дунё ташвишларига мукка кетмаслиги, ботиний дунё ғамини ҳам ёддан чиқармаслиги керак деган фикрни олға суради. Унга руҳий комиллик туфайли эришиш мумкин. Бунинг учун инсон ростгўй, ҳалол, диёнатли, инсофли, меҳр-шафқатли, камтар бўлмоғи, бошқаларга яхшилик қилиб, меҳр-оқибат кўрсатиш фикри билан яшамоғи, дилозорлик, ўғрилиқ, мунофиқлик каби ярамас иллатларни ақл-фаросат ва қаноат билан енгиб ўтмоғи керак.

Инсон бу дунёда нимаики иш қилмасин, қандай шароитда яшамасин ундан фақат яхшилик қолади:

Одам улдирким жаҳонда яхши сўздин панд олур,
Қолмас ушбу одам, аммо олам ичра сўз қолур.
Сўзки келди аршдин ер юзини ислом учун,
Ояти Қуръондур улким, нуридин партав солур.

Қолган барча нарсалар ўткинчи ва бу зоҳирий дунё моҳиятини-гина акс этируви ҳодисалардир.

Хожа жамиятда ижтимоий адолат барпо этилиши учун шу жамиятни бошқариб борадиган султон, бек ва йирик амалдор шахслар, дини ислом ҳомийларини инсоф ва диёнатга, тўғрилиқ ва ҳалолликка даъват этади, жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўз ҳуқуқ ва бурчидан тўғри фойдалансин, деган фикрга келади. Айниқса, унинг

мукаммал жамиятда одам тенгхуқуқли бўлиши лозим, деган фикри диққатга сазовордир.

Шоир инсон муайян ижтимоий муҳитда, таълим-тарбия натижасида яхши хулқли бўлиши мумкин, деб ўйлайди. Адиб ўзининг “Мақсад ул-атвор” деган асарида дин ва илм кишини ростўйликка, ҳалолликка, покликка, ёмонни яхшидан ажратишга олиб келади, деган фикрни илгари суради.

XVI асрнинг етук шоирларидан Бобур Хожанинг бир неча ғазаллари билан танишиб, унга ижодкор сифатида ҳурмат билан қарайди ва ўзининг мулоҳазалари, маслаҳатларини бериб туради. Хожанга тарикатининг XVI асрдаги буюк тарғиботчиларидан бўлган мутасаввуф олим Маҳдуми Аъзам Косоний асарларида Хожани “юксак парвозли лочин” деб таърифлайди.

МИРЗО МУҲАММАД ҲАЙДАР ДУҒЛОТ

(1499—1551)

Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Дуғлот — Марказий Осиёнинг XVI асрдаги атоқли муаррихи, адиби ва давлат арбоби бўлиб, машҳур “Тарихи Рашидий” асарининг муаллифи сифатида тарих саҳифаларидан мустақкам ўрин олган. Адабиётда кўпинча Мирзо Ҳайдар исми билан аталади. Унинг ота аждодлари XIV—XVI асрларда Мўғулистонда ҳукм сурган нуфузли дуғлот амирларидан бўлиб, Чигатой хонлари томонидан инъом этилган имтиёзларга ва тархонлик унвонига эга бўлганлар, Кошғар вилоятининг ҳокимлиги ворисий тарзда уларнинг ихтиёрига топширилган эди.

Мирзо Ҳайдарнинг отаси Муҳаммад Ҳусайн Мўғулистон хони Султон Маҳмудхон (1487—1503) билан яқин муносабатда бўлиб, 1493 йили унинг синглиси Хўб Нигор хоним (Юнусхоннинг кичик қизи)га уйлаган ва кўрагон (хон куёви) унвонини олиб, 1495 йили Ўратепа вилояти ҳокимлигига тайинланган. Шу билан бирга бир неча йил Тошкентда Султон Маҳмудхон ҳузурида яшаган ва Мирзо Ҳайдар бу шаҳарда ҳижрий 905 (1499 йил, август — 1500 йил, июл) йили таваллуд топган. Юнусхоннинг ўртанча қизи Қутлуқ Нигор хоним Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг онаси эканлиги билан Мирзо Ҳайдар Бобурга қариндош бўла (холавачча)дир.

1503 йили Султон Маҳмудхон Аҳсида Шайбонийхон лашкари билан жангда мағлубиятга учрагач, Муҳаммад Ҳусайн Ўратепани ташлаб Қоратегинга, у ердан Кобулга Заҳриддин Муҳаммад Бобур ҳузурига боради. 1506 йили Бобур Хуросонга кетган вақтида Муҳаммад Ҳусайн ҳукуматни эгаллашга қасд қилган кишилар билан бирлашади. Аммо бу уриниш натижасиз чиқади. Бобур қайтиб келгач, гарчи гуноҳидан ўтган бўлса-да, Муҳаммад Ҳусайн энди бу ерда туролмайди ва Фарғонага жўнайди. 1509 йили у Шайбонийхон буйруғи билан қатл этилади.

Отасини Шайбонийхон қатл этган вақтда 9 яшар бола — Мирзо Ҳайдар ўз мураббийси Мавлоно Муҳаммад билан Бухорода, Убайдуллахон никоҳида бўлган опаси ҳузурида эди. Шайбонийхон уни ҳам қатл этиш учун Бухорога махфий одамлар юборади. Буни пайқаган мураббий Мавлоно Муҳаммад турли ҳийлалар билан уларни чапгитиб, дарвеш кийимида болани шаҳардан олиб чиқиб кетади. Улар Бадахшонга, Мирзохон (1507—1521) олдига келадилар. Буни эшитган Бобур Мирзохонга хат ёзиб, унинг вилояти Шайбонийхон хавфидан эмин эмаслигини айтиб, болани Кобулга юборишни талаб қилади.

Мирзо Ҳайдар Кобулда 1509—1512 йилларда Бобур саройида истиқомат қилади. Ундан 17 яшар катта бўлган Бобур Мирзо Ҳайдарга оталарча гамхўрлик кўрсатади, тарбиялайди, билим, ҳунар ўргатади. Бобурнинг кўрсатган гамхўрлиги ҳақида Мирзо Ҳайдар ўз асарига чуқур миннатдорлик билдириб, бир неча бор эслаб ўтади.

1512 йили Мирзо Ҳайдарнинг амакиси, Мўғулистон хони Султон Саййидхон уни Бобурдан сўраб олади. Мирзо Ҳайдар аввал Андижонга, Саййидхон ҳузурига, сўнгра эса Саййидхон Кошғарга ҳам ўз ҳукмронлигини ўрнатгач, у билан бирга Кошғарга жўнайди ва то Саййидхон вафот этгунига қадар (1533) унинг хизматида бўлади. Саййидхон унга, “Тарихи Рашидий”да айтилганидек, “бутун лашкар ва давлат ишларини бошқаришда ва барча бошқа ишларда чексиз ишонч билдириб, барчасини топшириб қўйган”. Ҳатто ўз ўғли Абдурашидни тарбия қилишни ҳам Саййидхон Мирзо Ҳайдарга ишонган эди.

Ҳаётининг кўп қисми худди Бобурникидек тинимсиз сафарлар ва ҳарбий юришларда ўтганлигига қарамай, Мирзо Ҳайдар ўз даври учун юқори даражада билим олишга муваффақ бўлган эди. Чунончи Мирзо Ҳайдарнинг чуқур билимли, барча ҳунарлардан хабардор, юксак қобилиятли эканлигини Заҳриддин Муҳаммад Бобур “Бобурнома”да қайд қилиб ўтган: “Отасини Шайбонийхон ўлтургандан сўнг Кобулга келиб менинг мулозиматимда уч-тўрт йил туриб, сўнг ижозат тилаб Кошғарга (Султон Саййидхон) қошига борди... Бу тарихда (яъни, “Бобурнома” ёзилаётган 1525—1530 йиллар орасида) дейдурларким, тойиб бўлуб, яхши тариха пайдо қилибтур. Хат ва тасвир ва ўқ ва пайкон ва зиҳир — ҳар нимага илики часпондур. Таъби назми ҳам бордур. Манга арзадошт қилиб эрди, иншоси ҳам ёмон эрмас” (“Бобурнома”, Тошкент, 1960, 68-бет).

Ҳақиқатан ҳам “Тарихи Рашидий”ни ўқир эканмиз, муаллиф Мирзо Ҳайдар ўзининг ҳаётий-фалсафий мулоҳазалари, ўз даври маънавий-маданий тушунчалари ҳақида сўзлаганида айтиб ўтгани — ўзи ўқиган олтмишдан ортиқ асарларни назарга олсак, айтиш мумкинки, тарихнависнинг билим доираси ўз даврининг юксак маърифатли, билимли кишилари қаторида бўлган. Чунончи мазкур асарлар мазмунига кўра, Мирзо Ҳайдар таниш бўлган қуйидаги

соҳаларни санаб ўтиш мумкин: тарих, адабиёт ва шеърят назарияси (аруз, муаммо, иншо санъати), жуғрофия, астрономия, тасаввуф, фикҳ, Ислом дини тарихи, фалсафа, араб грамматикаси ва ҳоказо. Асарда келтирилган Темурийлар, айниқса, Алишер Навоий доирасидаги адабий-маънавий ҳаёт ҳақидаги маълумотлар эса мукамаллиги билан Мирзо Ҳайдарнинг ўзи ҳам шу давр илмий-маданий ва адабий анъаналари бўйича тарбия олганлигини билдиради.

Султон Саййидхон хизматида эканлигида Мирзо Ҳайдар Бадахшон, Кофиристон, Тибет, Кашмирларга бир неча ҳарбий юришларни бошқарган.

Султон Саййидхон 1533 йили вафот этди. Унинг ўғли Абдурашидхон тахтга ўтиргач, у дуғлот амирларини давлат ишларидан чет-лата бошлади. Дастлаб у кўп йиллар давомида Султон Саййидхон қошида давлатнинг иккинчи шахси ҳисобланиб, улусбеги мансабини эгаллаб турган Мирзо Ҳайдарнинг амакиси Саййид Муҳаммад Мирзони қатл этди. Бу вақтда Тибетда ҳарбий юришда бўлган Мирзо Ҳайдар бундан воқиф бўлиб, Мўғулистонга қайтишга журъат қилолмай бир қанча вақт Бадахшонда юрди, сўнг у ердан Лохурга, Бобурнинг ўғли Комрон Мирзо хузурига, 1539 йили эса Аграга, Ҳумоюн хизматига борди, унинг Шерхон билан ҳарбий тўқнашувларида қатнашди. 1551 йили номаълум кишилар томонидан уюштирилган суиқасд натижасида ҳалок бўлди.

Баъзи адабиётларда қайд этилишича (Ч. А. Сторийнинг форс адабиёти тарихига оид асарида) Мирзо Ҳайдарнинг “Жаҳоннома” номли туркий тилда назм билан битилган асари ҳам бор. Муаллиф туркий ва форсий тилларда шеърлар ёзганлиги “Тарихи Рашидий”нинг ўзида келтирилган шеърӣ парчалардан ҳам кўринади ҳамда Мирзо Ҳайдарнинг Бобур айтганидек “таъби назми ҳам бўлганлиги”ни исботлайди.

“Тарихи Рашидий”га келсак, уни Мирзо Ҳайдар Кашмирда эканлигида 1541—1546 йиллар орасида ёзган. Асарнинг муқаддимасида айтилишича, уни ёзишдан мақсади Мўғулистон мамлакатининг 1347 йили тахтга ўтирган Туғлуқ Темур давридан то муаллиф замонигача тўлиқ тарихини яратишдир. У айтади: “Мўғуллар ислом динини қабул қилгандан сўнгги давр ҳақида кичкинагина бўлса ҳам бир тарихий асар йўқ”.

“Тарихи Рашидий” икки қисмдан иборат. Муаллиф уларни “дафтар” деб атади. Биринчи дафтарда Мўғулистон ва Кошғарда ҳукм сурган Чигатой хонлари тарихи улардан биринчи бўлиб ислом динини қабул қилган Туғлуқ Темурхондан бошлаб то 1533 йили тахтга ўтирган Абдурашидхон тарихи изчил равишда ёритилган.

Иккинчи дафтар 1541—1542 йилларда ёзилган. Унда тарихий воқеалар ва муаллифнинг ўз саргузашт-кечинмалари эсдаликлар жанрида баён этилган. Эсдаликлар XV аср охирларига оид воқеалардан

бошланиб, 1542 йилгача, яъни Мирзо Ҳайдар Кашмирни забт этиб, шу ерда муқим туриб қолган вақтигача давом этади.

Асарнинг биринчи қисми иккинчисидан тўрт йил кейин ёзилган. Муаллиф ўз эсдаликларини ёзар экан, кўп ҳолларда воқеабандлик тақозасича, ўтган даврлар тарихини эслатиб ўтишига тўғри келган. Бундай тафсилотлар давом этаверса, мақсадни ифодалаш чалкашиб кетиши муқаррар эди. Шунинг учун муаллиф кўпинча эсдаликлар орасида “бу ҳақда биринчи дафтарда сўзлаймиз” дейиш билан чекланиб, эсдаликларни давом эттираверади ва орадан бир қанча вақт ўтгач, ҳақиқатан ҳам биринчи дафтарни ёзиб, қарийб 200 йиллик Мўғулистон тарихини ёритади.

Асарнинг биринчи қисмини ёзишда Мирзо Ҳайдар Алоуддин Атомалик Жувайнийнинг “Тарихи жаҳонгўшо” ва Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асарларига таянган. Чунончи соҳибқирон Амир Темурнинг Мовароуннаҳрда мустақил давлат барпо этиши, уни ташқи таъйиқлардан ҳимоя этишда Мўғулистон хони Туғлуқ Темур (1360 йиллар), кейинроқ эса асли дуғлот амирларидан бўлиб, ҳокимиятни қўлга олган Қамариддинга қарши юришлари бутунлай “Зафарнома”дан олинади. Бундай ҳолларда муаллиф “Зафарномадан нақл”, деб ўқувчини огоҳлантиради. Жувайнийнинг “Тарихи жаҳонгўшо”сидан олинган баъзи парчалар олдидан ҳам шундай огоҳлантириш берилади. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асари ҳам Мирзо Ҳайдар учун манба хизматини ўтаган.

Булардан ташқари, Мирзо Ҳайдар ёши юзларга бориб қолган одамлар, отасидан эшитганлари, амакилари ва бошқа ишончли замондошларининг ҳикояларидан ҳам манба сифатида фойдаланади. Ўз даври тасаввуф намояндаларининг рисолалари, адабий асарлардан ҳам парчалар келтиради.

Аммо “Тарихи Рашидий”нинг иккинчи дафтарини ёзишда муаллиф асосан ўз эсдаликларига таянади, уларни гарчи айрим-айрим сарлавҳалар остида маълум воқеаларга бағишлаб ёзса ҳам, эсдаликлар услубини сақлайди. Бунда у бўласи ва тарбиячиси Бобурнинг “Бобурнома”сига тақлид қилади. Балки, айтиш мумкинки, “Бобурнома” Муҳаммад Ҳайдарнинг ҳам эсдалик услубида асар ёзишига тимсол-ўрнак бўлган. Бироқ Бобур ўз асарини ўзбек тилида ёзган бўлса, Мирзо Ҳайдар форсий тилда ёзади. Аммо асар матнида баъзи ўринларда келтирилган туркий парчалар муаллифнинг она тили туркий тил эканлигидан далолат беради.

“Тарихи Рашидий”ни чуқур ўрганиб, уни “Бобурнома” билан солиштирган В. В. Бартольд ёзган эди: “Мирзо Ҳайдарнинг асари кўп ҳолларда унинг холаваччаси Бобурнинг ёдномаларини эслатади. Унинг тарихий маълумотлари худди Бобурникидек ҳаққонийлиги ва бетарафонлиги билан кўзга ташланади, жуғрофий тавсифлар эса жойларни аниқ ва равшан тасвирлайди” Бартольд яна хулоса қилиб айтадики, гарчи “Тарихи Рашидий” майда

тафсилотларнинг изчиллиги, воқеалар кечган саналарнинг аниқлиги борасида “Бобурнома”дан кейинда турса ҳам, бироқ унда Мўғулистон тарихига оид шундай маълумотлар келтириладики, уларни бошқа тарихий манбалардан топиб бўлмайди”

В. В. Бартольднинг фикрини давом эттириб айтадиган бўлсак, “Тарихи Рашидий”нинг маълумотлари, тадқиқотчилар аниқлаганидек, “Бобурнома”нинг бизгача етиб келмаган ёки ўз вақтида ёзилмай қолган айрим камбуд жойларини тўлатишга ҳам ёрдам беради. Ундан ташқари “Бобурнома”да баён қилинган воқеаларнинг жуғрофий кенглиги Бобурнинг ўзи босиб ўтган жойлар — Мовароуннаҳр, Хуросон, Кобул, Бадахшон, Ҳиндистон доирасида ифодаланса, Мирзо Ҳайдар эсдаликларида бу ерлардан ташқари яна унинг ўзи юрган жойлар: Мўғулистон, Кошғар, Тибет, Кашмирлар тасвирланади. Бинобарин, ҳар икки асарни бир-бирига қиёслаб ўрганиш, улардаги тарихий маълумотлар доирасини кенгайтиради ва ҳар иккала асарнинг ҳам тарихий манба сифатидаги аҳамиятини оширади.

Асарнинг “Тарихи Рашидий” деб аталганлигига Мирзо Ҳайдар уч сабабни кўрсатади:

1. Мўғулистон хони Туғлуқ Темурни Исломга келтирган Шайх Аршадуддин номини абадийлаштирмоқ учун.

2. “Ҳақ йўл”, “Тўғри йўл” маъносини англаувчи “Рушд” сўзини таъкидламоқ учунки, Исломни қабул қилган Туғлуқ Темур ўз тобеъларини ҳам шу йўлга бошлаган.

3. Асар ёзилаётган вақтда Мўғулистонда ҳукм суриб турган Абдурашидхон номини эслатмоқ учунки, гарчи у ўз тарбиячисига ёмонлик истагида бўлиб, дўстлик ваъдаларини унутган бўлса-да, унинг отаси Султон Саййидхоннинг муаллифга қилган яхшиликларини қадрлаш учун.

Мирзо Ҳайдар ўз асарида Марказий Осиёнинг ҳозирги Ўзбекистон, Қирғизистон, жануби-шарқий Қозоғистон ҳамда Шарқий Туркистон ҳудудларига тўғри келадиган ўлкалар ҳақида ёзар экан, бу жойларда яшовчи ўзбек, қозоқ, уйғур, қалмоқ каби халқларнинг сиёсий, хўжалик соҳаларига, маданий ҳаёт ва бир-бирлари билан алоқаларига оид кўплаб маълумотлар келтиради. Тибет, Кашмир, Бадахшон ҳудудларига бўлган ҳарбий юришларни ёритганида, бу мамлакатлар ҳақида ҳам тарихий, этнографик, жуғрофий маълумотлар беради.

“Тарихи Рашидий”да булардан ташқари Ҳусайн Бойқаро, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомийлар доирасидаги Ҳирот маданий-адабий муҳитига, Мовароуннаҳрда Улугбек, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор давридаги илмий-маънавий ҳаётга оид, тасаввуф намояндалари ва уларнинг рисоаларига оид ишончли ва қизиқарли маълумотларни учратиш мумкин.

“Тарихи Рашидий”нинг қўлёзма нусхалари бир мунча кенг тарқалган. Ундан Мирзо Ҳайдардан кейинроқ ёзилган Марказий Осиё,

Шарқий Туркистон, Ҳиндистон тарихига оид асарларнинг барчасида фойдаланилган.

XVIII—XIX асрларда “Тарихи Рашидий” Муҳаммад Содиқ Кошгарий ва Муҳаммад Ниёз ибн Абдулғафурлар томонидан туркий тилига таржима қилинган.

Оврўполиклардан бу асарга биринчи бор 1840 йилда В. Эрскин эътибор бериб, ундаги маълумотларни ўз асарига жалб этган. Ундан сўнг асардан Г. Эллиот фойдаланган. Шарқшунос С. Д. Росс 1895 йили “Тарихи Рашидий”ни инглиз тилига таржима қилиб, нашр этди. Бу нашрга В. В. Бартольд каттагина тақриз ҳам ёзган. Хуллас, “Тарихи Рашидий” маълумотлари ўзбек, қozoқ, қирғиз, қалмоқ ва бошқа Марказий Осиё халқларига, уларнинг ўтмишдаги алоқаларига, иқтисодий, сиёсий-маданий ҳаётига, шу минтақанинг жуғрофий шароитига оид тарихий тадқиқотларнинг деярли барчасидан фойдаланилиб келинмоқда (Бу ҳақда тўларoқ маълумот учун: Мирзо Муҳаммад Ҳайдар. Тарихи Рашидий, “Фан” нашриёти, Тошкент. 1996, 710-719-бетларга қаралсин).

Ўзбекистон ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институтида асарнинг рус тилига таржимаси бир неча форсий оригинал нусхалари асосида бажарилиб, илмий изоҳлари билан 1996 йилда нашрдан чиқарилди.

ЮСУФ ҚОРАБОҒИЙ

(1563—1647)

Марказий Осиёнинг XVII асрдаги ижтимоий ва илмий тафаккурининг йирик намояндаси Ибн Муҳаммадjon Юсуф ал-Қорабоғий ал-Муҳаммад Шоҳий аслида озарбайжонлик бўлиб, ўзининг буюк салафлари асарларидаги баъзи илғор аъёналарни давом эттира олган ижодкордир. Шарқ манбаларида олимнинг ҳаёти ва ижодига оид маълумотлар учрайди. Аммо улар етарли эмас. Муаллифлар унинг вафот этган йилини ва баъзи асарларини санаб ўтиш билан чекланадилар, холос. Фарбий Оврўпо адабиётида эса Қорабоғий ва унинг ижоди ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ.

Юсуф Қорабоғийнинг барча асарлари Самарқанд ва Бухорода ёзилган. У ҳақдаги дастлабки маълумот рус олими, профессор А. А. Семенов тадқиқотларида учрайди.

Озарбайжонлик А. А. Аминзода ўзининг монографиясида Қорабоғийга махсус боб ажратган. А. А. Семеновнинг кичикроқ асарида Қорабоғий таржимаи ҳолига оид маълумотлар келтирилади ва унинг “Рисолаи ботинийяси”нинг мухтасар таржимаси берилган. “Озарбайжон фалсафаси тарихидан очерклар”да Юсуф Қорабоғийга бутун бир боб бағишланган. Бу ерда у озарбайжон файласуфи ва фикршуноси сифатида талқин этилади. Файласуф 1563 йилда Қорабоғ

қишлоғида туғилган. Устози Мирзажон Шерозий билан Марказий Осиёга келганда (1585) у 23 ёшда бўлган. 1579 йили 16 ёшлик Юсуф Ширвонга келади. Бу вақтларда Ширвондаги сиёсий вазият оғир эди. У ердаги сиёсий нотинчликлар туфайли бўлса керак, Қорабоғий Шерозга жўнайди ва Ҳабибулла Мирзажон ал-Шерозий ал-Боғнавийдан таълим ола бошлайди. Ўша вақтдаги ижтимоий илмларни, хусусан, фикр, фалсафа, тасаввуфни чуқур ўрганади. Бу фанлар юзасидан тадқиқотлар олиб боради. Қорабоғий устози Шерозий вафотидан сўнг (1587) Самарқанднинг таниқли сиймоларидан “Кубравиййа” тариқатининг фаол тарғиботчиларидан бўлган Халилулло Бадахший билан алоқа боғлади. Кейинчалик Қорабоғий Бадахшийнинг содиқ шогирдига айланади. Бу даврда тасаввуф адабиёти ривожланиди, унинг янги намоёндалари пайдо бўлди, бу янги авлод ўз салафларининг анъаналарини давом эттириб, бойита бордилар.

Халқ орасида Қорабоғийнинг обрў-эътибори ошиб кетди. Бу нарса олимнинг ғоявий-сиёсий, ижодий рақибларининг ҳасадини кўзгатди. Улар ифво қилиб Қорабоғийни Бухородан икки чақирим масофада жойлашган Сепулон деган ерга бадарға қилдирдилар. Қорабоғий умрининг сўнгги йилларини шу ерда ўтказди.

Қорабоғий асарларини ўрганиш ва таҳлил қилиш унинг ғоят кенг маънодаги аллома ва чуқур билимли файласуф эканлигини кўрсатади. У аниқ фанлардан хабардор, тиббиётни билган, бошқа кўпгина фанлардан рисолалар ёзган. Олимнинг асарларида машҳур мутафаккирлар ва табиатшунослардан Арасту, Платон, Пифагор, Суқрат, Анаксагорларнинг номларини тез-тез учратамиз. Шарқ олимларидан Форобий, Ибн Сино, Беруний, Бахманёр, Ғаззолий, Тусий, Тафтазоний кабилар қаторида ас-Сулламий, Ибн Аммуна, Абул Ҳасан ал-Кошийларнинг исмларини ўқиймиз.

Олимнинг “Рисолаи ботиниййа” рисоласида инсондаги нафсоний кучлар, одамдаги руҳий олам ҳақида ҳикоя қилинган. Бу асар “Етти жаннат” номи билан ҳам машҳурдир.

“Рисолаи ҳилватиййа” асари араб тилида ёзилган бўлиб, олти қисмдан иборат. Ҳилватлар эса ўз навбатида “тўхталиш”ларга бўлинган. Бу асарда муаллиф борлиқ билан боғлиқ бўлган жуда кўп фалсафий муаммолар ҳақида сўз юритган. Асар давомида ўзидан олдин яшаб ўтган машҳур алломалар билан у ёки бу масала ҳақида мунозаралар қилган.

“Фи таърифил илм” асарида илмнинг ҳикмати ҳақида фикр юритган. Қорабоғийнинг “Рисолаи фи баёнил жуз ла йатажазза” асари олимлар ўртасидаги фалсафий мунозараларни ёритишга бағишланган.

Қорабоғийнинг “Мафатих” асарида эса диний урф-одатлар, ҳуқуқий қондалар ва уларни бажариш масалалари хусусида баҳс юритилган. Шунингдек, Қорабоғий Давоний, Қазвиний, Тафтазоний, Шаҳобиддин Сухравардий каби олимларнинг асарларига ша-

рҳлар ёзган, мантиқ, араб тили, риёзиёт, луғатшунослик, диний масалаларга оид қатор рисоалар ижод этган.

Қорабоғий илмий фаолиятдан ташқари шеърят билан ҳам қизиққан, унинг номи ўша давр шоирлари орасида тез-тез ёдга олиб турилади. Қорабоғий асарларининг кўпчилиги, аниқроғи, 24 та рисола-сининг қўлёзмаси Ўзбекистон Республикаси ФАнинг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг фондида сақланади.

Кейинги йилларда Марказий Осиёнинг XVI—XVII асрлардаги фалсафа тарихини тадқиқ этиш, хусусан, Қорабоғий меросини ўрганиш соҳасида анча иш қилинди.

АБДУЛҒОЗИЙХОН

(1605—1664)

Абдулғозийхон “Шажарайи турк” ва “Шажарайи тарокима” номли катта илмий аҳамиятга эга бўлган тарихий асарларни ижод этган ўзбек тарихнавис олим, узоқ вақт Хива хонлигини бошқарган йирик давлат арбобидир. Абдулғозийхон адабиётдан ҳам хабардор бўлган. Тиб илмини яхши ўрганган бўлиб, бу борада “Манофез ул-инсон” номли махсус тиббий асар ҳам ёзган.

Абдулғозийхон Хива хони Араб Муҳаммадхоннинг ўғлидир. Абдулғозийхон ўз асарларида таржимаи ҳолига оид анча маълумотларни келтирган.

Муаррих таваллуд санасини қуйидагича баён этади: “Урганч вилоятида тарих ҳижрий минг тақи ўн тўртда (1605—1606) асад буржи ва рабиъ ал-аввал ойининг ўн бешда душанба куни офтоб бирлан баробар тулуъ қилибмиз”.¹

У ота ва бобоси ҳақида гапирар экан, бундай деб ёзади: “Отамизнинг оти Араб Муҳаммадхон, анинг отаси Оқатойхон, анинг отаси Амнакхон, анинг отаси Ёдгорхон... Онасининг исми Меҳрибону хоним бўлиб, Жонғози султоннинг қизи бўлган”.

Абдулғозий 6 ёшга кирганда онаси вафот этади. У 16 ёшгача Урганчда отаси қўлида тарбияланади. “Андан сўнг отамиз Кадхудой қилди. Тақи Урганчнинг ярмини улуг оқамиз Ҳабаш султонга ва ярмини бизга берди. Бир йилдан сўнг Ҳабаш ва Элбарс отли акаларимиз бирлан орамизда низоъ бўлди. Ул сабабдин турабилмай Хевақға отамиз қатиға келдук. Улар Катни инъом қилдилар”.²

“Араб Муҳаммадхоннинг етти ўғли бор эди: аввал Асфандиёрхон, иккинчи Ҳабаш султон, учинчи Элбарс султон, тўртинчи Аб-

¹ Абдулғозийхон. “Шажарайи турк”. ЎзР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, қўлёзма инв. № 851, в. 168^б—169^а қуйида қисқача, шу асар, инв. № 851.

² Шу асар, инв. № 851. в. 170.

дулғозийхон, бешинчи Шариф Муҳаммад султон, олтинчи Хоразмшоҳ султон, еттинчи Авфон султон Асфандиёрхоннинг онаси ўз жамоатимиздан эрди. Ҳабаш султон бирлан Элбарс султоннинг онаси найман қизи, иккиси бир онадан эрди. Онаминг оти Меҳрибону хоним. Отаси Жонғози султон...”¹

Араб Муҳаммадхон, Абдулғозийхон, Асфандиёр ва Шариф Муҳаммадлар билан Ҳабаш ва Элбарс ўртасида низо кучайиб, икки орада уруш воқеъ бўлади. Бу урушда енгилган Араб Муҳаммадхон қўлга тушади ва кўзи кўр қилинади. Минг машаққатлар билан сувдан кечиб ўтган Абдулғозийхон аввало Катга ва у ердан Имомқулихон саройига келади. Ҳабаш ва Элбарсга қарши кураш бошлаган Асфандиёр Абдулғозийхонни ёрдамга чақиради. Аммо Имомқулихон унинг боришига рухсат бермайди. У Имомқулихон саройида икки йил туради.

Ҳабаш ва Элбарс устидан ғалаба қилган Асфандиёрхон Имомқулихон саройига ўз инилари Абдулғозийхон ва Шариф Муҳаммадни тилатиб киши юборади. Шундан кейингина Имомқулихон уларга Хоразмга қайтишга рухсат беради. Абдулғозийхон Хивага қайтади ва Асфандиёр уни Урганчга ҳоким қилиб тайинлайди. Энди Асфандиёрхон билан Абдулғозийхон ўртасида келишмовчиликлар майдонга келади.

Урганчда туришнинг иложини топаолмаган Абдулғозийхон Туркистонда, Тошкентда бўлади. Кейинчалик Хивага қайтади. Асфандиёрхон Абдулғозийхонни Эронга жўнатади. Шундай қилиб, Абдулғозийхон 10 йил Исфаҳон шаҳрида туради. Харажат учун йилига 10.000 танга ажратилади. Бир қанча тadbирлар ишлатиб, Абдулғозийхон Бастом, Маҳин орқали Манқишлоққа келади. У ерда бир йил туриб, 1642—1643 йили Урганчга келади. У Хоразмга қайтганидан олти ойдан сўнг Асфандиёрхон вафот этади.

1644—1645 йили Абдулғозийхон Хива тахтини эгаллайди ва деярли йигирма йил давомида Хивада хон бўлиб туради. Унинг хонлик даврида ўзаро урушлар нисбатан тинчиди, ташқи мамлакатлар билан алоқалар яхшиланди, ободончилик, ички вазиятни тузатишга эътибор кучайди, ҳокимият мустаҳкамланди. 1663—1664 йили хонликни ўғли Анушахонга топширади ва 1664 йили вафот этади. Абдулғозийхон ўзи ҳақида қуйидаги қизиқ маълумотларни ёзиб қолдирган. “Бу фақирга Худойи таоло иноят қилиб, кўб намарса берган турур. Хусусан уч хунар берган турур. Аввал, сипоҳийгарликнинг қонуни ва йўсиниким, нечук отланмоқ ва юрумак ва ёвға ясоқ ясамоқ, кўп бирлан юруганда нечук қилмоқ, оз бирлан юруганда нечук қилмоқ. Иккинчи, маснавиёт ва қасойид ва ғазалиёт ва муқаттаот ва рубоиёт ва барча ашъорни фаҳхламаклик, арабий, форсий

¹ Шу асар, инв. № 851, в: 160^б.

ва туркий луғатларнинг маъносини билмаклик. Учинчи, Одам аҳдиндин то бу дамгача Арабистонда, Эрон ва Туронда ва Мўғулистонда ўтган подшоҳларнинг отлари ва умрларининг ва салтанатларининг кам ва зиёдин билмаклик”¹.

Унинг томонидан келтирилган бу маълумотларга қараганда, Абдулғозийхон шеърятни яхши билиш билан бир қаторда, араб, форс ва туркий тилларни пухта ўрганган. Тарих илмидан яхши хабардор бўлган Абдулғозийхон ўзининг тарихий асарларини тасниф этган.

Абдулғозийхон юқорида зикр этилган сиёсий фаолияти билан бир қаторда замонасининг атоқли тарихчиси ва олими сифатида “Шажарайи турк” номли машҳур асарини ёзган.

Абдулғозийхон ўз асарини ёзишда тарафкашлик қилмай, воқеаларни қандай содир бўлган бўлса, шундай келтирилганини уқдириб ўтган. У бундай деб ёзади: “Эмди кўнглингига келмасунким, фақир тараф тутиб ёлгон айтган бўлғайман ва ё ўзимни галат таъриф этган бўлғайман”².

Абдулғозийхон “Шажарайи турк” номли асарини қайси вақтда ёзилганлигини ва бобларини кўрсатиб ўтади. “Тарих ҳижрий минг тақи етмиш тўрт (1663—1664) эрдиким, биз (Абдулғозийхон қ.м.) бу китобни ибтидо қилдуқ ва тақи “Шажарайи турк” теб от қўйдик. Тақи тўққиз боб қилдуқ”.

Бу асарни Абдулғозийхон “Шажарайи турк”нинг ўзида келтирилган баъзи маълумотларга қараганда охиригача ёзиб тамомлашга улгурмаган. Унинг маълум қисми Абдулғозийхон вафотидан сўнг Маҳмудий ибн Муҳаммад Замон Урганжий томонидан ёзиб тамомланган.

Бу асардан ҳозир Топшкентда Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзма асарлари хазинасида тўрт нусха сақланмоқда. Улардан энг қадимийси 851 рақамли нусха бўлиб, XVII аср охири ёки XVIII аср бошларида кўчирилган. Шунингдек, Абдулғозийхоннинг “Шажарайи тарокима” ва “Манофез ул-инсон” асарларининг қўлёзма нусхалари ҳам мазкур институт қўлёзма асарлар хазинасида сақланмоқда.

Абдулғозийхоннинг маданий-илмий меросини тадқиқ этиш анча илгари бошланган. Абдулғозийхоннинг ҳаёти ва ижодига оид маълумотлар қомуслар, журналлар ва тўпламларда келтирилган. “Шажарайи турк” асарининг матни 1824 йили Қозон шаҳрида академик Френъ томонидан нашр этилган. Сўнгра бу асарнинг матни (1871) ва француз тилига қилинган таржимаси 1874 йили Санкт-Петербургда профессор Барон Демезон томонидан нашр этилган. Кейинчалик Г. С. Саблуков бу асарни рус тилига таржима қилиб, Қо-

¹ Шу асар, инв. № 851, в. 1^а—2^б.

² Шу асар, инв. № 851, в. 2^б.

зонда нашр этдирган. Абдулғозийхоннинг туркманлар тарихига оид “Шажарайи тарокима” асарининг матни ва таржимаси тадқиқотлар билан академик А. Н. Кононов томонидан (Москва, Санкт-Петербург) 1958 йили нашр этилди.

“Шажарайи турк” асарининг матни ҳозирги жорий алифбода 1992 йили Тошкентда академик Б. Аҳмедов сўзбошиси билан нашр этилди. Шундай қилиб, Абдулғозийхон қатор тарихий асарлар ижод этган ўз даврининг етук тарихнавис олими, давлат арбоби ва лашкарбошиси эди. Абдулғозийхоннинг турли маълумотларга бой тарихий асарлари Хоразм тарихини ва умуман айтганда, туркий халқлар тарихини ўрганишда муҳим манбадир.

Абдулғозийхоннинг Хоразм тарихи бўйича ўзбек тилида асарлар ёзиши анъанаси Хивада кейинги даврларда атоқли тарихнавис олимлар, айни вақтда ажойиб шоирлар Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммад Ризо Огаҳий ва Муҳаммад Юсуф Баёнийлар томонидан давом эттирилди.

Абдулғозийхон Хива хонлигида вужудга келган ана шу тарихнавислик мактабига асос солган олимдир.

МУҲАММАД ШАРИФ БУХОРИЙ

(XVII аср)

Муҳаммад Шариф ибн Муҳаммад ал-Ҳусайний ал-Алавий ал-Бухорий (вафоти — 1697 йил) ал-Мавлавий лақаби билан машҳур бўлган олим XVII асрдаги Мовароуннаҳр мутафаккирларининг ёрқин намоёндаларидан биридир. У ўз ижодида ёлғиз фалсафага оид билимнигина эмас, балки тарих, шеърят, ҳуқуқ, тилшунослик каби соҳаларни ҳам қамраб олган. Унинг бизгача йигирмадан ортиқ асари етиб келган ва улардан “Ар-рисола ад-давриййа” (“Даврийлик ҳақидаги рисола”) асари Бухорода ёзилган. Битилган йили номаълум. Қўлёзмасининг бир нечта нусхалари мавжуд. Шулардан бири “Рисолату истилзами давр мин тасалсул” (“Даврийликнинг муттасилликка зарурий тобеълиги ҳақида”) рисолашидир.

Рисола ниҳоялик ва бениҳоялик масалаларига бағишланган. Муаллиф бу масалани юқорига юксалувчи айланма ҳаракат кўринишида ҳал қилади. Олимнинг тасаввурича “юқорида турувчи” ва “қуйида турувчи” деган босқичлар мавжуддир.

Изчиллик занжиридаги юксалувчи айланма босқичларнинг узлуксиз қайтарилиши муаллифнинг фикрича, чексизликка олиб келади. Шундай қилиб, узлуксиз юксалиш занжирининг шарти доиравий изчиллик билан боғланган ниҳоялик босқичларнинг чексиз қатори ҳисобланади. Муаллиф бу билан қаноатланмайди. У ўз саблафлари билан юқорида турувчи босқичнинг қуйида турувчи босқичдан сифат ўзгаришлари ҳақида ғойибдан мунозара қилади.

Унинг яна бир асари “Такаммуле ат-татимме” (“Такмилнинг тўлдирилиши”). Асар Юсуф Қорабоғийнинг “Татимматул ҳавоши фи изолатил ҳавоши” (“Ноаниқликларни тузатишда ҳошияларнинг яқунланиши”) номли фалсафий асарига тўлдириш, шарҳ тарзида ёзилган.

Муҳаммад Бухорийнинг фалсафий асарлари сирасига Шарқда машҳур бўлган асарларга битилган ҳошиялар ҳам киради. Булардан бири “Ҳошиятун ала шарҳил ақоид ал-адудиййа” (“Адудиййа ақидалари шарҳига ҳошия”) асарига ёзилган ҳошиядир. Асл рисола муаллифи Адудиддин ал-Иджий номи билан танилган Адуд ал-миллат вад дин Абдурраҳмон ибн Аҳмад ибн Абдулғаффор ас-Сиддиқий ал-Мутаразий аш-Шибанкорийдир. Сунний мазҳабдаги диний ақидалар ҳақидаги бу рисола муаллиф ўлимидан икки ҳафта олдин ҳижрий 13 рамазон 756 (1355 йил, 21 сентябр) йилда ёзилган.

Кейинги асрларда кўплаб муаллифлар унга шарҳ битганлар. Булар орасида XV асрнинг машҳур файласуфи Жалолиддин Даввонийнинг шарҳи диққатга сазовордир. Ана шу шарҳга Муҳаммад Бухорий ҳошия битган. Бу асар икки бобдан иборат: Даввоний шарҳига эски изоҳ, янги изоҳ. Иккала боб муаллиф томонидан ҳаётининг икки босқичида яратилган кўлэзма нусхадан кўчирилган. Шу номда кўрсатилгандан ташқари яна икки нусхаси мавжуд. Қадимги нусхалари сақланмаган. Бизгача XIX асрнинг 80-йилларида кўчирилган нусхалари етиб келган.

“Ҳошияи Мавлавий Шариф бар шарҳи таҳзиб” (“Мавлавий Шарифнинг таҳзиб шарҳига ҳошияси”)нинг тўлиқ номи “Мантиқ ва каломнинг тузатилиши” бўлиб, қарийб барча манбаларда у қисқа тарзда “Тузатилиш” (“Таҳзиб”) деб берилади.

Рисола муаллифи ўрта аср Шарқида машҳур бўлган самарқандлик олим — мантиқ илмининг билимдони Саъдуддин Тафтазонийдир. Бу асар Мовароуннаҳр ва бошқа ўлкаларда ҳам маълум бўлган, унга олимлар XIX асрга қадар қатор шарҳ ва изоҳлар ёзганлар. Кейинчалик XX аср аввалларигача рисолага шарҳ ва изоҳлар тошбосмада нашр этилган.

Муаллифнинг ижтимоий-ахлоқий фикрларга бағишланган асари “Китоби фавоиди хоқониййа” (“Хоқонга фойдали маслаҳатлар китоби”) деб аталади. Асарда ижтимоий ҳаёт ва ахлоқий муаммоларга оид аниқ маълумотлар ёритилган. Рисоланинг “Хукмронлик ва шариятта биноан у билан боғлиқ ҳамма нарсалар ҳақида” деган боби қулдорнинг фазилатларига оид сўзлар билан бошланади: “Халиф мусулмон бўлмоғи керак, оқил, балоғат ёшига етган, нутқ, кўриш ва эшитиш қобилияти бўлмоғи лозим. У шарият кўрсатмаларини бажара билиши зарур, ислом давлати ҳудудларини ғайридин ва боққинчилардан асраши, мазлумларни зулм ва ёвузликдан ҳимоя қилиши даркор. Агар Халиф ана шу сифатларга эга ва яна хушфеъл бўлса, у вақтда хукмронликка лойиқдир”

Учинчи қисм Халифнинг одиллиги ҳақида бўлиб, жумладан муаллиф бундай деб ёзади: “Подшоҳлик қилишда адолат эзгулик саналади”.

Тўртинчи қисм исёнкорлар ҳақида. Муаллиф уларни шундай таърифлайди: “Қуръон ва пайғамбар ҳадислари асосида ҳукмронлик қилаётган одил мусулмон шоҳ билан ҳақиқат талашиш исёнкорлик ҳисобланади”.

Олтинчи қисм солиқ, тўловлар солиш ва улардан шоҳнинг фойдаланиши ҳақидадир. Жамиятнинг солиқ тузуми ҳақида қимматли маълумотлар бергани учун бу қисм ғоят аҳамиятлидир. Жазолар ҳақидаги қисмда муаллиф фаҳш ишлар билан шуғулланиш, май ичиш, ҳақорат қилиш ва ҳоказоларда айбланганларга қарши жазо белгилаш тўғрисида сўзлайди.

Файласуфнинг шеърий девони ҳам мавжуд. Унда шоирнинг адабий мероси тўпланган. Девон турли котиблар томонидан XX асрга қадар кўчирилиб келинган. Бу ҳол Бухорий шеъриятига Мовароуннаҳрнинг йирик шаҳарларида катта қизиқиш билан қаралганидан далолат беради. Девонни тадқиқ этиш бир жиҳатдан олим дунёқарашини ўрганишга ёрдам берса, иккинчи тарафдан адабиётимиз тарихини бойитади.

Муҳаммад Бухорийнинг араб тилшунослигига оид асари “Ҳошияи Мавлавий Шариф бар фавоиди Зиёийа” (“Мавлавий Шарифнинг Зиёий фойдаларга изоҳи”) деб аталади. Изоҳлар “Ал-Кофия” номли Ибн ал-Ҳожиб қаламига мансуб бўлган грамматика ҳақидаги асар шарҳига битилгандир. Шарҳ муаллифи машҳур шоир ва олим Абдураҳмон Жомийдир. Шарҳ Жомийнинг ўғли Зиёуддин Юсуф учун 1491 йилда тузилган ва ўша давр мадрасаларида дарслик сифатида қўлланилган. Оддий халқ орасида “Шарҳи мулло” номи билан маълум бўлган. Шундай қилиб, Муҳаммад Шариф Бухорий ўтмишда яшаб ижод этган ёрқин сиймолардан биридир. Олимнинг асарларида дин, шариат, фикҳ, илоҳиёт, тасаввуфнинг муҳим жиҳатлари ёритиб берилган. Муҳаммад Шариф Бухорий меросини ўрганиш фалсафамиз тарихини тадқиқ этиш соҳасидаги илк қадамдир.

ТУРДИ ФАРОҒИЙ

(XVII аср)

XVII асрда яшаб ижод қилган Турди Фароғий ўзбек адабиёти тарихида ўзига хос мавқега эга бўлган шоир ва мутафаккирлардан биридир. Шоир ўз шеърларини кўп ҳолларда “Турди” номи, баъзан эса “Фароғий” тахаллуси билан ёзган. “Фароғ” Жиззах худудидаги қишлоқлардан бирининг номи бўлиш эҳтимоли бор.

Турди Фароғийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида тарихий манбаларда аниқ маълумотлар сақланиб қолмаган. Бу тўғрида асосан унинг биз-

гача етиб келган санокли шеърлари бўйича фикр юритиш имкони-миз бор, холос. Турди ижодини ўрганишга А. Фитрат, О. Шарафуддинов, Ҳ. Ёқубов каби олимлар катта ҳисса қўшдилар. Шоирнинг А. Мажидий томонидан топилган ва 1924—25 йилларда нашр этилган шеърлар қўлёзмаси 30-йиллардаги қатағонда йўқолиб кетган бўлиб, уни қайтадан топиш ва илмий муомалага киритиш 1959 йили ушбу сатрлар эгасига насиб этди¹. Шоир асарлари қўлёзмасининг қайта топилиши унинг асарлари матнларини тўғри ўқиш ва қайта нашр этишда катта аҳамиятга эга бўлди. Бу қўлёзма ҳозир Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида — 1407 рақам билан сақланмоқда.

Турди тахминан XVII асрнинг 40-йилларида туғилиб, Бухородаги Аштархоний ҳукмдорлардан Нодир Муҳаммад ва унинг ўғиллари — Абдулазизхон ҳамда Субҳонқулихонлар даврида фаолият кўрсатган. У бир шеърда ўз ўтмишини эслаб:

Аҳли давлатлар билан ёру ҳариф, ҳамлуш эдим,
Ҳою-хуйи базмларда шаҳд нўшонўш эдим,
Хуш замонлар юз қазони бошида сархуш эдим...²

деб ёзишидан англанилдики, у олдин ўтган бир замонларда амалдорлар сафида қайноқ ва суронли ҳаёт кечирган, юз уруғининг кўзга кўринган сиёсий арбобларидан бўлган. Шу билан бирга у ўзи ҳам шу уруғга мансуб бўлгани эҳтимолдан узоқ эмас.

Турди ўзбек ва форс тилларини яхши биларди. У қариган чоғларида ёзган “Дар мазаммати сипоҳигари” деган шеърда ўзининг асосий касб-кори сипоҳийлик (“ҳарбийлик”) бўлганини, шу касби билан узоқ йиллар давомида нималарнидир тамаъ қилиб, шоҳларга хизмат қилганини, лекин охир-оқибатда ҳеч нарсага эриша олмаганини афсус-надомат билан маълум қилади.

Лекин ҳарбийлик билан бир қаторда Турди ўз замонасининг энг ўқимишли, Шарқ адабиётидан мукамал хабардор, ҳаёт, жамият ҳақида кенг тушунчага эга бир киши бўлиб етишган эди. Унинг жамиятда тутган мавқеи эса ўз атрофида юз бераётган воқеа ва ҳодисаларга фаол аралашини тақозо этган. Афтидан у оддий аскар эмас, балки қўшин бошлиқларидан бири, баъзан бирон сиёсий гуруҳнинг раҳбари бўлган ёки бирон шундай гуруҳга ён босган.

XVII аср Бухоро сиёсий ҳаётидаги энг муҳим воқеа Аштархонийлардан Нодир Муҳаммаднинг тахтга чиқиши, орадан кўп ўтмай

¹ Биз бу ҳақда биринчи марта “Ўзбекистон маданияти” газетасининг 1959 йил 1 июль сонида, сўнг “Ўзбек тили ва адабиёти масалалари” журналининг 1961 йил 2-сонида ахборот берган эдик. — А. Ҳ.

² Турди. Шеърлар. Тошкент, 1971. 34-саҳ. Нашрга тайёрловчи А. Ҳайитметов. Бундан кейинги шеърый мисоллар ҳам шу нашрдан олинди. — А. Ҳ.

ўғли Абдулазизхон ҳукмдорликни ундан тортиб олиши, бу аҳвол билан келиша олмаган кичик ўғли — Субҳонқулихоннинг эса ака-сига қарши узоқ йиллар давомида кураш олиб бориши ва ниҳоят 1680 йилда ўз мақсадига эришуви бўлган эди. Субҳонқулихон давлат тепасига келгач, рақиб — Абдулазизхонни Мадина шаҳрига кетишга мажбур этиш билан бирга Турди каби унга яқин турган кишиларни ҳам қувғин остига олади.

Субҳонқулихон даврида зулм ва жаҳолат авж олиб, айрим уруф ва аймоқларнинг манфаатларига катта зиён етган, мулклари тортиб олинган, порахўрлик кучайган. Илм, маданият ҳам орқага кетган. “Тарихи Муҳимхоний” асари муаллифи Юсуф Муҳаммад Мунши хабар беришича, у 2000 байт шеър ёзган жияни шоир Қосим Султонни ҳам вақти келганда аямайди — ўлдиртиради¹. Орадан кўп вақт ўтмай мамлакатда қаттиқ норозиликлар юз бериб, бу пировардида янги ҳукмдорга қарши уюшган халқ қўзғолонларига айланади. Турди субҳасиз, халқ томонида туриб, бу ҳаракатларда иштирок этади.

Лекин бу қўзғолонлар Субҳонқулихон томонидан аёвсиз равишда бостирилди. Турдининг шундан кейинги ҳаёти Хўжанд томонларда, муҳтожлик ва узлуксиз маънавий тушкунликда кечган. Унинг Хўжанд ҳокими Оқбўтабий даргоҳидан кетиб, Жиззах ҳокимига мутеъ бўлиб яшаган вақтида ёзган туркий мухаммаси бунинг ёрқин далилидир. Унинг бизгача етиб келган шеърларининг катта қисми шу даврда яратилган. Турди тахминан 1699—1700 йилларда вафот этган.

Турдининг адабий мероси 18 шеърдан иборат бўлиб, улардан 12 таси Шарқ шеърятининг ғазал, 5 таси мухаммас ва биттаси фард турига оиддир. 434 мисра ҳажмидаги бу мероснинг 165 мисраси Субҳонқулихон тўғрисидаги машҳур ҳажвияни ташкил этади. Бироқ шу мероси билан ҳам Турди ўзбек мумтоз адабиёти тарихидан муҳим ўрин эгаллагандир.

Диққат билан назар ташланса, Турди ҳам ўз ижодини бошқа шоирлар каби анъанавий ишқ мавзуидан бошлагани, бу соҳада ўзигача мавжуд ижодий тажрибани пухта эгаллагани сезилади. Шоирнинг:

Туркона хиром айлади ул шўҳи дилоро,
Дил мулкани бир гўшан чашм айлади яғмо —

матлаи билан бошланган ишқий ғазали лириканинг яхши намуналаридан деб баҳолашга лойиқ. Яна диққатга сазовор томони шун-

¹ Х. Ёқубов. Турди Фароғий. Адабий мероси. (Қаранг: “Ўзбек адабиёти тарихи” III том. Тошкент, 1978, 215—226-саҳ.).

даки, Турдининг лирик ғазаллари бошқа шоирларникидан ўзининг ниҳоятда ихчамлиги, яъни 3—4—5 байтдан иборатлиги билан ажралиб туради. Турдининг тасаввуфий шеърлари ҳам ғоят гўзал ва фалсафий теран мазмунга бой.

Турди ўзининг тасаввуф билан боғлиқ қарашларини “Бурун” радифи билан ёзилган туркий мухаммасида шундай баён этган:

Лобақодур қалбий, қалбинг боғлама иқболинга,
Бўлма ғарра орият дунё-ву мулку молинга,
Ёд этиб гўру қиёмат, йиғла доим ҳолинга,
Бур назар мо-у манидин, ёниб ўз аҳволинга,
Ибрат ила боқ, кўзунг туфроққа тўлмасдан бурун.

Лекин Турди ғазалларининг аксарияти ҳали ҳеч ким қаламга олмаган, ўткир ижтимоий-сиёсий ва фалсафий-ахлоқий мавзуларга бағишланган. Айниқса шоирнинг қуйидаги ғазалида юртни бошқараётган бекларга мурожаат қилиб, уларни кенг феълли, ўзаро иттифоқ бўлишга, бир-бирини қабилачилик белгиларига қараб камситмасликка чақириши, уни ўз даврининг энг юксак фикрли, ватанпарвар ва ҳақиқий инсонпарвар киши бўлганидан далolat беради:

Тор кўнгуллик беклар, манман деманг, кенглик қилинг,
Тўқсон икки бўли ўзбек юртидур, тенглик қилинг,
Бирни қипчоқу хитою бирни юз, найман деманг,
Қирку юз минг сон бўлуб, бир хон ойинлик қилинг.
Бир яқодин бош чиқариб, барча бир тўнға кириб,
Бир ўнгурилик, бир тирилик, бир яқо-енглик қилинг...

XVII аср шароитида Бухоро хонлигида туркий, хусусан, ўзбек уруғлари ўртасида ўзаро низолар кучайган бўлиб, шоир уларнинг бир-биридан узоқлашиб, мамлакатнинг эса майда бўлақларга бўлиниб кетишини уларнинг ўзлари учун ҳам ғоят хатарли деб билар, бунинг олдини олишга интилар эди. Шу билан бирга у хонликнинг бошқаришда ишлаётган, “ўзбекман!” деб талончилик билан шуғулланаётган вакилларини динсизликда айблаши, муттаҳам, бебош сифатида фош этиши аччиқ ҳаётий ҳақиқатга асосланган эди.

Турдининг шоҳ асари, албатта Субҳонқулихон тўғрисидаги ҳажвий мухаммасидир. Шоир фикрича, Субҳонқулихон давлат тепасига келиши билан бутун мамлакатда аҳвол ёмон томонга ўзгарган, осойишталик ўрнини тартибсизлик, адлу карам ўрнини ўзаро нифоқ эгаллаган.

Турди ёзишича, Субҳонқулихоннинг айби шундаки, у тахтга ўлтириши биланоқ тажрибали, ишбилармон мулозимларни қувиб, уларнинг ўрнига ўз атрофида давлатни бошқариш ишидан бутунлай хабарсиз, фикр-мулоҳазалари саёз, ахлоқан тубан кишиларни йиға бошлаган. Субҳонқулихон ва унинг бекларига хос нуқсонларни фош

этишда Турдининг ҳажвий қалами сатрдан-сатрга, банддан-бандга тобора ўткирлаша боради. Шоир бу шоҳ ҳақида:

Бидъату зулм ани хилқату асли зоти...
Фуқаро бўлди бу шоҳ асрида кўзи зору наҳиф,
Зулмдан бўлди раият эликим хору заиф —

деб ёзса, унинг беқларига:

Эй юзи қора, кўзи кўр, қулоғи қар беқлар...
Едингиз барчангиз итдек фуқарони этини;
Расб ила молин олиб, қўймадингизлар битини...

деб хитоб қилади. Субҳонқулихон фаолиятида ҳам айрим ижобий томонлар бўлиб, Турди эса улардан бутунлай кўз юмади. Масалан: у шоҳлик билан бир қаторда тиббиёт масалалари билан изчил шуғулланган ва ўз даврида “Тибби Субҳоний” деган асарни ёзган. Биз 1972 йили Афғонистонда бўлганимизда, Балхга яқин Деҳдоди қишлоғи масжидада Субҳонқулихоннинг катта кутубхонаси бўлгани ҳақида маълумотга эга бўлган эдик.

Тўғрироғи, Турди бу асарида Субҳонқулихон қиёфасида қаттиққўл, жоҳил шоҳ тимсолини яратишга ҳаракат қилган ва бунга эришган. Бунда Субҳонқулихон образини биз тўла тарихий реал шахс сифатида эмас, балки адабий тип сифатида баҳоламоғимиз зарур. Бу ҳажфий асари билан Турди ўзбек ҳажвиётини Алишер Навоийдан кейин янги бир юксакликка кўтарди.

Турди Шайх Саъдий ғазалига боғлаган мухаммасида эса ўз улуг салафи асарида инсонпарварлик ғояларини янада чуқурлаштирди. Саъдий бу ғазалида шундай ёзган эди:

Нест он лолаки, дар бодияҳо жилвагаранд,
Куштагонандки, аз хок бар оварда саранд.

Мазмуни:

Саҳроларда жилва қилаётган нарсалар лола эмас,
Балки сўйилган одамлардирки, туфроғдан бош чиқариб турибдилар.

Турди бу байт олдига қуйидаги уч сатрни қўшиб, янги банд яратган ва Саъдий ғазалларини тўлдирган:

Барги ҳар тоза гуле шоҳиди мадди назаранд,
Варақи сафҳаи манзур зи аҳли басаранд.
Хушқлаб, доғ ва дил ташна ба хуни жигаранд.
Нест он лолаки, дар бодияҳо жилвагаранд,
Куштагонандки, аз хок бар оварда саранд.

Мазмуни:

Гулнинг ҳар бир япроғи киши диққатини ўзига тортади,
Унинг ҳар бир гулбарги эса зийрак кишиларга манзур бўладиган
бир варақдир.

У гуллар лаби қуриган, дили доғ, жигарининг қонига ташнадирлар.
Саҳроларда жилва қилаётган нарсалар лола эмас,
Балки сўйилган одамлардирки, туфроғдан бош чиқариб турибдилар.

Турди мухаммасининг яна бир қимматли томони шундаки, унинг шу мухаммаси туфайли Саъдийнинг бошқа қўлёмаларда йўқ бир ғазали бизгача етиб келган. Биз 1996 йили Шерозда бўлганимизда, у ердаги “Саъдий маркази” илмий ходимлари ҳам бу ғазални улуг шоир асарларининг Эрон нашрларидан топиб бера олмадилар.

Турди ўз шеърларида Шарқ шеърлятидаги бадиий санъатлардан маҳорат билан истифода этган ҳолда, биринчи ўринга ҳаётий маҳмунни қўяди, кўп ўринларда унинг шеърий услубига фалсафий тафаккур хосдир.

У ўз ижодида ҳамма вақт фикрни ўткир ва тиниқ ҳолда, катта билим ва тушунчалар асосида, ўзига ва ўз орзуларига, ўз асарларини жамият ҳаётини ўзгартираолиш кучига қаттиқ ишониб қалам тевратган.

Шунинг учун унинг адабий мероси бизнинг давримизда ҳам катта маъно касб этиб, кишиларимизнинг тарбиясида муҳим ўрин тутмоқда ва халқимизнинг чинакам маънавий мулкига айлангандир.

БОБОРАҲИМ МАШРАБ

(1640—1711)

Бобораҳим Мулла Вали (Валибобо) ўғли Машраб ўз ижоди билан ўзбек адабиётида халқчиллик, ижтимоийлик ва дунявийликнинг чуқурлашувида, жаҳолат ва бидъатга қарши кураш ғояларининг кучайишида, шеърлят шаклларининг такомиллашуви ҳамда бадииятнинг камолга эришувида катта ўрин тутган сўз усталаридан биридир.

Машраб фақат оташзабон ижодкор сифатидагина эмас, балки, айни замонда, адолатсизлик ва зўравонлик, қабоҳат ва жаҳолат билан асло келиша олмайдиган довюрак шахс сифатида ҳам донг таратган. Халқ тасаввурида у жоҳил амалдорлар устидан кулувчи, ахлоқан тубан кишиларни, мунофиқ дин арбобларини аёвсиз фош қилиб, меҳнаткашлар манфаатини ҳимоя этувчи ботирсўз, тadbиркор курашчи тарзида шаклланган: оддий халқ Машраб тимсолида ўз ишончли вақилини, ўз орзу-интилишларини баралла айта олувчи оташин сиймони кўрган.

Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижод йўли ҳақида маълумот берувчи тарихий манбалар кўп эмас. Унинг номи XVIII—XIX асрларда

тузилган айрим тазкира ва тасаввуфий йўналишдаги асарларда (Муҳаммад Бадеъ Малехоннинг “Музаққир ул-асҳоб”, “Тазкираи Фаҳмий”, “Мусавваи Абдушшукур Зиё”, “Тазкираи авлиёи Мажзуб Намангоний”) зикр этилади. Аммо уларда шоир ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида келтирилган маълумотлар ниҳоятда кам, узук-юлуқ ва бири-бирига зид. Машрабнинг қолдирган адабий мероси хусусида ҳам аниқ маълумот берувчи манба йўқ. Унинг ўз асарларини тўплаб девон ёки бирор мажмуа тузганлиги маълум эмас. Фақат “Девони Машраб”, “Девонаи Машраб”, “Эшони Машраб”, “Ҳазрати шоҳ Машраб” номлари остида халқ орасида қўлёзма ва тошбосма шаклида жуда кенг тарқалган қиссалардагина (уларнинг ким томонидан ва қачон тузилганлиги аниқ белгиланган эмас) шоирнинг ҳаёт йўли ва ижодий фаолияти маълум тартиб ва изчиликда баён этилади, асарларидан намуналар келтирилади. Машраб фаолиятининг қатор нуқталари аниқ ва тарихан тўғри қайд этилганидан қиссанинг биринчи нусхалари шоирни яқиндан билган ва асарларидан яхши хабардор шахс томондан, ўша даврлардаёқ яратилган, деб тахмин этиш мумкин. Айни замонда, у узоқ йиллар давомида ўзгартириш ва тузатишларга дуч келган, турли тўқималар, янги-янги ривоят, нақллар, саргузашт ва латифанамо лавҳалар билан тўлдирила борилган. Натижада қиссаларда тарихий Машраб фаолияти халқ тасаввуридаги тўқима Машраб ҳамда у ҳақидаги саргузашт — ривоятлар билан қоришиб-чатишиб кетган. Шундай бўлсада, Машраб ҳақидаги қиссалар шоир ҳаёт йўлини нисбатан тўла ва босқичма-босқич ўзида жамловчи адабий-тарихий манба сифатида илмий аҳамият касб этади.

Бобораҳим Машраб 1640 йилда (ҳижрий ҳисоб билан 1050) Наманганда камбағал косиб-бўзчи Валибобо оиласида дунёга келди. Қисса маълумотларига кўра, Бобораҳим отадан ёш етим қолади, оиланинг моддий қийинчиликлари янада ортади. Онаси ип йигириб тирикчилик ўтказади. Қиссада бўлажак шоирнинг гўдаклигиданоқ ниҳоятда ҳалол, зийрак, тўғрисўз бўлганлиги, ҳозиржавоб ва мушоҳадалиги билан тенгқурларидан ажралиб туриши алоҳида таъкидланади. Ҳар ҳолда ўз даври билимдонларидан, хусусан дин асослари ва фалсафадан дурустгина бохабар бўлгани учун Наманганнинг сўфий эшони Мулла Бозор Охунд номи билан шуҳрат қозонган Хўжа Убайдулло қўлига таҳсил тақмилига топширилган. Бобораҳим маълум муддат Мулла Бозор Охундда диний таълимот ва сўфий тариқатлари бўйича билимини оширади, форсий тилни ўрганади, айни замонда, Шарқ шеърятини, хусусан, унинг йирик вакиллари меросини қизиқиш билан мутолаа қилади.

Тахминан 1665 йилларда Мулла Бозор Охунд тавсиясига кўра ўша замонда катта обрўга эга бўлган йирик дин арбоби кошғарлик Ҳидоятулло Офоқ Хожа эшон ҳузурига боради. Бобораҳим кўп билимлар соҳиби, фозил Офоқ Хожага сидқидилдан мурид тушади,

уни ўзига муршиди комил деб қабул қилади ва етти йил унинг даргоҳида хизматини ўтайди, юмушларини бажариб, сабоқ олади, муридлари қаторида кун кечиради. Қиссаларда таъкидланишича, шеърини юксак қадрлаган Офоқ Хожа Бобораҳимнинг ижодий иқтидорини юқори баҳолайди, ҳатто “Машраб” тахаллусини ҳам у тавсия этади. Машраб ғазалларининг бирида учровчи мана бу байтда ҳам худди шу мазмун ифодаланган:

Куддиса сирриху Хожам отимни “Машраб!” дедилар,
Кошғару Ёрканд ичида соҳиби гуфтор ўзим!

Шоир адабий меросидаги диний мазмун ва тасаввуфий йўналиш руҳидаги шеърларнинг кўпчилик қисми Офоқ Хожа даргоҳида ва унинг тарғибот-сабоқлари таъсирида яратилган десак, хато бўлмас. Офоқ Хожанинг шахсий хислат-фазилатларини мадҳ этувчи, уни “пиру раҳбар” деб тан олувчи байт-мисраларни таркибида жамъ этган ғазал ва мухаммаслар ҳам (“Кошки”, “Ўзим” радифли ғазаллар, “Қолмади” радифли мухаммас) шу муридлик йиллари маҳсулидир.

Машраб тахминан 1672—73 йилларда Офоқ Хожа даргоҳини тарк этишга мажбур бўлди. Шоир ҳаёт йўлини баён этувчи қиссаларда қайд этилишича, бунга Машрабнинг пири даргоҳидаги канизларининг бирига кўнги қўйгани, севиб-севилгани расмий сабаб бўлган. Аммо Машрабнинг оғир жисмоний жазоланиб қувилиши заминида пир билан мурид ўртасидаги жиддий ғоявий зиддиятлар бўлган дейилса ҳақиқатга мувофиқ бўлади.

Машраб Кошғардан 1673 йилда Наманганга — онаси ёнига қайтади. Касалманд онасининг вафотидан кейин ҳеч кими қолмаган шоирнинг кўнимсиз ҳаёти бошланади. Унинг кейинги деярли қирқ йиллик умри доимий сафарда, дарбадарликда, турли ўлкаларда мусофирликда ўтди. Турли адабий-тарихий манбалар, шунингдек, қисса нусхалари Машраб борган шаҳар-юртлари, сафар тартиби ҳақида хилма-хил, кўпинча бири-бирдан фарқли маълумотлар беради. Уларда шоирнинг Самарқанд, Хўжанд, Тошкент, Туркистон, Бухоро, Андижон, Бадахшон, шунингдек, Яқин Шарқнинг қатор ўлкаларига борганлиги ҳақида сўзланади. Машрабнинг адабий меросида ҳаёт йўлининг қатор нуқталари жумласида юқорида саналган шаҳар — ўлкаларнинг кўплари зикр этилади. Машрабнинг бирор шаҳар-қишлоққа келиши изсиз ўтмас эди, маълум шов-шувларга сабаб бўларди: оддий халқ самимият ва хурсандчилик билан, ҳоким, амалдорлар, риёкор руҳонийлар эса ҳадиксираб, душман кўзи билан совуқ қарши олардилар. Машраб кўнимсиз ҳаётининг сўнгги нуқтаси Балхда ҳам худди шундай бўлди: ҳоким табақа, риёкор руҳонийлар, мутаассиб муллолар унга ўзларининг ашаддий душмани деб қарадилар ва жисман йўқотиш ниятида бўлдилар. Натижада,

“Тазкираи Фаҳмий” да қайд этилганидек, “дар соли 1123 ҳижрий дар Қундуз бафатвои уламо ва ҳукми Маҳмудбий Қатоғон шаҳид карда шуда”, яъни “1123 ҳижрий (1711 милодий) йилида Қундузда (Балх вилоятида) уламоларнинг фатвоси ва Маҳмудбий Қатоғон (Балх, Қундуз ҳокими)нинг ҳукми билан шаҳид бўлди” Оташин шоир, довюрак шахс, жасур қалб соҳиби Бобораҳим Машраб осиб ўлдирилди. У худди Мансур Халлож ва Имомиддин Насимий каби ҳурфиқр ғоялари йўлида, ўша замондаги ҳукмрон табақалар ва жоҳил уламолар расмий сиёсатига номувофиқ дунёқараши йўлида қурбон бўлди.

Бобораҳим Машраб мумтоз адабиётимиз буюк намояндаларининг илғор анъаналарини ўрганиб йирик шоир бўлиб шаклланди, камолга етди. У қолдирган меросда, биринчи навбатда, ишқий мавзудаги ғазал-мухаммаслардан ана шу анъаналарнинг баракали таъсирини аниқ кузатиш мумкин. Масалан: Машраб Лутфийнинг машхур:

Сен-сан севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Қондур жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма —

матлаини ўзгартирмай қабул қилиб, уни шу ўйноқи вазн, шу қофия ва радиф, шу руҳда давом эттиради, буюк устозига ҳурмат ҳамда санъатини тан олиши белгиси сифатида ўхшатма ғазал яратади.

Машрабнинг ижодий камолотида, айниқса, Навоий меросининг ижобий таъсири катта бўлди. Шоирнинг энг яхши асарларида биз Навоий ижодига хос фалсафийлик ва дунёсеварликни кўрамиз, мазмуннинг ҳаётийлиги, халқчиллигини, вазн равллиги ва ўйноқчилигини қайд этамиз, мавзу танлаш ва уни бадиий талқинида яқинлик ва ўхшашликни учратамиз. Машраб мухаммасларидан бирида маъшуканинг учрашув ҳақида ошиққа ваъда бергани, ошиқнинг тунларни бедор ўтказиб, интизорлик билан васл дақиқаларини кутиши тўғрисида сўз боради. Аммо, маъшук ваъдани бузади, вафосизлик кўрсатиб учрашувга келмайди. Мухаммас ошиқнинг ана шу ҳолатдаги ҳаяжонини, ҳис-туйғуларини, ҳижронда ёрни кутишдаги нозик кечинмаларини юксак бадиийлик билан ниҳоятда жонли ифодалайди:

Ваъда қилди бир келай деб, кўзга уйқу келмади,
Термуруб йўлида қолдим, шўхи бадхў келмади,
Неча келди шум рақиблар, ул парирў келмади,
Дардидин ўлдим, табиб, дардимга дору келмади,
Мен шаҳиди ишқ бўлдим, ҳатраи сув келмади.

Ўн икки банд давомида мавзунини шу юксак савияда бадиий таҳлил этувчи бу мухаммас Машраб ижодига Навоийнинг баракали таъсирини кўрсатувчи яққол мисол бўла олади. Бунда улғу шоирнинг: “Кеча келгумдур дебон ул сарви гулрў келмади” мисраси би-

лан бошланувчи машҳур ғазалидан Машраб илҳомланганлиги кўзга равшан ташланади.

Машраб Навоий меросидан лирикада жиддий ижтимоий мазмун ифодалашни, норозилик оҳанглари ва танқидий фикрларни ишқ-муҳаббат мавзуидаги шеърлар жисмига “жойлаб юбориш” маҳоратини ҳам ўзлаштирди, ижодий ривожлантирди.

Машраб ижодидаги ижтимоий мазмундорлик ва кучли танқидий йўналиш шоирнинг илғор дунёқараши, халқчил фалсафаси, замонасидаги салбий воқеа-ҳодисаларга аниқ танқидий муносабатидан шаклланган. Қатъий айтиш мумкинки, чуқур ижтимоийлик ва кучли танқидий муносабат Машрабнинг умумижодий фаолиятида устиворлик қилган ҳамда яратган кўпдан-кўп асарларининг асл фазилати даражасига кўтарилган.

Шаҳар ва қишлоқлар эзилган оммасининг ғаму ҳасратларга тўла кулфатли ҳаётини бадий тасвирлаш халқчил шоир ижодида етакчи мавзулардан бири бўлган. Доимо халқ ичида юриб, унинг яшаш шароити ва орзу-интилишларидан яқиндан хабардор бўлган Машраб машаққатли ҳаётни ҳаққоний бадий лавҳаларда маҳорат билан тасвирлади, ниҳоятда содда, равоң, аммо мазмунан залворли мисраларда самимий ҳамдардлик ва юракдан ачиниш туйғуларини таъсирчан ифодалади. Шеърларидан бирида “Азалдин мен дили ғамгин халойиқ хайлини севдим!” деб ёзган шоир бошқа бир ўринда “Ўзимдек хонавайронларни кўрсам зор йиғларман!” дея эзилган оммага тўла хайрихоҳ эканлигини алоҳида таъкидлайди.

Машраб шеърлятида “кўзи ёшли”, “бахти қаро”, “дард аҳли”га, “ғам хайли”га ҳамдардлик, улар билан ҳамдамлик ғоялари қайта-қайта такрорланиши бежиз эмас.

Машрабнинг “Танҳо” радифли мухаммасида бевосита халқ ва унинг турмуш шароитини ҳаққоний кўрсатувчи лавҳалар чизилган. Ҳар бир ўқувчи юрагини ўртовчи мана бу мисралар шоир ижодининг тўла халқчил моҳиятига ишончли далилдур:

Дили тиги ситамдин пора бўлган халқни кўрдим,
Тану дарду аламдин ёра бўлган халқни кўрдим,
Кўзи вақти саҳар сайёра бўлган халқни кўрдим...

Бобораҳим Машраб қолдирган ижодий меросда диний ва тасаввуфий ғоялар ҳам, ўша замонда кенг тарқалган қаландарлик тариқатининг айрим оҳанглари ҳам сезиларли ўрин эгаллайди. Шоир исломнинг асосий назарий қоидаларини шубҳасиз қабул этади. Аммо, айни замонда, ислом таълимотининг бир қатор зоҳирий белгиларини, бирламчи деб ҳисобланган қонун-қоидаларини, шариатнинг айрим кўрсатма-талабларини, фарз-суннатларини тан олмаслик ва паст назар билан қараш ҳам кўзга ташланади, айрим диний рукн-тушунча ва муқаддас деб билинган маросим ва одатларга, тал-

қин ва ақидаларга шубҳа билан қараш, ҳатто, очикдан-очик менсимаслик ва масхараомуз муносабат анча-мунча учрайди.

Турли-туман шакл ва талқинларда жиловланувчи бу дунёқарашнинг бутун моҳият-мағзи шоирнинг қуйидаги қатъий эътирофида ниҳоятда яққол ва лўнда ифодаланган:

Бир Худодин ўзгаси барча ғалатдур, Машрабо,
Гул агар бўлмаса илкимда тиконни на қилай?!

Ҳа, биргина қудратли Яратувчидан бошқа ҳамма-ҳаммаси “ғалат”, яъни хатодир, дейди шоир. Байтда Машраб биринчи мисра мазмунини иккинчи мисрада ҳаётӣй ва тасаввуфӣй рамз-тимсоллар воқитасида намоён этади.

Машраб шеърӣятада учровчи шаккоклик заминида, жумладан, намоз, рўза, жаннат (беҳишт), Макка, Каъба (байтул-ҳарам), ҳур ғилмон, дўзах тушунчаларига ҳурматсиз муносабат, баъзан эса очикдан-очик менсимаслик, “бир пулга сотиш”га тайёрлик остида, шунингдек, риёкор, мунофиқ дин арбобларининг, зоҳиду муллоларнинг аёвсиз фош этиш асосида ана шу эътиқодга буюк ишонч, қатъий садоқат мавжуд. Умуман тасаввуф таълимотида бўлганидек, Машраб ижодида ҳам, фақат Аллоҳнигина тан олиш, якка унгагина чин муҳаббат қўйиш ва унинг васлига талпиниш жараёнида барча “ғалат”ларни рад этиш сўфӣй адабиётда асрлар давомида қарор топган рамз-тимсоллар, тушунча-иборалар (“Ишқ”, “Муҳаббат”, “Ёр”, “Жонона”, “Гул”, “Май”, “Бода”, “Висол” ва бошқалар) воқитасида амалга оширилган. Шоир шеърларида бу мазмун қатъий кескин руҳда, баъзан, ҳатто қўпол, дағал оҳангда, аммо доимо равшан ифодасини топган:

...Ёрсиз ҳам бодасиз Маккага бормоқ не керак?!
...Урайинму бошима саккиз беҳишту дўзахин?!
...Кўрмасам бир дам Сени байт ул-ҳарамни найлайин?!
...Икки дунёдин кўзум юмдum Сенинг завқинг билан!
...Мени девона Машрабга Муҳаббатдин баён айланг,
...Номозу рўзадан фориг бўлиб сайёра Машрабман!
...Хонақою Каъбадин, Машраб, мурода етмадим!

Юқорида айтилганлар тўла назарда тутилсагина Машраб ижодий меросида кўплаб учровчи бу каби хитоб-таъкидларнинг асл мазмуни, тасаввуфӣй моҳияти юзага чиқади, фақат шундагина шоир фалсафаси, кузатаётган бош мақсади тўғри баҳоланади.

Албатта Машраб шеърӣятининг ҳар бир намунасида тасаввуфӣй мазмун ва сўфӣй рамз-тимсолларни қидириш, ҳар бир ҳолатда маъшуқа мадҳи ва унинг васлига интилиш заминида Яратувчи мадҳи ва унга сиғиниш, талпинишни тушуниш хатодир.

Машраб қолдирган ижодий меросда ҳаётгийлик, тирик инсон ва унинг инсоний кечинмаларини ифодалаш, хислат-фазилатларини таърифлаш, орзу-умидлари, шодлик-қувончлари ва ғам-ташвишларини ҳаққоний тасвирлаш ҳам салмоқли ўрин эгаллайди. Бу мавзу асосан, ҳаётгий ишқ-муҳаббатни улуғлаш, гўзал ёрни — маъшуқа ҳусну латофатини таърифлаш, ошиқнинг севги-садоқатини, ёр васлига интилишини ишончли тасвирлаш жараёнида таҳлил этилади.

Ҳаётгий ишқ-муҳаббат мавзуи Машраб ижодида Шарқ шеърятининг ғазал, мустазод, мураббаъ ва муҳаммас, шунингдек, мусаддас ва мусаббаъ турларида ишланди. Бу гуруҳ асарлари асосида ташвиш ва лаззатларга тўла инсоний севги ётганлигини кўрамиз. Шоир маъшуқа сиймосини чизар экан, шундай бадиий маҳорат намойиш этадики, натижада лирик “мен” кўнглини забт этган ёр ўқувчи кўзи олдида ўзининг бутун аёллик латофати, назоқати, ички ҳиссиёти, хулқ-атвори, шарму ҳаёси, нозу жилваси, кийиниши, юриш-туриши билан жонли гавдаланади; ўқувчи ҳам уни ошиқ қаторида севиб қолади, ўзида ҳам қандайдир латиф ҳиссиёт жўш ураётганини, кўнглида нозик кечинмалар туғенга келаётганини сезади. Худди шунинг учун ҳам ўқувчи ошиқнинг алам-изтиробига, ҳижронда чексиз қийналаётганига ишонади, ошиқ билан ҳамкорликда ҳаёлга чўмади, эзгу орзуларга берилади, унинг қайғусига шерик бўлади.

Чиндан ҳам Машрабнинг ишқий лирикаси, унинг барча шеърлари каби, ҳаётгий мавзуи ва жўшқинлиги, ниҳоятда равон ва ўйноқчилиги, халқ кўшиқлари каби содда ва самимийлиги билан тингловчилар қалбига тезда йўл топа билади, уларга бадиий завқ бахш этади. Шоир агар таъбир жоиз бўлса, асарларининг шу фазилатлари билан шеърятда Машрабона услуб яратди. Айтилган фазилатлар жумласига шўх вазн ва жарангдор радиф-қофиялар танлаш, халқ жонли тилидан ўринли ва унумли фойдаланиш, ҳар бир мисрага суръат ва жўшқинлик бахш этиш маҳоратини ҳам киритиш жоиз.

Машрабнинг адабий мероси тўғрисида сўз борганда унинг мустазод ва мураббаълари хусусида алоҳида тўхташ зарурати бор. Таъкидлаш лозимки, шоир ўтмиш шеърятимизда энг кўп ва ҳар жиҳатдан етук мустазод яратган ижодкор сифатида бу ўйноқи ва шўх лирик турнинг адабиётимизда узил-кесил мустаҳкамланиши ва бойишига катта ҳисса қўшди. Машраб мустазодларида инсоний севги-муҳаббатни куйлади, шу замин гўзалини мадҳ этди, унинг баркамол чиройи ва латофатини улуғлади, садоқат ва вафодорликни чин ижобий фазилатлар сифатида тарғиб этди.

Шоирнинг бутун ижодий фаолиятига хос бўлган халқона услуб ва бадиий-тасвирий воситалар ранг-баранглиги унинг мураббаъ ва муҳаммасларида ҳам кўзга равшан ташланади. Айниқса, ҳар бир банди:

- Эй бод, еткур, ёра саломим!
- Ёрга стар кун борму, ёронлар?! —

мисралари билан яқунланувчи романтик руҳда битилган мураббалари ўз гоъвий-бадий камолоти жиҳатидан алоҳида ажралиб туради.

Машрабнинг лирик шоир сифатида юксак бадий маҳорати унинг саккиз банд — эллик олти мисрадан ташкил топган мусаббасида ҳам бутун фазилатлари билан юзага чиққан.

Ваҳ-ваҳ, на гўзалсан, на ажойиб, на қиёмат!
Ҳай-ҳай, на жафо қилса санам — жонима роҳат!

байт-радифи ҳар бандида тақрорланувчи бу мусаббани умуман ўтмиш шеъриятимизда яратилган бу тур асарларининг энг етук намуналари қаторига киритиш мумкин. Машраб кўп бўлмаса-да, форс тилида ҳам қалам тебратди, қатор ғазал, мухаммаслар яратди, “ширу шакар” (муламмаъ) шаклида намуналар битди.

Кўп асрлик адабиётимиз тарихининг энг ёрқин намояндаларидан бири бўлган Бобораҳим Машраб ижоди шеъриятимизни кўпдан-кўп етук асарлар билан бойитди, унинг кейинги ривожига баракали таъсир кўрсатди.

Табиий ғурур билан фаҳрия услубида:

- Шухрати шеър бобида, Машрабо, мўътабар ўзум!
- Машрабо, ҳар бир сўзингдур гавҳари қимматбаҳо! —

мисраларини битган шоирнинг бадий баркамол асарлари халқимиз маънавий мулкининг муқаддас ва мўътабар бир қисмига айланган.

СЎФИЙ ОЛЛОЁР

(1644—1724)

Сўфий Оллоёр ўзбек мумтоз адабиётида тасаввуф адабиёти анъаналарини изчил давом эттириб, ўзига хос мактаб яратган адиб, шоир ва мутафаккирдир. Шоир 1644 йилда Каттақўрғон беклигига қарашли Минглар қишлоғида Оллоқули (Темирёр) хонадонидан дунёга келган. Сўфий Оллоёр дастлаб Шайхлар қишлоғидаги масжид қошидаги мактабда, сўнг Бухородаги мадрасаларда таълим олган. Мадрасани тугатгандан кейин Жўйбор шайхлари қўлида таҳсил кўрган. Сўнг Сўфий Оллоёр маълум бир муддат Бухорода Абдулазизхон саройида солиқ йиғувчи бўлиб ишлаган. Лекин табиатан раҳимдил, кўнгилчан Сўфий Оллоёр бу ишда кўп ишламади. Бой-

лик орттирмади. Илм олишга, тасаввуфни чуқур ўрганишга, бадий ижодга қаттиқ киришиб кетади. Тинмай ижод этади. Бунга ҳам қаноат қилмай ўзидан бир поғона юқори турган машҳур мутасаввуф шайх Ҳабибуллоҳга шогирд тушади. Ўн йилдан кейин шайхлик мартабасига кўтарилади.

Мутасаввуф шоир бу давр ичида “Маслак ул-муттақийин”, “Сабот ул-ожизин”, “Мурод ул-орифин”, “Сирож ул-ожизин”, “Маҳзан ул-мутиън”, “Нажот ул-толибин” каби диний-фалсафий асарлар яратди. Сўфий Оллоёрнинг бу асарларида Куръони Карим оятлари, Ҳадиси Шариф ҳикматлари ва тасаввуф ғоялари ажиб бир тарзда узвий боғланиб кетган. Файласуф шоир ожизларга, йўлдан озганларга ҳидоят ва нажот йўлини кўрсатиб беради. Толибларга тўғри йўл кўрсатади. Инсофу адолатни, ҳалоллик ва тўғрилиқни, орифлик, ошиқлик, хилват ва узлатни тўлиб-тошиб қуйлайди, нафс ва худбинликни қаттиқ танқид қилади. Дунё лаззатларидан воз кечиб, ўзни Ҳақнинг инон-ихтиёрига топшириш фалсафасини илгари суради. Марказий Осиёда кенг тарқалган Яссавия — Жаҳрия тариқати ғоялари учун курашди.

Сўфий Оллоёр шеърларида дунёвий ишқ-муҳаббатни ҳам тўлиб-тошиб васф этган. Шоир ғазалларида қўлланилган бадий-тасвирий воситалар кишини мафтун қилади:

Кўрқ учун тушги зилоли лаъла мушқин хатту хол,
Тутти суҳбат Хизр ила Кавсар қирғоғинда ҳилол.
Наргиси мастинг хумори бодадин гулгунмудир?
Ё будурким долазор ичра тушан ваҳши ғизол...

Сўфий Оллоёр дунёвий ишқ мавзусида битган шеърларида ижтимоий мазмундаги фикрларини ҳам баён этади. Шоирнинг қуйидаги байтлари фикримизни тўла тасдиқлайди:

Ҳеч ишям рўйи замин ичра кифоят бўлмади,
Бахти кажимни сўроғин берди Қоф арқосида.
Қўл сунуб олгунча тегди давр аёғи ўзгага,
Кўз юмуб очкунча умр ўтти жаҳон ғавғосида...

Шоир ғазалларида маҳбубанинг маънавий латофатини алоҳида шуқуқ билан тараннум этади. Уларда тасвир этилган маҳбуба маҳрум илоҳий пари пайкар, хуру ғилмон эмас, сиз билан биз яшаб турган ҳақиқий дунёдаги гўзал қиз сиймоси. Сўфий Оллоёрнинг ғазалларини дунёвий адабиётнинг яхши намуналари қаторига қўйиш мумкин.

Сўфий Оллоёрнинг “Сабот ул-ожизин” деб номланган асари фалсафий-дидактик адабиётнинг энг яхши намуналаридан биридир. Унда пир билан шогирдлар ўртасидаги муносабатлар хусусида фикр

юритилган. Устознинг шогирдлари олдидаги вазифалари, аксинча шогирднинг пир олдидаги бурчлари ҳақида баён қилинган:

Керак муршид берган монанди уммон,
Муборак ботини пур дурри маржон.
Жаҳолат даштидин ким келса сувсаб,
Анинг тоҳир сувидан бўлса сероб.
Агар бўлса касе, ким толиби дур,
Чўмуб ботинга жайбин айласа пур...

Асарда комил инсонни тарбиялаб етиштириш асосий масала қилиб қўйилган. Муаллифнинг фикрича, инсон маълум эътиқодга эга бўлиши зарур. Эътиқодсиз, аниқ мақсадсиз киши беҳуда умр кечирган бўлади. Умри зое кетади. Унга тўғри йўлни кўрсатиш даркор.

Сўфий Оллоёр инсон феълидаги салбий жиҳатларни қанчалик изтироб билан тасвирласа, ижобий томонларни шунчалик завқ-шавқ билан куйлайди. Одамларни очиққўнгиликка, ширинсўзликка, раҳмдилликка, меҳр-оқибатга, саховатга даъват этади:

Очуқ қўллик, кушода юзли бўлгил,
Мурувватлик, мулойим сўзли бўлгил.
Мулойим тил билан беҳарбу безарб,
Бировни келтирурлар шарқдан ғарб,
Сучуқ тилдир ажиб ганжи муаззам,
Ато қилгон ҳеч бўлмағай кам...

Сўфий Оллоёр ўзбек адабиёти тарихида тасаввуф таълимотини ривожлантиришга муносиб ҳисса қўшган шоирдир. У ўз шеърларида сўфийликнинг ахлоқий масалаларини кенг тарғиб қилди. Одам фақат шу йўл билан ҳақиқат ва комилликка эришади, деган фалсафани олға сурди. Сўфий Оллоёр асарларини форс, араб тилларини пухта билган ҳолда содда ўзбек тилида ёзди. Шунинг учун шоир асарлари халқ оммаси орасида кенг тарқалгандир. Шоир асарлари Тошкент, Қозон, Боку, Истамбул ва бошқа шаҳарларда тошбосма йўли билан бир қанча марта босилиб чиққан.

МАХТУМҚУЛИ

(1733—1793)

Машҳур туркман шоири ва мутафаккири, туркман адабиёти, маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган талант соҳиби. У шоир Озодий Давлатмамат оиласида 1733 йилда туғилиб, бошланғич саводни овул мактабида олади. Сўнг ўз илмини ошириш мақсадида Хива, Бухоро ва Андижон мадрасаларида таҳсил олиб, ўзбек адабиётининг ўтмиш намояндалари асарлари билан яқиндан танишади.

Махтумқули бир қанча фанларни ўзлаштириш билан бирга, заргарлик ҳунарини ҳам эгаллайди. У Туркистондаги шаҳарлардан ташқари Озарбайжон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистонга ҳам саёҳат қилиб, ажнабий шаҳар ҳаёти, у ерлардаги халқлар турмуши билан ҳам танишади. Марказий Осиё, Озарбайжон, Эрон фольклори ва адабиётини чуқур ўрганади, Низомий, Фузулий, Алишер Навоий, Фирдавсий ижодидан баҳраманд бўлади. Махтумқули айниқса ўзбек маданияти тарихи билан яқиндан танишиб, бир қанча лиро-эпик дostonлар, жуда кўп ғазаллар яратиб, ўз даври ҳаётини, ўз халқи урф-одатлари, ўтмиш тарихини куйлайди.

Махтумқули ижодининг туркман адабиёти тарихидаги ўрни, унинг ўзбек-туркман адабий алоқалар соҳасидаги аҳамияти Б. Қориев, Г. Чориев, М. Косеев, У. Абдуллаев, А. Қиличдурдиев каби таниқли туркман олимларининг илмий ишларида қаламга олинган.

Истеъдодли туркман шоирининг ўзбеклар ўртасидаги обрў-этибори, унинг жўшқин шеърояти профессор Ж. Шарипов, Қ. Тоҳиров ва К. Курамбоев каби ўзбек олимларининг ишларида ҳам тадқиқ этила боргани мароқли бир ҳолдир. Махтумқули асарларининг мавзулари, жанрий хусусиятлари, шаклий ўзига хослиги, асарлари тилининг ниҳоятда халқчиллиги билан кўп асрлик туркман адабиётини янги бир босқичга кўтарди. Шоир асарларининг етакчи ғояси — бу туркман ерлари устига ёпирилиб турадиган чет эл босқинларига барҳам бериш, тарқоқ яшаётган, ўзаро нифоқ ва зиддиятлардан зада бўлган қабила ҳамда уруғларни бирлаштириш билан осойишталик ва иттифоқликка асосланган қудратли бир давлатни барпо этишдек миллий ватанпарварлик ҳис-туйғудан иборат. Ана шу миллат манфаатлари йўлида қайғуриш, маърифатпарварлик йўли билан бу ғояни самарали кучга айланттириш шоир ижодининг асосига айланди. Бу йўлдаги изланиш шеърят кучи билан юксак уфқларга талпиниш Махтумқулини ўз даврининг кўзга кўринган тараққийпарвар сиймоси даражасига кўтарди.

Туркман адабиёти тарихи тадқиқотчиларининг таъкидлашлари-ча, Махтумқули ўз даврида эл ва юрт қадр-қимматини оёқ ости қилиб келаётган иллатларни ҳаммадан кўра кўпроқ англаб етди. Шоир асарларида замондошларини ўз даврида рўй бериб турган воқеаларнинг моҳиятини чуқур идрок қилиб иш тутишга чақирди.

Панд-насиҳат Махтумқули ижодининг муҳим бир йўналиши бўлиб, шоирнинг бизгача етиб келган поэтик мероси ўша давр адабий ҳаётининг ҳамма мавзуларини қамраб олади. Зотан, Махтумқули ижодининг халқчиллик касб этиб, равнақ топиб боришида Шарқ лирикаси анъаналари билан бир қаторда туркий кўшиқлар, фольклор мураббалари шаклидаги ижод намуналарининг ўрни катта бўлди.

Махтумқули ижодида Аҳмад Яссавий пандномалари услубининг излари яққол кўзга ташланиб турадики, одамнинг ҳаётда ўз мақомини идрок қилиши, ота-боболарнинг ҳамма яхши хислатларини ўзлаш-

тира бориши ва аксинча такаббурлик, манманлик, дилозорлик, молдавлатга ҳирс қўйиш, нафс куйига кириб кетиш каби иллатларни енгиш ғоялари, пандномаларнинг асосий мазмунини ташкил этади.

Махтумқули ўз шеърларининг бирида ўзбек халқининг мутафаккир шоири Алишер Навоийни устоз сифатида ҳурмат билан тилга олади. Унинг “Чордевон”и ҳақида тўлқинланиб гапиради. Шоирнинг бу талқинларида асос бор, албатта. Алишер Навоий туркман халқи тарихи, маданиятини яхши билган. Унинг бевосита Марв, Сарахс, Аливерд каби туркман манзилларида бўлганлиги ҳақида маълумотлар сақланган. Бугина эмас, Навоий ўз замонида Марвда “Хусравия” номи билан мадраса қурдириб, бу ерда толиби илмларни иқтисодий жиҳатдан қўллаб турган. Шу ўринда Навоийнинг Оққунонли туркманларнинг султонларидан Яқуббек билан яқин муносабатини ҳам эслаш керак бўлади.

Навоий “Мажолис ун-нафоис”, “Насойим ул-муҳаббат” каби асарларида туркман мавзеларидан бўлган ёки шу ерлардан Хуросонга келиб ижод қилаётган бир қатор туркман сўз усталарини қаламга олади, уларга ҳурмат билдиради. Жумладан, улардан Руҳий Ёзирийни “таъби ҳўб ва сулуки марғуб киши эрди” деб, таъриф этади.

Алишер Навоий асарлари ўзбек ва туркман адабий алоқаларининг тараққий этиб боришига катта ижобий таъсир кўрсатди. Туркман адабиёти тарихчилари Андалий, Шайдоний, Ғойибий, Шукрий ва Озодий каби туркман шоирларининг Навоий анъаналарини ижодий давом этдиришда муваффақиятга эришганликларини ёзадилар.

Махтумқули Навоийнинг лирика соҳасидаги анъаналаридан кўн баҳраманд бўлди. Устознинг ғазал ва мухаммаслари услубида манзур асарлар яратди. Ўз асарларида гўзаллик тимсоли бўлган маҳбуба сиймосини чуқур муҳаббат билан чизади. Махтумқули гўзалга “Олтинмисан, кумушмисан, намасан?”, “Ё ёқутми, ё маржонми, дурмисан?” деб савол билан мурожаат этади.

Шоир эл-юрт қисматига бепарво одамларни “нодон”, “номард” сифатлари билан атайди. Номард бирор ишга қўл ургудек бўлса дарҳол ҳориб қолади. Бирор киши билан гаплашганда қатъиятсизлигини дарҳол билдириб қўяди. Уйга келган меҳмонга ҳам заҳрини сочади. Мардлар кирган майдонга киролмайди. Бутун бир қабила ёки уруғнинг иззат-нафсини ерга уришдан қайтмайди. Агар шундай номард салтанат тахтига ўтириб қолса, у тақдирда ҳўлу куруқ баравар ёнади. Махтумқули “Фаттоҳ” деб аталган ҳажвий асарида шундай шахсларнинг умумлашма образини яратган деб айтиш мумкин:

Сен туркманнинг элин гулин сўлдирдинг,
Қонлар тўкиб гўзал юртим тўлдирдинг,
Шаҳид бўлганларнинг бошин қолдирдинг,
Унутарсан тахти равонни сен Фаттоҳ.

Махтумқули ўз даврининг жараҳатларига ақл-заковатли, имон ва эътиқодни, аҳиллик ва ҳамжиҳатликни, ажодлар удумига асосланган ҳамдардлик ва адолатли курашни қарши қўяди ва бу туйғуни поэтик сўз қудрати билан маънавий қурол даражасига кўтарилади.

Махтумқули исломий билимларни чуқур ўзлаштирган ориф бир шахс эди¹. Шунга кўра ҳам унинг панд-насиҳат руҳидаги шеърларида Куръон оятлари, Муҳаммад пайғамбар ҳадисларига кўп мурожаат этилган... Улардаги пурмағз таълимий-ахлоқий дастурлардан даврдаги воқеа ва ҳодисаларнинг моҳиятини очиб беришда моҳирона истифода этган. Махтумқули асарларининг тил хусусиятларини кузатаётган олимлар ҳақли равишда унинг соддалиги, ширадорлиги, халқ жонли сўзлашувига яқин туришини таъкидлайдилар. Шоир ўз асарлари тилида халқ мақоллари ва образли ибораларини маҳорат билан қўллаш орқали ҳам тилнинг жонлилигига эришган... Шоирнинг шеърларида қўлланган бадиий воситалар ҳам ўз талқинлари билан халқона, айна пайтда маънолидир. Унинг айрим мисралари халқ ҳикматларига айланиб кетган. Махтумқули бир ўринда туркман ерларини “Хизр кезган чўллар” деб фахр қилади. Унинг биноларининг мангу қад кўтариб туришига умид боғлайди. Шундай бўлгач, унинг йигитлари ҳам чилладаги мастлик уйқусида, яъни ғафлат уйқусидан уйғониш, аҳил бўлиб бир дастурхон атрофига тўпланиши керак. Шоир бу ўринда ўз ватандошларини бирлаштиришга чақиради.

Махтумқули шеърлари мазмунлиги ва латиф бадиийлиги билан ўзига мангулик ҳайкалини қўйди. Асарларидан бирида ўзига хитоб қилиб: “Гўзал дostonларингни элингга бахшида қил” деб ёзган эди. Шунга кўра шоирнинг мероси даврлар оша туркман халқ ардоғида яшаб келмоқда. Шоир туркманлар орасида машҳур донишманд адиб сифатида ном қозонган бўлса, ўзбекнинг ҳам энг сеvimли шоири сифатида маълум бўлиб кетгандир.

Туркманистон Фанлар Академиясининг қўлөзма фондида Махтумқули асарларининг юзга яқин нусхаси тўплангандир. Унинг “Танланган асарлари” таржимашунос Ж. Шарипов томонидан ўзбек тилига ўгирилиб, 1958 йилда Тошкентда чоп этилган эди. 1976 йилда “Махтумқули шеърятидан” номи билан янгидан нашр юзини кўрди. Ўзбекистонда шоир ижоди юзасидан бир қатор тадқиқотлар эълон қилинган. Ҳар субҳидам ҳаво тўлқинларида Лutfий ва Алишер Навоий қўшиқлари сирасида ўзбеклар учун сеvimли бўлиб қолган Махтумқули қўшиқларини ҳам эшитамиз.

¹ Г. Чорнев. Махтумқули. Танланган асарлар. Сўз боши: Тошкент, 1958. 13-бет.

УВАЙСИЙ

(1779—1845)

Ўзбек адабиёти тарихида мумтоз ўринга эга бўлган Жаҳон отин — Увайсий XVIII аср охири XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган машҳур ўзбек шоирасидир. У Марғилон шаҳрининг Чилдўхтарон маҳалласида, тахминан 1779 йилларда дунёга келган. Жаҳон отиннинг отаси тўқувчи, ҳам косиб бўлиб, ўзбек ва тожик тилларида шеърлар ёзган, онаси Чиннибиби эса ўз даврининг донишманд аёлларидан бўлиб, мактабдорлик қилган. Жаҳонбиби оилада хат-саводини чиқариб, сўнг онасининг ёнида мактабдорлик қилган, акаси Охунжон ҳофиз ёрдамида куй-мусиқага ҳам рағбат пайдо қилган. Жаҳонбибининг ҳаёт йўлдоши Тожихон жуда эрта вафот этгач, у қизи Қуёш ва ўғли Муҳаммадхонларни ўзи тарбиялаб вояга етказган. Жаҳонбиби оила аъзоларининг таъсирида кўпроқ шахсий мутолаага берилиб, ўзбек, тожик ва озарбайжон алломаларининг асарларини муҳаббат билан ўқиб, Вайсий, Увайсий тахаллуси билан шеърлар ёза бошлайди ва тез орада шоира, отин сифатида танилади.

Увайсийнинг ҳаёти ўз даврида Марказий Осиёнинг катта илмфан ва маданият марказларидан бўлган Марғилон ҳамда Қўқоннинг истеъдодли адиб ва шоирлари даврасида ўтди. У Моҳлароёим — Нодира билан ижодий ҳамкорликда бўлган. Саройда шеърят илмидан дарс бериб, устозлик қилган. У Нодира билан Конибодом, Хўжанд, Ўратепа, Тошкент, Андижон каби шаҳарларда бўлиб, ижодий доиралар ва зиёлилар билан муносабат ўрнатган. 1842 йили Бухоро амири Насруллахон Қўқонни эгаллагач, Марғилонга қайтиб умрининг охиригача шу ерда яшаган.

Олтмиш йилдан кўпроқ умр кўрган Увайсийдан бизга каттагина адабий мерос етиб келган. Унинг қўлёзма девонлари Ўзбекистон Фанлар академияси Беруний номидаги Шарқшунослик институти ва Андижон Давлат Педагогика институти кутубхонасида сақланмоқда. Шоира девонининг қўлёзмаларини аниқлаш, оммалаштириш ва тадқиқ этишда академик А. Қаюмов, профессор Ҳ. Раззоқов ва Э. Иброҳимоваларнинг хизматлари каттадир¹.

Шоиранинг 4 та девон тузганлиги маълум. Увайсий ижодининг ғоявий-бадиий моҳиятидан ўзбек мумтоз адабиёти анъаналарини ижодий давом эттирганлиги кўриниб туради. Шоиранинг Навоий, Фузулий ғазалларига боғлаган кўплаб мухаммаслари ва назиралари, Бедил шеърларига издошлиги Увайсийнинг поэтик балоғатидан да-

¹ Увайсий. Девон. Тошкент, “Фан”, 1958 йил. Увайсий. Девон, Тошкент, Ф. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1963, Э. Иброҳимова. Увайсий. Т., “Фан”, 1963.

лолат беради. Шоира адабиётда тараққийпарвар намоёндаларнинг қарашлари асосида майдонга келган инсон тақдири, шахс эрки ва маърифатпарварлик ғояларида латиф ва дилкаш асарлар яратади, асарларида инсонни эъозлаш, одамнинг табиат ва ҳаёт ноз-неъматларидан баҳраманд бўлишга ундаш, дўстлик, вафо ва садоқат каби ўзининг улуғвор ниятларини Куръон оятлари, ҳадислар ва тасаввуфий талқинлар билан асослаган ҳолда ижодий баркамолликка эришди. Унинг шеърларида тариқатнинг талаб ва қоидаларига тааллуқли бўлган талқинлар кўп учрайди. Шоира шундай ёзган эди:

Фано мардумларини сирридин ҳеч кимса йўқ огоҳ,
Қабиҳ гуфтор мардумдин кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди.

Шоиранинг бу каби орифона сатрлари Алишер Навоийнинг инсонни комиллик йўлидаги изланишларида тасвирлаган — юз куйфига кетганда ҳам бир тавба қилишни хаёлига келтирмайдиган, покни нопокдан ажрата билмайдиган дилозор кишиларни қаттиқ қоралаган сатрларига ҳамоҳангдир.

Увайсий ўз асарларида инсонга хос бўлган илоҳий муҳаббат туйғуларини эъоз билан куйлайди. Табиатнинг ҳисобсиз гўзалликлари мавжида ишқ ҳиссиёти ҳам шалолодек туғён уради. Бу ишқ-севги ҳаётни қадрлашга, унинг лаззатларидан баҳраманд бўлишга чақиради. Шоира муҳаббат туйғулари завқига берилиб, бора-бора унинг нозик қаърига назар ташлайди:

Забонингни кетурдил, эй шакарлаб тўти гуфтора,
Нечукким марҳамат ўлсун неча мендек дил афгора.
Нигоҳинг ташлагил, лутф айлабон, эй шўхи бепарво,
Йўлингда интизор ўлғон мени бул ошиқи зора.

Увайсий дастлаб юксак одабийликни, шу одабийликни қалб тўрида авайловчи вафодор ёрни улуғлар экан, уни қуёш билан қиёс қилади. Қуёш ҳар тонг уфқдан бош кўтариб ўзининг оташин нури билан оламга, одамларга ўз меҳр ва шафқатини сочади. Шоира ёр ва офтоб ташбеҳларини қаршилантириш санъати орқали катта маҳорат билан энг гўзал туйғулар силсиласини гулдаста қилади. Унинг лирик қаҳрамони мушоҳадакор донишманд, вафоли ошиқ. Шунинг учун ҳам шоира:

Вайсий, бошинг узра қўй, хуршед талъат ёрни,
Билмадингму зарралар бошинда дастор офтоб, —

деб вафоли ёрни энг зариф сатрлар билан улуғлайди. Унинг учун ёр билан суҳбат, дўст билан мубоҳаса, дилкаш мутриб тароналари юксак бир шарафдир.

Маълум бўлишича, Увайсий узоқ вақт мактабдорлик ҳам қилган. У ўз даврининг ёш толибларига Аллоҳ каломи бўлган Куръон ва ҳаёт гўзалликларидан сабоқ берган. У талабалар учун тез фикрлаш, чиройли сўзлаш ва бошқа таълим-тарбия воситалари билан боғлиқ бўлган чистон-топишмоқлар яратган. Унинг анор ҳақидаги машҳур чистони ўзининг муҳим мазмуни ва юксак бадиийлиги билан шоира ижодининг ёрқин бир саҳифаси сифатида кўзга ташланади:

Бу на гумбаздур, эшиги, туйнугиядин йўқ нишон,
Неча гулгун пок қизлар манзил айлабдур макон?
Туйнугия очиб аларнинг ҳолидан олсам хабар,
Юзларида парда тортуғлиқ турурлар бағри қон.

Увайсийнинг лирик шеърларидан ташқари “Шаҳзода Ҳасан”, “Шаҳзода Ҳусан” каби лиро-эпик асари ва “Воқеоти Муҳаммад Алихон” каби тарихий дostonлари мавжуд. Шоиранинг лиро-эпик дostonлари ислом тарихи билан боғлиқ воқеалар асосида яратилган бўлиб, бу Увайсийнинг ўз даврини билимдон отини — муаллимаси ва динимиз тарихидан чуқур хабардорлигидан далолат беради.

Увайсий ҳаётийлик давридаёқ нафис лирикаси билан машҳур бўлди ва замондошларининг эътиборини қозонди. Унинг замондоши ва издоши шоира Дилшод — Барно ўзининг Нодирабегимга бағишланган “Тонг маҳал чиқди ҳарамдин турфа моҳ” деб бошланган ғазалида Нодира билан бир қаторда Увайсийни ҳам жуда катта эъзоз билан хотирлайди:

Ким? — дедим, Нодира — дедилар ани,
Ёнида Вайсий турур олампаҳо.
Ҳар бири минг шоира ўрнидадур,
Иккови бирла тўлур ҳар боргоҳ.

Увайсий асарлари ўзининг латиф мазмуни ва дилкаш бадиийлиги билан даврлар оша мухлислар қалбига битмас-туганмас эстетик завқ бағишлаб келмоқда. Улар халқ оммаси орасида кенг ёйилган, ҳофизлар, хонандалар томонидан мақом ва халқ оҳанглари билан ҳозиргача куйланиб келади.

НОДИРА

(1792—1842)

Моҳларойим — Нодира XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб, ижод этган машҳур шоира, давлат арбоби, маданият ва адабиёт ҳомийсидир. Шоира 1792 йили Андижон ҳокими Раҳмонкулбий оиласида таваллуд топди. Унинг онаси Ойшабегим маърифатли аёл бўлган. Ўзининг оилавий силсиласига кўра Бобур наслига мансуб бўлиб, шоиранинг ота-онаси ҳам даврнинг эътиборли кишилари эдилар.

Моҳларойимнинг таълим-тарбияси шу муҳитда камолотга етди ва у таҳсил йилларида халқимизнинг тарихи, маданияти, илм ва адабиёти равнақидан яхшигина хабардор бўлиб ўсди.

Моҳларойим шеърятга жуда эрта ҳавас қўйди. Устоз Навоий, Жомий ва Бедил каби алломаларнинг асарларига бўлган эътиқод-мандлик билан руҳан баркамоллашиб борди.

Маълумки, бу йилларда Қўқон хонлигини Олимхон идора қиларди. Унинг укаси Умархон эса Фарғона водийсининг нуфузли шахарларидан бўлган Марғилонда ҳоким эди. 1807 йилларда илгаридан бир-бирларига кўнгил қўйиб, севишиб келган Умархон ва Моҳларойим турмуш қурадилар. Шу муносабат билан Моҳларойим Марғилонга келади. Кўп ўтмай Қўқон хонлигида давом қилиб келаётган зиддиятлар оқибатида 1810 йили Олимхон қатл этилиб, унинг ўрнига Умархон тахтга кўтарилади. Шундан бошлаб Моҳларойим тақдирини Қўқон билан боғланиб қолади. Унинг шоира сифатида кенг кўламада ижод майдонига кириб келиши ҳам шу йилларга тўғри келди.

Нодира Қўқонда хон саройида экан, давлат ишларидан ҳам воқиф бўлиб борарди. Хусусан, адабиёт ва санъат аҳли билан яқинлашишга, кўп асрлик адабиётимиз йўлидан бориб, давр шеърятини юқори кўтаришга астойдил киришади. Моҳларойим ва Умархоннинг оиласида икки ўғил туғилади. Муҳаммад Алихон ва Султон Маҳмудхонлар ўсиб-улғайиб борадилар. Умархоннинг 1822 йили бевақт вафотидан кейин ёш Муҳаммад Алихон давлатни бошқаришга киришади. Нодира ҳам ёш ўғлининг ёнига кириб мамлакатни бошқариш ишида фаол иштирок эта бошлади.

Нодира давлат ва мамлакат ишларини тadbир ва адолат билан идора қилишда ҳомийлик намуналарини кўрсатаркан, бу йилларда мамлакатда нисбий осойишталик сақланди. Қўшни ўлкалар ва уларнинг ҳукмдорлари билан савдо-сотиқ ва бошқа соҳаларда келишувлар амалга оширилди. Нодиранинг мамлакатдаги қурилишлар соҳасидаги олиб борган ишлари, маданият ва адабиёт борасида кўрсатган ташаббускорликлари шоира девонининг дебочасида таъкидлаб ўтилган.

Шоира келтирган бу маълумотларни унинг замондошлари Нодир, Хотиф ва Мушриф каби тазкира ва тарих асарларининг муаллифлари тўлдирдилар ва тасдиқ этадилар. Шоир Нодир Моҳларойимга бағишлаб ёзган “Ҳафт гулшан” дostonида уни олимларга, фозилларга аҳамият бергани, истъодли шоирларни ижодга ташвиқ этгани, айниқса, хотин-қизлардан чиққан шоира ва фозилларни ўз ҳимоясига олгани ҳақида гапирди. Ўша даврда яшаган қози Абдунаби Хотифнинг Нодира ҳақидаги хотиралари ва шоиранинг ҳаёти ҳамда ижтимоий фаолиятига бағишланган, аммо тамомланмай қолган воқебанд дostonида шоиранинг илмий ва ижтимоий фаолиятини ишонарли далиллар билан кўрсатишга ҳаракат қилди. Хотиф “Асар ёзишдан мақсадим Нодиранинг оқила, фаҳли, илм ва сўзнинг қадрига етадиган донишманд аёл эканлигини кўрса-

тишдир”, дейди. Нодиранинг маданият ва адабиёт ҳомийси сифатидаги сарварлиги алоҳида таъкидланади: “Умархон вафотидан сўнг, — деб ёзади Хотиф, — бу ифбат садафининг инжуси кунларни ҳасрату фиروق билан шу тариха ўтишини ношукурчилик деб билди. У гулистондек Чаҳорчаман боғига бориб, Фарғона, Тошкент, Хўжанд, Андижон ва бошқа шаҳарлардан фозиллар, олимлар, хат-тотлар, наққошларни ўз хизматига чақиртириб келди. Мамлакат хирожларидан беҳисоб тилла ва жавоҳирларни сарф қилиб бир мадрасаи олий, нақшдор масжид, ҳаммом, карвонсарой бино қилди ва мадраса, масжидларга ҳисобсиз вақфлар тайин қилди... Бу кунларда яна китоблар ёздириш ва уларга зеби зийнат беришга фармон қилиб, бир китобхона бино эттирди. Ундаги котиблар, хат-тотлар, наққошларга шундай қарам ва эҳсонлар кўргуздикки, бунинг овозаси атроф оламга машҳур бўлди. Амударёнинг бу томонидаги ёқутқалам котиблар, Мирали рақам роқимлар, Моний каби мусаввирлар бу ерга жамъ бўлдилар. Шундай қилиб, бу аёл ақлу дониш ва яхши фазилатлари билан ягонаи замона, “Нодираи даврон” бўлиб танилди ва халқлар таҳсинига сазовор бўлди”¹.

Бироқ хонликлар ўртасида давом этиб турган муттасил келиш-мовчиликлар Моҳларойимнинг ўз фаолиятини кенг равноқ топтиришига раҳна солиб турар эди. Оқибат шунга олиб келадики, Бухоро амири Насрулло турли ваз-қорсонлар билан Қўқон устига бостириб келиб, гўё бу ерда изидан чиққан шарият қоидаларини низомга солмоқчи бўлади. Хонликнинг ҳамма эътиборли кишиларини таъқиб этади ва Моҳларойимни икки ўғли — Муҳаммад Алихон, Султон Маҳмудхон ва набираси Муҳаммад Аминхонни ваҳшийларча қатл этади.

Ўзбек халқининг ажойиб шоирасининг ҳаёти шу йўсинда фожиали яқун топади.

Нодира ўзбек мумтоз адабиётидаги улкан бир босқичнинг намо-яндасидир. Шоира яшаб ижод этган даврда Қўқон хонлигида ўзбек адабиёти кенг ривож топиб, ўзига хос адабий муҳит вужудга келади. Бу адабий муҳит бошида Қўқон хони, Нодиранинг умр йўлдоши Умархон — Амирий турарди.

Моҳларойимдан бизгача ўзбек ва форс-тожик тилларида “Комила”, “Нодира” ва “Макнуна” таҳаллуслари билан яратилган лирик асарлардан иборат катта мерос этиб келган.

Нодиранинг ҳаёт йўли ва адабий мероси ҳақида Лутфулла Олим, Фитрат, С. Айний, В. Зоҳидов, В. Абдуллаев, Ўткир Рашид, Т. Жалилов каби олим, шоирлар ва айниқса, унинг ўз даври адабиётидаги ўрни ҳақида А. П. Қажомов яратган тадқиқотлар диққатга сазо-

¹ Қаранг: М. Қодирова. Нодира (ҳаёти ва ижоди), ЎзР ФАнинг “Фан” нашриёти. Тошкент, 1965, 91—97-бетлар.

вор. Адабиёт тарихига оид манба ва тазкираларда Нодиранинг катта мерос эгаси эканлиги қайд этилса-да, лекин 60-йилларгача ҳам шоира лирикасининг жуда кам қисми маълум эди. Кўп йиллик изланишлар натижасида шоира меросининг бир қатор манбалари аниқланди. Ушбу сатрлар муаллифининг тинимсиз изланишлари натижасида шоира девонининг қўлёзмалари топилди, уларни ўрганиб, таҳлил этиш бўйича илмий ишлар давом эттирилди. Натижада ўтган давр ичида Самарқанддан шоиранинг Комила тахаллуси билан ўзбек ва форс-тожик тилларида жамланган, ўзи барҳаётлик даврида кўчирилган девони маълум бўлди. Ўз навбатида шоиранинг Нодира тахаллусидаги асарларидан иборат девони Наманган шаҳридан топилди. Тошкентда эса Макнуна тахаллуси билан яратилган форс-тожик тилидаги шеърлари жамланган яна бир девони аниқланди¹.

Шоиранинг Комила тахаллуси билан жамланган катта илк девони ўз даврида машҳур бўлган. Кейинчалик шоиранинг маданият ва адабиёт соҳасидаги фавқуллодда ташаббускорлик фаолияти ва гўзал истеъдодини тақдирлаган замондошлари унга “Нодираи даврон” номини муносиб кўргач, Нодира девони ҳам юзага келган эди. Айни пайтда шоиранинг форс-тожик тилидаги девонига сўзбоши ёзган номаълум адибнинг таъкидлашича, ушбу девон Умархон вафотидан сўнг жамланган бўлиб, ундаги форсий шеърларга шоира теварагидаги фозилларнинг маслаҳати билан Макнуна тахаллуси қўйилган. Шундай қилиб, бу учта тахаллусда ёзилган девонлар ўн минг мисра атрофидаги шеърларни ўз ичига олади.

Нодиранинг ўзбек ва форс-тожик тилидаги девонлари шу тилларда ёзилган дебочалар билан бошланади. Ушбу дебочаларни шоиранинг ҳаёт йўли, ижод босқичлари, уни ўраб турган адабий муҳитнинг хусусиятлари, сўз бораётган девонларнинг мундарижалари ҳақида муҳим маълумотларга эга бўлган манба сифатида баҳолаш мумкин.

Шоиранинг оқорида сўз бораётган девонлари қўлёзмаларини кўздан кечирар эканмиз, уларда Шарқ адабиёти, хусусан, ўзбек адабиётининг тематикаси, жанр хусусиятларига хос бой манзарани кўра-миз. Айни пайтда Моҳларойим ўтмишнинг теран анъаналаридан баҳраманд бўлиб яратган ғоявий ва бадиий етук асарлари алоҳида диққатга сазовордир.

Нодира ижод борасида Алишер Навоийни ўзига устоз деб билди. Навоий ижодининг асосий мазмуни унинг инсонпарварлиги билан изоҳланади. Нодира инсоннинг руҳий ҳолатини баланд оҳангларда тараннум этади. Шоирнинг “Азиз” радифли ғазалининг:

¹ Шоира девонларининг қўлёзмалари ЎзРФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти ва Ҳ. С. Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти фондларида сақланмоқда.

мисралари бевосита Навоийнинг “Жондин сени кўп севарман, эй умри азиз” сўзлари билан бошланувчи рубоийсини эсга солади.

Нодира шеърят майдонига қадам қўяр экан, бу йўлда Жомий, Фузулий, Бедил, Бобур ва Машраб шеърятидан ҳам баҳраманд бўлди. Нодира шу улғу устозлари изларидан бориб, асарларида инсонни ўраб турган борлиқ ва унинг нашъу намоларидан баҳра олди. Нодира ҳаётни севади, уни қадрлайди, у Муҳаббат Аллоҳ таоло томони-дан инсонлар қалбига солинган мангу ёғду эканлигини куйлади:

Муҳаббатсиз киши одам эмасдур,
Гар одамсан муҳаббат ихтиёр эт!..
Куйиб эй Нодира, олам элига
Муҳаббат шевасини ошкор эт!

Шоира ҳиммат, сабр, қаноат, номус, ҳаё хислатларини маърифат, яъни худо васлига эришишни яқинлаштирувчи манзиллар сифатида қайд этади, одам ана шу шарафли хислатларни мукамал ўз руҳига сингдириб олиши ва уни собитқадамлик билан кўнгил ганжинасида асрамоғини образли бир тарзда тасвирлайди. Одамзод шу сифатлардан маҳрум бўлар экан, у риё йўлига кириб кетади.

Нодира ўз ижодида дунёвийлик билан бир қаторда тасаввуфнинг нақшбандия йўналишига асосланган бир бутунлик билан инсоннинг жамият ва табиатга муносабатини ҳам, илоҳий муҳаббат йўлидаги руҳий дунёсини ҳам жуда гўзал ва жонли мисраларда ифода-далаб беради. Шоира учун ишқ, гўзаллик, ундан завқлана билиш керак. Ишқнинг нашъасини ҳам, дардини ҳам куйиб, ёниб куйлаш, ҳис қилиш шарафдир. Шоира “Оташ аст” радифли ғазалида:

Дар каломам нест, Макнуна, ба ғайр аз суҳтан,
Дафтарам мажмуан доғу китобам оташ аст¹.

Мазмуни:

Мен Макнунанинг сўзларида куйишдан бошқа нарса йўқ,
Дафтарим доғ тўпламию китобим оташдир, —

деб ёзган эди. Нодиранинг ишқ-муҳаббат мавзуидаги шеърларида шу муҳаббатни юксак поғонада тутиб турувчи вафо ва садоқат ҳислари ҳам улуғланади:

Бўлса то умру ҳағгим боқий,
Мени илғамдуру домони вафо².

¹ Нодира. Асарлар, 2-жилд, 1-китоб, 228-бет.

² Нодира. Эй сарви равон, 20-бет.

Нодира инсон қалбида юксак ахлоқ-одоб чўғи бўлмас экан, у ишқ-муҳаббатни қадрлай олмаслигини таъкидлайди ва “беадаб кирма муҳаббат даштига”, дейди.

Нодира табиат мафтуни эди. Унинг бир қатор шеърларида сафоли баҳор айёмининг кириб келиши, Наврўз туфайли шодиёна тароналарнинг бошланиши, боғларда гулларнинг очилиши билан уларнинг ранг-баранг либос кийиши, муаттар ҳидлар таратиши ажойиб образларда куйланади. Нодира шеърларида ислом руҳи, тасаввуф таълими ва ҳаёт фалсафасини чуқур идрок этган ҳолда ҳаётга ҳаммавақт умидбахш нигоҳ билан қарайди ва ундан яхшилик уруғини қидиради.

Шундай қилиб, Нодира лирикасининг мавзулар доираси қанча кенг бўлса, ундаги маънолар ҳам шу даражада залворли. Шу залворли маъноларни юзага чиқаришда шоира томонидан қўлланган бадиий воситалар унинг катта маҳоратидан дарак бериб туради.

Нодира шеърлятига қаттиқ ихлос қўйганлардан бири унинг замондоши ва издоши Дилшод — Барно (1800—1905) эди. Дилшод Нодирага алоҳида шеърлар бағишлар экан, уни “илм-адаб ва назм осмонининг юлдузи”, “ушшоқлар ғазалхони”, “шакар сочувчи булбул” сифатлари билан таърифлайди.

Ўз давридаёқ шеърят маликасига айланган Нодира бизнинг замонамизга ҳам нафис сўз санъаткори сифатидаги фазилятлари билан кириб келди. Нодира меросининг катта ва кичик қўлэмалари халқимиз қўлига етиб келиши билан улар матний жиҳатдан ўрганилиб, бир қатор нашрлар юзага чиқди. Жумладан, шоиранинг 60-йилларда чоп этилган илк сайланмаси кейинча шоира асарларининг алоҳида жилдлари сифатида бойиди (Нодира. Девон, 2-жилд, 3-китоб, 1968—72-йиллар). 1968—72 йилларда шоиранинг икки том, уч китобдан иборат ўзбекча ва форс-тожик тилидаги девони мухлислар қўлига етиб борди (форсий ғазаллари насрий таржимаси билан). Нодира асарлари Тожикистон ва Афғонистонда чоп этилди, уларнинг русча таржималари Санкт-Петербурглик шарқшунос олим С. Н. Иванов таржимасида рус китобхоналарига ҳам етиб борди.

Республикамиз мустақиллик йўлига қадам қўйиши билан ўтмиш қадриятларимизнинг тиклана бориши яна янги саҳифаларни очди. 1992 йилда мамлакатимизда шоира таваллудининг 200 йиллиги Кўқон, Андижон ва бошқа шаҳарларда кенг нишонланиб, пойтахтимизда ўтказилган илмий анжуманлар ва тантанали кечалар билан яқунланди. Шу йилларда “Давр Нодираси”, “Эй сарви равон” китоблари чоп этилди. 1994 йилда “Фан” нашриёти “Увайсий ва Нодира шеърлари”дан иборат ўзбек шоирлари баёзи туркумли яна бир янги нашрни китобхонларга ҳадя этди. Бадиий адабиётда эса Нодира образи гавдалантирилди, драма, роман, кинофильмлар яратилди. Шаҳар ва қишлоқларда бу ҳассос ижодкор номи билан аталган кинотеатрлар, кўчалар, кутубхоналар ва маданият масканлари мавжуд.

МАҲМУР

(вафоти 1844 йил)

Маҳмур таҳаллуси билан қалам тебратган Маҳмуд Мулла Шермуҳаммад ўғли XIX аср биринчи ярми ўзбек мумтоз адабиётининг энг йирик намояндаларидан биридир. У XVIII асрнинг охириги чо-рагида Қўқон шаҳрида, зиёли оиласида дунёга келган. Отаси Мулла Шермуҳаммад — Акмал таҳаллуси билан шеърлар ёзиб, XIX аср бошлари Қўқон адабий ҳаётида кўзга кўринарли ўрин тутган, ўзбек ва форс тилларида шеърларидан икки девон тартиб этган. Акмал Амир Умархон саройида тўпланган кўпсонли ижодкорлар жумласидан бўлиб, шеърият мухлислари ўртасида ном чиқарган ва шу боис Фазлий Намангоний тузган “Мажмуат уш-шуаро” тазкирасида бир неча бор ҳурмат билан тилга олинган, асарларидан намуналар келтирилган.

Маҳмур ёш чоғидан бошлаб отаси ташаббуси билан уюштирилган мушоираларда, адабий суҳбатларда иштирок этиш имконига эга бўлди. Маҳмурнинг Қўқондаги Мадрасаи Мирда чуқур таҳсил олганлиги, жумладан, форс тилини мукамал эгаллаганлиги маълум, уни тугатгандан кейин, ўзи қайд этганидек, маълум муддат сарбозлик-сипоҳийлик қилган. Бу ҳақда Маҳмур ўз шеърларининг бирида анъанавий фохрия услубида “ҳам илму фанда, ҳам сипоҳликда моҳирам, жанг кунисида ботир қаҳрамонам”, деб ғурурланади. Худди шу ўринда ўзининг “шеър илмидаги” маҳорати ҳақида сўз юритади. Бир намунада оиласи ва уч фарзанди борлиги тўғрисида сўз юритса, бир қатор шеърларида шахсий ҳаётидаги етишмовчиликдан шикоят қилади, моддий қийинчиликдан нола қилади, турмуш ташвишлари юзасидан фиғон чекади.

Шоир Қўқон хони Амир Умархон номига ёзилган шеърий ари-засида ўзининг ниҳоятда оғир иқтисодий шароитини куюнч билан бундай тасвирлайди:

Кечалар ётгани на кўшим бор,
Кундузи ичгани на нўшим бор.
Бир ҳовуч на уйимда ғаллам бор,
Икки газ на бошимда саллам бор.
Бошимда газ десамки, саллам йўқ,
Салла десам уйимда ғаллам йўқ!

Маҳмур ҳаётда ботирсўз, довюрак, қўрқмас киши бўлган, табиатан мунофиқлик ва риёкорликни, айни замонда қатъий қораловчи, ҳийла-найранг ва қинғир ишларни ёқтирмайдиган, нозикдил ва сержаҳл, ўз қадр-қимматини юқори тутувчи инсон бўлган. Шоир табиатидаги бу белгилар бир қатор замондошлари ва юқори лавозимдаги амалдорлар билан совуқ муносабатларни шакллантирганидек,

ижодида шахсий йўналишдаги туркум ҳажвияларнинг яратилишига ҳам туртки бўлган.

Махмурнинг қанча умр кўргани маълум эмас. Аммо унинг вафоти санаси Қори Кундузий-Комийнинг тарихи орқали аниқ қайд этилган. У Махмурнинг ҳижрий 1279, мелодий 1844 йилда Кўқонда вафот этганлигини маълум қилади.

Асримизнинг эллигинчи йилларига қадар Махмурнинг ижодий фаолияти ва у қолдирган адабий мерос хусусида жуда чекланган маълумотларга эга эдик. Адабиётшунослик илмига унинг Фазлий тазкирасидан ўрин олган беш ғазали ҳамда Муқимийнинг ҳажвий таҳмисига асос бўлган Ҳапалак қишлоғи ҳақидаги ғазалигина маълум эди. 1950 йилда мумтоз адабиётимизнинг етук билимдонлари Пўлатжон Қаюмов ва Асқарали Чархийлар саъй-ҳаракатлари туфайли Кўқонда Махмурнинг қарийб уч ярим минг мисрани ўз ичига олган ўзбек ва форсий тиллардаги шеърий тўплами топилди ҳамда адабиётшунос олим А. Қаюмовнинг қатор тадқиқотлари орқали илмий доирага тортилди, кенг жамоатчилик ҳукмига ҳавола қилинди.

Махмурнинг ҳозирча илмга маълум асарларининг ҳаммаси, бестесно, ўз мазмун ва руҳига кўра ҳажвий ва танқидий йўналишдадир.

Мумтоз шеърятимизнинг ғазал, маснавий, мухаммас ва қасида турларида яратилган бу асарлар ижтимоий ҳажвийнинг Махмур ижодида янада юқори босқичга кўтарилганини исботловчи бадиий ҳужжатлардир. Шоир XIX аср биринчи ярмидаги мавжуд тузумнинг кўпдан-кўп иллатларини, ўша замондаги ҳукмрон адолатсизлик, ижтимоий тенгсизлик, зўравонлик ва ҳуқуқсизликни аёвсиз фош этади. “Ҳожатлар чиқарувчи қози даргоҳига муножот” деб номланган мухаммасидаги қуйидаги мисралари мавжуд адолатсиз тузумга кучли қаҳр-ғазабни ифодалайди ва ўша тузумга айбномадек жаранглайди.

Қайси бир зулмунг этай теъдод, гардуни дун
Ким, сенинг бедоду жавринг ҳалди гоътдин бурун!..

Жамъи доноларни қилдинг ҳолини зору забун,
Зоғни аъло қилиб, тўтини водон айладинг!

Ўрни келганда айтиб ўтиш керакки, ўн бир банддан иборат бўлган бу мухаммаснинг олти банди форсча ёзилган. Аммо, бу бандларнинг ҳам бешинчи мисралари ҳамда умумий радиф ўзбекчадир.

Махмур ҳажвийи ва танқидий шеърларининг деярли барчаси оддий бечора шахс тилидан ва нуқтаи назаридан мавжуд ижтимоий-иқтисодий ҳаёт ва кундалик турмуш ташвишлари тўғрисидаги аччиқ ҳақиқат баёни тарзида яратилган ва худди шу боис халқчил руҳ эгаллаган. Меҳнатқаш омманинг, хусусан, деҳқон аҳлининг очланғоч ҳаёти, ўлкани қуршаган вайронагарчилик ва харобазорга

айланган қишлоқларнинг ачинарли манзараси Махмур ҳажвиётига замин бўлган. “Дар сифати қишлоқи Ҳапалакки, ба маҳдум Махмур тааллуқ ёфта” деб номланган асарида жуда жонли таъсирчан чизилган:

Турфа қишлоқи ғзаб кардаки, паррандалари,
Товуқи игначию ўрдагу ғози — капалак.

Бору йўқ уйларини банда баён гар қилсам:
Бир катак, икки қапа, уч олачуқ, тўрт каталак.

Уй демак, балки, заминқандур, агар кирса киши,
Ҳар тараф бегига ургайлар анинг кўршапалак.

Халқини кўрсанг агар ўласию қоқу хароб,
Очликдин эгилиб қомати — мисли камалак.

Ажирғ томурини ўғурида майда туюб,
Қайнатиб кунда ичар, отуни қўюб сумалак.

Вайрона қишлоқлар ва уларда кун кўрувчи бечора деҳқон аҳли мавзуи Махмурнинг бошқа шеърларида ҳам, жумладан Қурама вилоятига бағишланган ҳажман каттагина мухаммасида шундай танқидий руҳда ҳаётгий ишланган.

Махмур ҳажвияларининг кўпчилиги ўша замоннинг кўзга кўринган амалдорларининг кирдикорларини, алдамчи-хасисликларини, инсон сифатида тубан феъл-атворларини фош этишга бағишланган. Шоир уларни шахсан жуда яхши таниган, ифлос қилмишларидан тўла хабардор бўлган ва шу боис ўз ҳажв ўқларини улардаги етакчи нуқсонларга бехато урган. “Ҳожа Мир Асад ҳажви”да ўта муттаҳам шахснинг муғомбирликлари кулгили воқеа баёнида фош этилса, “Ҳажви Атойти порахўр айти савоби акбараст”, яъни “Атойти порахўрга ҳажв ёзиш улуг бир савобдир” — мисраси билан бошланувчи асарида порахўрлик фош этилган.

“Қози Муҳаммад Ражаб авж сифатлари” деб номланган ҳажвияда шоир такаббурлик билан ўзини покдомон ва билимдон тутувчи, аслида эса ахлоқан тубан ва батамом оми, нўноқ бўлган қозининг ижтимоий қиёфасини чизади:

Ажаб қозийи қоҳили, жоҳиле,
Бўлуб омийлик илмига комиле,

Анинг кўксини чок қилсанг ҳама.
Ғилу ғашини пок қилсанг ҳама.

Адамдур, “алиф” анда кўп излама,
Бу нархарни қози дебон сизлама!

Махмурнинг ижодий меросида айрим тарихий шахсларнинг табиати ва амалий-ижтимоий фаолиятларини аёвсиз фош этувчи ҳажвий жуфтликлар учрайди. Ҳар жуфтлик нишонга олинган шахсга маснавийда битилган салбий тавсифнома ва шу шахснинг ўз кирдикорларини ўзи фош этиш услубида ёзилган ғазалдан ташкил топган. Масалан, Махмурнинг ҳажвий қалами остида табиблик даъвосида бўлган Ҳаким Туробий аслида тамоман нодон ва фирибгар шахс эканлигини “ўзи бўйнига” олади, тан беради:

Биҳамдиллоҳ, табиби шаҳри Буқроти халойиқман,
Ажалдин ҳам бани одамни ўлдирмоққа фойиқман...

Табиби шаҳр номи ойда бир бемор ўлдурса,
Вале, ман кунда юз бемор ўлдирмоққа ҳозикман.

Мани бадбахт то зарбулмасал бўлдум табиблиқда,
Жаҳон ворича аквун кўп ҳақоратларга лойиқман!

Бу намуналар Махмурнинг барча ҳажвий усуллардан, хусусан, ўз-ўзини фош этиш санъатидан самарали фойдаланганини равшан кўрсатади.

Махмур қолдирган адабий мерос ҳақида сўз борар экан, шоирнинг “Каримқул Меҳтарнинг сифатлари” ҳажвияси устида алоҳида тўхтаб ўтиш керак. Эллиқдан ортиқ байтдан ташкил топган бу маснавийнинг асосий қисми енгил юмор билан суғорилган ва ҳар бир ўқувчида илиқ табассум, кулгу ва завқли кайфият уйғотади. Махмур хон буйруғига биноан унинг амалдорларидан Каримқул Меҳтар томонидан ўзига ажратилган отни таърифлаш жараёнида юмористик тасвирнинг гўзал лавҳаларини яратади:

...Бир замон менга от деб бердинг,
Расми Рустамсифот деб бердинг.

Бир қаро эшаки фалакзодани,
Ҳам самовату ҳам самақзадани.

Ҳам харшу ҳам харобу ҳам бадном,
Икки минг айб ангадур мудом.

Сув ичса ҳам тамоғига тиқилар,
Пашша гар қўнса ёлига йиқилар...

Шоир от таърифида халқ оғзаки ижодининг лоф, аския турларидан ҳам кенг фойдаланиб, ўқувчиларга қувноқ завқ-шавқ бахш этувчи мисраларни битади.

Махмур ижодий фаолияти ўзбек адабиётида танқидий йўналишнинг, айниқса, ҳажвийнинг тараққиётида навбатдаги юқори босқичи бўлди. Шоирнинг адабий мероси кейинги даврлар ҳажвгўйларига, хусусан, Муқимий ва Нодимларнинг ижодига самарали таъсир қилди.

ГУЛХАНИЙ

(XVIII аср охири — XIX аср биринчи ярми)

Ўзбек мумтоз адабиётининг йирик намоёндаларидан бири Муҳаммад Шариф Гулханийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида тафсиллий маълумотларга эга эмасмиз. XVIII асрнинг сўнгги чораги ва XIX асрнинг биринчи ярми Қўқон адабий муҳитида қалам тебратиб, ўзбек бадиий насри тараққиётига жиддий ҳисса қўшган Гулханий номи бир қатор тазкира ва тарихий асарларда зикр этилган.

Гулханий ҳақида айрим маълумотлар Фазлий Намангонийнинг “Мажмуат уш-шуаро” тазкирасида учрайди. Манбалардаги маълумотларга таяниб айтиш мумкинки, бўлажак ижодкор асли тоғли Қоратегиндан Қўқонга келиб оила қурган, тахминан 1770—80-йиллар атрофида дунёга келган, оғир иқтисодий қийинчиликларда кун кечирган. Баъзи манбалар унинг Наманган мадрасаларининг бирида маълум муддат таҳсил олганлигидан дарак беради.

Муҳаммад Шариф бир неча йил ҳаммомда ўт ёқувчи — гўлохлик вазифасида ишлаган ва шунга ишора тарзида Гулханий таҳаллусини қабул этган. Маълум вақт сипоҳийлик (навкарлик) ҳам қилган. Шоир вафоти санаси ҳам маълум эмас — XIX асрнинг 30—40-йилларида дунёдан ўтган, деб тахмин қилинади.

Гулханий XIX асрнинг бошларида шоир сифатида давр адабий ҳаётининг фаол иштирокчиларидан бирига айланган эди. Амир Умархон Қўқон хонлиги тахтига ўтиргач (1811 й.) ўз саройи атрофида истеъдодли қалам аҳлини жалб этганида, улар орасида Муҳаммад Шариф ҳам бор эди. Ўзи ҳам қобилиятли шоир бўлган хоннинг топшириғига кўра Фазлий Намангоний тузган “Мажмуат уш-шуаро” тазкирасида Гулханий асарларига бир неча ўрин ажратилган. Шоирнинг ўзбекча ғазаллари, шунингдек, “Аз чашмаи ман”, “Эй тўти”, “Бирун” радифли форсий ғазаллари ғоявий-бадиий жиҳатдан ниҳоятда пишиқдир. Уларни ишқий лириканинг етук намуналари қаторига киритиш мумкин.

Фазлий тазкирасида Гулханийнинг кейинчалик Журъат таҳаллусини қабул қилиб, шу таҳаллус билан ҳам қалам тебратганлигини ёзади. Бизга Журъат таҳаллуси билан битилган “Ангуштам” радифли форсий ғазал етиб келган.

Гулханий истеъдодли шоир бўлган. Аммо миллий адабиётимиз тарихидан моҳир наср устаси, машҳур “Зарбулмасал”нинг муалли-

фи сифатида фахрли ўрин олган. “Зарбулмасал”нинг муқаддимасида қайд этилишича, Гулханий бу асарни ёзишга Амир Умархоннинг тавсиясига кўра киришган. “Зарбулмасал” жиддий ижтимоий мазмунни мажоз йўли билан бадий ифодаловчи ахлоқий-дидактик ва танқидий-ҳажвий йўналишдаги асардир. Унда ижтимоий ҳаёт муаммолари, жамиятда турли табақа-гурӯҳлар ўртасидаги мураккаб муносабатлар, инсонларнинг ўзаро муомалалари, урф-одатлар, халқ маросимлари ҳақида мажозий услубда сўз боради.

Гулханий ижтимоий ҳаётдаги воқеа ва ҳодисаларни, инсонлар табиати ва амалий фаолиятидаги олижаноблик ва пасткашлик, адолат ва зўравонлик, саховат ва ҳасислик, камтарлик ва манманлик, қаноат ва очкўзлик, хушмуомалалик ва кўполлик, ҳалимлик ва дағаллик каби фазилат ва салбий белгиларни бадий маҳорат билан қушлар ва ҳайвонлар тили ва ҳаракатларига, интилиш ва қилмишларига кўчиради ва улар иштирокидаги ҳаётий лавҳаларда ўз муносабатини билдиради. Албатта, асар билан танишган ҳар бир ўқувчи унда гап қушлар ва ҳайвонлар фаолиятлари ва ўзаро можаролари ҳақида эмас, балки, аслида кишилик жамиятидаги турли табақа-гурӯҳлар вакиллари ҳақида бораётганини дарҳол англаб олади. Асар иштирокчиларининг нутқлари халқ мақоллари, матал, ҳикмат ва қолипланган бирикма-ибораларидан кенг фойдаланиш асосига қурилган. Асар воқеаси қадимги “Фарғона иқлимида” жойлашган “эски бир шаҳристонда” юз беради. У ерда истиқомат қилаётган Япалоққуш ўз ўғли Кулангирсултонни уйлантириш тараддудига тушади, шу манзилда яшайдиган Бойўғли ва Бойқушлар қизи Кунушбонуга совчи қилиб Кўрқушни юборади. Бахс ва тортишувлардан сўнг қиз тарафга бериладиган қалин миқдори минг чордевор деб белгиланади, никоҳ маросимлари ўтказилади. Воқеалар давомида бўлажак қудалар ва уларнинг манфаатларини ифодаловчи иштирокчиларнинг табиатлари, фалсафаси, ички дунёси ва интилишлари босқичма-босқич очила боради.

“Зарбулмасал”да етакчи мазмун билан мантиқан узвий боғланиб кетган ўндан ортиқ насрий ва назмий масала, қисса ва ҳикоятлар мавжуд. Бу мўъжаз бадий асарлар, асосан, ахлоқий-таълимий йўналишда бўлиб, ҳалоллик, тўғрилиқ, олижаноблик, меҳр-муҳаббат, вафо ва садоқат ғояларини олға суради, ҳасислик, манманлик, бефаросатлик, жоҳиллик, сотқинлик каби салбий белгиларни қоралайди. Хусусан, “Маймун билан Нажжор” ва “Тошбақа билан Чаён” каби масаллар юксак бадий маҳорат билан ёзилган.

Зикр этилган масалларнинг бирида ҳаётий лавҳа орқали “билмаган, ўрганмаган ва ақлинг етмайдиган ишга ҳовлиқиб уринма, аввал ҳунарни яхшилаб эгалла, шунда панд емайсан!” деб ўғит берилса, иккинчисида ҳаётда дўст танлашда ниҳоятда эҳтиёт бўлишликка, ёмонга асло яқинлашмасликка даъват этилади. “Зарбулмасал”даги бу каби ахлоқий-таълимий йўналишдаги масаллардан фа-

рқли ўлароқ “Туя билан Бўталоқ” масалида соф ижтимоий мавзу бадий интиҳосига етказилган. Унда эрксиз Туянинг оч ва сувсиз қолган Бўталоғининг ёлвориб қилган фигону ноласига берган ғамгин жавоби аниқ эшитилади:

Айди онаси боласига боқиб,
Кўзларининг ёшлари сувдек оқиб:
“Кўрки, — бурундуқ кишини қўлида,
Ул кишининг кўзлари ўз йўлида!
Менда агар зарра каби ихтиёр
Бўлса эди — бўлмас эдим зори бор!”

“Зарбулмасал” ўзбек бадий насрининг энг етук намуналари қаторида фахрли ўрин олган. Ранг-баранг тасвирий воситалардан, жумладан, мураккаб саждан кенг фойдаланиб ёзилган бу асарнинг тили ниҳоятда ширадор, жозибали бўлиб, асарнинг чин маънода халқчил руҳ эгаллашида жуда катта хизмат қилган.

МУНИС ХОРАЗМИЙ

(1778—1829)

Амир Авазбий ўғли Шермуҳаммад, адабий таҳаллуси Мунис Хоразмий XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрнинг бошларида Хоразмда яшаб ижод этган шоир, тарихнавис олим, таржимон, хаттот ва маърифатпарвардир.

Мунис ўзбек адабиёти, умуман маданияти тарихида салмоқли ўринни эгаллайди. У муаррих сифатида ўзининг “Фирдавс ул-иқбол” тарихий асарини ёзди, шоир сифатида девон тузди. Таржимон сифатида тарихий асарларни ўзбек тилига таржима қилди, педагог сифатида “Саводи таълим” номли рисола ёзди. Муниснинг ҳаёти ва ижодини ўрганар эканмиз, аввало унинг адабий ва тарихий асарларига мурожаат қиламиз. У ўзининг “Мунис ул-ушшоқ” девонига ёзилган сўзбошида ва “Фирдавс ул-иқбол” номли тарихий асарида таржимаи ҳолига оид анчагина маълумотлар келтирган.

Мунис 1778 йили Хивада туғилди. “У Хивадаги Қиёт қишлоқлик Авазбий Миробнинг ўғлидир”¹. Унинг ота-боболари хонлар саройида мироблик ишларини бошқариб келганлар.

У ёшлик чоғларидан бошлаб илм олишга қизиқиб, тарих ва адабиётга меҳр қўйди. Дастлабки маълумотни Қиёт қишлоғида олиб,

¹ Ҳасан Мурод Муҳаммад Амир ўғли “Лаффасий”, Хива шоир ва адабиётчиларнинг таржимаи ҳоллари, ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, ҳўлэзма асарлар фонди, инв. № 9494, в. 2^а.

кейинчалик Хива мадрасаларида ўқиди. 1800 йилда отаси вафот этгач, Хива хони Аваз-Иноқ Мунисни Хива саройининг фармоннавис котиби қилиб тайинлайди. Мунис замонасининг машҳур олим, шоир ва санъаткорлари билан яқин алоқада бўлиб, ўзини илм-фан, маърифатга бағишлади. Ўзидан илгари яшаган шоир ва тарихчиларнинг асарларини иштиёқ билан ўрганади. Бу ҳол Муниснинг куйидаги шеърида яққол кўзга ташланади:

Волийи мулки тариқат гар Низомийдур манга,
Манзили маънига Хизри роҳ Жомийдур манга.
Хотиримга Хисравийдин ҳар замон шўре етиб,
Банда давроннинг бари ширин каломидур манга.
Пир Ансорий сўздан чошни нутқум топиб,
Сўзда ҳосил шарбати юҳял Низомийдур манга.
Ҳофизи Шероз, Лутфийдин тараққийлар топиб,
Жилвагоҳ ақли тасаввуфнинг мақомидур манга.
Юзима Аттор ҳар лаҳза дўкони файз очиб,
Доим андин атрпарвар жон машомидур манга.
Файзи Фирдавсий гаҳи кўнглум очиб фирдавседк,
Гоҳ Ҳоқоний футуҳдининг паёмидур манга.
Гоҳ таъбим Анварий нури била равшан бўлуб,
Гоҳ Саъдий жомининг файзи мудомидур манга.
Топибон ишқи Ироқийдин замирим нашъайи,
Ҳосил аҳли ишқнинг шўри тамоми дур манга.
Нухсан таъйид Бедилдин топиб, Файзи суҳан,
Маъни ичра номайи Иқбол номидур манга.
Қилса ҳосил даҳл бежо сўз аро йўқдир ғамим,
Ким бу маънида Навоий руҳи ҳомийдур манга.
Тонг эмас, Мунис, агар бўлсам Киромий қадриким,
Устози зоҳиру ботин — Киромийдур манга¹.

Бу ғазалда келтирилган маълумотдан Муниснинг қатор шарқ мумтоз шоирларининг ижодидан баҳраманд бўлганлиги кўриниб турибди. Мунис ёшлигиданоқ шеър ёзиш билан машғул бўлган ва ўзидан илгари ўтган тарихчиларнинг асарларини зўр ҳавас билан ўрганган. Шоир биринчи ёшлик девонини 1804 йилда тузди. 1813 йилда барча шеърларини тўшлаб “Мунис ул-ушшоқ” деб номланган девон тузди².

Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Шарқ қўлёзма асарлар фондида Мунис девонларининг бир неча қўлёзма нусхалари сақланмоқда³. Улардан

¹ Девони Мунис, мазкур фонд, қўлёзма, инв. № 940, в. 6^б.

² Мазкур фонд, қўлёзма инв. № 9494, в. 3^а.

³ Мазкур фонд, қўлёзма, инв. № 940, 1330, 1793, 7865, 9356.

1330-рақамли қўлёзма Мунис 27 ёшга кирган вақтда 1804—1805 йили шоир таржимаи ҳолидан кўчирилган. Девон охирида қуйидаги тўртлик келтирилган:

Мунисо, тўкмай йигирма етти ёш,
Ваҳ, йигирма етти узра етти ёш.
Ёш каби машғуллик қилмоқ недур,
Ҳар қачонким суҳбатингга етти ёш.

Шоирнинг бу девонидан унинг ғазаллари, мухаммаслари, мусаддаслари, рубоийлари ва бошқалар ўрин олган. Девоннинг охирида муаллифнинг “Саводи таълим” номли илмий асари ҳам бор бўлиб, унда хаттотлик қоидалари баён этилган.

Шоир шеъриятида гўзаллик ва муҳаббатни куйлаган бўлса-да, унинг ғазалларида ўша даврдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёт ҳам ўз ифодасини топган. Замонасининг илғор фикрли кишиси сифатида у ўзи яшаётган ҳаётда фаол иштирок этди. Мунис тарихнавис олим сифатида Хоразм тарихига оид қимматли “Фирдавс ул-иқбол” номли муҳим тарихий асарини ижод этди. Олим ўз асарини шарқ тарихчиларининг анъанасига мувофиқ ҳамд ва наът бўлимлар билан бошлаган. Сўнгра ўз ҳаёти ва асарининг ёзилиши ҳақида қисқача маълумот бериб, Хоразм тарихини ёзган.

Асар муқаддима, беш боб ва хотимадан иборат.

I бобда Одам Атодан то Нуҳ пайғамбар авлодигача бўлган ҳодисалар баён этилган. II бобда Ефасдан Қўнғирот шўъбасигача бўлган Мўғул ҳукмдорлари даври хусусида фикр юритилган. III бобда Курлос авлодига мансуб подшоҳлар даврида содир бўлган воқеалар тўғрисида ёзилган. IV бобда Элтузорхоннинг ота-боболари ҳаёти тасвирланган. V бобда Элтузорхоннинг туғилишидан бу асарнинг ёзилиб тамом бўлишига қадар содир бўлган воқеалар хусусида қалам тебратилган.

Хотима эса олимлар, авлиёлар, амирлар, беклар, шоирлар, ҳунармандлар ҳақида маълумотларни ўз ичига олади¹.

Мунис “Фирдавс ул-иқбол” номли асарини ёзиб тамомлай олмаган. У қадим замонлардан бошлаб Муҳаммад Раҳимхон I ҳукмронлигининг еттинчи йилигача (1813) бўлган воқеаларни ёзишга улгурган. Унинг бу чала қолган асарини шоғирди Огаҳий давом этдирган. Огаҳий бу асарни қандай қилиб давом этдирганлигини қуйидагича баён этади. Элтузорхон хонлик қилган даврда Мунисни чақириб, Хоразм тарихини ёзишни буюради. Мунис ўз асарини Шерғозийхон давригача ёзиб етказганда Элтузорхон вафот этади.

¹ Мунис ва Огаҳий, “Фирдавс ул-иқбол”, мазкур фонд, қўлёзма, инв. № 5364/1; в: 5⁶.

Ундан сўнг давлат тепасига унинг биродари Муҳаммад Раҳимхон I келади.

Муҳаммад Раҳимхон I Мунисга ўз асарини давом этдиришни буюради. Мунис асарни давом этдираркан, Муҳаммад Раҳимхон I ҳукмронлигининг еттинчи йилида содир бўлган воқеаларни ёзиб тамомлаганда, хон 1819 йили Мунисга Мирхонднинг машҳур “Равзат ус-сафо” номли тарихий асарини ўзбек тилига таржима қилишни буюради. Мунис бу асарнинг биринчи жилдини ўзбек тилига таржима қилиб, иккинчисини давом этдираётганида Муҳаммад Раҳимхон I вафот этади. Унинг ўрнига ўғли Оллоҳқулихон келади. Бу ҳам Мунисга таржимани давом этдиришни буюради. Бироқ Мунис иккинчи китобни охирига етказаолмай, 1829 йили вафот этади. Оллоҳқулихон тахтга ўтиргандан кейин 1839—1840 йили Муниснинг шогирди ва унинг тарбиясини олган Огаҳийни чақириб, 1813 йил воқеаларини баён этиш билан узилиб қолган “Фирдавс ул-иқбол” асарини давом этдиришни буюради. Огаҳий 1813 йилдан бошлаб Хоразмда содир бўлган воқеаларни ёза бошлайди.

Тарихнавис олим Муниснинг “Фирдавс ул-иқбол” номли асари узоқ даврни қамраб олган Марказий Осиё, айниқса Хива хонлиги тарихини ўрганишда бой қимматли тарихий асардир. Асарда Хоразмнинг қадимий даври билан бир қаторда, Хива хонлигининг 1825 йилгача бўлган сиёсий тарихи муфассал баён этилган, тож-тахт, бойлик учун олиб борилган курашлар ва шунингдек, Хива хонларининг кўшни туркман ва қорақалпоқ халқлари билан бўлган муносабатлари ҳақида ҳам кўплаб маълумотлар келтирилган.

Асарда Хива хонлигининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётини ўрганиш бўйича ҳам анчагина маълумотлар бор. Хива хонлигининг Бухоро, Қўқон хонликлари, Русия билан олиб борган дипломатик ва савдо-сотиқ муносабатлари, хонликдаги суғориш, солиқ, қурилиш ишлари ўша даврда яшаган олимлар, шоирлар ҳаёти, ижоди қаламга олинган.

Шундай қилиб, Шермуҳаммад Мунис Хоразмий ўз даврининг талантли шоири, атоқли тарихнавис олими, давлат арбоби ва модир таржимони бўлган. Унинг асарлари ўзбек халқи маданияти тарихини ўрганишда ажойиб манба бўлиб хизмат қилади.

ОГАҲИЙ

(1809—1874)

Муҳаммадризо Эрнийезбек ўғли — Огаҳий XIX аср Хоразм адабий муҳитининг йирик сиймоларидан бири бўлиб, Навоийдан кейин энг “кўп ва ҳўб” шеър айтган шоирлардандир.

Огаҳий 1809 йил 17 декабрда Хива атрофидаги Қиёт қишлоғида (Ҳозирги Огаҳий номли жамоа хўжалиги) дунёга келган.

Отаси Эрнийезбек вафот этгач, ёш қолган Огаҳийни тоғаси Мунис ўз тарбиясига олди. Мунис атрофига тўпланган ижодкорлар бўлғуси шоир Огаҳий ижодига катта таъсир қилди. Огаҳий дастлабки билимни Мунис Хоразмийдан олди, кейичалик Хива мадрасаларида таҳсил кўрди. 1829 йил Мунис вафот қилгандан кейин Оллоҳқулихон унинг ўрнига Огаҳийни бош мироблик вазифасига тайинлайди. Шоир хизмат юзасидан Хоразм воҳасининг кўп жойларида бўлиб, деҳқонларни, хунармандларни аянчли ҳаётини ўз кўзи билан кўрди. Бу Огаҳий ижодига таъсир этмай қолмади.

Огаҳийдан бой ижодий мерос қолди. У мадрасада ўқиб юрган пайтларидаёқ “Баёзи мутафарриқан форсий” номли баёз тузди. Бу баёзга Жомий, Навоий, Ҳофиз, Шерозий, Бедил, Фузулий ғазалларини киритиш билан бир қаторда уларга эргашиб ёзган ўзининг ўн беш ғазали ва икки мухаммасини қўшди. Огаҳий устози Мунис бошлаб қўйган, аммо, тамомлай олмаган тарихий “Фирдавс ул-иқбол” асарини ёзиб тугатди. Бундан ташқари Хива хонлиги тарихига оид “Риёз уд-давла”, “Жомеъ ул-воқеоти Султоний”, “Зубдат ут-таворих”, “Гулшани давлат”, “Шоҳиди иқбол” номли тарихий асарлар ёзди. Огаҳий жаҳон маданиятини нодир дурдоналари ҳисобланган Саъдий Шерозийнинг “Гулистон”, Низомийнинг “Ҳафт пайкар”, Ҳилолийнинг “Шоҳ ва гадо”, Кайковуснинг “Қобуснома”, Кошифийнинг “Ахлоқи Муҳсиний”, Жомийнинг “Юсуф ва Зулайҳо” каби бадиий, тарихий, ахлоқий, фалсафий, дидактик асарларини ўзбек тилига таржима қилди.

Огаҳий 1872 йилда пароканда бўлган бадиий меросини жамлаб “Таъвиз ул-ошиқин” (“Ошиқлар тумори”) номли девон тузиб қолдирди. Маданиятимизнинг дурдонаси бўлган бу девон ўзбек мумтоз шеърятининг 22 жанрини ўз ичига қамраб олган.

Огаҳий ижодида XIX аср Хива хонлигидаги ижтимоий ҳаёт ўз ифодасини топган. Бу даврга келиб, Туркистон Русия томонидан босиб олинганди, халқ икки ёқдан зулм остида қолганди. Огаҳий бундан қаттиқ қайғурарди, халқ ҳур, озод яшашини орзу қиларди.

Огаҳий дунёга, инсонга туганмас муҳаббат, ҳаётга чексиз меҳр билан қарайди, ижтимоий жараёнларга қаттиқ қизиқади. Шоир инсонни ҳаёт гўзалликларини, муҳаббат шавқ-завқини тўлиб-тошиб тараннум этади. Мутафаккир ўз асарларига ижтимоий фикрларни маҳорат билан сингдириб юборади. Мисол учун машҳур “Феруз” ашуласидаги қуйидаги сатрларни эслайлик:

Эй шоҳ, қарам айлар чоғи тенг тут ёмону яхшини,
Ким, меҳр нури тенг тушар вайроғу обод устина.
Хоки танинг барбод ўлур, охир жаҳонда неча йил,
Сайр эт Сулаймондек агар тахтинг қуриб бод устина.

Огаҳийнинг юксак инсонпарварлик руҳи билан суғорилган ғоялари хон ва шоир Ферузнинг сиёсий-маърифий тарбиясига таъсир

қилади. У тарихчи олим сифатида Хива хонларига, йирик тарихий шахсларга бағишлаб қасидалар ёзган. Шоирнинг “Қасидаи насиҳат” деган қасидаси бунга яққол мисол бўлади. Асар Ферузга бағишланган. Огаҳий ўз насиҳатларида салтанатни бошқаришнинг йўл-йўриқларини кўрсатади, мамлакат ва халқни адолат билан идора этиш йўлларини белгилаб беради. Бу қасида маснавий жанрида ёзилган бўлиб, шоирнинг сиёсий-маърифий қарашларини ёрқин ифода қилади. Шоир фикрича, ҳар қандай давлат бошлиғи ҳокимиятни мустақкамлаш учун барча ижобий фазилатларга эга бўлиши лозим. Подшоҳи ҳимматли, шижоатли, адолатли, ғайратли, саховатли, ҳаёли, соф ниятли, маданиятли, ҳамиятли камбағалпарвар бўлиши зарур. Ҳукмдор шу фазилатларга эга бўлса ҳокимияти камол топади, мамлақати фаровон бўлади, деган фикрни илгари суради.

Огаҳий давлатни бошқаришнинг йўлларини ҳам кўрсатиб ўтган. Шоирнинг фикрича, шоҳ шариат аҳқомларига қаттиқ амал қилмоғи даркор. Айш-ишратдан, фитна ва ғийбатдан, ғафлатдан, ялқовликдан, зулм-разолатдан, чақимчиликдан, молпарастликдан узоқ бўлиши керак. Хива хони Феруз Огаҳийнинг давлатни бошқариш тўғрисидаги маслаҳатларига қулоқ тутган, унинг ҳикматли байтларини мрамар тошларга ёздириб арзхоналарига қўйдирган, кўп эзгу ишларни амалга оширган.

Бу даврда Хоразм халқи маҳаллий бойлар ва рус босқинчилари зулми остида қолганди. Лекин шунга қарамай хонликда маданий-маърифий ишлар ривож топди. Бунда Огаҳийнинг маърифий ҳиссаси катта бўлди. Огаҳийнинг Ферузга берган сиёсий сабоқлари буғун ҳам ўз қийматини йўқотган эмас.

Мутафаккир шоир жамиятнинг инсонпарварлик имкониятларини оширишнинг барча йўлларидан фойдаланишга ҳаракат қилди, ҳукмдорларни адолатга, раҳм-шафқатга даъват этди. Огаҳий Сайид Муҳаммадхон илтимосига биноан 1857 йилда қасида ёзди.

Бас, энди раиятга қил имдод,
Топай десанг икки жаҳонда мурод.
Илоҳе, бу қаср ичра қилгон макон,
Бу манзилни фаҳм этмагил жовидон.
Вафосиз дурур даҳр иқболи бил,
Бақосиз дурур мулк ила моли бил.
Кўнгил қўймагил мулк бунёдиға,
Ет, албатта, мазлумлар додиға!

Қасида кўҳна Арқда хоннинг арзхонасидаги мрамар устунга ўйиб ёзилди. Шоир ўз қасидасида инсонпарварлик ғояларини олға сурди, адолатпарвар, маърифатпарвар давлат раҳбарларини орзу қилди ва хонни шунга даъват этди.

Огаҳий Хива хонлигининг 1813 йилдан 1873 йилгача бўлган тарихини изчиллик билан бой манбалар асосида ёзиб қолдирган. Ога-

ҳийнинг тарихий асарларига академик В. В. Бартольд юқори баҳо берган: “Мунис ва Оғаҳий томонидан яратилган адабий ва тарихий асарлар... воқеаларни баён этиш ва уларда келтирилган далилий манбаларнинг кўплиги жиҳатидан бизгача етиб келган Қўқон ва Бухоро хонликлари тарихи бўйича бўлган ҳамма асарларни ўзидан анча орқада қолдиради”¹.

Оғаҳийнинг тарихий асарлари далилий манбаларнинг бойлиги ва ишончли бўлиши билан ажралиб туради. Оғаҳийнинг тарихий асарлари қўшни қардош халқларнинг тарихини ўрганишда биринчи манба ҳисобланади. Унинг таржима асарлари Хоразм ижодкорларини араб, форс-тожик адабиётининг ноёб дурдоналари билан таништирди, халқнинг маънавий савиясини бир поғона баландга кўтарди, ўзбек адабиёти хазинасини янги асарлар билан бойитди, халқлар ўртасидаги дўстлик ва маданий алоқаларни мустаҳкамлади.

КОМИЛ ХОРАЗМИЙ

(1825—1899)

Комил Хоразмий XIX асрда яшаб ижод этган маърифатпарвар шоир, санъаткор, хаттот, давлат арбоби, ўз даври илғор маданиятининг машҳур вакилларидаан биридир. Комил — шоирнинг адабий таҳаллуси бўлиб, унинг асл номи Паҳлавон Ниёз Муҳаммаддир. Паҳлавон Ниёз Муҳаммад 1825 йилда Хивада мударрис Абдулла Охун оиласида туғилди. У дастлабки сабоқларни маҳалла масжиди қошидаги мактабдан, сўнг ўз отасидан олди. Абдулла Охун ўғлига араб, форс тилларини ўргатди ва адабиётга ҳавас уйғотди. Комил маҳалла мактабини тамомлагач, Хива шаҳридаги мадрасалардан бирида таҳсил кўради. У мумтоз адабиёт вакиллариининг ижодини зўр ҳавас билан ўрганади. Навоийни ўзига устоз билиб, унга тақлидан шеърлар ёза бошлайди ва тез орада машҳур шоир бўлиб етишди. У мусиқа ва хаттотлик санъатини ҳам мадрасада ўқиб юрган даврида ўрганган эди.

Комилдаги истеъдодни кўрган Хива ҳукмдори Саид Муҳаммад (1856—1865) уни саройга тортади ва у хон саройида хаттот, Муҳаммад Раҳим II — Феруз (1865—1910) даврида эса мирзабоши ва девонбегилик лавозимларида хизмат қилади.

Комил ўз асарларида анъанавий ишқ-муҳаббат, май-муҳуб, маърифатпарварлик, тинч-тотув яшаш ғояларини тарғиб қилади. Аммо шоир ижодида маърифатпарварлик ғоялари етакчи ўринни эгаллади. Бунга шоирнинг “Камол”, “Дар баёни таърифи ва тавсифи Тошканд”, “Тилло соат” каби асарлари яққол мисол бўлади. Комил

¹ В. В. Бартольд. История культурной жизни Туркистана. Л. — 1927. 113 бет.

1891 йил сентябр ойида Петербургга бораётиб Тошкентда тўхтаб “Туркистон вилоятининг газети” таҳририятининг илтимоси билан “Тошкент” деб номланган қасида ёзади. Унинг бу қасидаси ўзбек адабиётида янги ижтимоий тараққиётни акс эттирган йирик шеър-ий асардир.

Петербург, Масков, Тошкент каби шаҳарларни томоша қилиш, халқ аҳволи билан танишиш шоир қалбидаги ватанпарварлик ҳис-сини янада кучайтирди. Ватан тақдири ва унинг келажаги шоирга тинчлик бермади. Шунинг учун ҳам шоир ўз шеърларидан бирида:

Не суд очилса гул, ўлса баҳор гурбат аро,
Менгаки бўлмаса ёру диёр гурбат аро,
Очилмади чаманистон ҳавомидин кўнглум,
Кўзимга гул эрур андоқки, хор гурбат аро.
Чикай Ватан садафидин дема гуҳар янглиғ,
Гарчи бўлса сенга эътибор, гурбат аро, —

деб ўз элида, диёрида туриб ўзини гурбатда ҳис қилади.

Комил биринчи бўлиб ўзбек нота ёзувини ихтиро қилди. Ферузнинг фармони билан “Танбур чизиқлари” деб аталувчи Хоразм нотасини яратди ва “Рост” мақомининг бош қисмини нотага туширди. Комилнинг “Рост” мақомига боғланган “Мураббаи Комил”, “Пешрави Феруз” сингари куйлари нотага ёзилгани ҳолда ҳозиргача сақланмоқда ва хонанда, созандалар томонидан куйланмоқда.

Шоирнинг бу ишини ўғли Муҳаммадрасул Мирзо давом эттириб, Хоразм мақом куйлари учун нота асосида мусиқа яратди. Таниқли композитор Матниёз Юсупов эса беш томлик Хоразм мақомлари китобини нашрдан чиқарди ва кенг ўқувчилар оммасига тақдим қилди.

Комилнинг маданий-адабий мероси хилма-хил ва бойдир. Уларнинг кўпчилигини анъанавий севги-муҳаббат мавзуси ташкил қилади. Бу мавзуда кўп асарлар ёзилган бўлса ҳам, шоир унга ўзининг янги шеъру дostonлари билан муносиб улш қўшди. Хусусан шоирнинг:

Йиғлатур ошуқларинг лаъли лабинг хандаси,
Тубию шамшод эрур сарв қаддинг бандаси,
Ҳусну жамол авжининг меҳри дурахшандаси,
Кўрса меҳр оразинг, бўлғуси шармандаси,
Сўйла манго эй санам, кимни севар ёрسان?

каби оташин сатрлари кишини беихтиёр мафтун этади, уни ўйлашга, фикрлашга ундайди. Мисол учун: “Йиғлатур ошуқларинг лаъли лабинг хандаси” Ажаб, нима учун ошиқни маъшуканинг лабини хандаси йиғлатади? Чунки ошиқ севгилисининг васлига

естолмайди. У ҳижрон азобида ўртанади. Маъшуқа эса унинг бу аҳволини лабда ханда билан томоша қилиб туради. Маъшуқа жафо қилса ҳам ошиқ ундан нари кетаолмайди. Негаки маъшуқа бениҳоя гўзал. Унинг қоматига тубию шамшод банда, гулгун юзидан қуёш шарманда. Қаранг, шоир бир неча мисрага қанча маънони жо қилган. Навоий, Мунис, Огаҳий каби шоирларнинг ижоди Комил учун адабий мактаб бўлди. У ўз салафлари ижодини чуқур ўрганди. Уларнинг асарларида куйланган инсонпарварлик, адолатпарварлик ғояларидан ижодий фойдаланди. Шунинг учун шоир ижодида халқчиллик ғояси алоҳида ўрин эгаллади. Бу ғоя Комил асарларининг мағз-мағзига сингиб кетган.

Комил яшаган даврда Хива хонлиги Рус чоризмининг вассали бўлиб, халқ турмуши ниҳоятда аянчли аҳволда эди. Зулм ва зўрликларни ўз кўзи билан кўрган шоир меҳнаткаш халқ ҳаётига ачинди, уни енгиллаштириш чораларини излади. Аммо тополмади. Шунинг учун у хон ва унинг амалдорларини инсоф ва адолатга, меҳр-шафқатга даъват этди:

...Гар олтин қаср эса жоҳинг, улус ҳолига раҳм этгил,
Сендек неча шаҳаншоҳни ўткарди бу айвон...

Комил ўзбек мумтоз адабиётининг энг яхши анъаналарини давом эттирди, ижодий ривожлангирди. Шунинг учун унинг кўпгина асарларида ҳукмрон табақаларнинг жоҳиллиги, мунофиқлиги, шафқатсизлиги фош этилган. Бунга шоирнинг “Тамаъ”, “Рўза”, “Мулло-имом” каби шеърлари ёрқин мисол бўлади.

Комил форс тилини ҳам яхши биларди. Хива хонлигидаги адолатсизлик, жабр-зулмни турмуш иллатларини фош қилишда форс тилидан ҳам унумли фойдланди. Шоирнинг “Алғиёс”, “Зи бедоди гардун”, “Дод аз дасти чархи дун” матълаи билан бошланадиган ғазаллари исёнкорлик руҳи билан йўғрилган. Комил одамларни эзгуликка даъват этади. Ёмонлик қилишдан, қабоҳатдан нари юришга чақиради. “Ким кимга чоҳ қазиса ўзи шу чоҳга йиқилади” деган фикрни илгари суради:

Бировни ёқса киши ёнғай ўзи ҳам ул ўтда,
Ки шамъ ўртади парвоналарни топди гудоз.

Комил моҳир хаттот эди. У кўпгина бадий асарларни ва девонларни чиройли қилиб кўчирди. Кўплаб хаттотлар етиштириб чиқарди. Устод Муҳаммад Паноҳ, Худойберган Муҳрикон, Шариф Тарро девон, Матёқуб Харрот девонлар шулар жумласидандир. Комил Хоразмий ва унинг шогирдлари томонидан кўчирилган девонлар жаҳоннинг бир қанча мамлакатлари кутубхоналари фондларида кўз қорачиғидек сақланмоқда.

Комил Хоразмий хаттот бўлиш билан бирга моҳир таржимон ҳам эди. У XVIII асрда яшаб ўтган Бархўрдор бин Маҳмуд туркман Мумтознинг “Маҳбуб ул-қулуб” асарини таржима қилган. Асар на-срий йўлда ёзилган бўлиб, кичик-кичик ҳикоя ва латифаларни ўз ичига олган.

Фахриддин Али Сафийнинг “Латоиф ат-тавойиб” (“Турли тои-фаларнинг латифалари”) асарини таржимаси ҳам Комил Хоразмий қаламига мансубдир. Китобдан Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва бошқа машҳур кишилар ҳақидаги ҳикоя ва латифалар ўрин олган.

Комил Хоразмий бу асарларни таржима қилиш билан бирга уларга айрим ўзгаришлар ҳам киритган, баъзи ҳикояларни қайта ишлаган, китобнинг услубини ўз давридаги китобхонларнинг дид ва савия-сига мослаштирган.

Бир сўз билан айтганда Комил Хоразмий ўзбек мумтоз адабиё-тининг энг яхши анъаналарини давом эттирди ва илғор адабиёт ривожига катта ҳисса қўшди. Ўз халқини маърифатли, диёрини озод, обод, фаровон кўришни орзу қилди. Шоирнинг орзулари фақат бизнинг кунларимизда рўёбга чиқди.

ХІХ АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ ХХ АСР БОШИДА ТУРКИСТОНДА МАДАНИЙ ЖАРАЁН

ХІХ асрнинг иккинчи ярмида Оврўпо ва Шарқ мамлакатларида рўй бераётган иқтисодий-ижтимоий, маданий ўзгаришлар турли йўллар билан Туркистон ҳаётига ҳам аста-секин кириб келди ва ўзининг айрим аломатларини кўрсата бошлади.

Бу даврга келиб Русия чоризми кўндан бери мўлжаллаб келган ўз мақсадини — Туркистонни босиб олиш ва ўз империяси чегараларини янада жанубга қараб кенгайтиришни тезлик билан амалга оширишга киришди ва ўтган асрнинг 60-йилларидан бошлаб Туркистон хонликларига қарши ўз ихтиёридаги барча қурооллардан фойдаланган ҳолда шиддатли ҳужумга ўтди. Хонликлар ва ерли халқнинг кескин кураши, қаршилигига қарамай 70-йилларга келиб Қўқон хонлиги тугатилди. Бухоро ва Хива хонликлари Русиянинг вассалига айланди: Туркистонда рус мустамлакачилик тузуми ўрнатилди, у рус бош губернатори томонидан бошқарила бошланди. Рус чоризми Туркистонда ўз мустамлакачилик сиёсатини ўтказиш йўлида барча чораларни амалга ошириб, унинг бойликларидан имкони борича кенг фойдаланишга киришди. Жаҳон ва айниқса, Яқин Шарқ мамлакатларидаги ўзгариш ва Русиянинг янги мустамлакасига оқиб келаётган Оврўпо маданияти янгиликлари Туркистон маданиятида ерли халқнинг мустамлакачилик сиёсати, камситилишига қарши маърифатчилик ҳаракатини кучайтириб юборди. У асосан халқни янги маданият, маърифатга чақиришга, миллатни уйғотишга, янгиланаётган маънавиятни эгаллашга йўналтирилган эди. Аста-секин маърифатчиликдан жаҳидчилик ўсиб чиқди ва у маълум даражада сиёсий масалаларни олға сура бошлади. Янги таълим-тарбия, янги мактаб, янги маориф, уни бошқариш, маданий тарғибот, ташкилотчилик масалалари асосий ўринга кўтарилди. Янгиликларга асосланган ҳолда рус ва эски феодал маорифидан фарқ қилувчи фикр-фоялар олдинга сурилди, улар ерли матбуот, турли китоблар орқали кенг тарғиб этилди. Бу маданиятдаги мустамлакачиликка қарши мустақилликка халқ онгини ошириш, ўз аҳволини яхшилашга интилишнинг кўринишларидан эди.

ХІХ асрнинг охири ХХ аср бошида Туркистон маданияти қатор талантли олим, сайёҳ, шоир, педагог, журналистларни етиштириб чиқарди, улар халқимизнинг умумий маданий ривожланишига жуда катта таъсир кўрсатдилар.

Бу даврда Аҳмад Дониш, Бердақ, Феруз, Муқимий, Фурқат, Завқий, Баёний, Аваз Утар каби олим, шоирлар ўз даврининг муҳим масалаларини кўтариб чиқдилар ва халқни илм-фан, маърифатни эгаллашга ундадилар.

Бехбудий, Абдулла Авлоний, Фитрат, Айний, Ҳамза каби талант эгалари жадидчилик ғояларини олға суриш ва тарғиб қилиш соҳасида байроқдор бўлиб танилдилар, Туркистоннинг ўз ривожланиш йўлини тарғиб этишда жонбозлик кўрсатдилар.

АҲМАД ДОНИШ

(1827—1897)

Аҳмад Дониш ёки Аҳмад Калла деб ном қозонган Аҳмад ибн Мир Носир ибн Юсуф ал-Ханафи ас-Сиддиқий ал-Бухорий Бухоро амирлигида XIX асрнинг ўргаларида яшаб ижод этган, илғор фикрлари билан ном қозонган шоир, мутафаккир, маърифатпарвардир. У 1827 йилда Бухоро шаҳрида туғилган. Шу ердаги мактаб ва мадрасаларда билим олиб, ўз даврининг илғор олими ва мутафаккири даражасига кўтарилди.

Аҳмад Дониш мадрасада олган билимлар билан кифояланмай, риёзиёт, фалакиёт, адабиёт, мусиқа, меъморчилик, тарих ва фалсафа билан шуғулланди, айниқса, шарқ шоирлари ва мутафаккирларининг асарларини кўп ўқиди ва ўрганди. Ибн Сино, Умар Ҳайём, Навоий, Фузулий, Бедил асарлари билан яқиндан танишиб, уларнинг фикрларидан ўз рисоаларида кенг фойдаланишга интилди. Фалсафий, ижтимоий-сиёсий, бадий масалалар билан бирга табиий фанларни, айниқса, астрономия илмини ўрганишга катта эътибор берди. Ўзининг таъкидлашича, астрономия илминини Мирзо Абдулфаттоҳхон мунажжимдан ўрганади. Дониш юқори малакали хаттот, меъмор ҳам эди. Шунинг учун XIX асрнинг 50-йилларида Бухоро амири Амир Насруллоҳ (1827—1860) саройида хизмат қилди. 1870 йили сарой хизматидан кетди.

Аҳмад Дониш 1857, 1869 ва 1874 йилларда уч марта Бухоро элчилари таркибида Петербургда бўлиб, Оврўпо маданияти, илм-фан соҳасидаги ютуқлари билан яқиндан танишиш имкониятига эга бўлиши, мутафаккир дунёқарашида катта бурилиш ясади ва ўз таассуротлари таъсирида Бухорода мавжуд тартибларни ислоҳ қилиш лойиҳасини олға сурди. Бу эса Амир Музаффариддин (1860—1885) норозилигига сабабчи бўлади ва амир Аҳмад Донишни Ҳузарга қози этиб жўнатади. Дониш амир ўлимидан сўнг Бухорога қайтади ва 1897 йили вафот этади.

Аҳмад Дониш фалсафа, тарих, фалакиёт, риёзиёт, адабиёт, хаттотлик масалаларига бағишланган асарлар ёзган.

Ўзбекистон Республикаси ФА Беруний номли Шарқшунослик институтининг қўлёзма фондида Аҳмад Донишнинг 16 та рисоласи ва яна бир қанча шеърлари киритилган тазкиралар, Ғаззолий, Жомий асарларидан кўчирган қўлёзма нусхалари сақланади, уларнинг кўпчилиги асл нусха бўлиб, муаллифнинг ўзи томонидан битилгандир. Масалан: 1877 йилда ёзилган “Мажмуаи ҳикояти Аҳмади Қалла” деб номланувчи қўлёзмада муаллиф турли тарихий, адабий, фалсафий масалалар ҳақида фикр юритади. У Улуғбек даври, Абдураҳмон Жомий таълимоти, шиалар ва сунналарни муросага келиштириш масалаларига бағишланган рисола ҳам ёзган. Рисолада ислом тарихи, ундаги турли йўналишларнинг келиб чиқиш сабаблари, Румий, Ғаззолий, Жомий, Бедил каби донишмандларнинг бу масалаларга муносабатлари хусусида баҳс юритилган. Аҳмад Дониш ижтимоий илмлар соҳасида Марказий Осиёнинг ўтмиш тарихи, фани, адабиёти, давлатчилиги, дини каби масалаларига оид ҳамда ўзига хос мазмунга эга бўлган шеърый асарлар яратиш билан бирга табиий илмлар, хусусан астрономия, космология муаммолари устида ҳам муттасил тадқиқотлар олиб борган ва бу соҳада қатор асарлар ёзиб қолдирган. Аҳмад Дониш ўзининг “Мунозир ал-Қавокиб” (“Юлдузларни кузатиш”) деган асарида фалакиёт илмига оид муҳим масалани ҳал қилган.

Дониш “Рисолат дар илми қурра” (“Глобус ҳақида рисола”) ҳам ёзган бўлиб, унда глобуснинг вазифаси ва унинг илм учун аҳамияти, ундан амалий фойдаланиш ҳақида гап боради. 12 бобдан иборат бўлган “Изтиғрожи бул ва арзи балат” (“Жойларнинг узунлиги ва энини ўлчаш”) асарида Аҳмад Дониш жойларнинг ўрнини ўлчаб чиқариш осмон меридианини соатларда белгилаш масалалари ҳақида мулоҳаза юритади.

Унинг ижтимоий-сиёсий қарашлари “Наводир ул-вақое”, “Рисолаи мухтасаре аз тарихи салтанати хонадони манғития” каби асарларида ўз аксини топгандир. Сўнгги асар қисқача “Рисола” номи билан ҳам юритилиб, Бухоро хонлигидаги Манғит сулолаларининг ҳокимияти тарихига бағишланган ва Амир Дониёл (1758—1785) ҳокимлигидан Амир Абдуллоҳ (1885—1910) ҳокимлиги давригача бўлган тарихни ўз ичига олади. (“История мангитской династии” И. А. Нажифованинг кириш сўзи, изоҳи ва таржимаси. Душанбе, 1967 йил). Аҳмад Донишнинг энг муҳим асари “Наводир ул-вақое”дир. Бу асар жуда кўп ижтимоий-ахлоқий масалалар хусусида фикр юритилган.

“Наводир ул-вақое” китоби Аҳмад Донишнинг асосий асари ҳисобланиб, унда олим ўзининг турли масалаларга муносабатини ифодалагандир. Юқорида кўрсатилган ҳар икки асарда Аҳмад Дониш ижтимоий тараққиётга ғов бўлиб қолган феодал ижтимоий-сиёсий тузум, тартиб ва муносабатларни танқид остига олади. Ўрта аср фалсафасида кенг тарқалган таваккул назариясини танқид этиб

бундай деб ёзади: “Агар киши таваккулга ишониб ҳаракат қилмаса, меҳнат қилмаса ва қийинчиликда, камбағаллик билан ҳаёт кечир-иш ёки мўл-кўлликда яшаш қисматда бор экан, деб айтса, ундай киши хато қилади. Демак, у ақлий эмас”¹. Бухоро хонлигини Оврупо мамлакатлари, хусусан Русия билан таққослаб, Дониш ўз ватанини иқтисодий ва маданий жиҳатдан орқада қолганлигини кўрсатиб беради ва бу қолоқликдан чиқиш учун ижтимоий-сиёсий тузумда ислохотлар қилиш зарурлигини уқтиради.

Донишнинг фикрига кўра “давлат бир гуруҳ кишилар эҳтиёжларини қондириш учун эмас, халқ манфаатлари учун, мамлакатни обод қилиш учун хизмат қилмоғи зарур. Биз дунёни гуллаб-яшна-тиш учун, денгизлар кезиб ўрганиш учун, ер ости бойликларини топиш учун, унинг ҳамма қитъалари ва аҳолисини билиш учун ту-вилганмиз” — деб ёзган эди Дониш. Бунинг учун ҳукмдор билим-дон, маърифатли, одил ва ўз фуқаролари манфаатлари учун хизмат қилмоғи шарт. У қандай масалани ҳал қилмасин, энг аввал ўзини фуқаро ўрнида, уларни эса ўз ўрнида тасаввур қилмоғи лозим. Бу адолатни таъминлашга имкон яратади. “Мамлакатни идора қилишда, — дейди Дониш, — ҳукмдор муҳим давлат муаммоларини ўз атро-фидаги маслаҳатчилар билан биргаликда ҳал қилиши керак. Мас-лаҳатчилар ҳам донишманд ва адолатли кишилар бўлиши керак ва уларнинг фикри билан ҳисоблашиши шарт, чунки кўпчиликнинг ақли, бир кишининг ақлидан ортиқроқдир”.

Аҳмад Дониш ўз ватанини қолоқликдан чиқариш йўлларини тин-май излади. “Киши ўз ватанини ҳимоя қилсагина, ўз халқи билан бирга бўлсагина, — дейди Дониш, — у ҳар доим барҳаётдир”. У Шарқ мутафаккирлари таълимотини ўрганиш билан бир қаторда Фарбда тарқалган ижтимоий-сиёсий таълимотлар билан ҳам қизи-қади. Гарчи бу таълимотларни Дониш қабул қилмаган бўлса-да, унинг буларга нисбатан бўлган муносабати мутафаккирни кенг кўламдаги тадқиқотчи ва ижтимоий-сиёсий орзулари кенгроқ экан-лигини кўриш имконини беради.

Аҳмад Донишнинг ижтимоий ғоялари ўз даври учун муҳим аҳами-ятга эга эди. Дониш мавжуд иқтисодий-сиёсий тузумнинг тараққи-ётига ғов бўлиб қолганлигини кўрсатади ва бу ғояни олиб ташлаш йўлларини қидиради.

Аҳмад Дониш меросининг бир қисмигина ўрганилган бўлиб, бу соҳада рус олимлари ва Ўзбекистон, Тожикистонда олиб борилган тадқиқотларни қайд этиб ўтиш лозим. Дониш асарларининг асл нусхаси — тожик тилида, рус ва ўзбек тилларида нашр этилган. Бу

¹ Аҳмад Дониш асаридан келтирилган барча парчалар И. М. Мўминовнинг “Ўзбе-кистонда XIX аср охирида XX аср бошларида ижтимоий-фалсафий тафаккурнинг ривожланиш тафҳидан” китобидан олинди. И. М. Мўминов. Танланган асарлар. Бир-ринчи том. Тошкент, 1969.

қомусий билим эгасининг бой ижодий меросини, табиий-илмий қарашларини ҳар томонлама ўрганиш ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

БЕРДАҚ (1827—1900)

Бердақ қорақалпоқ халқининг машҳур демократ шоиридир. У XIX асрда яшаб ижод этган. Шоирнинг асл исми Бердимурод Қарғабой ўғли бўлиб, Бердақ унинг тахаллусидир. Мутафаккир тўғрисида маълумотлар кам сақланиб қолган. Унинг таржимаи ҳоли ва ижодига оид маълумотларни, асосан, ўзининг асарларида учратиш мумкин. У Орол денгизининг жанубида жойлашган Мўйноқ туманининг Оққалъа деган жойида дунёга келган. Бердақ ўн ёшлиғидаёқ отаси Қарғабой Бўронбой ўғли ва онасидан айрилгач, амакиси Кўчқорбойнинг қўлида тарбия кўра бошлайди.

Бердақ ўн ёшидан овул мактабига, мактабни битиргандан сўнг ўз билимини янада чуқурлаштириш мақсадида ўша даврда йирик илм маскани ҳисобланган Қорақум эшон мадрасасида таҳсил олди.

У ёшлигидан бошлаб шеър ёзишни машқ қила бошлади. Халқ кўшиқлари, турли афсоналар, эртақлар, мақол ва маталлар, дostonлар билан танишиш, машҳур шоирларнинг шеърларидан баҳраманд бўлиш мутафаккир бадиий ижодини камолга етиб шаклланишида муҳим аҳамият касб этди. Шундай қилиб, Бердақ аста-секин машҳур шоир ва халққа танилган бахшига айлана борди. Энг муҳими, шеърларига ўзи куй басталаб куйлай бошлади.

Бердақ кўп шаҳарларга саёҳат қилди. Марказий Осиёнинг йирик шаҳарларида бўлди. Урганч ва Бухорони зиёрат қилиб, қадимий ёдгорликлар билан танишди. Бердақ Алишер Навоий, Фузулий ва Махтумқули ижодларини чуқур ўрганиб, шеърларини мутолаа қилди. Замондош шоирлар билан мусоҳиба бўлди. Бердақ шеърларининг аксарияти камбағал, бева-бечораларнинг аянчли ҳаёти, уларнинг оғир меҳнати, бой-зодагонларнинг уларга нисбатан қилган шафқатсизлиги, зўронлиги ва адолатсизлигига бағишланган. Унинг шеърларида инсонпарварлик, тенглик, сахийлик, адолат, ватанпарварлик, меҳр-шафқат, қаҳрамонлик ва мардлик, мустақиллик, миллий озодлик ва ҳақиқат учун кураш, меҳр-муҳаббат каби умуминсоний ва миллий қадриятлар ўз аксини топган.

Бердақнинг шеър ва дostonлари халқ оmmasининг турмушини холисона ва ҳаққоний тасвирлаб бериш билан ажралиб туради. Айниқса, Хива хонлиги ва Чор Русияси ҳукмронлиги даврида оддий халққа нисбатан ўтказилган зулм-зўрликлар шоирнинг бир қатор шеърларида очиқ тасвирлаб берилган. Шунинг учун у ўз замонасидаги адолатсизликдан, хон гумашталаридан, солиқ йиғувчилардан,

миробларнинг ўзбошимчалигидан, золимлигидан нолийди, инсон қанча меҳнат қилмасин, муҳтожликдан чиқаолмаслигидан зорланади:

Чаққон одим ташлаб, меҳнат қилмасанг,
Кун кўрмоқлик қийин бўлди бу замон.
Мақсадинга ўйлаб-ўйлаб етмасанг,
Қийин бўлди кун кўрмоқлик бу замон.

Бердақ ўзининг “Солиқ”, “Бўлган эмас”, “Бу йил” каби шеърларида хон ва бекларнинг олиб бораётган сиёсатини қоралайди, уларнинг меҳнаткаш халққа ўтказаётган зулмини, шафқатсизлигини тасвирлайди. Бердақ инсонни юксакликка кўтаради, халқни катта куч эканлигини таъкидлаб, ҳукмрон синф вакиллари меҳнаткаш халқни ҳурмат қилишга, уларга ёрдам беришга чақиради. Шоир ўзини халқнинг ажралмас бир қисми, деб тасаввур қилади.

Сўзим ўлмас, доим тирик қоламан,
Халқим борку, ёвдан ўчим оламан...

Бердақ ўзи яшаётган тузумни, унинг тартибларини танқид остига олади. Шоирнинг фикрича, мавжуд сиёсий тузум меҳнаткаш халқни ҳақ-ҳуқуқларини ва манфаатларини ҳимоя қила олмайди. Бундай тузумда фақат адолатсизлик, ҳақсизлик, таъмагирилик, ўзбошимчалик ва бошқа инсонга хилоф иллатлар ҳукм суради. Шоир золимлардан зорланиб бундай дейди:

Золимлар тингламас фақирнинг зорин,
Улар ўйлар ўз фойдасин, ўз қорнин,
Ҳеч қачон золимлар қўлдаги борин,
Эп кўрмаслар, бор бўлса-да, халқ учун.

Бердақ ўзининг ижтимоий-сиёсий масалаларга бағишланган асарларида, Шарқнинг бошқа мутафаккирлари каби жамиятни одил ва маърифатли подшоҳ бошқариши лозим, деган фикрга келади. У ўз давридаги адолатсиз ва золим хон давлатни бошқаришга яроқсиз, деб ҳисоблайди.

Шоирнинг “Омонгелди”, “Халқ учун”, “Айдосбий”, “Яхшироқ”, “Бўлган эмас”, “Ерназарбий” асарларида қорақалпоқ халқининг хонлар зулмига қарши қаҳрамонона кураши, миллий-озодлик ҳаракати акс эттирилган.

Бердақ инсон ўз фаолиятида, хатти-ҳаракатида, мақсадига эришишида эркин эканлигини ёзади. Масалан; у “Ахмоқ подшо” достонида айрим бойлар ва амалдорларнинг жабр-зулми охириги нуқтасига бориб тақалгандан сўнг сабр-тоқати тугаган халқ ўз ихтиёри билан уларга қарши бош кўтаради, дейди.

Бердақ ижодий меросида ахлоқ, хулқ-одоб, нафосат ва гўзаллик масалалари муҳим ўринни эгаллайди. Унинг шеърларида миллий ва умуминсоний қадриятлар, ватанпарварлик, халқлар дўстлиги, оддий ахлоқ қоидалари тўғрисида қимматли фикрлар учрайди. Шоирнинг айтишига қараганда, баъзи мулла ва эшонлар халқ олдида ўзларини ҳалол ва пок, адолатпарвар этиб кўрсатадилар. Амалда эса бунинг аксини кўрамиз. Шоир уларнинг мунофиқлигини фош этиб ташлайди.

Бердақ ўзининг ахлоқий қарашларида Шарқнинг энг яхши анъаналарини давом эттирди. У “Изладим”, “Халқ учун”, “Яхшироқ”, “Менга керак” каби шеърларида кишиларнинг ҳалол меҳнатини улуғлайди. Унингча, ҳар бир одамнинг асосий бурчи халққа ва унинг фаровонлиги йўлида хизмат қилишдир. Бердақ ахлоқий қарашларининг яна бир муҳим томони — кишиларни ҳурмат қилиш, айнаикса, қарилар, заиф ва ногиронлар, камбағал ва бева-бечораларни иззат нафсига тегмаслик, уларга иложи борича ёрдам кўрсатишдир. Бердақ худди Навоий каби одамларни ахлоқ-одобига қараб, уларни иккига: яхши ва ёмонга бўлади. Яхши одам деганда, у бутун инсоний фазилатларни ўзида тўплаган доно, ақлли, билимдон, ўзгаларга ёрдам берувчи, феъл-атвори гўзал кишиларни кўз олдига келтиради. Ёмон одам эса Бердақнинг назарида, халқнинг офатидир, у халқни ҳам, оға-инини ҳам қадрига етмайди. Умуман олганда, шоир ахлоқий қарашларининг марказида инсонийлик туради.

Бердақ кўп шеърларида болаларни тарбиялаш, катталарни ҳурмат қилиш, ёш авлудга ватанпарварлик, ўз халқига муҳаббат, халқлар ўртасида дўстлик ва биродарлик ғояларини сингдиришга интилади.

Бердақ қорақалпоқ халқининг машхур шоири, асл фарзандидир. Қорақалпоғистондаги кўпгина мактаблар, кўчалар, кинотеатрлар, кутубхоналар шоирнинг номига қўйилган. Шунингдек, Бердақ номидаги Қорақалпоғистон давлат мукофоти таъсис этилган. Бу мукофот бадиий адабиёт, санъат ва меъморчилик соҳасидаги энг яхши ишларга берилади.

Бердақнинг юксак инсонпарварлик руҳи билан суғорилган адабий, ижтимоий-сиёсий ва фалсафий ғоялари ҳозирги мустақиллик шароитида ҳам ўз тарбиявий аҳамиятини сақлаб қолмоқда.

ЧЎҚОН ВАЛИХОНОВ

(1835—1865)

Чўқон Чингиз ўғли Валихоновнинг асл исми — Муҳаммад Ҳанавия бўлиб, қозоқ халқининг буюк олими, демократ-маърифатпарвари, тарихчиси, этнографи, фольклоршунос, сайёҳ ва жуғрофидир.

Чўқон Валихонов 1835 йилда Қозоғистоннинг ҳозирги Кустоной вилоятида Кўчмурин деган жойда туғилган. У Абилойхоннинг эвараси. Чўқон илк бор Кўчмуриндаги қозоқ мактабида ўқиб, арабча

хат танигандан сўнг, “хон боласи еттита тил билиши керак” деган гап билан Шарқ тилларини, шу жумладан, араб, чиготой, шунингдек, Марказий Осиё халқлари тилларини ҳам мукамал ўрганди.

1847 йили 12 яшар Чўқонни отаси Омскидаги кадет корпусига ўқишга беради. Унда аъло баҳолар билан ўқиган Чўқон ўз дўстлари орасида обрў-эътиборга лойиқ бўлиб вояга ета бошлайди. Кадет корпусида Г.Н. Потанин билан бирга ўқийди, улар самимий дўст бўладилар. Чўқон ўқиб юрган вақтида Тўқтамишнинг “Хон ёрлиғини” чуқур ўрганди. Бу Чўқон Валихоновнинг илмий изланишидаги илк қадами эди. Шундай қилиб, 14—15 ёшли Чўқонга кадет корпус ўқитувчилари меҳр билан ёндошиб, унга келажакдаги буюк олим деб қарай бошладилар. Шу пайтларда у тарих, жуғрофия фанларига алоҳида эътибор бериб, кунт билан ўқиб-ўрганеди.

Чўқон 1853 йили 18 ёшида Омскидаги кадет корпусини, яъни ҳарбий ўқув юртини тамомлагач, Сибирь казак-рус 6-чи отлик аскар полкининг зобити бўлиб ишга ўтади. 1861—1862 йиллари Санкт-Перербург университетининг тарих-филология факультетида маърузалар тинглаб, илмий савиясини ошириб боради.

Ғарбий Сибирь генерал-губернаторлигида хизмат қилган Чўқон Валихонов, Хитой ва Марказий Осиёга уюштирилган илмий-текшириш экспедицияларида иштирок этади. 1858—1859 йилларда Кошғарга саёҳат қилади, 1855 йили Омкидан Семипалатинскийга, шунингдек, Аякўз, Қопал орқали қирғиз Олатоғларигача бўлган ерлар билан танишади. Қайтишида, Жонғор орқали Олақўл, Тарбоғатойга саёҳат қилади. Сўнг Марказий Қозоғистон — Қорғорали, Бояновул, Кўкчатов орқали юриб, кузда Омскига қайтади. Мана шу сафарларида у қозоқ, қирғиз оғзаки ижод дурдоналарини ёзиб олиб, тарихий ва этнографик материаллар тўплай бошлайди ва илмий изланишлар олиб боришга киришади.

Чўқон Валихонов 1860—1861 йиллари Санкт-Петербургда яшган пайтларида рус демократлари, олимлари билан яқиндан алоқа боғлаб, Фанлар академияси ва Рус жуғрофия жамияти ишларида фаол қатнашади. Осиё харитасини тузишда яқиндан ёрдам беради. У тарих, жуғрофия, сиёсий иқтисод, этнография, археология, фольклоршунослик соҳаларида илмий асарлар яратади. Бу ўринда унинг “Жунғария тарихи”, “Кўлжа сафари кундалиги”, “Кошғар сафари кундалигидан”, “Қирғизлар”, “Хон Абилой”, “Хитой империясининг ғарбий ўлкаси ва Фулжа шаҳри”, “Кўкитой хоннинг оши”, “Дала мусулмонлиги”, “Қозоқлар ҳақида ёзмалар”, “Суд реформаси ҳақида”, “Қозоқ шажараси” каби асарлари Марказий Осиё, Шарқий Туркистон, Ғарбий Хитой, қозоқ, қирғиз, уйғур каби халқларнинг этнографияси, турмуши, маданиятини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Бу асарлар фақат далил-ашёлари билан эмас, чуқур умумлаштирилган илмий хулосалари билан ҳам алоҳида эътиборга сазовордир.

Уларда мазкур ўлкаларнинг жуғрофий, табиий, ижтимоий-маънавий ўтмиши бўйича ниҳоятда қимматли материаллар бор.

Чўқон Валихонов ўша саёҳат жараёнида халқ оғзаки дурдоналарини, шу жумладан, эртақ ва афсоналарни, дostonларни, халқ кўшиқларини ёзиб олган эди. Кейинчалик “Кўзи Кўрпеш-Баян сулув” дostonини рус тилига таржима қилиб, И.Н. Березин тарафидан яратилган Хрестоматияга киритган.

Чўқон халқ оғзаки ижодини чуқур илмий ўрганиб, “Қозоқнинг халқ дostonларининг турлари ҳақида”, “Ўрта юз қозоқларининг афсона-эртақлари тўғрисида”, “XVIII аср ботирлари ҳақида тарихий афсоналар” каби илмий тадқиқотларини яратди. У қозоқ халқининг ботирлари ҳақидаги эпик асарларнинг ҳинду-ҳерман эпосларига ўхшашлигини биринчи бўлиб айтган олимдир. “Ер кўкча” дostonи XIV—XVI асрда яратилган бўлиб, Ер Кўкча паҳлавон тарихий шахс эканлигини исботлаб берди.

Қирғиз халқ дostonи “Манас”нинг кўп қисмини ёзиб олган, рус тилига ўгирган ва чуқур ўрганган эди. Бу асарни “Илиада”, “Одиссея” асарлари билан бир қаторга қўйиб, юксак баҳо берган ҳам Чўқон Валихонов эди.

У Ўғизхон замонларидан буён ривожланиб келаётган қозоқ фольклорини атрофлича тадқиқ этиб, Ўринбой, Чўжа, Аристонбой, Кампирбой, Жоноқ каби оқинларнинг ижодини юқори баҳолади.

У қозоқ адабиёти тарихида биринчи бўлиб, қозоқ шеър қурилишини илмий ўрганди, қозоқ шеърятининг ўзига хос хусусиятларини очиб берди. Чўқон Валихонов ўзининг “Қозоқ халқ поэзиясининг турлари ҳақида” деган илмий-назарий мақоласида қозоқ шеърятини “Жыр”, “Ўлан”, “Қора ўлан”, “Қайим ўлан”, “Йўлов ўлан” турларга бўлиб илмий талқин этди.

Чўқон Валихоновнинг мусаввирлик фаолияти ҳам қозоқ тасвирий санъат тарихида алоҳида ўрин эгаллайди. Ундан бизгача 150 га яқин ранг-баранг тасвирий санъат асарлари етиб келган. У яратган расмлар XIX асрнинг 60-йилларининг бошларидаёқ “Всемирная иллюстрация”, “Искра”, “Русский художественный лист” каби журналлар ҳамда Рус жуғрофия жамиятининг “Хабарномасида” эълон этилган.

Чўқон Валихонов подшоҳ Россияси тузумини, мустамлакачилик зулмини кескин танқид қилди, рус маданиятини тарғиб қилди, қозоқ халқини кўчманчиликдан ўтроқ ҳолатга ўтишга даъват этди, маърифатли бўлишга чақирди. Д.И. Менделеев, П.П. Семенов-Тяньшанский, Г.Н. Потанин каби рус олимлари билан ижодий мулоқотда бўлди. В.Г. Белинский, Н.Г. Чернишевский ижодлари таъсири остида қозоқ ижтимоий-фалсафий фикрида биринчи бўлиб реалистик анъаналарни илгари сурди. 1860 йили Рус жуғрофия жамиятига аъзо бўлган Чўқон Валихонов рус мустамлакачилиги туфайли бўлаётган адолатсизликларни ҳам секин-аста тушуна бошлади.

Чўқон Валихонов фақат қозоқ халқи тарихидагина эмас, Марказий Осиё халқлари маданий ҳаётида ижтимоий тафаккур тараққиёти тарихида алоҳида ўрин тутган улкан олимдир. Унинг бой ва рангбаранг илмий тадқиқотлари Туркистон халқларининг муштарак маданий-маънавий мулкидир.

АБАЙ

(1845—1904)

Абай — Иброҳим Қўнонбоев — XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб, ижод этган қозоқ шеърятининг машғали, бастакор, файласуф ва қозоқ ёзма адабиётини асосчиси, маърифатпарвар шоирдир. У 1845 йилнинг 8 августида Семипалатинск вилоятига қарашли, ҳозирги Абай тумани, Чингизтоғ бовуридаги Қашқабулоқ мақонида дунёга келган. Отаси Қўнонбой Ўсконбой ўғли қозоқ уруғлари ичидаги энг бой, бадавлат кишилардан бўлиб, Абайни ўқитишга катта аҳамият берди. Абай мадрасада тўрт йил таълим олди. Араб, форс тилларини ўрганди. Марказий Осиё алломаларини, хусусан, Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозий, Хусрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий, Навоий, Бобур, Нодира асарларини мутолаа қилди. Улардан таъсирланиб “Фузулий, Шамсий, Сайқалий” номли шеърый асарини яратди. Унда Шарқ алломаларини ўзига устоз деб билганлигини тан олади:

Фузулий, Шамсий, Сайқалий,
Навоий, Саъдий, Фирдавсий,
Хўжа Ҳофиз — бу ҳаммаси,
Мадад бер, ё шуаро фарӣд —

дейди.

Шунингдек, шоирнинг 1855—1881 йиллар давомида ёзган “Юзи равшан”, “Алифбо”, “Фузулий, Шамсий, Сайқалий” каби ва бошқа шеърлари Шарқ алломаларига эргашиб ёзган ижод намуналари эди. Шунинг учун академик ёзувчи Мухтор Аvezов “...унга тиллари тушунарли бўлганликдан Навоий, Фузулий асарлари кўп таъсир этган. Айниқса, Абай Алишер Навоийни ўзига “энг яқин устоз” деб билади ва асарларидан ўрнак олади”

Абай Аҳмад Ризо мадрасасида узоқ таҳсил кўролмади. Отаси уни мадрасадан чиқариб олиб, эл бошқариш ишларига жалб этди. Лекин Абай қаламни ташлаб қўймади. Эл бошқариш билан бирга бадий ижод билан қаттиқ шуғулланди, ўз билиминини тинмай ошириб борди. Шоир учун айниқса 1886—1889—1895 йиллар сермаҳсул, қизгин ижодий давр бўлди. Бу даврда қозоқ уруғларининг ўзаро ички

низолари авж олганди. Абай ўз асарларида уларни дўстликка, иноқликка, биродарликка ундади, илм-маърифат олишга даъват этди. Бунга шоирнинг “Менинг элим — қозоғим”, “Адашганнинг олди йўқ”, “Илм топмай мақтанма”, “Ёшлиқда илм деб ўйладим”, “Бойлар юрар молин ардоқлаб”, “Интернатда ўқийди” (1886) каби асарлари ёрқин мисол бўлади.

Абай ўша даврларда Семипалатинскга сургун қилинган рус демократлари И. И. Долгополов, Е. П. Михаэлис ҳамда В. Г. Белинский, Чернишевский, Добролюбов, Салтиков-Шчедрин, Л. Толстой, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонов, И. А. Крылов асарларни ўқиб пухта ўрганди. Баъзиларини қозоқ тилига таржима қилди. Уларнинг асарлари орқали рус, жаҳон адабиёти намояндалари асарлари билан яқиндан танишди, таржималар қилди, насрий асарлар ёзди.

Абай ижодининг муҳим қирраларидан бири — ёш шоирларни тарбиялаш бўлди. Ёшларга ҳомийлик қилди. Уларга мавзулар бериб, дostonлар ёздирди. Бу ўринда ўғли Мағавияга (1869—1904) “Медат Қосим”, Оқилбойга (1863—1904) “Қиссаи Юсуф” каби дostonлар ёзишга даъват этганлигининг ўзи кифоядир.

Абайдан 300 га яқин шеърӣ асар, “Искандар”, “Масъуд”, “Азим ҳикояси”, “Вадим” каби дostonлар етиб келган. Унинг асарларидан халқни илм-маърифатга, инсонийликка, ҳалолликка, севги-садоқатга, муҳаббатга даъват этиш гоёлари асосий ўрин эгаллаган. Бу ўринда шоирнинг “Эй муҳаббат, эй дўстлик”, “Йигитлар”, “Ўйин арзон, кулги қиммат”, “Кўзимнинг қораси”, “Қиз сўзи”, “Йигит сўзи”, “Ошиқ сўзи — тилсиз сўз” каби асарларини кўрсатиб ўтиш керак. Абайнинг Пушкиннинг “Евгений Онегин” асари асосида битган “Татьянанинг қирдаги кўшиғи” деган туркум шеърлари қозоқ адабиётининг энг яхши намуналаридан бири бўлиб қолди.

Абай шеърӣятида муҳаббатсиз, дўстликсиз ҳаёт бўлмайдди, деган гоёлари сурилган. Абай ўз давридаги золим бойларни, феодалларни меҳр-мурувватли бўлишга чорлайди, эзгулик ва адолатпарварликни тўлиб-тошиб куйлайди. Абайгача қозоқ шеърӣятида икки хил ўлан ўлчовлари мавжуд эди. У ҳам бўлса “Қора ўлан” билан “Жыр”дир. Абай эса рус ва жаҳон шеърӣятини чуқур ўрганиб ўланлар вазнини ўн еттитага етказди. Бу борада шоирнинг “Саккиз аёқ” шеърӣи билан 16 тармоқли “Сен мени нетасан?” асарини эслаш лозимдир.

Абайнинг бастакорлик фаолиятида “Саккиз аёқ”, “Айтдим салом, қаламқош”, “Мен кўрдим баланд қайин қулашин”, “Желсиз тунда ёриқ ой”, “Нечаро, қайтдим сездирмай” каби асарлари қозоқ халқӣ мусиқа тарихида алоҳида ўрин эгаллайди.

Абай уч манбадан озик олиб, маънавий камолотга етди: Булар қозоқ халқ оғзаки ижодиёти, Шарқ шеърӣяти ва ниҳоят рус, Оврўпо адабиёти намуналари. Бу уч манба Абайни буюк шоир етиб етиштирди, оламга танитди. Асарларини элларга манзур қилди. Абай-

нинг насрий асарлари, шеъру дostonлари ўзбек, татар, қирғиз, қорақалпоқ, турк, мўғул, чин, чех тилларига таржима қилинган ва мазкур халқларнинг маънавий мулкига айланиб қолган.

Шоир асарлари биринчи марта Санкт-Петербургда “Қозоқ шоири Иброҳим Қўнонбой ўғлининг шеърлари” деган ном билан чоп этилган. Маърифатпарвар адибнинг насрий асарлари 1918 йилда Семипалатинскда, 1922 йилда “Танланган шеърлари” Тошкентда нашр қилинган.

Мухтасар қилиб айтганда, Абай қозоқ адабиёти ва қозоқ тилига асос солди. Шоирнинг шеъру дostonлари, насрий асарлари, таржималари қозоқ халқининг миллий-маънавий ифтихори бўлиб қолади. Абай ижоди туркий тилларда сўзлашувчи халқларнинг умумий маънавий мулкидир. Абай халқларни дўстлик ва биродарликка, ҳамжиҳатликка чақирди. Тинчлик ва осойишталикни, меҳр-муҳаббатни улуглади. Шоир орзулари бизнинг кунларимизда рўёбга чиқди.

МУҲАММАД РАҲИМХОН II — ФЕРУЗ

(1844—1910)

Феруз XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошларидаги ўзбек адабиётида ўзига муносиб ўринга эга бўлган адиблардан биридир. У шоир, мусиқашунос, давлат арбоби ва феодал ҳукмдор эди. Феруз, яъни Муҳаммад Раҳим 1844 йилда Хивада Саид Муҳаммад оиласида таваллуд топди. У бошланғич маълумотини хусусий муаллимдан олади, биров муддат мадрасада таҳсил кўради, давлат, ҳуқуқ илмини эса унга замонасининг буюк ҳуқуқшунос олимлари ўргатадилар.

Огаҳий Муҳаммад Раҳимга устодлик қилди, унга шеърият сирларини ўргатди, тарихдан, таржима илмидан сабоқ берди. У Ал-Хоразмий, Беруний, Маҳмуд Замахшарий, Нажмиддин Кубро, Паҳлавон Маҳмуд каби буюк алломалар ҳақида дастлаб Огаҳийдан дарс эшитди. Кейинчалик эса уларнинг ижодий меросларини тўплашга киришади ва Паҳлавон Маҳмуд рубоийларидан бир китоб тартиб этади.

Муҳаммад Раҳим 1863 йилда отаси Саид Муҳаммадхон вафот этгандан кейин унинг ўрнига Хива хонлиги тахтига ўтиради. Бу воқеага бағишлаб шуаро ва фузалолар тарих ва қасидалар битдилар, маснавийлар яратдилар. Огаҳий томонидан битилган тарих ва ёзилган қасида алоҳида аҳамият касб этади.

Огаҳийнинг Ферузга бағишлаган қасидасида унга отанинг ўз ўғлига, устоднинг шогирдига берган насиҳатлари, тилак ва истаклари, адолатпарварлик ва халқларварлик ниятлари ифодаланган. Огаҳийнинг ушбу қасидаси йирик панд-насиҳат ҳақидаги асар бўлиб, мамлакатни бошқаришда Феруз фаолиятида унга берилган йўл-йўриқ

ҳам эди. Феруз бу вақтда эндигина ўн тўққиз баҳорни кўрган йигит бўлиб, ўн йилча мустақил равишда хонлик қилди. Аммо Русия империясининг Хива хонлигини босиб олиши натижасида, қолган даврда унинг вассали сифатида давлатни бошқарди.

Муҳаммад Раҳим ёшлигидан адабиётга ҳавас қўяди. Алишер Навоий, Мунис, Огаҳий, Комил сингари шоирларнинг асарларини кунг билан ўрганиб, уларга эргашиб шеърлар ёзди, ёзган шеърларига “Феруз” (ғолиб, бахтли, саодатли) деб тахаллус қўяди. Айниқса, ўзига қадар ўтган Шарқ адабиёти вакиллари устод деб билди.

Огаҳий билан Феруз ўртасида шогирд ва устодлик муносабатлари мустаҳкам эди. Ҳатто Огаҳий ўз шогирди Ферузга ота-ўғилдек муносабатда бўладики, бу албатта Феруз фаолиятига таъсир этмай қолмади. Феруз билан бир даврда яшаб ижод қилган олиму шоирлар, унинг фуқаропарвар, адолатли ва раҳмдил шоҳлардан бири сифатида талқин этидалар.

Феруз саройига шоир, тарихнавис, олиму фузало, таржимону хаттот, табибу созанда ва шунга ўхшаш замонасининг маданият арбобларини атрофига тўплади. Феруз фан-маданият ривожига катта аҳамият берди. У ўз атрофига шоиру созандаларни тўплаб ҳар ҳафтада ғазалхонлик, шеърхонлик кечалари ташкил қилган. Бу ҳақда Баёний бундай ёзган: “Хон ҳазратлари ҳафтада икки кун: жума ва душанба оқшомларида уламо била суҳбат тузиб, китобхонлик этдурур эрдилар”. Ферузнинг ўзи ҳам шеър ёзган, ашула айтган ва мусиқа басталаган. Буни унинг ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик, Ҳ. Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институтлари, Масков, Санкт-Петербург шаҳарлари ҳамда Британия, Франция, Туркия каби мамлакатларнинг кутубхоналарида сақланаётган “Ғазалиёти Феруз”, “Баёзи Феруз”, “Девони Феруз” асарлари ҳам тасдиқлайди.

Феруз шеърляти қўлёзма девон ва тошбосма баёзларда бизга тўлиқ етиб келган дейиш мумкин. Беруний номли Шарқшунослик институтида шоирнинг ўнга яқин ғазал мажмуалари мавжуд. Бундан ташқари унинг шеърлари ўша вақтда Хоразмда тузилган турли хил баёз, мажмуалардан ҳам ўрин олган.

Феруз ижодига назар ташлар эканмиз, унда шоир ғазалиётининг жуда кўп қисми ишқ-муҳаббат мавзусига бағишланганлигининг гувоҳи бўламиз.

Ишқ элин шоҳиман, вале ошиқнинг қаторида,
Ушбу хазининг ул пари кўзига илмади нетай.

Шоир инсоннинг инсонга бўлган муҳаббатини улуғлади ва унга ҳар бир инсоннинг энг муҳим фазилатларидан бири деб қаради. Инсон ва ҳаётни, севги ва садоқатни ўз ижодининг асоси қилиб олган Феруз севгини садоқатсиз, меҳрни оқибатсиз тасаввур қила

олмайди. Булар шоир лирикасининг етакчи ғоявий асосини ташкил қилади. Унинг кўпчилик ғазаллари ўз замонасида созандалар ва ғўяндалар томонидан куйга солиб куйланиб келинди. Улар бугунги кунда ҳам мусиқашуносларимизнинг диққатини ўзига тортмоқда.

Феруз ижод аҳлига ғамхўрлик қилди, уларга маош тайинлади. Уларнинг китобларини босиб чиқариш учун кўлидан келган барча ишларни амалга оширди. Феруз шоирларнинг асарларидан иборат ҳар хил тазкиралар, баёзлар туздирди. “Ҳафт шуаро”, “Баёзи ғазалиёт”, “Баёзи мухаммасат”, “Баёзи мусаддасат” каби тўпламлар шулар жумласидандир. Ферузнинг ташаббуси билан истеъдодли шоир Аҳмаджон Табибий “Мажмуат уш-шуаройи Ферузошхӣй”, “Мухаммасат уш-шуаройи Ферузошхӣй” тазкираларини тузди. Бу мажмуалар Феруз хонлик қилган даврда яратилган бўлиб, ўша давр адабий ҳаракатини ўрганишда қимматли манба бўлиб хизмат қилади.

Феруз хонлик қилган даврда Хива давлатининг бироз марказлашуви натижасида илм-фан, маданият ва адабиёт ривожланди. Феруз ташаббуси билан Хива шаҳрида тошбосма ташкил этилди. Унда Феруз фармони билан Алишер Навоийнинг “Чор девон”, “Хамса” сингари асарлари илк бор чоп этилди. Мунис, Оғаҳӣй, Комил, Баёний, Мирзо, Аваз Ўтар, Девоний, Ниёзий, Чокар сингари шоирларнинг асарлари кўплаб нусхада босилиб чиқди. Хоразм шоирларининг асарларидан ташкил топган баёз, тазкира ва бошқа халқлар адабиётидан қилинган таржима асарлар ҳам шу матбаада нашр қилинди. Феруз таржима қилиниши керак бўлган асарларнинг рўйхатини туздириб, турли таржимонларни бу ишга жалб этган. Натижада Феруз даврида “Хоразм таржима” мактаби вужудга келди. Бу давр таржимонлари томонидан ўзбек тилига ўгирилган қатор тарихий, бадиий, илмий-фалсафӣй асарлар маданиятимизнинг нодир дурдоналари бўлиб қолди.

Феруз таржимонлик, хаттотлик, китобот ишлари, тазкира, мажмуа ва баёзлар яратиш бўйича ҳам бир мунча ишларни амалга оширди. Тарих, тиббиёт, бадиий адабиёт ва музыкага доир кўплаб кўлёзма манбалар қайта тикланди ҳамда янгидан-янги асарлар вужудга келди.

Бу улкан меросни халққа етказиш ва уни китобот қилишда Хоразм каллеграфларининг хизматлари ниҳоятда каттадир. Улар ўзларига хос услубда содда ва аниқ қилиб, насх, сулҳ, райҳоний сингари араб хати шаклидан фойдаланиб юзлаб кўлёзма асарларга сайқал бердилар. Хоразмда бу даврда кўчирилган кўлёмаларнинг кўпчилик қисми адабиётга оид бўлиб, улар ўтмиш ва замондош шоирларнинг девон, баёзлари ҳамда турли хил мажмуа, тазкираларидан иборат эди. Буларнинг барчаси Феруз фармони асосида амалга оширилди. Муҳаммад Раҳим сонӣй — Феруз хонлик қилган даврда

шу тариқа меъморчилик, мусиқа, хаттотлик, наққошлик каби бир қатор санъат турлари ривожланди. Бу даврда фотография ва кино санъати вужудга келди. Турмушга гармон, граммафон, электр сингари янгиликлар кириб келди.

Феруз мусиқашунос сифатида шоир ва бастакор Паҳлавон Ниёз Мирзобоши Комилни Хоразм шашмақомини танбурга мослаб нота ёзишга ундади. Комил “Хоразм танбур нотаси” деб юритиладиган “Танбур чизиги”ни яратди. Комилдан кейин эса бу ишни унинг ўғли Мирзо Феруз талаби асосида Хоразм шашмақомини етти мақомда танбурга мослаб нота ёзди. Ферузнинг ўзи ҳам бир қанча шеърларга мусиқа басталаган. Шоир Комилнинг ташвиқи билан бутун шашмақом куйларини мукамал ўрганган, “Наво”, “Сегоҳ” ва “Дугоҳ” мақомларига боғлаб куйлар яратган эди. Бу куйлар Хоразм мусиқачилари орасида машҳурдир.

Муҳаммад Раҳим соний даврида хонликда жуда кўп қурилишлар амалга оширилди, мадраса, масжид, боғлар барпо этилди.

У 1871 йилда Кўҳна Арк қаршисида ўз номига мадраса қурдириб битказди. Бу мадраса XIX аср меъморчилигидаги энг нодир ёдгорликлардан бири бўлиб, икки қаватли қилиб қурилгандир. Унда муллаваччаларнинг ўқиши учун ёзги ва қишки масжид, дарсхона ва кутубхоналар ҳамда уларнинг яшашлари учун 76 хужра қурилган. Ферузнинг бевосита раҳбарлиги ва ташаббуси билан йигирмадан ортиқ мадраса, масжид, минора, хонақолар қурилади.

Феруз ерларни сув билан таъминлаш, боғ-роғлар барпо қилиш ишига ҳам алоҳида аҳамият берди. Унинг буйруғига мувофиқ Қўнғирот тумани сарҳадида катта ариқ бунёд этилди. Халқ ушбу ариқнинг қурилишига Муҳаммад Раҳим соний раҳбарлик қилганлиги учун ариқни унинг номи билан Хон ариғи деб атади. Калта минор, Амиробод, Сарибий каби ариқларнинг қазилиши ва қайта тикланиши ҳам Феруз номи билан боғлиқдир. Феруз Ангариқ, Тозабоғ, Боғи-шамол ва бошқа канал ҳамда боғларнинг қурилишига ҳам раҳбарлик қилди.

Шу билан бирга 47 йилу саккиз ой-ю, 20 кун Хоразмда ҳукмронлик қилганлигининг ўзи ҳам унинг адолатпарвар ҳукмдор, халқпарвар шоир, маърифатпарвар буюк шахс бўлганлигидан далолат беради.

Давлат арбоби, истеъдодли шоир, зукко мусиқашунос ва созанда, илм-фан ҳомийси бўлган Муҳаммад Раҳим соний — Феруз умрининг охирида чап томони бутунлай шол бўлиб, фалаж касалига учрайди.

Баёний Муҳаммад Раҳим соний жанозасида қатнашади ва ўз кўзи билан кўрганларини, Ферузнинг тобути ўзи қурдирган мадрасага қўйилиб, ўша ерда жаноза ўқилганлигини, Исфандиёр бошлиқ барча уламо, фузало ва аркони давлатнинг ҳозир бўлганлигини ҳикоя қилади.

Умуман, Феруз халқимиз тилида, дилида ўзининг қилган яхши ва эзгу ишлари, ёзган шеърлари ва басталаган куйлари, қурдирган иморатлари билан абадий қолди.

САТТОРХОН АБДУЛГАФФОРОВ

(1843—1901)

Сатторхон Абдулгаффоров Марказий Осиёда ижтимоий тафаккурни ривожлантириш тарихида алоҳида ўрин эгаллайди. Сатторхон 1843 йили Чимкент шаҳрида йирик мударрис оиласида туғилган. У 1862 йили Тошкентда “Шукурхон” мадрасасини битириб, 1864 йилгача Чимкент шаҳрида муфтийлик қилган. 1873 йили Сатторхон Чимкентда очилган биринчи рус-тузем мактабида ўқитувчи бўлиб ишлайди. Мана шу вақтдан бошлаб умрининг охиригача Сатторхон илмфан, дунёвий билимнинг толмас тарғиботчиси бўлиб қолди.

Сатторхон Чимкентда икки йил ўқитувчилик қилгач, 1876 йил апрел ойида Кўқон шаҳрига қози қилиб тайинланади. Ўша йили июль ойида Сатторхон Жўрабек, Шермуҳаммад ва Абдулла Ниёзовлар билан бирга Санкт-Петербургда Шарқшунослар Халқаро съездида иштирок этиб, олимлар ва халқлар ўртасида дўстлик ва ҳамкорлик ҳақида гапирди.

Санкт-Петербурдан қайтгач, Сатторхон қозилик вазифасини давом эттирди ва ўз лавозимидан маърифатпарварлик ғояларини рўёбга чиқариш йўлида фойдаланди, дунёвий билимларни тинмай тарғиб қилди. Сатторхон 1879 йилда Кўқон шаҳар билим юртининг фахрий назоратчиси қилиб тасдиқланди. Бу лавозимда ҳам Сатторхон ўз бурчини шараф билан бажарди. “Мен,— деб ёзган эди Сатторхон,— ҳар вақтда мусулмонларни ўз фойдамиз учун рус тилини ўрганмоқлиги зарур эканлигини баён қилур эдим”¹.

Сатторхон 1881 йилда Тошкентга қайтиб келди. 1883 йилда у “Туркистон вилоятининг газети”га таржимон бўлиб ишга кирди ва шу даврда Оврўпо маданияти ва дунёвий билимларини тарғибот қилувчи бир қанча мақолалар ёзди. Сатторхон 1884 йилдан 1889 йилгача Тошкент ўқитувчилар семинариясида ўзбек ва форс тилларидан дарс берди ва ўзининг маърифатпарварлик фаолиятини тинмай давом эттирди. 1889 йил декабр ойида бўлиб ўтган Туркистон ўлкаси шаҳарларининг ўқитувчилари съезди ишида фаол иштирок этиб, маҳаллий ёшларни янги мактабларга жалб қилиш, бу йўлдаги барча тўсиқларни тугатиш чоралари ҳақида гапирди. У чоризм маъмурларининг айрим тadbирларини хато деб билиб, уларни танқид қилди.

1889 йилда Сатторхон Сирдарё вилоят Солиқ комиссиясида таржимонлик қилди. Бу комиссия 1893 йилда тугатилгач, Сатторхон

¹ “Туркистон вилоятининг газети”, 1890 йил, 32-сон.

Чимкент шаҳрига қайтиб, у ерда 1899 йилгача қозилик лавозимида ишлади. 1899 йилда Тошкентга қайтиб келиб, ўзининг вафотига қадар (1901) шу ерда яшади.

Сатторхоннинг ҳаёт йўли мураккаб йўл эди. Бу йўлда у айрим масалаларда иккиланди ҳам, лекин илм-фанни, шарқ маданияти ютуқларини, Оврўпо маданиятини тарғиб қилишда, мамлакатни қолоқликдан чиқариш зарурлигини уқтиришда ҳеч вақт иккиланмади ва умрининг охиригача бу фикрга содиқ бўлиб қолди. Сатторхон ўзининг маърифатпарварлик фаолиятини Фурқат, Муқимий, Завқийлар билан ҳамкорликда олиб борди. Маърифатпарварнинг ижтимоий қарашлари унинг “Мусулмон эшонлар”, “Россия истилосига қадар Қўқон хонлигининг ички аҳволи ҳақида қисқача очерк” номли рисоаларида ва кўпгина мақола ва нутқларида ўз аксини тошган.

Сатторхон жамият тараққиётини илм-фанда, халққа маърифат тарқатишда деб билди. Унинг фикрича, ақлга мувофиқ ҳар қандай жамиятнинг фаровон яшаши учун билим бўлмоғи зарур. Инсон нима? У нима учун яратилган ва қаерга боради? Унинг бахти нимада? “Бу саволларнинг калити, — дейди Сатторхон, — билимдадир”.

Сатторхон илм-фаннинг кишилик жамияти тараққиётини таъминловчи асосий воситалардан бири эканлигини таъкидлаш билан бирга, уни турли миллат ва динга мансуб бўлган халқларни бири-бирига яқинлаштирувчи куч деб қарайди. Мана шу фикрга қатъий амал қилган ҳолда Сатторхон ўз халқини бошқа халқлар, жумладан Оврўпо халқлари билан яқиндан алоқага киришиши зарурлигини уқтиради. “Шу туфайли биз умуминсоний ҳаёт ва илмий тараққиёт иштирокчилари бўлишимиз мумкин”, — дейди у.

Сатторхон ўз ватандошларини маърифатга, бошқа тилларни, жумладан, рус тилини ўрганишга чақиради. У ўз фикрлари таъсирини кучайтириш ва исботлаш учун ислом дини, шариат қонун-қоидаларидан, ўзининг кенг билимларидан моҳирлик билан фойдаланади.

Сатторхон маҳаллий болаларни мусулмон мактаблари билан бир қаторда рус-тузем мактабларига жалб қилиш зарурлиги ва бу йўлда амалий чоралар кўриш кераклигини уқтиради. “Энг аввал, — дейди Сатторхон, — бу мактабларга нисбатан кишиларда ишонч ҳосил қилиш зарур. Бу йўлда тўсиқ бўлиб турган сабаблардан бири шуки, бу мактабларда мусулмонлар манфаатларини ҳимоя қиладиган ва ўз иштироки билан мусулмон ёшларини тарбия қилишда уларни зўрлик билан руслаштиришга қаратилган мақсад йўқлигига кафил бўладиган, уларни диний эътиқодларига зарар етказмаслигини бўйнига оладиган кишиларнинг йўқлигидир. Шунинг учун рус мактабларига мусулмон муаллими киритилиб, унга ерликларнинг болаларини маҳаллий тилга ўргатиш ва мусулмон динидан бошлангич таълим бериш вазифаси юклатилса, маҳаллий аҳолининг рус мактабларига нисбатан ишончсизлиги тугатилган бўлур эди” Кўриниб

турибдики, Сатторхон чор маъмурларининг “руслаштириш” сиёсатини сезган ва бу сиёсатга қарши норозилик билдирган.

Сатторхон халқ тақдирига ачинди, уни жаҳолат ва зулмат дунёсидан чиқариш ҳақида қайғурди, жамиятдаги адолатсизликларга нафрат билан қаради ва ўзбек халқининг тарққиёт, мустақиллик учун олиб борган курашига ўз ҳиссасини қўшди.

МУҚИМИЙ

(1850—1903)

Муҳаммад Аминхўжа — Муқимий лирик шоир ва забардаст ҳажвичи сифатида XIX асрнинг сўнгги чораги ва XX аср бошларидаги ўзбек миллий адабиётининг энг йирик намоёнчаси сифатида донг таратди. Марказий Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон чор Россиясининг мустамлакасига айлантирилган шароитда қалам тебратган Муҳаммад Аминхўжа ижоди чин маънода халқчилдир. У эзилган меҳнаткаш омма, бечора косибу ҳунармандлар ва хонавайрон қишлоқ деҳқонларининг оташин куйчиси бўлиб майдонга чиқди. Мустамлака тузумидаги адолатсизлик ва зўравонликни, жорий тартибқоидаларни халқона услубда аёвсиз қоралаган шоир ўлкамиз истиқболига ишонч билан қаради. Унинг асарларида инсоний ишқ-муҳаббат улуғланди, иймон-эътиқод, ҳалоллик, сахийлик, покдомонлик, элпарварлик, дўстлик, она табиат гўзалликларидан завқланиш, висол онларининг лаззатлари ва ҳижрон азоб-укубатлари ишонарли лавҳаларда жуда таъсирчан ифодаланди.

Муҳаммад Аминхўжа Қўқоннинг Бегвачча муҳалласида 1850 йилда Мирзахўжа Мирфозил ўғли оиласида туғилган. Новвойлик билан оила тебратувчи Мирзахўжа фарзандининг хат-савод чиқаришига жиддий эътибор берган бўлса, шеърятга иштиёқ ва қобилиятининг шаклланишида онаси Ойшабинининг ўрни бениҳоят каттадир. Туғма истейдод соҳибаси бўлган бу аёл жуда кўплаб эртакқўшиқларни ёд билган, таъсирчан ва ифодали сўзлаб бериш қобилияти билан тингловчиларни мафтун этган. Онадаги бу фазила, шубҳасиз, гўдак Муҳаммад Аминхўжага ҳам ижобий таъсир кўрсатган.

Маҳалла мактаби ва “Ҳоким ойим” мадрасасида таълим олгач, Муқимий 1872—73 йилларда Бухорога бориб, “Меҳтар ойим” мадрасасида таҳсилни давом эттиради. 1876 йилда уни битириб Қўқонга қайтади, оила қуради.

Хатми мадраса қилган Муқимий аввалига Қўқон ер ўлчаш маҳкамасида мирзалик қиларкан, ўз вазифасига кўра, Қўқон ва унинг атрофидаги қишлоқларга тез-тез чиқиб, деҳқонларнинг турмуш шароитлари, қишлоқларнинг аянчли аҳволи билан яқиндан танишиш имконига эга бўлди. Лекин у ер маҳкамасида узоқ ишлай олмади.

Аммо бу муддатнинг ўзи ҳам шоир ҳаёти ва дунёқарашида сезиларли из қолдирди. Мавжуд мустамлака тузумга, жорий тартиб-қоидаларга кескин салбий муносабат ва танқидий баҳонинг шаклланишига жиддий туртки бўлди.

“Дар мардуми Оқжар батариқи мухаммас” асаридан маълум бўлишича, Муқимий 1870 йилнинг охирларида Кўқоннинг ғарби-шимолидаги Сирдарё ёқасида жойлашган Оқжар паромидида паттачи бўлиб ишлаган. Бу янги вазифа ҳам шоирга меҳнаткаш омма вакиллари, қишлоқ деҳқонларининг турмуш шароитлари билан бевосита танишиши имконини берди.

Қаттиққўл, муттаҳам паром хўжайинлари билан келиша олмаган Муқимий 80-йиллар бошларида Кўқонга қайтади. Оилавий ҳаётда ҳам фароғат топмаган шоир, ҳовлини ташлаб, ўша Бегвачча маҳалласидаги Ҳазрат мадрасаси ҳужрасига кўчиб чиқади ва умрининг охирига қадар муҳтожликда, ўз таъбири билан айтганда, ўша “ҳужраи танг ва торликда бекаслик ва ғариблик чироғини ёқиб” умр ўтказди.

Шу вақтдан бошлаб Муқимий бутун вақтини ижодий иш, шахсий мутолаага бағишлади, ҳуснихат ва котиблик билан шуғулланди. Зокиржон Фурқат гувоҳлигига кўра, бу йилларда Кўқонда муттасил равишда ҳаракат қилган адабий йиғин-анжуман ишларига Муқимий йирик ижодкорлар Муҳий, Завқий, Нисбатийлар қаторида фаол қатнашади, давр адабий ҳаракатига етакчилик қилади. Доимий моддий етишмовчилик, яшаш шароитининг ниҳоятда оғирлиги шоир соғлиғига путур етказди, у оғир дардларга чалинади. Шоир меросида даврдан, машаққатли турмушдан, оғир тақдир забун толедан шикоят, мунису ҳамдард йўқлигидан нолиш оҳанглари кенг ўрин тута бошлайди.

Шоирнинг илғор дунёқараши, фаровон ҳаёт ва озод жамият, инсоф ва адолат, баркамол инсон ва инсонийлик, иймон-этиқод ва эрк ҳақидаги орзу-интилишлари билан мустамлака шароити, мавжуд адолатсиз тузум, зўравонлик ҳукмрон бўлган замона ўртасидаги жиддий зиддият, бир сўз билан айтганда юксак идеал билан разил борлиқ ўртасидаги номутаносиблик Муқимий ижодида воқеликка нисбатан кескин танқидий муносабатнинг узил-кесил шаклланишига олиб келди.

Ўтган асрнинг 90-йилларига келиб шоир давр адабиётидаги кучли танқидий-сагирик йўналишнинг етакчисига айланди. Ҳаётни, борлиқни ҳаққоний тасвирлашни ижодда асосий мезон деб қабул қилган шоир, айна замонда, қалам аҳлини халқчил мавзуларни топшига, омма дили ва интилишига мос — “халқ толиб” асарлар яратишга даъват этади. Бу мезон ва даъват қуйидаги мисраларда ўз ифодасини топган:

...Гар қилич бошимга ҳам келса дегайман ростин!

...Шеърингизга халқ толиб ўлсалар сўнгра ўкунг!

Муқимий 1887—88 йилларда биринчи, 1892 йил бошларида эса иккинчи маротаба ота шаҳри Тошкентга сафар уюштиради, бу ердаги ижод аҳли билан ижодий учрашув — суҳбатлар қурди, шаҳар ижтимоий ва маданий ҳаётида юз берган ўзгаришлар билан танишди. Иккинчи сафари вақтида “Туркистон вилоятининг газети” муҳаррири Н. П. Остроумов билан учрашган. Шу газета саҳифаларида 1891 йил октябр ойида шоирнинг бир неча шеърлари машҳур ҳофиз Мақайлик тилидан ёзиб олиниб эълон қилинган эди. (Кейинчалик, 1903 ва 1907 йилларда ҳам газета Муқимийнинг бир қатор ишқий ва ҳажвий руҳдаги асарларини эълон қилган). Шоирнинг Фарғона водийси шаҳарларига, Қўқон атрофидаги қишлоқларга ҳам бир неча бор саёҳатлар уюштиргани унинг қатор асарларида ўз изини қолдирган.

XIX аср охири ва XX аср бошларига келиб шоирнинг саломатлиги ёмонлаша борди. Жиянига йўллаган мактубларида, беш-олти ойлаб бетоб ётганлигини билдириб, “неча муддатлар бўладурким, назм айтурға табиат лоҳаси эрдим” деб ёзади. Шундай бўлса-да, Муқимий умрининг охирига қадар қаламини қўймаган.

“Туркистон вилоятининг газети” саҳифаларида 1903 йилнинг январ ва апрелида босилган “Хўқандлик бир бойнинг шаънига Муқимий шоирнинг айтқон шеъридуру” (15 январ) ва даҳшатли Андижон зилзиласи муносабати билан ёзилган шеър-тарихи (22 апрел) шоирнинг ижтимоий мавзудаги сўнгги йирик асарлари жумласига киради.

Эй табиб, айланма, дардим бедаволардин бири,
Ранги зардим, кўру кўрма, қаҳраболардин бири —

мисралари билан бошланувчи мухаммасда эса шоир ҳаётининг сўнгги дамларидаги руҳий кайфияти таъсирчан ифодасини топган. Келтирилган мисраларда шоирнинг сариқ касалига гирифтор бўлганлигига ишора бор. Худди шу дарди 1903 йил 25 майда уни бу оламдан олиб кетади.

Муқимий қолдирган адабий мероснинг катта бир қисmini жозибадор ғазаллар, жўшқин ва шўх мураббаълар, дилкаш мухаммаслар ташкил этади. Шоир лирикасини ҳам гоёвий, ҳам бадиий камолотга эришувида халқ оғзаки ижоди билан бир қаторда кўп асрлик шеърятимизнинг, хусусан, Лутфий, Навоий, Бобур, Машраб, Амирий каби шоирларнинг ижоди самарали таъсир қилди. Муқимий ўз лирикасида чин севгини, садоқат ва вафодорликни, инсонни кўркамлаштирувчи, уни маънавий гўзал этувчи фазилатларни улуғлади, бевафолик, субутсизлик, инсон шаънига доғ туширувчи хислатларни қоралади.

Муқимий ғазал, мураббаъ ва мухаммасларининг етакчи образи — лирик қаҳрамон, аввало, бурч, вафо ва садоқат ҳақидаги илғор

тушунчаларга эга бўлган софдил, маънавий баркамол ва руҳан бой шахс сифатида гавдаланади. У шоирга замондош аниқ тарихий шахс, мустамлака зулми ва зўравонлик ҳукмрон бўлган давр фарзанди, меҳнаткаш халқ вакили, унинг на молу дунёси, на амалу мансаби бор. У рақибу агъёрлар тазйиқини, фалак жабрини, чарх зўравонлигини ўзида доимо ҳис этиб, руҳан азобланади.

Муқимий лирикасидаги шикоят, норозилик, ҳаётдан бешиш ва таркидунёчилик даъвати эмас, балки, моҳият-эътибори билан ҳаёт-севарликдан, фаровон турмуш ва бахтли замона ҳақидаги орзу-умидларидан келиб чиққан. Худди шунинг учун ҳам шоир ҳаёт лаззатларидан, дўсту улфат суҳбатларидан, севги ва висол онларидан баҳр мандликка чақиради, она табиат гўзалликларидан, баҳор нашидасидан завқланишга ундайди. Бу фазилат шоирнинг:

Эй яхшилар, келайлик, бир жойга йиғилайлик!
Ўйнайлик, куйлайлик, омон бўлайлик!

ва

Навбахор очилди гуллар, сабза бўлди боғлар,
Суҳбат айлайлик келинлар, жўралар, ўртоғлар!

байтлари билан бошланадиган машҳур ғазалларида тўла намоён бўлган.

Муқимий адабиётимиз тарихидаги энг кўп мураббаъ ёзган шоирлардан бири бўлиб, бу қадимий турнинг ривожига жиддий таъсир кўрсатди. Шоирнинг мураббаларининг барчаси, ишқ-муҳаббат мавзuida. Халқ кўшиқлари руҳи ва ўйноқ вазинларда яратилган мураббалар ниҳоятда самимий, шўх ва жўшқин янтраб, ўқувчиларни ўзига ром этади. “Эй чехраси табоним”, “Бир сўрмадинг, эй дилрабо, на бўлди?”, “Эмди сендек, жоно, жонон қайдадур!”, “Токим, жоно, жилва бунёд айладинг” мисралари билан бошланувчи мураббаълар ўша яратилган йилларидаёқ ҳофизлар ижросида Муқимийга катта шуҳрат келтирган.

Шоир бир неча ўнлаб мухаммаслар ҳам яратган, улар орасида ўз мазмуни ва руҳига кўра соф ижтимоий ва сатирик йўналишдагилари учраса ҳам, кўпчилиги ишқ-муҳаббат мавзuidaдир. Шоир меросида Навоий, Жомий, Фузулий, Амирий ғазалларига, шунингдек, Фурқат, Завқий, Нодим каби замондошлари ҳамда ўз ғазалларига тахмислари ҳам анча-мунча.

Муқимий лирик шоир сифатида қанчалик машҳур бўлган бўлса, кучли сатирик сифатида ҳам халқ орасида шунчалик катта шуҳрат қозонган. Шоир бу тур асарлари учун мавзу ва тимсолларни ўша ҳаётдан олиб, ўзига яхши таниш воқеа-ҳодисаларни танқидий таҳлил этди, ўша давр руҳидан озиқланди. Машҳур “Танобчилар” сатирасининг яратилишида Навоий меросидан баҳраманд бўлган. Ни-

ҳоятда ўткир “Ҳапалак қишлоғи ҳақида” ҳажвий мухаммаси эса Махмурнинг ғазалига тахмисдир. Лекин, Муқимий ҳажвиёти учун “хом ашёни”, аввало чоризм ўрнатган мустамлакачилик тартиби, ҳукмрон адолатсизлик ва зўровонлик, инсон ҳақ-ҳуқуқининг топталиши, чор ва маҳаллий амалдорларнинг ўзбошимчалиги ва шафқатсизлиги, алдамчилик ва ахлоқий тубанликлар берди. Меҳнаткаш омма, ҳунармандларнинг оғир иқтисодий аҳволи, мустамлака зулми остидаги шаҳар-қишлоқларнинг вайронага айланиши, ночор шахс тақдири Муқимий ҳажвиётида етакчи ўринни эгаллайди.

Шоир ўзбек адабиёти тарихида ижтимоий-сиёсий ҳажвиётнинг асосчиларидан бири бўлиб майдонга чиқди. Унинг қатор ҳажвияларини шу йўналишнинг етук намуналари сирасига қўйиш мумкин. “Танобчилар”, “Воқеаи кўр Ашурбой ҳожи”, “Московчи бой” каби ҳажвияларида мустамлака тузуми учун хос бўлган ҳаётий мавзулар — жамиятдаги ижтимоий тенгсизлик, табақаланиш, ҳукмрон адолатсизлик каби жуда жиддий масалалар таҳлил этилдики, бу Муқимий ҳажвиётининг сиёсий йўналиши ва ғоявий камолотидан гувоҳлик беради. Бу жиҳатдан Ашурбой Ҳожининг оғир жинояти ҳақидаги ҳажвиядан шоирнинг жиддий сиёсий умумлаштирувчи хулосаси диққатга сазовор:

Ҳақорат қилинган кишилар қолиб,
Топиб бой сўзи мунда зўр эътибор.
Қачон камбағалнинг сўзи ўтар?
Агар бўлса ақчанг — сўзинг зулфиқор.

Бу кескин мисралар ҳукмрон адолатсиз тузумга берилган қатъий айбнома каби жаранглайди.

Жабрланувчи оддий деҳқон тилидан ёзилган “Танобчилар” ҳажвиясида эса мавжуд тузумдаги ижтимоий адолатсизлик, чор маъмурлар ва маҳаллий амалдорларнинг ўзбошимчаликлари ва зўровонликлари, мустамлака шароитида солиқ солиш ва ундириб олиш каби ҳаётий лавҳаларда тарихан ҳаққоний тасвирланган.

Буржуа сайлов системасининг фош этилиши каби соф ижтимоий-сиёсий мавзунини ҳам Муқимий биринчи бўлиб адабиётимиз тарихига олиб кирди. Бугина эмас, масаланинг моҳиятини чуқур англаган шоир унинг биринчи ҳажвий таҳлилини берди, мустамлакачи чор маъмурлари назорати остида ўтадиган “сайлов”ларнинг батамом қалбаки эканлигини очиб ташлади. Муқимийнинг “Сайлов” ҳажвияси адабиётимизда бу мавзунинг кейинчалик янада чуқур ва кескин танқидий руҳда ишланишига мустаҳкам замин бўлди.

Шоир меросидаги “Вексель”, “Дар мазаммати замона”, “Уруғ”, “Ляхтин”, “Додҳоҳим”, “Асрорқул”, “Тўй” каби ҳажвиялар муаллифнинг замонадаги жиддий ижтимоий мавзуларни танқидий руҳда таҳлил этиш масаласига катта эътибор берганлигини тасдиқлайди.

XIX аср охирлари ва XX аср бошлари миллий адабиётимизда юмористик йўналишнинг ривожланишида ҳам Муқимийнинг ижодий фаолияти жуда катта бўлди. Шоир кўлида кулги кўпол қаҳқаҳа ёки шунчаки хушчақчақлик, бачкана мутойиба эмас, балки, ҳаётдаги қолоқ, тараққиётга тўсиқ ғовларни, шахслар онги ва табиатидаги ожизлик ва салбий белгиларни, хунук феъл-атвор ва ўринсиз хатти-ҳаракатларни қоралаш, танбеҳ бериш, огоҳлантириш вази-фасини ўтаган.

Муқимийнинг тўрт қисмдан иборат “Саёҳатнома” асари муаллифнинг сафар ҳисоботи ёки тор шахсий кечинмалари мажмуаси бўлиб қолмаган, аксинча, у ўша мустамлака тузуми ва ижтимоий ҳаётнинг қатор муҳим муаммоларини танқидий назар билан таҳлил этувчи бадиий асардир.

Халқчил шоир ўша мустамлака тузум устидан: “Дунё қурулгон дор экан!”— дея кескин ҳукм чиқарди. Бу билан бирга муаллифнинг ватанпарварлик туйғулари, она юртига садоқат ва ифтихор ҳислари аниқ сезилиб туради.

ФУРҚАТ

(1859—1909)

XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги ўзбек халқчил адабиётининг йирик намояндаси, маърифатпарвари, лирик шоири, оташин публицисти Зокиржон Фурқат Кўқон шаҳрида, Мулло Холмуҳаммад оиласида дунёга келган. Бўлажак шоирнинг отаси замонасининг илғор фикрли вакилларида бири сифатида турли билимлардан яхшигина хабардор бўлган. Мулло Холмуҳаммад хусусан бадиий адабиёт муҳлиси бўлиб, ўзи ҳам шеърӣ иқтидор соҳиби эди. Зокиржон маҳалласидаги мактабда таҳсил кўради, айна замонда отаси ёрдамида мустақил мутолаа орқали ўзбек ва форс адабиётининг буюк намояндалари меросини, айниқса, Алишер Навоӣ ижодини чуқур ўрганади, форсий тилни мукамал ўзлаштиради. Ёш Зокиржон Навоӣ асарларини шу даражада берилиб мутолаа қиладики, ўзининг гувоҳлигига кўра, буюк шоир ҳатто унинг тушига ҳам киради ва суҳбат асносида шеърӣятдан имтиҳон қилиб, ижодий иш учун “оқ фотиҳа” беради. Шу йўсин у Навоӣ дуосидан руҳланиб болалик йиллардаёқ кўлига қалам олади ва умрининг охиригача ижод билан шуғулланади. Зокиржон ўзи ёзган таржимаи ҳолида қайд этганидек, тўққиз ёшидаёқ қоғоз саҳифасига куйидаги мисраларни битиб, муаллимининг олқишларига сазовор бўлган:

Менинг мактаб аро булдур муродим,
Хатимдек чиқса имлою саводим.

Хушнавис котиблар ва мударрислардан хаттотлик санъати ва араб тилидан сабоқлар олган Зокиржон 1873 йилда мадрасага киради. 1875—76 йилларда Қўқон хонлигида юз берган қонли, сиёсий воқеалар муносабати билан мадраса ёпилгач, яна мустақил мутолаа ва ижодий иш билан шуғулланади. Янги Марғилонда савдо ишларини йўлга қўйган тоғасининг қистовига кўра, у ерга бориб ёрдамлашади, кейинчалик ўзи ҳам “чой ва дигар ашёлар савдосига дўкон” очади, самоварчилик, мирзолик қилади. Бундай ижтимоий фаолият оддий халқ вакиллари ҳаёти ва орзу-интилишлари билан бевосита танишиш, мустамлака тузуми иллатларини чуқурроқ ҳис этиш имкониятини беради.

Зокиржон Янги Марғилонда ижодкор сифатида тўла шаклланди, ўз ғазалларига “Фурқат” — “айрилиқ” тахаллусини қўйиб, шуҳрат қозона бошлади. Мустамлакачи чор маъмурияти жойлашган худди шу ерда у илк бор оврупоча ҳаёт тарзи, замонавий фан-техника янгиликлари билан танишади.

Саксонинчи йиллар бошларида Қўқонга қайтиб, оила қуради ва асосан ижодий иш билан шуғулланади. Муқимий ва Муҳйи етакчи бўлган Завқий, Нодим, Нисбат, Муҳаййир каби ижодкорлар билан бевосита мулоқотга киришади, улар мунтазам равишда уюштирилган адабий мажлисларнинг, шеърят кечаларининг фаол иштирокчиларидан бирига айланади. Бу йирик қалам соҳиблари ижодида кейинчалик камол топган ғоявий ва адабий бирлик, улар дунёқарашидаги умумийлик худди шу адабий анжуманларда шакллана борган.

Фурқатнинг Қўқондаги ижоди тур ва мавзу, мазмун ва шакл рангбаранглиги жиҳатидан ҳам, сермахсуллиги жиҳатидан ҳам диққатга сазовор. У мумтоз шеърятимиз анъаналари руҳида қўшлаб ишқий ғазаллар, мухаммаслар, Навоий асарларига гўзал назира ва тақлидлар яратди, чуқур халқчиллик ва замонавийлик унинг шеърларида тобора кенг ўрин эгаллай бошлади. Унинг “Бўлди” радибли мухаммасида мавжуд мустамлака тузумининг иллатлари, тобора кенг қулоч отаётган капиталистик муносабатларнинг салбий оқибатлари бадиий ифодасини топган.

Қўқон хонлигининг узил-кесил тугатилиб, батамом мустамлакага айлантирилиши волқеаси билан боғлиқ “Дермиш хон бир куниким, даври давронлар қаён қолди?” мисраси билан бошланувчи мухаммаси ҳам Фурқатнинг шу давр ижодининг маҳсулидир. Тоғу тахтдан, шаъну шавкат ва аъёнларидан маҳрум бўлган Худоёрхон номидан битилган бу асар ҳам шоир ижодида замонавий ижтимоий мавзунинг кенг ўрнини исботловчи далиллардандир.

Ўзининг гувоҳлик беришича, Фурқат худди шу йилларда “Ҳаммоми хаёл” рисоласини яратади, “Чор дарвеш” ҳикоятини форсчадан таржима қилади. “Нуҳ манзар” номли шеърини китоб яратади.

“Булардин бўлак ҳар хил ғазалиётим Фарғона музофотиға (яъни, ён-атроф қишлоқ-шаҳарларига) ва дигар мамлакатларга мунташир

(машхур) бўлди”, деб ёзади шоирнинг ўзи табиий ғурур билан. Худди шу йилларда шоир илк бор шеърларини тўплаб мажмуа ҳолига ҳам келтирган. Афсуски, шоирнинг ўзи қайд этган рисола, манзума ва таржималари каби бу мажмуа ҳам шу кунга қадар топилган эмас.

Фурқат тахминан 1886—87 йилларда Марғилонга бориб, асосан шеърият билан банд бўлди, шаҳарнинг зиёлилари Хўжажон Рожий, Муҳаммад Умар Умидий — Ҳавоий, Мулла Тошболту Ройиқ каби ижодкорлар билан танишиб, адабий суҳбатлар қурди. Шу ерда у илк бор газета билан танишиб, унинг “Тошкент шаҳрида босма бўлгон” лигини билади.

Фурқат 1889 йили аввалида ўлканинг бош шаҳри Тошкент сафарига чиқиб, Қўқон орқали Хўжандга келади. Бу қадимий маданий шаҳарда Тошхўжа Асирий бошлиқ маҳаллий ижодкорлар, адабиёт мухлислари билан қатор учрашувлар, мушоирлар уюштирган Фурқат, аynи замонда шаҳар аҳолисининг яшаш шароити, кундалик ҳаёти, расм -русумлари билан яқиндан танишади.

1889 йилнинг июни ўрталарида (ҳижрий 1306 йил шаввол оyi) Фурқат Тошкентга келиб, Кўкалдош мадрасаси ҳужраларидан бирига жойлашади. Одатига кўра, бу ерда ҳам маҳаллий зиёлилар билан тез мулоқотга киришади, адабий ҳаётда кўринарли мавқеъга кўтарила боради.

Фурқат ғазал ва мухаммасларида ижтимоий оҳанглар ҳам кўринарли ўрин тутади. Мустамлака тузумининг иллатларини қоралаш, жорий адолатсизлик ва зўравонликдан, ҳуқуқсизлик ва ночор ҳаётдан, нодонларнинг замонада эътибор топиб, доноларнинг, ҳалол кишиларнинг хор-зор этилишидан норозилик бадиий буюқларда қатъий жаранглайди:

Чархи кажрафторнинг бир шева­сидин доғмен,
Айшни нодон суруб, қулфатни доно тортадур.
Сариғ олту­н касрати кўнгулни ай дур қаро,
Чунки сафро бўлса ғолиб, ўзга савдо тортадур.

Машхур “Сайдинг қўявер, сайёд” мусаддасида эса Фурқат чор босқинчилари мустамлака­сига айланган ўлкадаги ҳук­мрон зўравон­ликка қарши Инсон ша­рафи ва ғурурини улуғлайди. Бутун мусад­дас мисралари за­минида инсонпарвар ва эркесвар шоирнинг зулм ўтказувчиларга қарши қатъий норозилик овози жаранглаб туради.

Фурқат ҳаётининг Тошкент даври унинг дунёқараши та­комили­да қатта аҳамият касб этди. Чор мустамлакачи­лик маъмуриятининг марказига ай­лан­тирилган Тошкентда шоир кундан-кунга кириб келаётган ов­рўпоча ҳаёт тарзи билан бевосита танишиш им­кония­тига эга бўлди. Янги тарихий шароитда моддий-ма­даний ҳаёт ва ижтимоий он­да юз берган сезиларли ўз­гаришларни мушоҳада этиш, яқин феодал ўтмиш билан таққослаш нати­жасида Фурқат дунёқа-

рашида жиддий сифат ўзгариши юз берди. Энг муҳими шундаки, бу ҳол унинг ижодида ўз бадий ифодасини топди — маърифатпарварлик, оврўпоча илм-маданият, фан-техникага хайрихоҳлик шоир асарларининг ғоявий моҳиятига айлана борди. Бу эса Фурқатнинг кўп асрлик адабиётимизга янги мавзулар, янги ғоявий оҳанглар олиб киришига, чин маънода новатор ижодкор сифатида қалам тебратишига замин бўлди. Эндиликда Фурқат замонавий маориф ва маданиятнинг янгича қараш, фикрлаш ва янгича ҳаёт кечиришнинг жонқуяр тарғиботчисига айланди. Шу тариқа ижодий, илмий ва ижтимоий фаолиятининг энг қизғин, жанговар ва энг мазмундор босқичи бошланди. Шоир ниҳоят фаоллашди, илғор ғояларнинг тарғиботида газетадан унумли фойдаланиш мумкинлигини яхши тушунди ва тез орада “Туркистон вилоятининг газети” ҳайъатига расман ишга жойлашди.

1890 йилнинг май, июль ва сентябрь ойларида “Илм хосияти”, “Акт мажлиси хусусида”, “Тошкент шаҳрида бўлгон нағма базми хусусида”, шунингдек, уч қисмдан иборат “Виставка хусусида” каби давр адабиётидаги маърифатпарварлик йўналишининг етук намуналари даражасида бўлган асарлари шу газета саҳифаларида дунё юзини кўрди.

Бу туркум асарларида Фурқат янгилик ва тараққиётнинг, илм-фан ва оврўпоча маориф-маданиятнинг оташин жарчиси сифатида намоён бўлади, ўз ватандошларини замонавий билимларни пухта эгаллашга ва илғор халқлар қаторидан ўрин олишга даъват этади. Шоир битган мисралар ниҳоятда жўшқин ва таъсирчан, улардаги хитоб ва ҳайқирик ҳар бир ўқувчи дилига кўчиб, уни бефарқ қолдирмайди:

Жаҳон басту кушоди — илм бирла!
Надур дилни муроиди — илм бирла!
Кўнгуларни сурури — илмдандур!
Кўрар кўзларни нури — илмдандур!
Керак ҳар илмдан бўлмак хабардор!
Бўлур ҳар қайси ўз вақтида даркор!

Фурқат худди шу йилларда яратилган “Шоир аҳволи ва шеър муболагаси хусусида” деб номланган асарида ижодкор ва бадий адабиёт муаммоларини қаламга олади.

Зокиржон Фурқат ҳақли равишда ўзбек публицистикасининг асосчиларидан бири ҳисобланади. Унинг оташин публицист сифатидаги фаолияти 1890 йилдан бошланади. “Туркистон вилоятининг газети” ходими сифатида у бир йилдан кўпроқ вақт давомида Сатторхон каби илғор маърифатпарварлар билан ҳамкорликда газетани тайёрлашда бевосита қатнашиб, газета саҳифаларида ўз мақолларини эълон қилади. Жумладан, 1891 йилнинг январ-июн сонла-

рида “Хўқандлик шоир Зокиржон Фурқатнинг аҳволоти. Ўзи ёзгани” номли каттагина насрий асари нашр этила бошлади. Шоир дунёқараши ва ижтимоий-ижодий фаолиятини белгилашда фавкуллода аҳамиятга эга бўлган бу асар, айни замонда, эндигина шаклланаётган ўзбек публицистикасининг ёрқин намунаси сифатида ҳам катта қимматга эгадир.

Фурқатнинг Тошкентдаги фаолияти узоққа чўзилмади. У 1891 йил майида Самарқандга жўнайди, шаҳар фозилларидан Мирзо Бухорий ҳовлисида яшаб, қадимий обидалар билан танишади, газетга хабарлар йўллайди. Сўнгра Бухорога ўтади. Июл ойи охирида эса чет эл саёҳатига чиқиб, Марв-Ашхобод-Боку-Ботуми орқали ноябр ойида Истамбулга боради. Шу тариқа шоир ҳаёти, дунёқараши ва ижодида чуқур из қолдирган ватанжудолик бошланади. Истамбулдан Тошкентга йўллаган машҳур “Сабоға хитоб” шеърий мактуби Ватан иштиёқи, соғинчи, айрилиқ азоблари ва ёлғизлик оҳанглари шоир ижодида эндиликда олд ўринга кўтарилганини кўрсатади. Фурқат Истамбулдан Булғория ва Юнистонга қисқа муддатли саёҳат уюштириб, Болқон ярим оролининг қатор шаҳарларида бўлади. Шу кезларда яратилган “Румолик қиз ҳикояти” (“Юнон мулкида бир афсона”)да ватанни қўмсаш, унга тапшиниш мавзуи романтик-саргузашт бўёқларда жуда таъсирчан ифодаланган.

Фурқат 1892 йил мартида Истамбулдан Ўрта ер денгизи орақали Арабистонга ўтиб, Маккада ҳаж зиёратини бажо айлаб, Жадда, Мадина шаҳарларида бўлди. Худди шу зиёрат муносабати билан унинг “Ҳажнома” асари майдонга келади. Макка зиёратини тугатгач, Фурқат Бомбейга келиб, Ҳиндистоннинг қатор қишлоқ-шаҳарларига саёҳатлар уюштиради. Шоирнинг бу даврда яратган барча асарларида насрий ва назмий макубларида она юрт соғинчи ва ватанпарварлик ғоялари етакчилик қилди. Бу жиҳатдан, айниқса, “Адашганман” радибли лирик шеърлар туркуми алоҳида ажралиб туради. Ҳатто, шу йилларда битилган “Кашмирда”, “Булбул” деб юритилувчи “соф” лирик ғазалларида ҳам Ватанни қўмсаш мавзуи кўзга аниқ-равшан ташланади. Фурқат 1893 йили мартида Кашмир-Тибет орқали уйғур ўлкасига келади. Ёрқентда турғун бўлиб қолади.

Фурқат доимо Ватанга қайтиш умиди билан яшадикки, бу интилиш унинг қатор бадиий асарларида, хат-хабарларида ҳам у ёки бу даражада ўз ифодасини топган. “Ватаннинг иштиёқини тортарам ғурбат гами бирлан”, деб ёзган шоир умрининг сўнги кунларига қадар ўз юртига қайтиш илинжида яшади, шу боис унинг фуқаролигидан чиқмади.

Фурқат Ёрқентда доривор ўсимликлар билан савдо қилувчи кичик дўкон очади. Асосан эса ижодий иш ва хаттотлик билан шуғулланади. Шоирнинг ўз маълумотларига кўра, чет эл саёҳатига чиққани ҳаманоқ ёзишга киришган “Саёҳатнома” асари устида кўп

ишлаган. Аmmo ҳажман каттагина деб тахмин этилувчи бу асар ҳанузгача топилмаган. Фурқат Ёркентда кўплаб лирик ғазал ва мухаммаслар қаторида ижтимоий-сиёсий мавзуларда ҳам қатор маснавийлар яратди. “Масарратнома”, “Қасида” асарлари, шунингдек, рус-япон уруши муносабати билан ёзган маснавийси худди шу туркум жумласига киради.

Шоир она юрти билан, Фарғона ва Тошкентдаги ёру дўстлари билан мунтазам алоқани қанда қилмади. Завқий, Тошболту каби ижодкор дўстларига шеърый мактублар, “Туркистон вилоятининг газети”га хат ва мақола-хабарлар юбориб турди. У худди шу йилларда миллий адабиётимизда памфлет ва фельетон каби жанговар турларнинг илк намуналарини яратиб, газета саҳифаларида эълон этди. Фурқатнинг адабиётимиз тарихида икки тиллик ижодкор сифатида ҳам ўз ўрни бор. Унинг форсий тилда битилган ишқий ва ижтимоий мазмундаги кўплаб ғазаллари ўзининг юксак бадиийлиги билан ўқувчилар дилидан мустаҳкам ўрин олган.

Мазмунан ҳаётгий ва бадиий баркамол лирикаси, маърифатпарварлик йўналишидаги етук асарлари билан, жозибали насри ва жанговар публицистикаси билан XIX аср охири ва XX аср бошларидаги миллий адабиётимиз ривожига улкан ҳисса қўшган Зокиржон Фурқат 1909 йилда офир касаллиқдан сўнг вафот этди. Унинг жасади Ёркентнинг Донгдор маҳалласидаги қабристонга қўйилган.

ЗАВҚИЙ

(1853—1921)

Завқий — XIX аср иккинчи ярими ва XX асрнинг биринчи чорагида яшаб ижод этган йирик ижодкорлардан биридир. Завқий тахаллуси билан шуҳрат қозонган Убайдулло Қўқон шаҳрида Уста Солиҳ маҳсидўз оиласида туғилди. Ёшлигиданоқ Уста Солиҳ унинг тарбиясига жиддий аҳамият беради, моддий қийинчиликларга қарамай аввал маҳаллий мактабда, сўнг Мадрасаи Олий ва Мадрасаи Чалпақда ўқитади.

Мадраса таълими ва шахсий тинимсиз мутолаа Убайдулло истеъдодини камол топишига, форс ва араб тилларини эгаллашига, Шарқ адабиётининг буюк намояндalари ижодий меросларини чуқур ўрганишига мустаҳкам замин бўлади. Мадрасада ўқиб юрган даврида биринчи шеърый машқларини ёзган Завқий тез орада Қўқон адабий муҳитининг Муқимий, Муҳйи, Фурқат каби илғор шоирлари даврасига келиб қўшилди, улар билан мустаҳкам ижодий ҳамкорлик ўрнатди.

Завқий то умрининг охирига қадар маҳсидўзлик ҳунарини ташламади. Аввалига мадраса ҳужраларидан бирида, кейинчалик бозор растасида очган кичик дўқонида қосибчилик билан ота-онасига

қарашди, ўз оиласини тебратди. Бу ҳунар аини замонда Завқийнинг меҳнаткаш халқ билан доимо ҳамнафас яшаб, оддий кишиларнинг турмуш шароити ва орзу-интилишларидан бевосита хабардор бўлишида жуда қўл келган.

Завқий XIX асрнинг 70—80-йилларидаёқ халқчил шоир сифатида узил-кесил шаклланиб, давр адабий ҳаётида кўринarli ўрин эгаллади, шеърят мухлислари орасида шухрат топди. Ўз ижодий фаолиятини ишқий ғазал, мухаммаслар ёзишдан бошлаган Завқий тез орада ижтимоий мавзуларда, даврнинг долзарб муаммоларига диққатини қаратди, меҳнаткаш халқ ҳаётидан, шаҳар ва қишлоқнинг эзилган табақаси турмушидан лавҳаларни бадиий таҳлил этишга киришди. Мустамлака воқелигига ва ижтимоий ҳаётдаги салбий ҳодисаларга танқидий баҳо-ёндошув, шахслар фаолияти ва табиатидаги ярамаслик, пасткашлик, нопоклик, фирибгарлик каби белгиларига ҳажвий муносабат шоир асарларининг етакчи ғоявий мазмуни даражасига кўтарилди. Давр миллий адабиётимизда Муқимий бош бўлган ҳажвий йўналишнинг кенг тараққий топишида қўплаб ҳажвий асарлар ёзган Завқийнинг хизматлари жуда катта бўлди.

Шоирнинг ижтимоий мавзудаги ва ҳажвий руҳдаги қатор асарларида чор мустамлакасига айлантирилган ўлка ҳаётининг энг долзарб муаммолари, жумладан, мавжуд жамиятдаги инсоний ҳақ-ҳуқуқ ва моддий бойликларга эгалик жиҳатидан кескин табақаланиш мавжудлиги ҳамда унинг нақд оқибатлари ҳақида жиддий мулоҳазалар, қатъий хулосалар баён этиладиги, бундай асарлар давр адабиётимизда янгилик бўлди.

“Замона кимники?” деб юритилувчи мухаммасида Завқий илғор ижтимоий-сиёсий қарашларини бадиий юксак мисраларда ниҳоятда таъсирчан ва кескин баён этади. Чор мустамлакаси маъмурияти ва маҳаллий зўронлар ҳукмрон бўлган мавжуд тузумда шоирнинг қатъий фикрича:

...Давлату иззу шарафлар марди бодунёники!

...Бу замона ғарч кавуш кийган сийлиқ саллоники!

...Давру даврон ҳама жойда ҳокиму мирзоники!

Худди шу мухаммасда шоир “Хоҳ косиб, хоҳ деҳқон қайға борса бағри қон!”, “Бекасу бечора сўзига киши бермас жавоб. Шу сабабдан беваю бечоралар бағри кабоб!” дея жамиятдаги эзилган табақанинг аянчли ҳаётини ҳаққоний тасвирлайди.

Мустамлака этилган жамиятдаги ҳукмрон адолатсизликни ҳаққоний тасвирлаш мавзуси Завқийнинг яна бир қатор шеърларида ҳам (“Каждор замона”, “Ажаб замона”, “Абдурахмон шайтон” ва бошқа) худди шундай халқчил руҳда таҳлил этилган.

Завқийнинг “Мунча кўл” радифли ҳамда “Ажаб замонадур, аҳбоб, бош қотиб қолди” мисраси билан бошланувчи мухаммаслари XIX

аср бошлари шеърятимиздаги энг ўткир ижтимоий асарлар жумласига киради.

Замонасидаги адолатсизлик, ҳуқуқсизлик, машаққатли ҳаёт халқчил шоир қалбини ларзага солади, хусусан меҳнат аҳлининг чексиз азоб-уқубатга, кулфат-хорликка маҳкум этилганлигидан қатъий норозилик тигдай ўткир мисралардан ўқувчи онгига кўчади, унда ҳам ўша тузумга нисбатан нафрат, ўша ночор оммага нисбатан ачиниш ва хайрихоҳлик туйғуларини шакллантиради.

Таъкидлаш лозимки, “Мунча кўп!” радифли мухаммасида савол оҳангидан кўра қатъий тасдиқ, хитоб оҳанги устивор:

Золим фалак бисотида озор мунча кўп!
Инсон шарафли номида хор мунча кўп!
Ҳар кўчаларда қашшоқ ила зор мунча кўп!
Тархи жаҳон биносида бадкор мунча кўп!
Ҳўқанд аро балога гирифтор мунча кўп!

Завқий ижодий меросида қишлоқлар ҳолати, деҳқон аҳли ҳаёти мавзуй ҳам катта ўрин тутади. Бу асло бежиз эмас. Гап шундаки, Завқий Фарғона водийси бўйлаб якка ўзи, баъзан эса Муқимий билан ҳамроҳликда бир неча бор саёҳатлар уюштиради. Бундай сафарлар қишлоқнинг аҳволи, деҳқон аҳли-турмуши билан, уларнинг оғир меҳнатлари ва ночор кун кечиришлари билан яқиндан танишиш имкониятини берган. Бу таассуротлар эса Завқийнинг қатор асарларида ўзининг бадиий ифодасини топган.

Бу туркумда “қишу ёз, кечаю кундуз меҳнатда куйиб ишлаётган”, “ғамли куюк кулчасини ҳам умрида тўйиб емаган”, “ориқ, ранги сариқ, қорни очликдан шишган” деҳқонларнинг аянчли турмушлари уларга тўла хайрихоҳлик, ҳамдардлик руҳида кучли ачиниш билан тасвирланган. “Янгиқўрғон қишлоғи”, “Сув жанжали”, “Шоҳимардон саёҳати” шеърлари шу туркумга киради.

1898 йилда уюштирилган ана шундай саёҳати чоғида Завқий Андижон кўзғолонини бостириш баҳонасида чор маъмуриятининг бутун халқ бошига балолар келтириб, аёвсиз жазо чораларини кўрганга, қанчадан-қанча кишиларни дорга осиб, таъқиб-таъйиқни кучайтирганига, кўплаб қишлоқларни тўпга тутиб ер билан яксон қилганига жонли гувоҳ бўлди. Худди шу таассуротнинг бадиий меваси сифатида “Эшон” радифли шеър майдонга келди.

Шоир бу халқ кўзғолонининг асл моҳиятини, унинг асосий мақсадини тўғри тушуна олмади. Самимий куюнч билан “Қанча одам ўлдилар, кўп халқ бўлдилар асир!” деб ёзган Завқийни биринчи галда мустахлак маъмурияти кўрган жазо тадбирлари оқибатида оддий халқ аҳолининг янада оғир бўлганлиги, қишлоқ-шаҳарларнинг эса хонавайрон этилгани (“Хонавайрон бўлди бир минг манзилу маъво!”) ларзага солади. Таассуфки, Завқий буларнинг ҳаммасига халқ кўзғолонининг раҳбарини айбдор деб билади.

Шу муносабат билан Завқий таржимаи ҳоли ва ижодининг ҳали тўла ўрганилмаган саҳифалари ҳам оз эмаслигини айтиб ўтиш ўринли. Катта ижод йўлини босиб ўтган шоирнинг адабий мероси афсуски, то ҳануз тўла аниқланиб тўпланмаган. Унинг ўз асарларини девон ҳолига келтиргани тўғрисида оғзаки маълумотлар учрайди, ammo бу девон илмга маълум эмас. Жиддий ижтимоий-сиёсий воқеалар силсиласи юз берган мураккаб даврда яшаб ижод этган шоирнинг дунёқарашида ва унга тўла мувофиқ ҳолда ижодий меросида эса зиддиятли ўринлар оз эмас.

1900 йил аввалида Завқий ҳаж сафарига отланган тоғаси Муҳаммад Сиддиққа ҳамроҳ бўлиб қатор мамлакатларни босиб, Макка ва Мадинани зиёрат қилади. Унинг таассуроти “Хужжожи Макка аҳлига чуну чаро деманг” мисраси билан бошланувчи шеърда ўз бадиий ифодасини топган. Завқийнинг асримиз бошларида яратган ижтимоий йўналишдаги асарлари жумласидан “Воқеаи қози сайлов” деб номланган ҳажман каттагина маснавийси алоҳида диққатга сазовор. Халқчил шоир мустамлака маъмуриятининг қаттиқ назорати остида ўтказиладиган қалбаки “сайлов”ларнинг пуч моҳиятини, ундаги порахўрлик ва ҳийла-найрангларни, шунингдек, (сайланувчи) шахсларнинг жирканч башараларини, ифлос қилмишларини ўқувчи кўзи олдида ишонарли фош этади.

Қаҳатлик бўлди бу Фарғонамизда,
Топилмас парча вон вайронамизда —

байти билан бошланувчи маснавийда эса биринчи жаҳон урушининг мустамлакалардаги оғир ҳаётнинг янада аянчли бир ҳолга келгани, очлик ва вабо касалининг меҳнаткаш омма бошига янги-янги кулфатлар солгани ҳаққоний бўёқларда тасвирланган. Бу асар халқ ҳаракатлари каби ижтимоий-сиёсий мавзунинг тўла халқчил руҳда ёритиш бобида Завқий катта ютуқларга эришганини исботловчи ҳужжатдир. Шоир дунёқарашидаги бундай ғояларнинг қатъий шаклланишида асримиз бошларида миллий озодлик ғояларини, илм-маърифат тарғиботини байроқ қилиб кўтарган жадидчилик ҳаракатининг таъсири беқийсдир. Жадидчилик ғояларини тўла қабул қилган шоир ўз амалий-ижтимоий фаолияти билан ҳам илм-маърифатни, янги усулдаги мактаб-маорифни тарғиб қилди, фан-техникани эгаллашга, замона билан ҳамқадам бўлишига давват этди. Бу жиҳатдан шоирнинг “Фурсат ғанимат, аҳбоб, миллатга кўз очайлик” мисраси билан бошланувчи мухаммаси алоҳида диққатга сазовор.

1916 йилда ёзилган деб тахмин этилган “Ажаб эрмас” радифли мухаммас, фақат Завқий ижодида эмас, балки XX аср бошларидаги бутун ўзбек ижтимоий-сиёсий шеърлятида катта ҳодиса бўлди. Бунда шоир мустамлака асорати остида эзилаётган она юртнинг кулфат-

ли кунлари унут бўлиши ҳақида сўз очади, оғир иқтисодий ҳаёт кечираётган халқнинг бахтли тақдири ҳақида, бўлажак катта ижтимоий ўзгаришлар хусусида башорат қилади.

Ўтиб бир қарн акроним жаҳон обод кўргайсиз!
Жаҳон аҳлини золим зулмидан озод кўргайсиз!
Гирифтори алам эрмас — ҳаммани шод кўргайсиз!

Убайдулло Завқий адабиётимиз тарихидан фақат ижтимоий-сиёсий ва ҳажвий шеърлар муаллифи сифатидагина эмас, балки, айна замонда, истеъодли юморист ва нозикдид лирик ижодкор сифатида ҳам ўрин олган. Унинг турмуш икир-чикирлари, кундалик ҳаётда учровчи носозликлар ва кишилар табиатидаги салбий одатлар устидан беғараз кулги, энгил масҳара кўзговчи, илиқ табассум ва ширин ҳазил билан қоришиқ “Таърифи калиш”, “Отим”, “Фонус”, “Сигирим”, “Пашшалар” каби юморлари ўқувчиларда яхши кайфият, қувноқлик уйғотади, айна замонда зийракликка ундайди.

Завқий яратган ишқий ғазал ва мухаммасларнинг кўпчилиги эса ўша даврдаёқ ҳофизлар ижросида халқ қўшиқлари қаторида катта шухрат тутган. Хусусан, “Юзунгни кўрсатиб аввал ўзингга бандалар қилдинг”, “Ёр келур замона йўқ, келмаса-келмасин, нетай?”, “Кулбам аро, эй махлиқо, бир йўл хиром айлаб келинг” мисралари билан бошланувчи асарлари ҳаёт шавқи ва гўзалликларидан баҳрамандликка ундайди, севги-садоқатни улуғлайди, инсоний ҳис-туйғуларни, нозик кечинмаларни ниҳоятда таъсирчан тарзда равшан ифодалайди.

“Фарғона адабий муҳитида камол топган Муқимий, Фурқат, Завқий... каби улуғ маърифатчиларнинг миллатимиз маънавий хазинасига қўшган ҳиссалари ҳам беқийёсдир” (Ислом Каримов).

БАЁНИЙ

(1859—1923)

Муҳаммад Юсуф — адабий таҳаллуси Баёний XIX аср II ярми ва XX аср бошларида Хоразмда яшаб ижод этган замонасининг забардаст тарихнавис олими, ажойиб шоири ва моҳир таржимони бўлган. Баёний тарихнавис олим сифатида “Шажарайи Хоразмшоҳий” ва “Хоразм тарихи” номли тарихий асарларини ёзди, қатор тарихий асарларни арабча ва форсчадан ўзбек тилига таржима қилди, шоир сифатида эса мукамал девон тузди.

У Хивада хонлик қилган Элтузархон (1804—1806) авлодидандир. Унинг отаси Бобожонбек Оллоберди Тўранинг ўғли бўлиб, Элтузархоннинг набираси эди. Баёний 1859 йилда Хивада дунёга келади ва ёшлиқдан бошлаб илм, адабиётга, шеърятга қизиқади. Баёний

Ўз замонасининг атоқли хаттотларидан ва мусиқашуносларидан бири ҳам бўлган. У сулс, кувий, райҳоний, шикаста ва бошқа хил хатларни яхши билган ва ўз замонасининг талантли шоир ва тарихнавис олими бўлиб етишган. Баёнийнинг юксак маҳорати ҳақида Табибий бундай деб ёзади:

“Баёнийки бор шоири куш баён,
Сўз ичра қилур дурри гавҳар аён.
Бу ҳам асли бу хонадондин эрур,
Сўзи руҳу эл жисмига жон эрур.
Муҳаммад Юсуфбек номи анинг,
Хусул айламак илм коми анинг”¹.

Баёний ўзидан бой ёзма мерос қолдирди. Баёнийнинг мазмундор ва ажойиб ғазалларини ўзи ичига олган девонининг бир неча нусхаси қўлёзма ҳолида сақланмоқда². Бу девонлардан унинг ғазаллари, мухаммаслари, рубоийлари, қасидалари ўрин олган.

Баёнийнинг шеърий асарлари XIX аср II ярми ва XX аср бошлари ўзбек адабиётини ва шунингдек шоирнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишда катта аҳамиятга эгадир. Шоир шеъриятида асосий ўринни лирика эгаллайди. У замонасининг илғор фикрли кишиси сифатида қайноқ ҳаёт ичида яшади ва унинг ижодида ўша даврдаги ижтимоий ҳаёт ўз ифодасини топди.

Муаррихнинг “Шажарайи Хоразмшоҳий” рисоласида Абдулғозийхон Мунис ва Огаҳий қаламига олган давр ва Хива хонлигида 1873 йилдан 1914 йилгача содир бўлган тарихий воқеалар тасвирланган. Мазкур рисола юқорида номлари зикр этилган муаллифлар асарларининг хулосаси ва давоми ҳисобланади. Мунис ва Огаҳийнинг асарлари ҳашамдор, қийин тил билан ёзилган. Уларда арабча ва форсча сўзлар ва оғир иборалар кўп учрайди. Баёний ана шу қийинчиликларни бартараф қилиш мақсадида Мунис ва Огаҳий асарларини бир жилдга тўплаб, қисқартириб, содда тил билан қайта ёзиб чиққан. Бу тўғрида муаллиф асар сўзбошида бундай деб ёзади: “Мен Муҳаммад Юсуф ал-мутаҳаллис бил-Баёний ибни Бобожонбек, бу тариқа арз қиламан. 1329/1911 йил жумод ул-аввал ойининг йигирма иккисида бу асарни ёзишга бошладим. Бу ишни Асфандиёрхон менга Толибхўжа ибни Авазберди орқали буюрди”

Мунис Элтузархоннинг фармонига мувофиқ “Фирдавис ул-иқбол” номли асарини ёзган. Мунис бу асарни тамомлай олмай 1244/1829 йили вафот этади. Оллоҳқулихон Огаҳийга бу чала қол-

¹ Аҳмаджон Табибий, Мажуат уш-шуаро, мазкур қўлёзма асарлар, фонди, инв № 1152, варақ: 3 б.

² Девони Баёний, ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик Институти қўлёзма асарлар фонди, инв № 1120, 7106, 6666/VI.

ган асарни ёзиб тамом этишни буюради. Огаҳий бу асарни ёзиб тамомлайди. Сўнгра Огаҳий XIX асрда Хоразмда хонлик қилган хонларнинг ҳар бирига атаб, алоҳида-алоҳида бир неча асар ёзган.

Муаллиф ўз асарининг охирида қуйидаги маълумотларни келтиради: “Мен, Муҳаммад Юсуф Баёний бу китобни (“Шажарайи Хоразмшоҳий”. — Қ. М.) ёзиб тамом этдим. Кейинчалик Асфандиёрхон вақтида содир бўлган тарихий воқеаларни ёзиб, бу китобимга қўшаман”

Хоразмда тасниф этилган Баёнийнинг мазкур тарихий асари, Хоразм, айниқса Хива хонлиги тарихини ўрганишда аниқ маълумот берувчи асосий манба бўлиб хизмат қилади. Баёнийнинг бу тарихий асарида Хива хонлигининг сиёсий тарихи жуда муфассал баён этилган. Хива хонлигининг сиёсий ҳаётида рўй берган катта воқеалардан бири Хива хонлигини Чор Россияси томонидан босиб олиниши эди. Бу воқеа Хоразмда Муҳаммад Раҳимхон II ҳукмронлиги даврида содир бўлган. Муҳаммад Юсуф Баёний ўзининг “Шажарайи Хоразмшоҳий” асарида бу масалага жуда муфассал тўхтаб ўтган ва бу борада қимматли маълумотларни келтирган.

Айниқса шаҳарларни мудофаа қилишда олиб борилган ишлар, кўрсатилган қаршиликларга қарамай, Хива хонлигига қарашли шаҳарларнинг Чор Россияси қўшини томонидан бирин-кетин босиб олиниши ва Чор генералларининг бу ерда олиб борган шафқатсиз сиёсати, чоризм аскарлари томонидан аҳолининг, аёллар ва болаларнинг беғуноҳ қирғин қилиниши, обод жойларнинг харобага айлантирилиши ҳаққоний тасвирлаб берилган.

Хонликнинг иқтисодий ҳаётида ер эгаллиги ва солиқ масаласи асосий масалалардан эди. Бу масалалар бўйича ҳам мазкур асарда анча маълумотлар келтирилган. Шунингдек, хонликда олиб борилган қурилиш ишлари ва турли мансаблар, уларга кимларнинг тайин этилганлиги ва бошқа қатор масалалар бўйича ҳам яхши маълумотлар берилган.

Хива хонлигида Муҳаммад Раҳимхон II даврида меъморлик бўйича ҳам анча ишлар амалга оширилган. Мадрасалар, масжидлар, миноралар, боғлар, кўприклар қурилган. Асарда бу биноларнинг қачон қурилганлиги ҳам кўрсатиб ўтилган. “Шажарайи Хоразмшоҳий”да Баёний томонидан келтирилган бир-икки мисолни олиб кўрайлик.

Баёнийнинг ёзишича: “Маълум бўлсинким, хон хазратлари (Муҳаммад Раҳимхон II. — Қ. М.) бағоят мушфиқи фуқаро ва бағоят хайр дўст киши эрдилар. Кўп мадрасалар ва масжидлар бино қилдилар. Кўп мадрасаларнинг биноларига сабаб бўладилар. Андоғким, Муҳаммад Мурод девонбеги бир мадраса бино қилди. Юсуф маҳрамга буюриб бир мадраса бино қилдилар. Қадам ясавулбоши бир мадраса бино қилди. Иброҳимхожа бир мадраса бино қилди. Юсуф Ясавулбоши бир мадраса бино қилди. Ҳусайн Муҳаммадбой бир мадраса бино қилди. Дўст Аълам бир мадраса бино қилди. Қо-

зий ул-куззот-қози Муҳаммад Салим бир мадраса бино қилди. Исломхожа бир минорали мадраса бино қилди. Бу биноларнинг ҳаммаси ул ҳазратнинг (Муҳаммад Раҳимхон II. — Қ. М.) тарғиботлари била бўлди. Яна Нуриллабек отлиғ ҳовлиларининг атрофида кўп беватанларни ватанлик этдилар. Яна Тозабоб атрофида ҳам кўп беватанларни ватанли этдилар. Тўрт олий масжид бино қилдириб, Тозабобда ватан тутган беватанлар, тўрт масжид қавми бўлдилар. Яна Янги қалъада, Нуриллабек ҳовли ва боғларининг шарқи шимол тарафида кўп беватанларни ватанли этдилар. Бир олий масжид бино қилдириб, ул ерни Султонобод исми бирла мавсум этдилар. Кўп ерларни обод этдилар. Кўп масжидлар, мадрасалар ва қорихоналар бино бўлиб, кўп ерлар обод бўлди”¹.

Баёнийнинг мазкур тарихий асарида шу даврда Хива хонлигидаги адабий муҳит, шоирлар ва олимлар, Муҳаммад Раҳимхон II — Ферузнинг ажойиб шоир ва маърифатли ҳукмдор бўлганлиги ҳақида ҳам анчагина маълумотлар келтирилган. 1326/1908 йили Аҳмаджон Табибий томонидан шу даврда яшаган шоирларнинг тазкираси тузилди. Бу ҳақда Баёний куйидаги маълумотни келтиради: “Хон ҳазратлари шеърга кўп завқ пайдо қилиб эрдилар. Ўзлари ҳам бурундан Феруз тахаллуси била мутахаллис бўлуб, шеър айтур эрдилар...”

Юқоридаги фикримизнинг тасдиқи сифатида Баёний томонидан келтирилган ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётга оид бирикки мисолни қайд этиб ўтдик. Бундай мисолларни жуда кўплаб келтириш мумкин. Баёнийнинг бу қимматли тарихий асари, олимларимиз, Ўзбекистон Фанлар Академиясининг академиклари Я. Гуломов, М. Йўлдошев кабилар томонидан ўрганилган ва бир қисми нашр этилган.

Баёнийнинг иккинчи тарихий асари “Хоразм тарихи” номи билан аталади. Бу асарнинг илк боблари маъно жиҳатидан “Шажарайи Хоразмшоҳий” асарига ўхшаб кетади. Лекин ёзилиш услуби билан ундан фарқ қилади. Муқаддимада кўрсатишича, Баёний ўз асарини кўпчилик баҳра олсин учун содда тил билан ёзган. Афсуски, 15 бобдан иборат бу асарнинг фақат 8 бобигина сақланган. Қолган боблари йўқ. Унинг ягона нусхаси ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзма асарлар хазинасида сақланмоқда.

Баёний бу асарларни ёзиш билан бир қаторда, кўпгина тарихий асарларни ўзбек тилига таржима қилган. У Мавлоно Дарвеш Аҳмад томонидан араб тилида ёзилган умумий тарихга оид “Саҳойиф ул-ахбор” номли катта асарни ўзбек тилига ўгирган. Баёний шунингдек, Биноийнинг “Шайбонийнома”², Жарир ат-Табарийнинг “Тарихи Табарий” номли асарларини таржима қилган.

¹ Шу асар, инв № 9596, варақ: 497*.

² Биноий, Шайбонийнома. Мазкур қўлёзма асарлар фонди. инв №3422, варақ: 53*.

Баёний бошқа таржимонлар томонидан таржима қилинган асарларни таҳрир ҳам қилган. Атоулла ибн Фазлулла Ҳусайний томонидан ёзилган “Равзат ул-аҳбоб” номли асарнинг II қисмини ўзбекчага ўтирилган таржимасини таҳрир қилган.

Бир сўз билан айтганда, Муҳаммад Юсуф Баёний ўз замонасининг талантли шоири, атоқли тарихнавис олими ва моҳир таржимонидир. У ўзбек маданияти тарихида ўзига хос фахрли ўринни эгалайди. Олим ва шоир томонидан яратилган адабий ва тарихий асарлар ўзбек халқи маданияти тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

МАҲМУДХҲҲА БЕҲБУДИЙ

(1875—1919)

Маҳмудхўжа Беҳбудий XX аср бўсағасидаги Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаракатчилигининг энг йирик намояндаси, янги давр ўзбек маданиятининг асосчисидир. Туркистон жадидларининг тан олинган раҳнамоси, мустақил жумҳурият ғоясининг яловбардори, янги мактаб ғоясининг назариётчиси ва амалиётчиси, ўзбек драматургиясини бошлаб берган биринчи драматург, театрчи, ношир, журналист. У тарихимизнинг ғоят оғир ва мураккаб бир даврида яшади. XVI асрдан бошланган инқироз ва турғунлик, ўзаро жанжал, маҳаллий уруғчилик низолари миллатни ҳолдан тойдирган, имкондан фойдаланиб ўлкани забт этган Русия зўр бериб, уни турғун ва тутқун сақлашга уринарди. Мана шундай бир шароитда Ватанни бутунлай йўқ бўлиш хавфидан сақлаб қолиш, авлодларни эрк ва озодлик, мустақиллик руҳида тарбиялаш, маърифат ва тараққиётга бошлаш жадидлар номи билан тарихга кирган Беҳбудий бошлиқ фидойилар зиммасига тушди.

Туркистонда “Усули жадид”, “Усули савтия” номлари билан шуҳрат топган янги мактабни шулар ташкил қилиб, шулар биринчи бўлиб замонавий мактаб ғоясини илгари сурдилар. Улар ўз ҳисобларидан мактаблар очиб, ёш авлодни истиқлолга тайёрладилар, шеър ва мақолалар, сахна асарлари орқали миллий онгни шакллантиришга, миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини сингдиришга уриндилар. Русия қонунлари имкон берган даражада Туркистон мусулмонларининг шаъну шавкатини ҳимоя қилдилар, инқилоб йилларида эса мустақиллик байроғини баланд кўтардилар.

Маҳмудхўжа Беҳбудий мана шу Туркистон жадидчилиқ ҳаракатининг асосчиси, бошлаб берувчиси эди. У 1875 йилнинг 19 январиди Самарқанд яқинидаги Бахшитепа қишлоғида, руҳоний оиласида дунёга келган. Отаси Беҳбудхўжа Солиххўжа ўғли туркистонлик, Аҳмад Ясавийнинг авлодларидан, она томонидан бобоси Ниёзхўжа урганчилик бўлиб, амир Шоҳмурод замонида (1785—1800)

Самарқандга келиб қолган. 1894 йилда отаси, имом-хатиблик билан шуғулланиб келган Бехбудхўжа вафот этади. Ёш Маҳмудхўжа тоғаси қози Муҳаммад Сиддиқ тарбияси ва қарамоғида ўсиб вояга этади. Араб сарфу наҳвини кичик тоғаси Мулла Одилдан ўрганadi. 18 ёшида қозихонада мирзолик қила бошлайди. Ўз устида қунт билан ишлаб, шариатнинг юксак мақомлари — қози, муфти даражасигача кўтарилadi. Ёш Маҳмудхўжа дунёқарашининг шаклланишида Русия жадидчилиқ ҳаракатининг асосчиси Исмоилбек Гаспринскийнинг хизмати катта бўлган. У 1892 йилда Туркистондаги мактабларни ислоҳ қилиш, “усули савтия”ни жорий этиш таклифи билан генерал-губернатор Н. О. Розенбахга мурожаат этади. Жавоб олмагач, 1893 йилда ўзи Тошкентга келди. Самарқанд, Бухорода бўлди. Маҳаллий халқ билан гаплашиб, дастлабки янги усул мактабларни очишга муваффақ бўлди. Бехбудий ўз хотираларида устози билан учрашувларини ихлос ва муҳаббат билан тилга олади.

1899—1900 йилларда Бехбудий ҳаж сафарига боради. Дунё кўриш изсиз кетмайди. Сафар янги мактаб ҳақидаги қарашларини мустаҳкамлайди. Унинг ташаббус ва ғайрати билан 1903 йилда Самарқанд атрофидаги Ҳалвойи (С. Сиддиқий), Ражабамин (А. Шакурий) қишлоқларида янги мактаблар ташкил топди. Адиб бу мактаблар учун дарсликлар тузишга киришади. Кетма-кет “Рисолаи асбоби савод” (1904), “Рисолаи жуғрофияи умроний” (1905), “Рисолаи жуғрофияи Русий” (1905), “Китобат ул-атфол” (1908), “Амалиёти ислом” (1908), “Тарихи ислом” (1909) каби китоблари пайдо бўлади.

1903—1904 йилларда Масков, Петербурга боради, 1907 йилда Қозон, Уфа, Нижний Новгородда бўлади. Булар саёҳат эмас, хизмат сафари эди. Масалан: Нижний Новгородда 1907 йилнинг 23 августидан Русия мусулмонларининг турмуш ва маданияти муаммоларига бағишланган қурултойи чақирилади. Бехбудий туркистонликлар гуруҳини бошқаради ва катта нутқ сўзлайди.

Маърифат учун биргина мактаб кифоя қилмайди. Замон ва дунё воқеалари билан танишиб бормоқ керак. Миллат ва Ватаннинг аҳволидан, кундалиқ ҳаётдан огоҳ бўлмоқ лозим. Миллат учун ойна керак, токи ундан ўз қабоҳатини ҳам малоҳатини ҳам кўра олсин.

Мана шу эҳтиёж ва зарурат Бехбудийни театр ва матбуотга бошлайди. “Падаркуш” драмаси шу тариқа майдонга келди. Бироқ унинг дунё кўриши осон кечмади. “Падаркуш” драмаси 1913 йилдагина босилиб чиқади. Китоб жилдига “Бородино жанги ва Россиянинг французлар босқинидан халос бўлишининг юбилей санасига бағишланади” деган ёзув билан Тифлис цензурасидан рухсат олинади. Босилиб чиққандан кейин ҳам саҳнага қўйиш учун яқин бир йил вақт кетади.

“Падаркуш” — ўзбек драмачилигининг ҳамма яқдил эътироф этган биринчи намунасидир. Мутахассислар уни ҳам жанр, ҳам маз-

мунга кўра янги ўзбек адабиётини бошлаб берган бир асар сифатида баҳолайдилар. Муаллиф “Миллий фожа” атаган 3 парда 4 манзарали бу драма ҳажман ихчам, мазмунан ниҳоятда содда ва жўн эди. Ўқимаган боланинг бузуқ йўлларга кириб ўз отасининг ўлдиргани, нодонлик ва жаҳолат ҳақида эди.

“Падаркуш” дастлаб Самарқандда 1914 йилнинг 15 январида саҳнага қўйилди. Спектакл ўз маишатиға ўралиб, дунёни унутган миллатдошларға чақмоқдек таъсир этди. У Тошкентда 1914 йилнинг 27 февралда қўйилди.

Авлонийнинг “Турон” группаси Колизей (Ҳозирги савдо биржаси биноси)да ўз фаолиятини мана шу “Падаркуш” билан бошланган эди. Спектакл бошланиш олдида Мунавварқори театрининг жамият ҳаётидаги ўрни ҳақида нутқ сўзлайди. Бош ролни А. Авлонийнинг ўзи ижро этади. Маҳаллий матбуот бу кунни “тарихий кун” деб ёзади. “Турон” группаси 1914—1916 йилларда бу спектакл билан бутун Фарғона водийсини айланиб чиқди. Туркистонни жунбушга келтирган қирғин-барот инқилоб йилларида ҳам саҳнадан тушмади. Бу бир томондан миллатни маърифат ва тараққиёт сари ундашда катта аҳамиятга эга бўлса, иккинчи томондан профессионал ўзбек театри ва драмачилигининг майдонга келиши ҳамда тараққиётида муҳим хизмат қилди.

Бу асарнинг ўз даврида адабий ҳаракатчиликка етказган таъсири ҳақида қайдлар кўп. Бунинг шоҳиди сифатида Абдулла Қодирийнинг 1913 йилларда чиққан “Падаркуш” пьесаси таъсирида “Бахтсиз куёв” деган театр китобини ёзиб юборганимни ўзим ҳам пайқамай қолдим, деган эътирофини эслаш кифоя. 1916 йилда Тошкентга келиб Колизейда “Турон”нинг қатор спектакллари кўрган А. Н. Самойлович ёзади: “Туркистонда янги адабиёт майдонга келди. Бу мен учун кутилган ҳол эди... Янги адабиётнинг маркази — Самарқанд... Ёш қаламкашларнинг бош илҳомчиси самарқандлик муфти Маҳмудхўжа Бехбудийдир”

1913 йилдан Бехбудий матбуот ишлари билан шуғулланди. Аперелдан “Самарқанд” газетасини чиқара бошлади. Газета туркий ва форсий тилларда, ҳафтада икки марта, дастлаб икки, сўнг тўрт саҳифада чоп этилган. 45-сонни чиқиб, моддий танқислик туфайли тўхтаган. Сўнг Бехбудий шу йилнинг 30 августидан “Ойна” журналинини чиқара бошлайди. “Ҳафталик, суратлик бу мажалла, асосан, ўзбек тилида бўлиб, унда ихчам форсий шеър, мақолалар, русча эълонлар ҳам бериб борилади... Кавказ, Татаристон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Туркиягача тарқалар эди... Жадидларнинг севиқли журналлари эди...” деб ёзган эди Зиё Саид.

Бехбудий шу йиллари нашр ишлари билан қизғин шуғулланди. А. В. Пясковский унинг ўз босмаҳонасида Фитратнинг “Баёноти сайёҳи ҳинди” асарини 1913 йилда русчага таржима қилдириб, нашр этганини хабар беради...

1914 йилнинг 29 майида Беҳбудий иккинчи бор араб мамлакатларига саёҳатга отланади. Поездга ўтириб Байрамали орқали Ашхободга ўтади. Красноводскдан параход билан Бокуга боради. 2 июнда Минералние води-Кисловодск-Пятигорск, Железноводск-Ростов-Одессани кезиб, 8 июнда Истамбулга кириб келади. Кичик саёҳатдан сўнг Истамбулга қайтиб, 21 июнда сув йўли билан Куддуга йўл олади. Байрут, Ёфа, Халил ар-Раҳмон, Порт Саид, Шом шаҳарларини тамоша қилади... Саёҳат хотиралари ҳар жиҳатдан гоят муҳим бўлиб, Беҳбудий уларни ўз журнали “Ойна”нинг 1914 йил сонларида мазкур ном остида пешма-пеш бериб боради. Бу “Хотиралар” ҳам маърифий, ҳам адабий-эстетик жиҳатдан ниҳоятда муҳим. У адабиётимиздаги анъанавий тарихий-меъмуар жанрининг XX аср бошидаги ўзига хос намунасиدير.

“Ойна” журнали маърифат ва маданият тарқатишда жуда катта хизмат қилди. Унда миллат ва унинг ҳақ-ҳуқуқи, тарихига, тил-адабиёт масалаларига, дунё аҳволига доир қизиқарли мақолалар, баҳслар бериб борилган. Айниқса, тил масаласи муҳаррирнинг ҳаммаша диққат марказида турди. Беҳбудий миллатнинг тараққийси учун бир неча тил билишни шарт ҳисобларди. Журналнинг 1913 йил 13 август биринчи-нишона сонидеяқ “Икки эмас, тўрт тил лозим” деган мақола билан чиққан эди.

Беҳбудий адабий танқидга катта эътибор берди. Навоийдан кейинги бир неча асрлик сукунатдан сўнг бу соҳанинг хос-хусусиятларини таъкидлаб адабиётда тенгҳуқуқлилиқ масаласини ўртага қўйди. Мақола “Танқид сараламоқдур” (1914 й. 27-сон) деб номланган эди. Адибнинг барча тарихий-илмий мавзудаги мақолалари ўтмишга камоли эҳтиром ва эътиқод билан ёзилган.

Беҳбудий миллат ўзини англагандагина ижтимоий-сиёсий масалаларни бошқалар билан тенг муҳокама эта олади, деган фикрда бўлди. Шунинг учун ҳам тарихга алоҳида эътибор берди.

Умуман Беҳбудийнинг публицист сифатида фаолияти адиб истеъдодини жуда ёрқин бир қиррасини ташкил этади. У ўз умри давомида юзлаб мақолалар ёзди. Ўзининг Миллат ва Ватан, жамият ва ахлоқ ҳақидаги фикрларини кўпроқ мақола ва чиқишларида ифода этди. Баъзилар унинг мақолалари 200, бошқалар 300 деб белгилайдилар. Унинг барча мақолалари аниқлаб чиқилмаган. Муҳими шундаки, у XX аср бошидаги Туркистоннинг йирик сиёсий арбоби эди. Унинг Миллат ва Ватан тақдири ҳақидаги барча қарашлари, аввал, мана шу мақолаларида акс этган эди. Бу жиҳатдан, унинг 1906 йил 10 октябрда “Хуршид” (6-сон) газетасида босилган “Хайрул умури авсотуҳо” (“Ишларнинг яхшиси ўртачасидур”) мақоласи диққатга сазовордир. Бу мақола узоқ йиллар Совет тарих фани нуқтаи назаридан баҳоланиб, Беҳбудийни қоралаш учун нишон бўлиб келди. Гап шундаки, Беҳбудий ўша 1906 йилдаёқ социалистик таълимотни ва уни Русияда амалга оширишга бел боғлаган

Ленин партиясини кескин рад этган эди. У ҳам устози И. Гаспринский каби социализмни зўронлик ҳисоблайди, социал тенгликни адолатсизлик деб билди. Шахс манфаатдорлигида, миллат равақида тараққиётнинг буюк омилини кўрди. Худди шу эътиқод уни Туркистоннинг мустақиллиги учун курашга етаклади.

Ватан тақдири кун тартибига қўйилган 1917 йилнинг 16—23 апрелида Беҳбудий Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон мусулмонларининг 150 вакили иштирок этган қурултойида ҳаяжонли нутқ сўзлади. Миллатни ўзаро ихтилофлардан воз кечишга, буюк мақсад йўлида бирлашишга, иттифоқ бўлишга чақирди. Худди шу ихтилофимиз сабабли “мустамлакот қойдаси ила бизни идора этурлар” деб очиқ айтди.

Шу йилнинг 26 ноябрида Кўқонда ўлка мусулмонларининг IV фавқулодда қурултойи иш бошлади. 27 ноябрга ўтар кечаси “Туркистон мухторияти” эълон қилинди. Бу мустамлакадан мустақиллик томон қўйилган жиддий ва жасоратли қадам эди. Унинг маънавий отаси, шуҳбасиз, Беҳбудий эди. Бироқ у Советлар томонидан хоинона бостирилди. 19—20 феврал кунлари шаҳар тўпга тутилди. 10 минг туркистонлик ўлдирилди, 180 қишлоққа ўт қўйилди.

Беҳбудий изтироб билан Самарқандга қайтади. У ерда тура олмай, Тошкентга келади. Туркистон рус совет ҳукумати раҳбарлари билан музокара олиб боришга уринади. Табиийки, музокаралар натижа бермайди. Миллатни, миллий тараққиётни инкор этган шўролар йўли алдов ва зўравонликка асосланганини биларди. Шунинг учун ҳам уни 1906 йилдаёқ ақл ва шариатга зид деб эълон қилган эди.

Орзулари чил-чил бўлган Беҳбудий 1919 йилнинг баҳорида, 25 мартда паришон ҳолда йўлга чиқади ва Шаҳрисабзда қўлга олиниб, тахминан икки ой ўтгач, Қаршига келтириб зиндонга ташланди. Бир неча кундан сўнг Қарши беги Тоғайбекнинг буйруғи билан зиндон яқинидаги “подшолик чорбоғи”да ўлдирилган. Унинг қатли ҳақидаги хабар ўша пайтдаги пойтахтимиз Самарқандга роса бир йилдан кейин маълум бўлди. 1920 йилнинг апрелида бутун Туркистон мотам тутди.

1926—27 йилларда, 11 йил Қарши шаҳри Беҳбудий номи билан юритилди. Адибнинг номини адабийлаштирилиши шунчаки бир ниқоб эди, унинг асл қиёфаси халқдан сир сақланди. Қарши шаҳрига унинг номи қўйилган ўша 1926 йилдаёқ жадидчиликни аксиланқилбий, аксилшўравий ҳаракат сифатида қоралаш кампанияси бошлаб юборилган эди.

Бугун Беҳбудий кабилар муқаддас тутган юрт озод ва мустақил бўлди. Улар жон фидо этган истиқлол авлодларига насиб этди. Миллат ва Ватан мустақиллиги йўлида фидо бўлганлар эса шу Миллат ва Ватан умри қадар боқийдирлар.

МУНАВВАРҶОРИ АБДУРАШИДХОНОВ

(1878—1931)

“Мунаввар” — нур олган, нурли дегани. Туркияда ҳозир ҳам бу сўзни зиёли ўрнида қўллайдилар. “Қори” деб Қуръонни маромига етказиб ўқийдиганни айтганлар. У Тошкентнинг маърифатли бир хонадониди туғилиб, исмига муносиб бўлиб ўсди. Хужжатлардан унинг Шайхонтоҳур даҳа, Дархон маҳалласида туғилиб ўсгани маълум бўлади. Отаси Абдурашидхон мударрис, онаси Хосиятхон отин бўлган. Мунаввар онаси қўлида савод чиқарган. Дастлаб Тошкентда Юнусхон мадрасасида, сўнг Бухорода ўқиган. Ўтган асрнинг 90-йиллари охирларида жадидларга қўшилиб, 1901 йилда Тошкентда биринчилардан бўлиб “усули жадид” мактаби очади. Бу мактаблар учун “Адиби аввал”, “Адиби соний” каби алифбо ва хрестоматиялар, “Тавжид ал-Қуръон” (“Қуръон қироати”), “Ер юзи” (“География”) сингари қўлланмалар тузиб, нашр этади. Бу дарсликлар 1901—1917 йиллар оралиғида энг ками 2—3, кўпи 9—10 мартагача алоҳида-алоҳида ҳолда нашр этилган.

Мунавварқори ва унинг мактаби юксак нуфузга эга эди. Масалан: шундай бир далилни келтириш мумкин. “Ойна” журналининг 1914 йил сонларидан бирида Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг Туркистонда олий миллий таълим истиқболи ҳақида берган муштарийларнинг саволига жавоби босилган. Беҳбудий унда Тошкентда Мунавварқорининг мактабини мана шундай олий таҳсилга замин бўла олиши мумкинлигини айтган эди.

Ўзбек матбуотининг майдонга келишида Мунавварқорининг хизматлари катта бўлди. У ўзбек матбуотининг дастлабки намунаси 1906 йилда чиққан “Тараққий” газетасининг ташкилотчиларидан ва муаллифларидан эди. Ўша йили Мунавварқорининг ўзи “Хуршид” газетасини чиқарди. Газетанинг фаол муаллифларидан бири Худоёрхоннинг ўғли Фансуруллобек эди. Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг иштирокиюн (социалистик) партиясини кескин рад этган машҳур “Хайрул умури авсотухо” мақоласи мана шу газетада (1906, №6) босилган эди. Сўнг Мунавварқори “Садойи Туркистон” (1914—15) ни майдонга чиқаришда жонбозлик кўрсатди. 1917 йилнинг мартада эса ўзи муҳаррирлигида “Нажот” газетасини чиқарди. Шу йилнинг июнида эса Тошкентда Аҳмад Заки Валидий томонидан “Кенгаш” журнали ўртага чиқди. Кўп ўтмай, унинг муҳаррирлигини Мунавварқори олиб бора бошлади.

Умуман ўзбек матбуотининг майдонга келишини ҳам, тарихий тараққиётини ҳам Мунавварқорисиз, унинг юзлаб эҳтиросли мақолаларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Мунавварқори XX аср бошидаги ижтимоий-сиёсий ҳаракатчиликнинг, миллий озодлик кўтарилишининг энг эътиборли намояндаларидандир. Абдулла

Авлоний таржимаи ҳолларидан маълум бўлишича, 1901 йиллардан бошлаб, Тошкентда маҳаллий ёшлардан “Жадидлар тўдаси” ташкил топган эди. 1914—15 йилларда “Садои Туркистон”да муҳаррирлик қилган, 1909 йилда Лев Толстой билан хат ёзишган адвокат Убайдулла Асатиллахўжаев, шоир Абдулла Авлоний, Низомиддин Хўжаев кабилар бу гуруҳнинг фаоллари бўлиб танилдилар. Авлоний унга 1904 йилда аъзо бўлганини маълум қилади. Мунавварқори шунинг асосчиларидан эди. 1909 йилда у бошқа маърифатпарвар жадидлар билан бирга “Жамияти хайрия” тузди. 1913 йилда “Турон” жамиятини таъсис этади. “Мактаб”, “Нашриёт” каби ширкатлар очади. Жамиятнинг мақсади ерли мусулмон аҳолиси орасида маориф- маданиятга рағбат уйғотиш, уларга моддий-маънавий ёрдам бериш, улар учун саҳна асарлари тайёрлаш ва кўрсатиш эди. Мунавварқори ёшларни ривожланган мамлакатларда ўқитиш, шу орқали Миллат ва Ватанни фарзандларига танитиш, дунёни англайтиш ишларига алоҳида эътибор берди. 1908 йилдан 1923 йилга қадар унинг ғайрат ва ташаббуси билан юздан ортиқ туркистонлик четда ўқиб келди. 1920—23 йилларда бу ташаббусни Бухорода Фитрат ва Файзулла Хўжаев қўллаб-қувватлаб чиқдилар. Маълумотларга қараганда биргина 1922 йилда Олмонияда ўқиётганларнинг сони 60 га етган. Шулардан тўрттаси (Жаббор Саттор, Саидали Хўжаев, Аҳмад Шукурӣ, Вали Қаюмхон) тошкентлик эди.

Мунавварқори гарчи театр асари ёзмаган бўлса-да, Туркистондаги театрчилик ишларининг йўлга қўйилишида Абдулла Авлоний ёнида турди. 1913 йилда тузилган “Турон” жамияти низомида театрчилик ишлари алоҳида таъкидлангани, унинг заминида “Театр” ҳаваскорлари труппаси” ташкил топгани бежиз эмас. 1914 йилнинг 27 февралда Тошкентдаги “Колизей” (ҳозирги Савдо биржаси биноси)да мана шу труппа томонидан “Падаркуш” драмаси биринчи маротаба саҳнага қўйилади. Томоша олдидан Мунавварқори театр ва унинг аҳамияти ҳақида нутқ сўзлайди. Матбуот бу кунни “Тарихий кун” деб эълон қилади. Шоир Тавалло эса шу муносабат билан шеър ёзади. Унда шундай сатрлар бор эди:

Чўҳ мунаввар этти оламни Мунавварқоримиз,
Кўрдимиз равшанлигининг феълимиз, аъворимиз.
Ибрат олинг ёшлар, деб тўқди кўздин ёшлар,
Нутқида таҳрир эдуб, бизларни йўқу боримиз.
Чун кўнгулдан биз эшитдук, чин-ачиг айтган сўзи,
Шунча бидъатларни билдук, вой, биз иқроримиз.

Мунавварқори адиб сифатида ҳам маълум эътибор ва нуфузга эга эди. Хусусан, унинг “Адиби аввал”, “Адиби соний” китоблари дарслик-мажмуа йўсинида ёзилган бўлиб, кўллаб шеърӣ ва нас-

рий ҳикояларни ўз ичига олган. Ҳар бирининг сўнггида “ҳисса” — хулоса чиқарилган. Улар мавзуига кўра ҳар хил. Кўпчилиги тарихий мавзуда. Йўл-йўналишга кўра ибратомуз пандлардан ташкил топган. Тили содда, ўқилиши қизиқарли. Масалан: “Адиби соний”-даги илк ҳикоялардан бири “Искандар ила Арасту” деб номланган. “Ўтган замонда Искандари Румий деган бир подшоҳ бор эди, — деб бошланади ҳикоя. — Онинг Арасту отлиғ бир олим ва доно отаси бор эди. Искандар Арастуни ўз ёнига бош вазир қилуб, барча мамлакат ишларини топшурмиш эди. Бир иш қилса, шунинг маслаҳати ила қилур эди. Эшиқдан келса, ўрнидан туруб, жой берур эди. Ўзининг отасидан ортуқ иззат ва ҳурмат қилурди. Бир кун вазирлардан бири Искандардан сўрадики, “На учун Арастуни отангиздан ортуқ иззат қилурсиз?”

Искандар айтди:

“Отам гўёки мени осмондан ерга тушурди. Аммо устозим Арасту мени ердан осмонга кўтарди. Яъни отам мени дунёга келмоғимга сабаб бўлди. Устозим илму адаб ўргатуб, мартаба ва иззатимни ортмоғига сабаб бўлди. Шунинг учун устозимни отамдан ортуқ иззат қилурман”.

Бу ҳикоядан ҳисса надур? Болаларнинг ўзлари топсунлар”.

Ҳикоялар орасида XX аср бошидаги тарихий воқеалар, ижтимоий-маиший турмуш манзаралари ҳақида ёзилганлари ҳам анчагина. Маълум бўлганидек, Мунавварқори бадиий адабиёт билан яқиндан шуғулланган зиёлиларимиздан эди.

У 20-йилларда эса тилшуносликка оид асарлар ёзди. Унинг 1925 йилда эълон қилган Қажом Рамазон ва Шорасул Зуннун билан ҳамкорликдаги уч бўлимлик “Ўзбекча тил сабоқлиғи” китоби шу йўлдаги жиддий ишлардан бўлди. Муаллифлар туркча тилшунослик атамалари эндигина шаклланаётган бир пайтда шундай мураккаб ишни амалга оширган эдилар.

Лекин Мунавварқори миллат тарихида биринчи навбатда жамоат ва сиёсий арбоб сифатида қолди. У ўтган асрнинг 90-йиллари охиридан умрининг сўнгигача Миллат ва Ватан равнақи, озодлиги йўлида кураш олиб борди. Унинг бутун ижоди ва фаолияти мана шу икки масала атрофида кечди. Айниқса унинг 17-йиллардаги фаолияти қизғин бўлди. У машҳур 1917 йил феврал воқеаларидан кўп ўтмай, ўша йилнинг мартадаёқ “Шўройи исломия” жамиятини тузди. Миллий, диний заминга суянган, шариатга асосланган мустақил Туркистон ҳукуматини тузиш ғоясини илгари сурди. “Шўройи исломия”нинг 16—23 апрелда Тошкентда бўлиб ўтган биринчи қурултойида “Туркистон мусулмон депутатларининг Марказий Шўроси” тузилиб, Мунавварқори раис бўлиб сайланди. “Марказий Шўро”да Маҳмудхўжа Бехбудий, Мустафо Чўқаев каби таниқли маърифат ва сиёсат кишилари бор эди.

1917 йилнинг ёзига келиб большевиклар фаоллашдилар. Улар маҳаллий зиёлиларнинг бир қисмини, айрим камбағал тоифаларни ўз изларидан эргаштиришга муваффақ бўлдилар. Мунавварқори бундан қаттиқ ташвишга тушди. Октябр тўнтаришини ташвиш ва саросима билан кутиб олди. Қўқон (Туркистон) мухториятининг қизгин тарафдорларидан бўлди. Мухторият хоинона бостирилгандан кейин халқни уйғотиш, кўзини очиш йўлларини қидирди. 1918 йилнинг баҳорида Туркистон халқ дорилфунунининг мусулмон бўлимини тузди. Шу йилнинг майдан декабрига қадар ушбу мусулмон халқ университетининг ректори вазифасини бажарди, тил билимидан дарс берди, улкан ташкилий ишлар олиб борди. Туркистондаги замонавий олий таълимнинг майдонга келишида ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди. 1919 йилда “Туркистон комиссияси” тузилиб, Масков назоратни қўлга ола бошлагач, Мунавварқори ишдан бўшатилади. 1920 йилда Бухорода халқ жумҳурияти ўрнатилгач, уни Бухорога чақириб оладилар. Бухорода амир ҳокимияти афдарилганда у Бокуда Шарқ халқлари қурултойида эди. Бокудан қайтгач, Бухоро халқ маорифига ишга юборилади. Лекин тўрт ой ўтар-ўтмас, 1921 йилнинг 20 мартида Тошкентга чақириб олинади. Икки ойча ишлагандан сўнг, қамоққа олинади. Тўғри, у 1917 йилнинг октябридан кейин ўзининг шўроларга қарши курашини яширин равишда давом эттирган. Буни унинг қўлёзма ҳолида қолган хотиралари очиқ-ойдин кўрсатади. Жумладан, Октябр арафасида “Иттиҳод ва тараққий” жамиятида қатнашгани, жамият совет даврида ҳам фаолият кўрсатгани маълум бўлади... Бироқ кўп ўтмай Мунавварқори қамоқдан чиқарилади ва яна ўқитувчилик қила бошлайди.

20-йилнинг ўрталаридан жадидчиликка муносабат ўзгара бошлагач, Мунавварқорига ҳам ҳужум бошланади. Шунга қарамасдан у ўз йўлидан қайтмайди. 1917 йилги Тошкент округ маданиятчиларининг қурултойида жадидчиликни ҳимоя қилиб чиқади. Иккинчи маротаба Мунавварқорини 1929 йилда қамоққа олдилар. Унга миллатчилик айби қўйилади ва 1931 йилда халқ душмани сифатида отиб ташланди.

Мунавварқорининг қатл қилиниши Сталин қатагонининг биринчи тўлқинини бошлаб берган эди.

Ўзбекистон Жумҳуриятининг собиқ ДХҚ — ҳозирги Миллий Хавфсизлик хизмати архивида Мунавварқорининг “миллатчилик” фаолиятига оид юзлаб тўқиб чиқарилган гувоҳликлар, айбловлар сақланиб келади. Мунавварқори узоқ йиллар давомида душман сифатида қораланиб келинди. Унинг тарихимиз, маданиятимиз ривожигади хизматларини ўрганиш ва тақдирлаш ишларининг ҳаммаси олдинда турибди.

АБДУЛЛА АВЛОНИЙ

(1878—1934)

XIX аср охири XX аср бошидаги ўзбек миллий маданиятининг машҳур вакилларида бири маърифатпарвар шоир, драматург, журналист, олим, давлат ва жамоат арбоби Абдулла Авлониёдир. У 1878 йилнинг 12 июлида Тошкентнинг Мерганча маҳалласида, тўқувчи Миравлон ака оиласида дунёга келди. Болалиги Миробод маҳалласининг эгри-бутри кўчаларида, кўпчилик қисмини руслар ташкил қилган темир йўл ишчилари болалари орасида кечди. Ўқчидаги эски мактабда, сўнг мадрасада ўқиди (1885—1886). Мустақил мутолаа билан шуғулланди. Араб, форс, рус тилларини ўрганди. Оренбург, Қозон, Тифлисида чиқиб турган газета-журналларни кузатиб борди. Қисқа муддат ичида у маърифатпарвар сифатида танилди ва ўлкадаги ижтимоий-маданий ҳаракатчиликнинг фаол намоёндаларидан бирига айланди.

XX аср бошларида Туркистон маданий ҳаётида юз берган энг муҳим ўзгаришлардан бири мактаб-ўқув ишларида ўзгариш бўлди. Авлониий бу даврда жадидчилик ҳаракатига қўшилиб, Тошкентдаги жадидларнинг фаол иштирокчиларидан бири бўлиб танилди. Авлониий 1904 йилда Мирободда, сўнгроқ Дегрезликда (1903—14) худди шундай янги усулда, янгича мактаб очиб, дарс берди ва дарсликлар ёзди.

1909 йилда мактаб-маориф ишларига ёрдам берувчи “Жамияти хайрия” очиб, етим болаларни ўқитди. “Адабиёт ёхуд миллий шеърлар” номли тўрт қисмдан иборат шеърий тўпламининг биринчи жузъини нашр қилдирди. Мунавварқори, Муҳаммадjon Подшоҳўжаев, Тавалло, Рустамбек Юсуфбеков, Низомиддин Хўжаев, Шоқиржон Раҳимий каби тараққийчилар билан шерикликда “Нашриёт” (1914), “Мактаб” (1916) ширкатларини тузди. “Тараққий”, “Шухрат” (1907), “Осиё” (1908), “Турон” (1917) газеталарини чиқарди. 1918 йилда Туркистон Шўролар ҳукумагининг биринчи газетаси “Иштирокиюн”нинг ташкилотчиларидан ва унинг биринчи муҳаррирларидан бўлди. У совет даврида турли масъулиятли лавозимларда хизмат қилди, қайси вазифада ишламасин илм-маърифат тарқатиш, таълим-тарбия масалалари билан шуғулланиб келди, билим юртларида, олий мактабларда ўқитувчилик қилди. 1930—34 йилларда Ўрта Осиё давлат университетида (ҳозирги ТошДУ) кафедрани бошқарди. У 1934 йилда вафот этди.

Авлониий 1927 йилда Меҳнат Қаҳрамони унвонига сазовор бўлди.

Авлониий 30 йилдан ортиқроқ ижод қилди. 1916 йилги мардикорлик воқеаларининг, сўнг инқилобий талотумлару миллий-озодлик курашларининг гувоҳи бўлди. Ўтган давр ичида, ўзи таъкидлаганидек, “ўнлаб шеър ва мактаб китоблари, тўрт театр китоби”

қолдирди. Унинг маданиятимиз тарихидаги ўрни ҳақида гап кетганда, икки жиҳатини алоҳида таъкидлаш зарур: педагогик фаолияти ва адабий-бадиий ижоди. Унинг педагогик фаолияти, таълим-тарбия ҳақидаги фикрлари XX асрнинг бошларида янги босқичга кўтарилган маърифатчиликнинг хусусиятларини белгилашда муҳим манбалардандир.

Авлоний мактаби гуманистик ва эркин тарбия асосига қурилган, дунёвий ва илғор илм-фанни болаларга ўргатишни ўз олдига асосий вазифа қилиб қўйган, ёшларни мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётига аралаша олиш қобилиятига эга бўлишини таъминлайдиган ҳақиқий халқ мактаби бўлди. Адиб бу мактаблар учун дарсликлар тузди. Унинг аввалги синф шогирдлари учун “Биринчи муаллим”и (1911) Октябр ўзгаришигача 4 марта, “Алифбедан сўнгги ўқув китоби” — “Иккинчи муаллим” (1912) 3 марта қайта нашр этилган. Ахлоқий-дидактик мазмундаги “Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ” дарслиги (1913) XX аср бошлари ижтимоий-педагогик фикр тараққиётида алоҳида ўрин эгаллади. Унда тарбия ва ахлоқ масалалари биринчи маротаба XX асрнинг талаб ва эҳтиёжлари нуқтаи назаридан таҳлил қилинган. Авлоний хулқларни анъанавий яхши ва ёмонга ажратар экан, мулоҳазаларини Гиппократ, Платон, Аристотель, Саъдий Шерозий, Бедил фикрлари билан далиллаган ҳолда замонавийликни асосий мезон қилиб олади. Адиб Ватан муҳаббатини унинг учун курашмоқни энг яхши инсоний хулқлардан ҳисоблади. Ватан — бу ҳар бир кишининг туғилиб ўсган шаҳар ва мамлакати. Уни қадрламоқ, севмоқ, яшартмоқ керак. Шоир Ватан ва унга муҳаббат деганда шуни тушунган эди. Тилга, маданиятга муҳаббат эса, ҳар бир кишининг ўз халқига бўлган муҳаббатидир: “Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадургон ойинаи ҳаёти тил ва адабиётидир. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмақдур”

Авлоний Ҳижрон, Набил, Индамас, Шухрат, Тангриқули, Сурайё, Шапалоқ, Чол, Аб, Чегабой, Абдулҳақ тахаллуслари билан шеър, ҳикоялар ва мақолалар ёзган. Шуни айтиш керакки, Авлоний анча мураккаб ҳаёт ва ижод йўлини босиб ўтди. У адабиётга ғоявий курашлар ғоят кескинлашган бир даврда кириб келди. Ҳеч иккиланмасдан маърифат ва тараққиёт учун курашишини маслак этиб қабул қилди. Шоир шеърляти билан танишар экансиз, қизиқ бир ҳолга дуч келасиз. Унда бирорта ишқий шеър йўқ. У ижтимоий муаммоларни, эл-юрт ғамини муҳимроқ билади. Халқ ва Ватан бахтсизлиги олдида ҳар қандай муҳаббатни рад этади. Ўз она-диёрини бамисоли “ёр каби севади” Бутун меҳрини шунга бағишлайди. Асримиз бошлари Туркистон тақдирида ғоят масъулиятли бўлган, унинг ҳаёт-мамонт масаласи ҳал қилинаётган бир пайт эди. Буни Авлоний даврнинг пешқадам зиёлиси, йирик маърифатпарвар, жадидлар таълимотининг фаол тарафдори сифатида тезда илғаб олди.

Дастлабки поэтик асарлари “Адабиёт ёхуд миллий шеърлар” (I, II, III, IV жузлар), “Мактаб гулистони” (1916), “Мардикорлар ашула-си” (1917) китобларида ва “Сабзавор” тазкираси (1914) ҳамда вақт-ли матбуот саҳифаларида чоп этилган асарларидир. Уларда илм-маърифат тарғиб қилинган, жаҳолат ва нодонлик, эски тузумнинг ижтимоий-ахлоқий асослари қораланган, озод ва бахтиёр замон ҳақида фикр юритилган. Шу жиҳатдан Авлонийнинг бу даврдаги шеърлари Ҳамза, Анбар отин поэзиясига оҳангдошдир. Авлоний бармоқ вазнини адабиётда кенг қўллаган. Миллий куйларга мослаб шеърлар ёзган ва поэзиянинг имкониятларини бойитган.

Авлонийнинг адабиёт олдидаги муҳим хизматларидан бири шу бўлдики, у мардикорлик шеърляти деб аталган янги адабий ҳодиса-нинг яратувчиларидан бўлди. 1916 йилги мардикорлик воқеалари-ни ифодаловчи “Бир мардикорнинг отаси ўғлига айтган сўзлари”, “Онасининг ўғлига айтган сўзлари”, “Афсус” каби шеърлар ёзди. Она юртдан узоқ шимолнинг қорли-музли ерларига, фронт орқа-сидаги қора хизматга олиб кетилган мардикорларнинг хайрлашув манзараларини, ҳақсизликни ёритди. Бу шеърларнинг оҳанг ва ус-луби халқ кўшиқларига ғоят яқин бўлиб, улар халқимизнинг мил-лий уйғонишида муҳим ўрин тутди.

Авлоний 1917 йил феврал инқилобини хурсандчилик билан ку-тиб олди (“Кутулдик”, “Ётма” шеърлари). Октябрга бағишлаб “Хур-рият марши” (1919), “Ишчилар қулоғига” каби шеърлар ёзди, янги социалистик тузумни улуғлади. Лекин кўп ўтмай, рус совет тузуми эски чор тузумининг олдингидан баттарроқ шакли эканлигини, совет сиёсати рийёкорлик асосига қурилганлигини англай бошлади. Жум-ладан, тантанавор ваъда қилинган эркинликнинг берилмаганлиги шоир ижодида ғамгин-тушқун оҳангларнинг пайдо бўлишига олиб келди (“Ҳафталик соатда” 1919). Шуларга қарамасдан Авлоний турли мавзуларда шеърлар ёзди. 1919—20 йилги Афғонистон сафарига доир “Афғон саёҳати” кундаликлари эса мамлакатимизнинг ён кўшни-миз билан ўзаро дўстлик, тотувлик алоқаларининг ўрнатилиши та-риhini ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

Авлоний ўзбек театрининг асосчиларидан эди. У 1913 йилда “Тур-кистон” театр труппасини тузди. “Туркистон” ўзининг қатъий Ни-зомини ҳам эълон қилган эди. Унинг ташкилотчиси ҳам, ғоявий-бадий раҳбари ҳам Авлоний эди. Труппа “Заҳарли ҳаёт” (Ҳамза), “Бахтсиз кувё (А. Қодирий) каби XX аср бошлари ўзбек драматур-гиясининг энг яхши намуналарини саҳналаштирган, театр озар-байжон драматурглари асарлари (“Бадбахт келин”, “Хўр-хўр”, “Жа-ҳолат”, “Уликлар”, “Жой ижарага олган киши”, “Ман ўлмишам”, “Лайли ва Мажнун”, “Асли ва Қарам”) ни ўзбекчага таржима қилиб саҳнага қўйган. Авлонийнинг ўзи Маллӯ (“Лайли ва Мажнун”), Файзибой (“Бахтсиз кувё”), Алибой (“Тўй”), Бой (“Падаркуш”) ролларини ижро этган.

Авлоний “Адвокатлик осонми?” (1914), “Пинак” (1915) комедиялари, 1914—17 йилларда ёзган “Биз ва Сиз”, “Португалия инқилоби”, “Икки севги” каби фожеавий асарлари билан ўзбек драматургиясининг майдонга келиши ва театрчиликнинг халқ орасига томир отишига муҳим ҳисса қўшди. Адвокат Давронбек орқали Туркистондаги ҳуқуқсизлик, дунёдан хабарсизликни фош этди. “Адвокатлик осонми?” деган асарида бир қатор кўкнори ва қиморбозлар образини яратиб, маънавий турмушнинг тубан бир ҳолга келиб қолганлини кўрсатди. Монархияга қарши кураш байроғи остида кечган 1910 йилги Португалия инқилоби, 1909 йили Туркияда юз берган “Ёш турклар” инқилоби (“Икки севги”) ҳақида ёзиб, адабиётимизда мавзу ва ғоялар қўламини кенгайтирди. “Биз ва Сиз”да эса XX аср бошидаги Туркистоннинг эскилик ва янгилик борасидаги курашини аниқ тақдирлар мисолида ёритиб берди.

Авлоний асосий ижодий фаолиятининг энг сермаҳсул йиллари 1917 йилдаги Октябр тўнтаришига қадар бўлган даврга тўғри келади.

Авлоний ижоди 60-йилларнинг охиридан ўрганила бошланди. Ҳозирда унинг турли жанрлардаги асарларидан намуналар алоҳида китоблар ҳолида чоп этилган.

АВАЗ ЎТАР

(1884—1919)

Аваз Ўтар ўғли 1884 йилнинг август ойида Хива шаҳрида, сартарош оиласида дунёга келди. Шоирнинг отаси Полвонниёз Ўтар Гадойниёз ўғли халқ орасида “уста” номи билан машҳур бўлиб, замонасининг машҳур шоир ва санъаткорларидан Оғаҳий, Комил, Баёний кабилар билан қалин дўст бўлган. У саройда сартарошлик қилган.

Аваз дастлаб мактабда, кейин эса Мадамин Иноқ мадрасасида таҳсил олади. Авазнинг адабиётга ҳаваси жуда эрта уйғониб, мадрасада ўқиб юрган давридаёқ Шарқ адабиёти мумтоз вакилларидаан Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Лутфий, Алишер Навоийларнинг ижоди билан яқиндан танишди ва уларга эргашиб машқий шеърлар ёза бошлади. Аваз тез орада халқ ўргасида танилиб, шеърлари созанда ва хонандалар томонидан куйга солиниб қўшиқ бўлиб айтила бошланади.

Шоирнинг устозлари Баёний, Табибий, замондоши Жуманиёз Хивақий, дўсти Ҳасанмурод Қори — Лаффасий ва бошқалар унинг истъдодига юксак баҳо берганлар. Ёш шоир Аваз Ўтар ҳақидаги бу хилдаги маълумотлар Хива хони Муҳаммад Раҳим соний — Феруз қулоғига етиб боради ва Авазни саройга чақиртириб, Табибийга шоғирд қилиб топширади. Табибий жуда кўп илм аҳлига ғамхўрлик

қилганидек Авазга ҳам ахлоқ, илм ва шеърят бобида кўп нарса ўргатади. Шунинг учун шоир турли даврларда ёзилган шеърларида Табибийни ўзига устоз билиб зўр ҳурмат билан тилга олади.

Не ғам эмди, Аваз, назм илмида бўлсанг Табибийдек,
Ки дерлар, кўрган эл назмингни устодинга салломно.¹

Аваз камолотга етган бир пайтда сил касалига чалинади ва даволаниш учун Кавказга (1905—1906) боради. Аваз Ўтар Кавказга бораётиб Бокуда бир оз муддат тўхтайтиди. Бокуда шоир озарбайжон демократлари билан учрашиб дўстлашади ва улар билан кейин ҳам ижодий алоқада бўлади. Кавказ сафари Аваз ижодида алоҳида аҳамиятга эга бўлди. У сафар давомида Русия ва Кавказ халқлари ҳаёти, маданияти, адабиёти ва бошқалар билан яқиндан танишиш имкониятига эга бўлди, озарбайжон халқининг илм-фан, маданият янгиликлари билан қизиқди. У рус, озарбайжон, татар тилларида чиқадиган газеталарни мунтазам равишда кузатиб борди. Тошкент ва Самарқандда чоп этилган матбуот билан бевосита алоқада бўлиб, ёзган ғазалларидан баъзиларини уларда нашр ҳам эттирди.

Шоир ижоди жуда ҳам ранг-баранг бўлиб, қамрови ниҳоятда кенг эди. У мумтоз адабиётимиздаги ғазал, мухаммас, мустазод, мусамман, мураббаъ, муламмаъ, таржебанд, соқийнома, рубоий, қитъа, фард каби турларида ижод қилди. Аваз Ўтар ниҳоятда қисқа умр кўрди. У 1919 йилда 36 ёшда вафот этди. Унинг бу қисқа умри ҳам машаққатлар, фожеалар билан ўтди.

Аваз Ўтардан бизга бой поэтик мерос қолди. У ҳаётлик вақтидаёқ шеърларини бир жойга жамлаб девон тартиб қилди ва уларни “Саодат ул-иқбол” (“Бахтли иқбол”) деб номлади. Шоир тузган девонларини 1908 йилда хаттот мулла Болтаниёз Қурбонниёз ўғлига бериб кўчиртирган. Шоирнинг бу девонлари ЎзР ФА Абу Райҳон Бериуний номли Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланмоқда. Бундан кейин ҳам Авазнинг шеърлари тўпланиб, улар девон ҳолига келтирилган. Унинг ғазаллари Хивада литография усулида ҳам ўзи ҳаёт вақтидаёқ чоп этилган эди. Аваз ижодидан намуналар Хоразмда кўчирилган турли хил баёз ва тазкиралардан муносиб ўрин олди. Шоирнинг асарлари “Ойна”, “Вақт”, “Мулло Насриддин” каби вақтли матбуот саҳифаларида чоп этилган. Инсон ва ҳаётни, севги ва садоқатни ўз ижодининг асоси қилиб олган Аваз севгини садоқатсиз, меҳрни оқибатсиз тасаввур қилолмайди. Бу эса шоир лирикасининг етакчи ғоявий асосини ташкил қилади. Аваз Ўтарнинг Фузулий, Мунис, Оғаҳий, Комил, Феруз ва бошқа шоирларнинг ғазалларига боғланган тахмислари ҳақида ҳам

¹ ЎзР ФА ШИ, қўлёзма, инв. № 7102, 8-саҳифа.

шу хилдаги фикрларни айтиш мумкин. Шоир озарбайжон адабиётининг буюк сиймоси Муҳаммад Фузулийнинг хур муҳаббат ва шахс эркинлиги масаласига бағишланган “Ёзмишлар” радиопли ғазалига ғўзал мухаммас боғлайди. Мухаммасда шоир инсонларнинг бахтли бўлишлари ижтимоий тузум билан ҳам мустақкам боғлиқ деган хулосага келади.

Маърифатпарварлик гоёларини кенг тарғиб этиш Аваз Ўтар ижодига хос хусусиятлардан биридир. Бу унинг “Тил”, “Мактаб”, “Халқ”, “Фидоий халқим”, “Топар экан қачон?” деган шеърларида яққол кўринади:

Ҳар тилни билув энди бани одама жондур,
Тил воситайи робитайи олами ёндур.
Ғайри тилни саъй қилинг билгали ёшлар,
Ким илму хунарлар биланки ондин аёндур.
Лозим сиза ҳар тилни билув она тилидек,
Билмакка они ғайрат этинг фойдали кондур.

Бу ғазал бугун ёзилгандек, давр кун тартибига қўйган буюк ишлар ҳақида фикр юритаётгандек бизга хизмат қилади.

Аваз Ўтарнинг ҳажвий асарларида эса чор чиновниклари ва маҳаллий амалдорлар, давлат орттириш йўлида алдамчилик, рижорлик қилувчи бойлар, судхўрлар ва шуларга ўхшаш разил шахсларнинг қилмишлари фош этилган.

Аваз Ўтар бир қатор асарларида ижтимоий тенгсизликни ва унинг кескинлашиб бораётганлигини ҳаққоний тасвирлаб, фалакни “ғаддор”, замонани эса “каж” деб атайди. Шоир ижтимоий руҳдаги шеърларида ўзининг озодлик, бахтли ҳаёт ҳақидаги қарашларини баён қилган. “Хуррият”, “Сипоҳийларга”, “Халқ”, “Топар экан қачон?” “Фидоий халқим”, “Уламоларга” каби қатор асарларида Аваз Ўтарнинг келажак хусусидаги фикрлари ўз аксини топган.

Аваз Ўтар ижтимоий шеърятини замирида зулм ва зўравонлик ҳисобига тўпланган бойликларга нафрат, икки томонлама зулм остида қолган меҳнаткаш халқ ҳаётига ачиниш туйғуси ётади. Шоир ўша жамиятда яшаб турган кишилар ўртасидаги тафовутларни, қарама-қаршиликларни рўй-рост очиб ташлайди.

Чор Русиясининг биринчи жаҳон урушига қўшилиши хоразмликлар бошига ҳам янгидан-янги кулфатларни ёғдирди. Меҳнаткаш халқ аҳволи баттар оғирлашди, солиқларнинг кўплигидан халқнинг тинкаси қуриди. Аваз Ўтар оч-яланғоч аҳволга тушиб қолган халқ ҳаётини кўриб қаттиқ ачинади:

Йўқ жаҳон мулкида биздек ожизу бечора халқ,
Зулм тиғи бирла бўлган бағри юз минг пора халқ..
Эй, Аваз, бўлмас шунингдек барҳо оввора халқ.

Аваз Ўтар ўз ижодининг дастлабки даврларида халқнинг азоб-уқубатда яшаганлигини кўриб зорланган ва озодликка чиқиш йўллари тушуниб етмаган бўлса, энди икки томонлама зулм ва қолоқликдан қутулиш мумкин эканлигини англади. Унинг ижодида озодлик, эркин-фаровон ҳаёт ҳақидаги фикрлар биринчи ўринга чиқди. Хивада 1917 йил апрел ойида халқ озодлик учун чоризм сиёсатига қарши курашга отланди. Аваз Ўтар бу воқеаларга бағишлаб ўзининг “Хуррият” шеърини ёзди:

Сиёсат маҳв бўлди, яшасун оламда хуррият,
Бори эл иттифоқ ила жаҳонни айласун жаннат...

Шоир шеърда хуррият натижасида халқ бошига тушган кулфатни, адолатсизликни куйиниб куйлайди. Исфандиёрхон хуррият натижасида “содиқ фуқароларима идораи машрутия бердим. Олар ўзлари тилаганча мамлакатни идора қилсун, ҳам фуқароларнинг маслаҳати билан сайлов қилиб ҳукумат ишларини халқ тилаган одил одамларни тайин қилсунлар” деб фармон чиқаради. Лекин чоризм бунга қарши генерал Мирбадалов қўшинларини Хивага юборди ва улар Идораи машрутага сайланган вакилларни маҳв қилдилар, кўзғолон кўтарган халқдан қаттиқ ўч олдилар. Бунда Аваз халқ манфаатларини ҳимоя қилиб шеърлар ёзди. Элнинг орзу-умидларини ҳамма нарсадан юқори қўйди. Халқ саодати учун курашишни бахт ва эзгулик деб билди. Бу эзгу иш учун жонини қурбон қилишга ҳам тайёр эди:

Фидойи халқим ўлсун танда жоним,
Бўлуб қурбон анга руҳи равоним,
Гар ўлсам дарбадар мазлумлар учун,
Булдур мақсади қалби нотавоним.
Мани солса фано йўлига даврон,
Юрур устимдан авлоди замоним.
На яхши ўйлаким маъқулу манзур,
Аваз, халқим учун тўкулса қоним.

Аваз Ўтар ўзининг бутун ижодий кучини халқига хизмат қилишга бағишлади. Шоир кишиларга бахт-саодат, озодлик ҳақида ёниб куйлади. Шу боисдан бўлса керак, ўзининг девонига рамзий маънода “Саодат ул-иқбол” деб ном қўйди. У вафотидан сал илгари ёзган шеърларидан бирида:

Хуш ул кўнглум, келар бир кун бахт боғидаги раъно,
Кўкаргай мавж уруб, қирларда лола бўлгуси пайдо.
Мани ёд этгай авлодим, мазоримни ўраб гулдин,
Ишончим шундадир бўлгай мазарим бир зиёратгоҳ.
Қабиҳ онларда эркин куйладим, дўстлар, биродарлар,
Эзилган элга, бўлгай бу замон иқбол ёруқ даргоҳ.
Аваз, улган билан жисминг, қолурки ўчмагай номинг,
Ва кому истагингга гов бўлолмас бўлса-ла Доро!

— деб ёзганида тамоман ҳақ гапни айтган эди. Шоирнинг бу истаги ва ёниқ орзулари бизнинг давримизда рўёбга чиқди. Ҳозир Аваз Ўтар ўзининг иккинчи умрини яшамокда. Унинг номига мактаб, муассаса, жамоа ва давлат хўжаликлари, кўча ва хиёбонлар қўйилган. Шоир юбилейлари ўтказилиб, китоблари қайта-қайта нашр этилмоқда, газаллари созанда ва гўяндалар томонидан ашула қилиб айтилмоқда, адабий мероси олимларимиз томонидан ўрганилмоқда, ижоди мактаб ва олий ўқув юртларида ўқитилмоқда.

ФИТРАТ

(1884—1938)

Фитрат XX аср ўзбек адабиёти, фани ва маданиятининг йирик вакили. У қомусий билимга эга олим, адабиёт назариячиси, ўткир тилшунос, бетақдор драматург ва шоир, жанговар публицист, ношир ва журналист, талантли давлат ва жамоат арбоби эди.

Абдурауф Фитрат ўз таржимаи ҳолида ёзишча, 1884 йилда Бухорода туғилди (С. Айний уни 1886 йилда дунёга келган дейди, ҳозирги дарсликлар ва илмий тадқиқотларда ҳам шу санани такрорлашди). Фитрат — Абдурауфнинг тахаллуси бўлиб, “туғма истеъдод” маъносини беради. Отаси Абдурахимбой савдо билан шуғуллангани боис чет элларга чиқар, дунё аҳволидан бохабар, ўқимишли ва таниқли одам эди. Онаси Бибижон, адабиётшунос, Фитрат онанинг тўнғич фарзанди эди. У бошланғич тарбияни диний мактабда, сўнг машҳур “Мирараб” мадрасасида олди. Форс ва ўзбек тилларининг мукамал билимдони бўлмиш Фитрат араб тилини ҳам чуқур эгаллаб, шаҳарда юз бераётган ижтимоий-сиёсий воқеаларга, айниқса, жадидчилик ҳаракатларига қизиқиб қаради. Ўзининг айтишча, аввал жадидлар ҳаракатига қаршилиқ қилди, кейин унинг моҳиятини англаб етгач, бу ҳаракатга қўшилди, ҳатто ашаддий тарғиботчиларидан бирига айланди. Жадидлар маслаҳати ва ёрдами билан бир гуруҳ ёшлар, жумладан Фитрат Истамбулга ўқишга юборилади. У 1909—1913 йилларда Туркияда таҳсил олди. Туркиядаги ҳаёти Фитратнинг дунёқараши, сиёсий онги ва адабий дидини ўзгартириб, ўстириб юборди. Туркистон халқи ҳаётига Туркиядаги ўзгаришлар (бу пайтда у ерда “Ёш турклар инқилоби” воқеаси бўлган эди) ва илғор мамлакатлар нуқтаи назаридан қарай бошлади: диний хурофотларни кескин танқид қилишга, ҳатто динни, мактаб-маорифни ва Туркистондаги идора усулини ислоҳ этиш ғояси билан нафас олди. Фитрат 1909 йилда Истамбулда “Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли бир мударриснинг бир неча масалалар ҳам усули жадида хусусида қилган мунозараси” китоби босилиб чиқди. Амир асарни Бухорода босилишга рухсат бермагач, Истамбулда нашр эттирган эди. Асар форсча ёзилган, уни Ҳожи Муин ўзбекчага ай-

лантирди ва “Туркистон вилоятининг газети”да бостирди (1911 й.). 1913 йилда эса асар алоҳида китоб ҳолида чиқди, унга Беҳбудий кириш сўзи ёзди. “Ҳибис қилиш, ўлдириш, сангсор қилиш кундаги одатлардан эди, — деб ёзади Фитрат, — у замонларда китоб ёзишнинг ўзи “кофир”лик эди. Мен шу вақтларда биринчи асарни ёздим. Бухоронинг идора усулини, таълим-тарбия усулини, бир куй расмий идораларни танқид қилдим. Бу китоб Бухорода тарқалар эди. Унинг ноширлари бўлгон Бухоро жадидларини таҳликага туширмаслик учун амирга қаратиб бир сўзбоши ёздим ва шунинг билан гўё, танқиднинг унга эмас, маъмурларига оид бўлгонини кўрсатдим”

Китоб Бухорода ижтимоий онгнинг жонланишига катта туртки бўлди, ҳатто ҳукумат томонидан таъқиб қилинаётган жадид мактабларининг кўплаб очилишига, мактаб-таълим ишларининг жонланишига ёрдам берди. Ахир ундаги “Ислом мамлакатлари нега вайрона ва харобазор қолиши керак. Бунинг сабаби нимада?”, “Бу бечораларнинг нега ейишга нони йўқ?” каби жиддий савол ва мулоҳазалар халқ онгига таъсир этмасдан иложи йўқ эди.

Фитрат адабиётнинг ҳамма жанрларида қалам тебратди ва ўз орзу-армонлари, эзгу тилаklarини тарғиб эта бошлади. У 1910 йилда Истамбулда “Сайҳа” (“Бонг”) деган шеърлар тўпламини бостирди. У ҳам форс тилида эди. “Ҳинд сайёҳининг қиссаси”ни ҳам форсчада ёзди ва 1912 йилда Истамбулда нашр эттирди.

Фитрат Туркиядан қайтгач, Бухоро, Самарқанддаги қизгин адабий жараён, маданий, маориф ишларига ва сиёсий ҳаракатларига фаол аралашиб кетди. Жадидчиларнинг бир гуруҳи маориф-маърифат орқали халқ аҳволини яхшилашга интилишса, иккинчи гуруҳи давлат тизимини ислоҳ этиш, қайта қуриш орқалигина халқ ва юрт аҳволини ўнглаш мумкин, деган сиёсий йўлдан юришга интилди. Шу мақсадда 1917 йил феврал инқилобидан кейин ёш бухороликларнинг инқилобий партияси тузилди. Марказий Қўмита аъзолари орасида Фитрат саркотиб сифатида ва Файзулла Хўжаев аъзо сифатида иштирок этишди. Партия Амирни ислоҳга даъват этди ва у қоғозда кўп хайрли ишлар қилишга ваъда берди, амалда ўз билганидан қолмади. Фитрат матбуот орқали ҳам ўз гоъларини тарғиб этишга интилди. Самарқандда 1917 йил апрелидан “Хуррият” газетаси чиқа бошлаган эди, аввал унга Мардонқул Шоҳмуҳаммадзода, кейин 27—28-сонларига Фитрат муҳаррирлик қилди. 1917 йил Октябр тўнтариши муносабати билан шу “Хуррият” газетасида Фитратнинг “Русияда янги бало бош кўтарди — большевик балоси!”, деган қайди босилди (ўша газетанинг 1917 йил 49-сониди).

Қўқон мухторияти тузилганда (1917 й. ноябр) Фитрат Самарқандда эди. Шу ердан унга вакил-аъзо қилиб сайланди. Ўзининг “Хуррият” газетасида бу воқеани Фитрат юракдан қувватлаб мақола эълон қилди: “Эллик йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик. Қўли-

миз боғланди, тилимиз кесилди. Оғзимиз қопланди. Еримиз босилди. Молимиз таланди, шарафимиз емрулди. Номусимиз ғасб қилинди, инсонлигимиз оёқлар остига олинди. Тўзимли турдик. Сабр этдик. Кучга таянган ҳар буйруққа бўйсундик. Бутун борлигимизни қўлдан бердик. Ёлғиз бир фикрни бермадук, ёшунтирдук, имонларимизга ўраб сақладук. Бу — Туркистон мухторияти.

Маҳкама эшикларидан йиғлаб қайтганда, ёруқсиз турмаларда ётганда, йиртқич жандарманинг тепкиси билан йиғилгонда, юртларимиз ёндурулгонда, диндошларимиз осулгонда онгимиз йўқолди. Миямиз бузулди. Кўзимиз ёғдусиз қолди. Бирор нарсани кўролмадик. Шул чоғда тушкун руҳимизни кўтармак учун, шул қоп-қора дунёнинг узоқ бир еридин ойдин бир юлдуз ялқиллаб турар эди. Бирор нарсага ўтмаган кўзимиз шуни кўрар эди. Ул нима эди? Туркистон мухторияти!” (“Хуррият”, 1917, 5 декабр).

Фитрат 1921 йилда Бухорога келиб давлат ишларида фаол иштирок эди. Бир қанча масъул вазифаларда ишлаб, Бухоронинг ривож учун қўлидан келган ёрдамини берди. Аммо Ф. Хўжаев бошчилигидаги Бухоро ҳукумати раҳбарларининг миллатнинг тараққиёти учун олиб бораётган кенг кўламдаги яхши ишлари Масковга ёқмади. Масков Бухоро ҳукумати таркиби бой, савдогарлардан иборат бўлиб қолган, деган айбни қўйиб, ҳукумат аъзолигидан беш кишини, жумладан Фитратни ҳам чақиради (1923 йил 12 июн Пленуми). Фитрат Масковга кетишга мажбур бўлади. У ерда Шарқ тиллари институтида илмий ходим бўлиб ишлади (1923—1924). Шу йиллар унга профессорлик унвони берилди.

Фитрат Масковдан қайтиб келгач, Бухоро, Самарқанд, Тошкент университетларида дарс берди, Ўзбекистон Давлат илмий-тадқиқот институтида тил ва адабиёт институтида, Ўзбекистон Фанлар қўмитасида ишлади. Бу йиллари у шеърлар, пьесалар билан бирга ниҳоятда кўп ва теран илмий асарлар ёзди. Аммо Фитратнинг миллатпарварлиги большевиклар ва Шўро ҳукумати раҳбарларига ёқмас эди. Уни А. Қодирий, Чўлпон, Боту, У. Носирлар билан биргаликда миллатчиликда айблаш тобора авж олди. Фитрат “Мен ўзбек миллатчиси бўлган замонларда (миллатпарвари демоқчи. — С. М.) ҳар вақт Шўро ҳукуматига коммунистик фирқасига хайрихоҳ бўлиб турдим”, деб ёзган эди. Афсуски халқ идеали ва бахт-саодати, ҳақиқат, адолат, маориф, фан, маданият ва миллат тақдири учун туну кун меҳнат қилган бу улуғ зотни шу партия, шу Шўролар ҳукумати аксилинқилобчи, миллатчи, “халқ душмани” деб айблади, 1937 йил апрелда ҳибсга олди ва 1938 йил 4 октябрда А. Қодирий, Чўлпонлар билан бирга ваҳшийларча отиб ташлади. Уларни отиш ҳақидаги ҳукм бир кун кейин, яъни 1938 йил 5 октябрда чиққан. 1957 йилда Собиқ Иттифоқ Олий судининг ҳарбий коллегияси 1938 йил 5 октябрдаги ҳукмни бекор қилди ва Фитратни айбсиз деб топди.

Фитрат кўпқиррали ва сермахсул ижодкордир. Бу — унинг оз ва соз лирикаси, кўпқиррали драматургияси, жанговар публицистикаси ва катта ҳажмдаги чуқур илмий-тадқиқотларидир. Унинг ижодий ишлари ва ижтимоий фаолияти халқни жаҳолат, турғунлик, гафлатдан уйғотиш, илм-маърифатга чорлаш, эркин, озод, бахтсаодатли ҳаётга, биринчи навбатда миллий мустақилликка чорлашга қаратилган эди. У ўзбекнинг ўзлигини таниши, ота-боболари каби улуғвор кашфиётлар қилишга, бирлашган, кучли, қудратли давлат тузишга ва дунёнинг илғор маданий мамлакатларига етиб олишга чақирди. Бутун ижодининг моҳияти халқнинг қалб кўзини очишга ва меҳнат, яратиш, ўқиш-униш, курашга даъватдан иборатдир. У илк тўплами “Сайҳа”нинг кучи Файзулла Хўжаев таъкидлаганидек, “Бухоро мустақиллиги гоёси ёрқин миллий шаклда биринчи бор ифодалаб берилишида эди”. Шу туфайли бу тўпламнинг Бухорода босилишига амир Олимхон қаршилик қилади. Тўплам Ватанга муҳаббат, халқнинг ғам-ғуссасига ачиниш ва зулмдан қутулишга ундаш туйғуси билан йўғрилган:

Ҳам моҳи мангу осойиши, иззу шарафи ман,

Ҳам Қазъба ман, қиблаи ман, чамани ман.

(У — менинг осмондаги осойишта ойим, иззатим, шарафим,

У — менинг Қазъбам, саждағоҳим, жону танимдир).

Фитратнинг “Учкун” деган тўпламининг чиққанлиги тўғрисида хабар босилган (1923 йил), лекин у топилмаган. Республика матбуотида ва “Ўзбек ёш шоирлари” тўпламида (1922 йил), бошқа манбаларда унинг талайгина шеърлари босилган. Гарчанд Фитрат форс, араб тилларини яхши билса-да, ўз шеърларида иложи борича уларни ишлатмасликка ва содда ўзбек тилида ёзишга интилди. Унинг устига Фитрат ўз бадий ижоди ва илмий мақолалари орқали бармоқ вазнининг қулайлиги ва кенг имкониятларини тарғиб қилди. “Бир оз кул!”, “Ишқимнинг тарихи”, “Яна ёндим...”, “Қор” каби шеърлари соддалиги ва туйғу, кечинмаларни ҳаққоний ифодалаб бериши билан жозибалидир. “Ўқитувчилар юртига” шеърида элни маърифат, ҳақиқат йўлига йўналтириш ва жаҳолатга қарши курашга даъват этади:

Орқалошлар, тўпланайлик жаҳлнинг уйин йиққали,

Эл кўзин олғон қоронғу пардаларни йиртқали.

Фитратнинг “Шарқ” шеърида Шарқни, юртини талаган, оёқос-ти қилган, эркию бойлигини ўғирлаган босқинчиларга чексиз нафрати очик айтилади.

Фитратнинг машҳур шеърларидан бири “Миррих юлдузига” деб номланади. Бу шеър унинг бошига кўп кулфатлар солди, уни миллатчи деб айблашда яна бир қўшимча дастак бўлиб хизмат қилди. Шеърда Фитрат юлдуз баҳонасида Аллоҳга мурожаат этиб, большевикларнинг, босқинчи рус аскарларининг ваҳшийликларини фош этади ва юртдошларини уларга қарши озодлик курашига даъват этади:

Борми сенда бизим каби инсовлар,
Икки юзли ишбузарлар, шайтонлар,
Ўртоқ қонин қонмай ичган зулуклар;
Қардош этин қўймай еган қошлонлар?
Борми сенда ўксуз йўқсулнинг қонин
Гурунглашиб, чоғир каби ичканлар?
Борми сенда бутун дунё тузугин
Ўз қопчиғин тўлдиргани бузганлар?
Борми сенда бир ўлкани ёндириб,
Ўз қозонин қайнатгувчи ҳоқонлар?
Борми сенда қорин, қурсоқ йўлида
Элни, юртни, борин-йўғин сотқонлар?

Шу мисолларнинг ўзиёқ Фитрат шеърятининг миллий уйғо-ниш ва инқилобий руҳдаги ҳаққоний, мардона йўналишда эканли-гидан далолат беради. Фитратнинг “Сайёҳ ҳинди” (“Ҳинд сайёҳи-нинг қиссаси”) насрий асари 1912 йилда босилди. Асарда жаҳон халқлари, илғор мамлакатлар фуқароси кўзи билан Бухоро, умуман Туркистоннинг давлат тузумига, тартиб-қондасига, маорифига на-зар ташлаб, улардаги ибратли жиҳатларни қўллаб-қувватлаб, иллат-ларини эса беаёв фош этади. Асарни Бухорони, умуман Туркис-тонни эрк йўлига олиб чиқиш дастури дейиш мумкин. “Умаро” бобида Фитрат амалдорлар “ҳукмронлик отига миниб, бечораю бад-бахт халқнинг мол, жон, арз, номус ва шарафини шафқатсизларча поймол этдилар”, “Ҳаммага маълумки, ҳар бир миллатнинг тарақ-қиёти учун илм асосий сабабдир” дейди.

Фитрат тижорат ва бой бўлишни тарғиб этади, аммо бойликка сажда қилиш, иймон-этиқодни, инсофни йўқотишни қоралайди. Асарда халқни бирлашишга, завод-фабрикалар қуришга, тижорат-ни ривожлантиришга чақиради.

Бу кўчирмани келтиришимизнинг боиси яна шундаки, Фитрат 1920 йилда “Чин севиш” ва ундан уч йил кейин “Ҳинд ихтилочилари” фожиасини ёзади. Бунда инглиз босқинчиларидан Ҳиндистон-ни озод қилишга киришган ёшларнинг жасорати кўрсатилади. Бу ғоя “Чин севиш”да ҳам бор эди. “Чин севиш” Фитратнинг сиёсий-фалсафий йўналишдаги кучли асаридир. Фитрат тасаввуф, нақш-бандлик, яссавийчилик тўғрисида рисола, мақолалар ёзган. “Чин севиш”да буларнинг таъсири сезилади. Фитрат Оврўпонинг давлат тузуми, фан-техника соҳасидаги барча ютуқларини ўрганиш, ўзлаш-тириш тарафдори. Аммо у ерда меҳр-шафқатлиликни бир чеккага суриб, бутун чоралар билан фойда кетидан қувишни, пул, олтинга сажда қилишни қаттиқ танқид қилади. Асардаги жуда кўп ўринлар қизил империяга ҳам қарата айтилган тигли сўзлар эди: “Қуръонни ҳайвон тепкисидан қутқаришдек буюк”, “чўчқани масжиддан ҳай-даш” каби эзгу иш лозим, “улар таловидан қутулмоқ учун бирлаш-моқ” керак ва “Масжидда номоз учун йиғилганлар — сиёсий йиғин

ясагон бўлиб, тўпга боғланар, эр билан хотин ўзаро кўпроқ гапирганда ҳукуматга қарши бўлиб, дорга осилар. Бу кун, устидангина шу ўлкага қараганда йиқилгон шаҳарлар, ёндирилган қишлоқлар, таланган уйлар, кесилгон бошлар, осилгон гавдалар, тўкилган қонлардан бошқа бир нарса кўрмаймиз...” Фитрат пьесаси ҳатто “Йиртқичларидан элимизни қутқарамиз!” деган нидо билан тугайди. Фитратнинг “Абулфайзхон” (1924 й.) трагедияси гарчанд XVIII асрда яшаган Аштархонийлар сулоласининг сўнгги вакили Абулфайзхон ҳаёти ҳақида ҳикоя қилса-да, аслида ўша “босмачилик” даври — халқ озодлиги кураши даврига ҳамоҳанг эди. Фитрат зулм, адолатсизлик, зўровонлик мамлакат ва халқни хароб қилади, адолатсиз шохнинг қисмати ҳам фожиа билан тугайди, “подшолик қон билан суғориладиган бир ёғочдир!” дейди.

Фитрат “Арслон” ва яна бир нечта пьесалар ёзган, афсуски уларнинг кўпчилиги ўз вақтида босилмай йўқолиб кетган. У диний мавзуда илмий рисола, пьесалар, ҳикоялар ёзди. “Қиёмат” (1924 й.), “Шайтоннинг тангрига исёни” (1924 й.), “Рўзалар” “Меърож”, “Зайнабнинг иймони”, “Оқ мазор”, “Қийшиқ эшон”, “Зайд ва Зайнаб” каби асарлари шулар жумласидандир.

Фитрат зўр адабиётшунос, кучли назариячи ва ўткир тилшунос. Унинг “Ўзбек тили грамматикаси” (“Сарф”, “Наҳв”, 1924—30 йилларда олти мартаба нашр этилди), “Тожиқ тили грамматикаси” (1930 й.) ва тил ҳақидаги ўнлаб мақолалари улкан олимлигидан гувоҳдир. “Адабиёт қондалари”, “Аруз ҳақида” китоблари ҳозир ҳам илмий-назарий қимматини йўқотмаган. Фитратнинг “Эски ўзбек адабиёти намуналари”, “XVI асрдан сўнгги ўзбек адабиётига умумий бир қараш”, “Чигатой адабиёти” каби йирик тадқиқотлари ва Умар Ҳайём, Фирдавсий, Яссавий, Навоий, Муҳаммад Солиҳ, Бедил, Машраб, Турди, Фурқат, Муқимий, Нодира тўғрисидаги китоб ва мақолалари шу давр ўзбек адабиётшунослигида бир воқеа, бир давр бўлиб тарихга кирди. Унинг ўзбек мусиқаси тарихи, шахмат тўғрисидаги мақола, китоблари қомусий илм эгаси эканлигини тасдиқлайди. “Тилимиз” мақоласида битта “бил” ўзагидан 98 та сўз ясаш мумкинлигини ва туркий тилнинг сўз бойлиги форс, араб тилларига нисбатан кўпроқ эканлигини исботлаб, лекин ҳозир ўз мавқеига эга эмаслигини, “энг бахтсизлигини” таъкидлайди. Фитрат улуғ, бетакрор ижодкор эди.

САДРИДДИН АЙНИЙ

(1878—1954)

XIX асрнинг сўнгги чорагида туғилиб, XX асрнинг ўрталарига қадар яшаб ижод этган Садриддин Айний ўзбек ва тожиқ адабиётлари тараққиётига муайян ҳисса қўшган зулисонайн ёзувчидир. У мансуб бўлган ёзувчилар авлоди халқ ва жамият ҳаётидан узоқла-

шиб қолган мумтоз Шарқ адабиётига янги тўлқин беришга, уни янги тарихий даврнинг ғоялари билан бойитишга интилди. Шу маънода Садриддин Айний ва унинг қаламкаш биродарлари ХХ асрнинг 10-йилларида янги типдаги ўзбек ва тожик адабиётига пойдевор қўйдилар.

Садриддин Айний 1878 йили Бухоро вилоятининг Гиждувон туманига қарашли Соктаре қишлоғида туғилди. Ўн бир ёшида ота ва онасидан етим қолди. Маърифатпарвар отаси қўлида дастлабки таълимни олган Садриддин Айний 1890—1899 йилларда Бухородаги мадрасаларда таҳсил кўриб, ўз даврига яраша пухта билим эгаллади. Калькутта, Боғчасарой, Уфа, Оренбург, Қозон сингари шаҳарларда нашр этилган газета ва журналлар билан танишиш, айниқса, Фитратнинг Туркияда босилиб, Бухорога яширин равишда юборилган — “Мунозара”, “Сайёҳ ҳинд қиссаси” сингари асарларини мутолаа этиш бўлажак ёзувчининг дунёқарашида инқилобий ўзгаришларни вужудга келтирди. У амирлик тузумининг чириганини, мамлакатни бошқариш усулини янгилаш, демократик ислохотлар ўтказиш ва халқ оммасини маърифатлаштириш зарурлигини сизди. Садриддин Айний ана шу тарзда ёш бухороликлар ҳаракатига келиб қўшилди ва ўзбек жаҳид адабиётининг ёрқин намояндаларидан бирига айланди.

Садриддин Айний ўсмирлик йилларида турмуш тебратиш учун жисмоний меҳнат билан кўпроқ шуғулланган бўлса, ижтимоий онгида рўй берган ўзгаришлар туфайли кейинчалик ақлий меҳнат ёрдами билан кун кечира бошлайди. Чунончи, у татар мактабида таржимон бўлиб хизмат этади. Шу аснода муайян малака ҳосил қилган Садриддин Айний дўсти Мирза Абдулвоҳид билан бирга унинг ҳовлисида мактаб очади. 1909 йилда эса “Тазҳиб ус-сибиён” (“Болалар тарбияси”) деган ўқиш китобини яратади. Ёш муаллимнинг бу дастлабки педагогик ишлари ўша давр учун катта воқеа бўлгани сабабли қаттиқ қаршиликка учрайди.

“Имтиҳонлар бошланган паллада, — деб ёзади у таржимаи ҳолида, — катта муллалар игво бошлаб, болаларни кофир қилади, деб бизнинг мактабимизга қарши чиқдилар, улар амирга мурожаат қилиб, мактабимизни ёптирдилар ва амирга қарашли бўлган кишилар бу билан ҳам қаноатланмай, Мирза Абдулвоҳидни оломон қилиб ўлдирмоқчи бўлдилар. Улар Бухородан қочиб кетдилар, мен бир мунча вақт яшириниб юрдим” Бундай таъқиблар узоқ давом этди. 1917 йил Феврал инқилобидан сўнг эса Садриддин Айний фаол ижтимоий ҳаракатдан узоқлашганига қарамай амир томонидан етмиш беш таёқлик жазога ҳукм қилинади.

Садриддиннинг бадиий ижодга қизиқиши талабалик йилларида бошланган. У дастлаб, Сифлий (Паст), Муҳтожий ва Жунуний (Телба), ўн саккиз ёшида эса “Айний” таҳаллуси билан ижод қила бошлади.

Садриддин Айнийнинг 1917 йилга қадар яратган асарлари у қадар кўп эмас. У гарчанд инқилобга қадар бўлган даврда “Ойна”, “Улуғ Туркистон”, “Ал-ислоҳ”, “Хуррият” “Садои Туркистон”, “Тараққий” сингари газета ва журналларда ўз шеърлари ва мақолалари билан ёш ижодкор сифатида қатнашади, вақт ўтиши билан жиддий ҳаётий мавзуларга қўл уришга, даврнинг қон томирини топишга интилади. Чунончи, 1896—1904 йилларда “Гули сурх”, “Базм” сингари катта мазмундан холи шеърларни ёзган бўлса, кейинчалик яратган “Ёшларга мурожаат”, “Ҳасрат”, “На ўлди, ё раб!”, “Мозий ва ҳол”, “Ерни яна сотманг” сингари шеърларида жадид адабиётининг нафаси уфуриб туради. “Устоз Исмоилбек жаноблари” деган марсияда эса Садриддин Айний жадидчилик ҳаракатининг отаси Исмоил Ғаспирали вафоти муносабати билан мусулмон Шарқи ўзининг буюк раҳнамоларидан биридан маҳрум бўлганини айтади.

Садриддин Айний 1917 йилга қадар кечган ижодида, бошқа жадидлар сингари мақоланавислик (публицистика) билан ҳам самарали шуғулланди. Унинг “Ойна” журналида чоп этилган “Ҳар бир миллат ўз тили ила фахр этар” деган мақоласи муаллифнинг 1915 йилдаёқ Туркистон халқлари ўртасида ўзбек тилининг мавқеини кўтариш вазифасини ўз олдига қўйганини намоён этди. У шу даврда назарий характердаги ишлар билан банд бўлиб қолмай, форс-тожик тилида “Бухорои шариф”, ўзбек тилида “Турон” газеталарини нашр этишнинг ташаббускорларидан бири бўлди.

“Ушбу икки газета, — деб ёзган эди Садриддин Айний, — Италия ва Болқон муҳорабаси асносида нашр бўлгонларидан ҳар бир нарсадан хабарсиз Бухоро аҳолисини тарихдан, сиёсатдан, жуғрофиядан, Оврўпонинг умумий аҳволдан, мусулмонларнинг ҳалокат чуқурига тушаётганларидан хабардор қилдилар. Ёшлар бошига адабиёт, қалам ва ўқимоқ фикрлари тушди. Оталар эсларига бола тарбияси ва ўқитмоқ ҳоллари келди”.

Садриддин Айнийнинг дастлабки ижодий фаолияти тўғрисида сўз борар эка, 1909—1910 йилларда тузилган “Тарбияи атфол” (“Болалар тарбияси”) жамиятини четлаб ўтиш мумкин эмас. Садриддин Айний иштирокида тузилган бу жамият ўз олдига, биринчидан, кенг халқ оммаси орасида маориф ва турли адабиётларни тарқатиш, иккинчидан, исрофгарчиликка, маишатпарастликка ва бошқа ноҳўя урф-одатларга қарши кураш, учинчидан эса ҳукуматга қарши кенг ташвиқот ишларини олиб бориш вазифасини қўйган. Агар 1909 йили Фитрат Туркияга шу жамият ёрдами билан таҳсил олиш учун юборилганлигини эсласак, унинг 10-йиллар ҳаётидаги катта роли янада ойдинлашади.

Хуллас, Садриддин Айний бу даврдаги ижоди ва ташкилотчилик фаолияти билан ўзбек жадидчилик ҳаракати ва жадид адабиётининг шаклланишида муҳим аҳамиятга молик ишларни амалга

оширди. Унинг бу борадаги хизматлари Садриддин Айний ижодий фаолиятининг мунаввар саҳифаларидан бирини ташкил этади.

ҲАМЗА ҲАКИМЗОДА НИЁЗИЙ

(1889—1929)

Ҳамза XX аср ўзбек адабиётига тамал тошини қўйганлардан бири. XIX аср охири XX аср бошидаги ўзбек маданиятининг энг йирик намояндalarидан, фаол маърифатпарвар шоир, ўқитувчи, жамоат арбоби. У шеърятни ҳаётга ва халққа яқинлаштириш, ҳозирги замон насрини ўзбек адабиётида қарор топдириш, айниқса драма, комедия, трагедия яратиш бобида ва театр санъатини ривожлантиришда улкан изланишлар ва кашфиётлар қилган санъаткордир. Ҳамза композитор, режиссёр, журналист, педагог ва дарсликлар муаллифи сифатида ҳам кенг маълумдир. Ҳамзанинг “Миллий ашуллалар учун миллий шеърлар мажмуаси” (1915—1917), “Заҳарли ҳаёт” (1916), “Паранжи сирларидан бир лавҳа ёки яллагилар иши” (1927), “Майсаранинг иши” (1926) каби драматик асарлари ўзбек адабиётида янги ҳодисадир.

Ҳамза 1889 йилда Қўқонда табиб oilасида туғилди. Отаси маърифатли, илғор зиёли эди. Ҳамза эски мактабда, рус-тузем мактабида ва мадрасада ўқиди, форс, араб ва рус тилларини ўрганди. Шу билан бирга Фузулий, Навоий, Ҳофиз каби машҳур Шарқ шоирлари, Фурқат, Муқимий асарлари устида мустақил мутолаа қилди, улардан ўрганди, илҳомланди ва улар таъсирида 1905 йилдан бошлаб “Ниҳон” таҳаллуси билан шеърлар ёза бошлади ва 25 ёшдаёқ “Девон” тузди. Уларда Шарқ шеърятига хос муҳаббат, диний тематика билан бирга маърифатга чақириш муҳим ўрин эгаллайди. Ҳамза ўзининг педагогик фаолиятини 1910 йилда Тошкентда Қашқар маҳалласида, 1911 йилда Қўқонда, 1914 йилда Марғилонда ва яна Қўқонда мактаблар очиб, болаларни ўқитишдан бошлади. Ҳамза бу мактабларда дарс берибгина қолмасдан, айни чоқда “Енгил адабиёт”, “Ўқиб китоби”, “Қироат китоби” (1914—1915) каби дарсликлар ҳам ёзди. У бир шаҳарда усули савтия мактабини очиб қувғин қилинса, иккинчи шаҳарда яна шундай жадид мактабини ташкил қилди, кўпроқ камбағал болаларни ва камбағалларни ўқитишга интилди. Ҳамзанинг маориф-ўқитиш ишларидаги ютуғи шунда бўлдики, исломни усули савтия билан боғлай олди — Қуръон ва Ҳадисларни фаол ёрдамга тортиб, халқни илм-маърифатга, янгиликка даъват этди.

1913—1914-йилларда Ҳамза чет элларда Афғонистон, Ҳиндистон, Сурия, Туркия мамлакатларида, Маккада саёҳатда бўлди, у мамлакатлар ҳаётида рўй бераётган ўзгаришлар билан танишди. 1915—1917-йиллар давомида Ҳамза қатор асарлар яратиб, унда халқ

ҳаёти, унинг орзу-интилишларини ифодалади, ўзининг инсонпарварлик ғояларини халқ тили билан содда ва равон услубда баён этди, оммани илм-маърифатга чақирди, бидъатни қоралади. Унинг “Янги саодат” повести, “Гул” туркумидаги тўпламлари (“Миллий ашулалар учун миллий шеърлар мажмуаси”) шу даврларда ёзилгандир. У маърифатпарварлик ғояларини оммалаштиришда театрдан ҳам унумли фойдаланди. 1915—1916-йилларда “Ферузахоним”, “Илм ҳидояти”, “Лошман фожиаси” каби қатор драма ва комедиялар ёзиб, баъзиларини ўзи тузган “Ҳаваскор труппа”сида саҳналаштирди.

Ҳамзанинг 1917 йилга қадар бўлган фаолияти ва ижоди ўз даври маданий-маънавий ҳаёти, маърифатчилик ва жадидчилик таъсирида шаклланиб, унинг фаол иштирокчиси бўлганлиги, мустамлака зулмига қарши халқ орасида маърифат тарқатиш йўлида тинимсиз кураш олиб борганлигини кўрсатади. У жадидларга эргашди ва жадидчиликнинг илғор вакиллари билан бирга айланди. Жадидлар отаси Исмоил Ғаспирали вафот этганда Ҳамза марсия ёзиб, “Дод қил даври фалақдин, ботди хуршиди жаҳон”, деб ёзди. Мунаввар қорини “муҳтарам устози олий”, “маънавий ота”, деб атади. Ҳамза бир мақоласида бундай деб ёзди: “Агар бу аҳволда яшайверсак, бир муддатдан сўнг бу бидъатлар орасида бир миллат туғулуб бутун ислом фақат исми бор, жисми йўқ бир қолға келиб қолур. Ўзимизнинг бидъатларга мубтало бўлганимиз етар, ўзимиздан кейинги авлодларимизнинг хуршид саодатларин заволга еткурмайлик ва ҳозирдан бу дардларнинг давосига киришуб, чорасини излайлук... Бунинг каби бидъат ва мажусият одатларини йўқ қилмак учун ёлғиз икки калима сўзни яхши тушунмак лозим: ўқимоқ ва ўқимоқ”. Яна бошқа бир мақоласида у “ўқув-ўқитув усулларини замонга мувофиқ таҳсил қилмоқ чораларини ахтармоқ лозим”лигини уқтиради. Ҳамза дарсликлар ёзиб, янги услубдаги мактаб очиб, журналлар чиқариб жадидчиликни тарғиб қилиш билан чекланмади, балки айни чоқда ўзининг бадиий асарларида жадидчилик руҳини кенг, дадил ва теран тарғиб этди. Маълумки, жадидчиликка рус мустамлакачилари ҳам, бойлар ва мутаассиб руҳонийлар ҳам қарши турган. Шунинг учун Ҳамза ўз асарларида ана шуларга қарши кураш олиб борди. “Заҳарли ҳаёт” драмасида Марямхон “Шариатда жабр ҳаром!”, “Шариатда адолат бор”, “Исломият ўлмайди”, дейди. Ҳамза “пора олиб, диндан кечиб” халқни алдаганларни “миллат ҳиси йўқ экан” деб таъкидлайди.

1917 йил феврал воқеаси муносабати билан ёзган мақоласида Ҳамза бундай дейди: “Мана бу кун ҳақиқатан, хуррият воситаси билан эски хоин ва золим, мустабид ҳукумати 50 йилдан бери бўйин, қўл ва оёғимизга сезимсиз солуб келган умрлик оғир занжирларни қўлга кўрсатуб ечди, холос қилди. Бу ҳақиқат, мусовот воситаси била, бир тараф, золим амалдорлар, иккинчи тарафдан, раҳмсиз,

шафқатсиз талончилар темир тирноғи остида пўстлари бутун сидирилуб, юраклари эзилуб, чўқуб хонимонларидан ажроб келуб турган мазлум, ноҳақ фақиру бечора, етим, ғарибларнинг бургутларнинг панжаи маргидан раҳо қилди... Бу кун Остроумов, Ильминский кабиларнинг тарбиясида яшаган ва анинг маслакига хизмат этувчи, ватандаги ўз орамиздан чиққан дин хоинларини хиёнатларин ҳақиқат майдониға отур. Ноҳақларни шарманда ва марнигун қилур”.

Ҳамза ўз асарларида ҳуррият, бахт-саодатта бирлашиш, ўқиш-ўрганиш, меҳнат ва кураш орқали эришиш мумкинлигини таъкидлаб: “Бирлашсун эмди бошимиз, маслақда қарши ёшимиз”, “Бирлашинг, Туркистон!”, “Кўл ушлашинг, бирлашинг эмди, Туркистон!”, “Ҳақ йўлида жон берсақ, бўлсақ миллат қурбони”, дейди. 1917 йили ўрталарида ёзган “Уён Ватан” шеърида Ҳамза “Эй Ислон эли! Бу кун миллатга ўлсун ҳарна ҳимматимиз!”, “Битди истибод! Етсун ҳуррият! Битсун назорат, куллик, асорат!” деб ҳайқирди. “Туркистон мухториятина” шеърида “Тўрт юз йиллик Романов битгач давлати кўтарилиди асорат, ҳўрлик иллати”, “Бир сажоқда тўплансин ислом давлати” деб куйлайди.

Ҳамза шеърияти, хусусан, унинг “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар мажмуаси” унинг ижодидаги эмас, балки умуман XIX аср охири XX аср бошидаги ўзбек шеъриятида олға ташланган катта бир қадамдир. Ҳамза бу реалистик туркумда Туркистон халқининг ҳаққоний аҳволини, ўз сўзи билан айтганда “Туркистон қиссасини” кўрсатиб беради. Тўпلامдаги шеърларни содда тилда ва халқ кўшиқлари пардасида, йўсини, йўли ва оҳангида ёзади, ҳар бир шеър бошида халқ орасида машҳур бўлган бирор ашулани кўрсатиб, ундан парча келтириб ўтади. Унинг “Янги саодат” повести ҳам янгича проза асарлари яратиш соҳасида қўйилган муҳим қадамдир. Унда ҳам маърифат, эркин-бахтли ҳаётга интилиш руҳи етакчилик қилади. Асарнинг сўнгида шундай сўзларни ўқиймиз: “Худо золим эмас, бировга беруб, бировга бермай қўймас. Худойи таборак ва таоло саодат илмда, разолат жаҳлда, ҳар бир иш банданинг ўз ҳаракатиға мувофиқ, деб каломида такрор хабар бергани бор”.

Ҳамза драмалари ўзбек адабиётиға янгилик бўлиб кирди. “Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари” асари росмана фожиа, яъни трагедиядир. У “Истибод қурбонлари” (“Лошмон фожиалари” трилогиясининг учинчи қисми, қолганлари топилганича йўқ) асарида истибод тўғрисида сўзлаб, рус чиновникларини қаҳр-ғазаб билан фош этади ва айтиш мумкинки, бу давр ўзбек адабиётида рус чоризмини Ҳамзадек фош қилган ёзувчи бўлмаса керак.

Ўзбек адабиётида ҳақиқий маънодаги комедия жанрининг туғилиши ва ривожи ҳам Ҳамза номи билан боғлиқ. Ҳамза “Майсара-

нинг иши” (“Бурунги қозилар ёки Майсаранинг иши”) асари билан ўзбек адабиётида комедия жанрига асос солди. Ҳамза комедиялари, энг аввало, ўзбек халқ ижоди — халқ кўғирчоқ театри, аскиячилик ва Насриддин Афанди латифалари, шунингдек, халқнинг ҳазил-ҳажвий эртаклари заминида туғилди. Шунинг учун комедияларида халқ ижоди анъаналарининг салмоғи катта.

Ҳамза ўз даврида мактаб-маориф соҳасида ишлади, драм труппалар тузди. У тўғри сўзлиги, ҳақиқатгўйлиги ва муросасизлиги туфайли бирор ерда муқим ишлай олмади. Бухорода, Тошкентда, Фарғона, Хўжайлида, Аввал қишлоғида— юрт бўйлаб кўчиб юрди. 1929 йили 18 мартда Шохимардонда фожиали ўлим уни ҳаётдан олиб кетди.

Ҳамзанинг маърифатчилик фаолияти Туркистонда XX асрнинг бошидаги умумий маънавий ўзгаришлар, илғор педагогик ва ижтимоий-фалсафий фикрлар, жадидчилик ҳаракати ривожига муҳим таъсир кўрсатди. У ўз ижоди билан ўзбек миллий адабиётининг тараққийси, ундаги реалистик йўналишнинг борган сари ривож топиб боришида катта аҳамиятга эга бўлди. Ўз халқи, ватанининг фаровонлиги, маънавий ривожига йўлида чарчамай, ниҳоятда фойдали ишларни амалга оширди.

ХУЛОСА

(Сўнгсўз ўрнида)

Икки дарё — Сирдарё ва Амударё оралиғидаги ўлка жуғрофий-табиий хусусиятлари жиҳатидан инсон жамоасининг ривожини учун энг қулай бўлган маконлардандир. Серсув водийлари, кўм-кўк қирбағирлари, дарахтзорлари, ер ости бойликлари одамларнинг яшаши, деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчиликнинг ривожини учун табиий имкониятларни вужудга келтиргандир. Шу сабабдан ҳам Мовароуннаҳр, Ўрта Осиё, Туркистон, Марказий Осиё каби номлар билан юритилувчи бу маконда иқтисодий-ижтимоий ривожланиш, маданият тараққийси, давлатчиликнинг шаклланиб, кучайиб бориши милоддан олдинги бир неча асрлар аввал бошланганлиги илм-фанда аллақачонлар исботлангандир. Унинг бойликлари милоддан аввал ҳам, бизнинг милоднинг 2000 йиллик тарихи давомида ҳам ташқи душманларни ўзига тортиб, жалб этиб келган.

Масалан, Эрон шоҳлари Аҳмонийлар мил. аввал VI—IV асрлар давомида бу ўлка халқлари — Турон билан узлуксиз жанглар олиб бориб, уларни ўз тасарруфларига қаратганлар. Милоддан аввал IV асрларда қадимги Юнонистон императори Александр Македонский — Македонияли Искандар юртимизнинг доврўғини эшитиб, араб, Эрон ўлкаларидан ўтиб, ҳозирги Хўжанд шаҳригача босиб келган. Лекин бу жангларга, тўқнашувларга қарамай ерли халқнинг маданияти аста-секин ривожланиб, ўз намуналари билан дунёга юз тута борган. Шунингдек, ерли халқ давлатчилиги ҳам шаклланиб, маданий ривожланишининг сиёсий-ижтимоий асосларини мустаҳкамлаб борди.

Олимларнинг таъкидлашича, энг йирик қадимги динлардан бўлмиш зардўштилик шу Марказий Осиё — хусусан, Хоразм ўлкасида шаклланган. Унинг асосий қоидалари ифодаланган китоб “Авесто” ҳам шу ерда вужудга келган. Марказий Осиёдаги давлатчилик тарихи ҳам эрамиздан аввалги Хоразм подшоҳлигидан бошланади. Эрадан аввал VIII—VII асрларда “Катта Хоразм”, “Бақтрия подшоҳлиги” каби дав-

латларнинг мавжуд бўлганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Амударё қирғоқларида ёйилиб ётган турли катта-кичик қўрғонларнинг қолдиқлари, улардан топилаётган турли археологик ашёлар — бу ерлардаги қадимги шаҳарлар ва уларда ривожланган маданият ҳақида гувоҳлик беради. Қадимги маданиятимиз тарихини ўрганиш асосан археологик қазималар билан боғлиқдир. Ёзма адабиёт деярли етиб келмаган. “Авесто”дан терига ёзилиб қолинган айрим парчалар, хоразм, сўғд ёзуварининг айрим намуналаригина бизга маълум. Милоднинг бошларида бу ерларда Чағониён, Сўғдиёна, Марғиёна, Паркана, Бақтрия, Хоразм каби ўлкалар мавжуд бўлган, уларда деҳқончилик, савдо-сотиқ кенг ривож топган. Бу даврда Ғарб билан Шарқни — Узоқ Шарқ мамлакатлари билан Ўрта ер денгизини боғловчи буюк савдо йўли — “Ипак йўли” ривожланиб, маданий бойликларни алмашув маданий тараққиёт ишида муҳим аҳамият касб этган.

Хуллас халқимизнинг милодий VII асрга қадар бўлган маданияти тарихи асосан археологик қазималар ёрдамида аниқланиши мумкин.

VII асрларда Саудия Арабистонида сўнгги дунёвий дин — ислом дини вужудга келиб, у арабларнинг бирлашуви ва ягона давлат — араб халифалигининг шаклланишида ҳам асосий аҳамиятга эга бўлди. Халифалик ислом байроғи остида аста-секин бошқа ўлкаларни босиб ола бошлади, ўзига қаратилган ерларда ислом динини изчиллик ва қатъийлик билан жорий қилаборди. VIII аср бошларида Қутайба ибн Муслим бошчилигидаги араб қўшинлари Эрон ва Хуросондан сўнг икки дарё оралиғи — Мовароуннаҳрни забт этишга киришдилар. Бу ерда зардўштийлик ва бошқа динлар сиқиб чиқарилиб, ислом дини, унинг муқаддас китоби “Қуръон” қоидалари ва у билан бирга араб ёзуви ҳамда араб тили ўрнатилди. Исломи аста-секин маданият ва маънавиятнинг барча соҳаларида устунликка интилди. Араблар бу йўлда ерли халқнинг маданий бойликлари, маънавият намуналарини, динлари, ёзувлари, урф-одатларини бутунлай йўқотиб юборишга ҳаракат қилдилар.

Араб босқинчилигига қарши кўтарилган халқ қўзғолонлари шафқатсиз бостирилди. Мовароуннаҳр, Марказий Осиё Араб халифалиги таркибига киритилди. Бу Марказий Осиё маданияти тарихида янги давр, янги саҳифанинг шаклланишига олиб келди, маданиятнинг энг муҳим қисмлари бўлмиш дин, ёзув, илм ва сиёсатнинг ўзгариши маданият, маънавиятнинг умумий йўналишига ҳал этувчи таъсир кўрсатди.

IX асрлардан бошлаб Мовароуннаҳрда араб ёзувида ёзилган ёдгорликлар вужудга кела бошлади. Араблар истилосидан, яъни VIII асрдан то XX аср бошларигача Мовароуннаҳр, жумладан ҳозирги Ўзбекистон

худудиди ислом дини ва араб ёзувиги асосланган маданий-маънавий ривожланиш ҳукм сурди.

Бу маданиятни тўрт даврга бўлиш мумкин:

1) IX—XII асрлардаги маданий юксалиш, 2) XIV—XV аср — Темур ва Темурийлар даври маданий кўтарилиши, 3) XVI—XIX аср ярмида маданият ва 4) XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошларида рус мустақилчилиги даврида маданий ҳаёт.

Биринчи давр сиёсий жиҳатдан араб истилосига қарши узоқ йиллик кураш натижасида Марказий Осиё ерларида ерли халқларнинг мустақил давлатларининг вужудга келиши билан характерланади.

IX асрнинг бошларидан бошлаб халифа Маъмун Мовароуннаҳр ва Хуросонда араб халифалигининг ҳукмдори бўлиб турган вақтда шаҳар ва ўлкаларга исломга, халифаликка содиқ ерли халқ задогонларидан ҳокимлар тайинлай бошлаган эди. Шулардан Сомонийлар IX асрнинг охирига келиб ўзларини халифатдан мустақил деб эълон этдилар. Лекин турли сулолаларнинг ҳукмронлигига асосланган ерли давлатларнинг вужудга келиши бу сулолалар ўртасидаги кескин курашлар, аёвсиз жанглар жараёнида амалга ошди. IX—XIII асрнинг 20-чи йилларига қадар Марказий Осиёда Сомонийлар, Қорахонийлар, Маъмунийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар ҳукмронлик қилганини кўра-миз. XII асрга келиб Марказий Осиёда, умуман, Ўрта Шарқда катта худудни ўзига қаратган Хоразмшоҳлар империяси ҳукмронлик қилди. Лекин бу мустақил давлат 1220 йилдаги Чингизхон бошлиқ мўғул ҳужуми натижасида тугатилди.

Иқтисодий жиҳатдан бу давр муносабатлари, турли Шарқ ўлкалари, хусусан Яқин ва Ўрта Шарқ, Ўрта ер денгизи бўйи давлатлари билан савдо алоқаларининг кучайиши, давлатчиликдаги бошқариш усулларининг кенгайиши билан характерланади.

Маданий-маънавий жиҳатдан бу даврда ислом Марказий Осиёда ўз мавқеини мустақамлаб, маънавий ҳаётнинг турли соҳаларига кириб бориши билан муҳимдир. Шу билан бирга халифаликка кирган халқларнинг, айниқса, арабчага таржима этилган қадимги юнон илмий-фалсафий меросининг таъсирида ислом доирасида турли оқимлар, фикрлар, талқинларнинг маълум жиҳатдан хурфиқрлиликнинг юзага келиши ва уларнинг Марказий Осиё шаҳарларида ҳам тарқалишини кўра-миз.

Маълумки, IX асрнинг бошларида халифа Маъмун даврида (813—838) халифаликнинг маркази Бағдодда илм-фан, маданият тез суръатлар билан ривож топди, қадимги юнон илмлари кенг миқёсда ўрганилиб, юнон олимларининг асарлари кўплаб таржима этилди, айниқса

табиий фанлар, фалсафа илмлари соҳасида катта ютуқлар қўлга киритилди. Илм-фаннинг таъсири остида исломда турли оқимлар, талқинлар кучайди, хусусан, тафаккурни табиий илм ва дунёвий фалсафага йўлловчи мутазилия давлат мафкураси даражасига кўтарилди. Бу давр Ғарб шарқишунослик адабиётида “араб Ренессанси” сифатида ўз талқинини топди. X асрлардан бошлаб халифаликда диний илмлар, анъанавий оқимлар кучайди.

X—XII асрларга келиб Марказий Осиёда мустақил давлатларнинг устунликка эришуви, халифалик таъсиридан қутилиш бу ерда илмий-маданий ривожланиш, турли ноанъанавий исломий оқимлар исмоилия, мутазилия, карматлар ҳаракатлари, тасаввуф кабиларнинг ҳам ёйилишига имкон яратди.

Илмий-маданий юксалиш Бағдоддан Мовароуннаҳр, Хуросон ерларига кўчди, бу давр турли илм, адабиёт соҳасида буюк сиймоларни етиштирди. Бу маданий тўлқин Мовароуннаҳрни бутун ислом дунёсида илмий-маданий Марказ сифатида ном қозонишига олиб келди. Бу даврни Марказий Осиё Уйғониш даври — Ренессанси деб, аниқроғи, бу Ренессанснинг илк даври деб атамоқ мумкин. Бу давр маданият ютуқлари Ғарбий Оврўпо мамлакатлари маданияти ривожига ҳам ижобий таъсир кўрсатди. У ердаги XV—XVI аср Ренессанси, маданий юксалишида муҳим омиллардан бўлди.

1220 йилда бу маданий Уйғониш — Ренессанс бирдан узилиб қолди, мўғуллар хужуми 2—3 йил орасида бутун Мовароуннаҳр ва Хуросонни вайронага айлантирди, шаҳарлар, сув иншоотлари барбод этилди, олим-фозиллар ўлдирилди, қолганлари турли ўлкаларга тарқаб кетдилар.

XIV асрнинг иккинчи ярмидан Мовароуннаҳрда мўғулларга қарши курашнинг кескин ҳаракати мустақил давлат яратишга бўлган интилишнинг авж олишига олиб келди. Ниҳоят Амир Темур бошлиқ ҳаракат мўғуллар устидан ғалаба қозониб, Мовароуннаҳрда Марказлашган давлат вужудга келди.

XIV аср охири, айниқса XV аср маданияти соҳасида Марказий Осиёда — Ренессанс даврининг иккинчи, энг авжга чиққан даврини ташкил этди. Бу даврни Марказий Осиё маданияти тарихида янги мустақил — иккинчи давр сифатида талқин этиш лозим. Табиий ва исломий илмлар, санъат, адабиёт бу даврда бутун мусулмон Шарқи учун машҳур бўлган натижаларга эришди. Унинг довуғи Ўрта аср Оврўпо-сида ҳам кенг тарқалди.

Сиёсий жиҳатдан бу маданий юксалиш мустақил ва ягона Амир Темур давлати асосида шаклланди. Амир Темур Мовароуннаҳр ва Ху-

росонга қўшни ўлкаларни ҳам қаратиб, ўз юртининг осойишталиги ва равнақи учун имкон яратди, бошқа давлатлар билан дипломатик алоқаларни кучайтирди, давлатчиликни, давлат бошқарувини мустаҳкамлади.

Иқтисодий жиҳатдан Темур ва Темурийлар институтларининг ижобий томонларини ривожлантиришга, руҳонийлар, дин, тасаввуф вакилларида сиёсий-иқтисодий масалаларни ҳал этиш ишида фойдаланишга интилдилар. Савдо-сотиқ, ҳунармандчилик ривожланди, бозорларга, бошқа мамлакатлар билан мол алмашувга эътибор кучайди. Бу масалалар “Темур тузуклари”да ўз ифодасини топгандир.

Маданий-маънавий жиҳатдан ислом, унинг қонун-қоидаларидан, арбобларидан тинчликни сақлаш, давлат фаравонлигини ошириш ишида фойдаланиш, уларнинг бирлаштирувчи кучига асосланиб иш олиб боришга эътибор берилди. Тасаввуф, айниқса, унинг Мовароуннаҳрда шаклланган йўналиши — Нақшбандия маънавий жиҳатдан эркин ақлий меҳнатни таъминлашда муҳим ғоявий асос бўлиб хизмат қилди.

Туркий — ўзбек тилининг мавқеи кучайди, бадиий, табиий-илмий асарлар форс ва туркий тилларда яратилди. Бу даврда ободончилик ривожланди: мадрасалар, йўллар, турли иншоотлар кўплаб барпо этилди. Илмнинг турли соҳаларида катта ютуқлар қўлга киритилди. Бу даврда Марказий Осиё — Мовароуннаҳр ва Хуросон дунёнинг энг ривожланган ўлкаси сифатида машҳур бўлди.

Бу даврдаги илмий-маданий ютуқлар олдинги IX—XII асрларда эришилган маданий бойликлар асосида тез суръат билан амалга оширилиб, уларни ижодий ўзлаштириш, ривожлантириш натижасида юз берди.

Тасаввуф соҳасида бу ворислик XII асрларда аста-секин вужудга кела бошлаган нақшбандиянинг XV асрга келиб кенг ривожли, маънавий эркинлик, маданий юксалишда ҳал этувчи етакчи аҳамият касб этиши, унга ғоявий асос бўлиб қолишида ўз ифодасини топди.

Шунинг учун бу давр Марказий Осиёда X асрда бошланган ва кескин равишда узилиб қолган Маданий Уйғониш — Ренессанснинг чўққиси, яқунловчи босқичидир.

Марказий Осиё маданиятининг учинчи даври — бу ерда Темурийлар давлатининг мағлубияти, 1405 йилда Ҳусайн Бойқаронинг мағлубиятидан сўнг давлатнинг парчаланиб кетиши, демак, олдинги маданий юксалишининг инқирозга юз тута боришидан бошланди. Олим-фозиллар турли ўлкаларга тарқаб кетдилар, қурилишлар тўхтаб, маданият бинолари харобаларга айлана борди, ўзаро низолар, ҳокимият учун кураш кучайди.

Темурийзода Мирзо Бобурнинг XVI аср бошларида ўз юртидаги муваффақиятсиз ҳаракатларидан сўнг Ҳиндистонда темурий давлатини барпо этиб, унинг авлодлари даврида Марказий осиелик олим-фозил, шоир, рассомларнинг кўплари у ерда паноҳ топдилар. Марказий Осие маданияти Ҳиндистон ерида ривож топди, сўнграқ аста-секин ҳинд маданияти билан қоришиб, унга катта таъсир кўрсатди.

Мовароуннаҳрда ҳокимият учун узоқ йиллик урушлар, ички низолар кучайиб кетди. Сиёсий тушқунлик авж олди, бу мамлакат иқтисоди-га катта таъсир кўрсатди, ташқи олам, ўзга мамлакатлар билан ҳам алоқалар сусайиб кетди. Ва ниҳоят XVI асрнинг иккинчи ярмида Мовароуннаҳр ҳудудида мустақил давлатлар Бухоро хонлиги ҳамда Хива хонликлари шаклланиб ўзларини тиклай бошладилар. XVIII асрнинг охирида узоқ урушлардан сўнг мустақил Қўқон хонлиги ташкил топди. Лекин бу давлатлар ўртасида таъсир доираси учун ҳар доим урушлар, низолар давом этиб турди. Умуман XVI—XIX асрнинг биринчи ярми, сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётда, халқаро муносабатларда олдинги ютуқларни йўқотиш, кўп соҳаларда ортга кетиш билан тарихда маълумдир.

Сиёсий ҳаёт майда мустақил давлатлар вужудга келиши билан характерланса-да, бу факторнинг ўзи маданий юксалиш учун етарли эмас эканлигини намоён этди.

Иқтисодий ҳаётда ҳам ўзаро урушлар, низолар, хунармадчилик, деҳқончилик, савдо-сотиқ ишларига катта зарар келтирилди, ташқи савдо алоқалар сусайиб кетди.

Маданий ҳаётда анаънавий ислом, ақидапарастликнинг таъсири кучайди, маориф, маърифат соҳасида ҳам асосан диний таълимотлар устунликни эгаллай бошлади, олдинги маънавий ютуқларнинг таъсири сусайди, диний илмлар етакчи ўринга чиқди. Лекин шунга қарамай маданий ҳаётда қатор ижобий натижалар юз берганини ҳам кўра-миз. Хусусан, адабиёт, тарихий илмлар, санъатнинг айрим турлари соҳасида йирик адиб, шахслар етишиб чиқди. Тасаввуф ҳам ўзининг олдинги аҳамиятини ўзгартириб, ижтимоий ролини йўқота борди. Ўзбек тилининг мавқеи кучайиб, у адабиётда борган сари кенг ўрин эгалла-ганини кўра-миз. Форс ва ўзбек тиллари адабий тил сифатида кенг фойдаланила бошланди. XIX асрнинг биринчи ярмида ҳар уч хонликда маданият, хусусан, адабиёт ва тарихнавислик соҳасида муҳим жон-ланиш вужудга келди.

Туркистон маданиятининг тўртинчи даври — XIX асрнинг 60-йил-ларида бу ерда Русия ҳукмронлигининг ўрнатилиши билан бошланди.

Русия Туркистонни қурол, қақшатқич уруш ёрдамида босиб олди. Қўқон хонлиги тугатилди. Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги Русиянинг вассалига айланиб қолди. Туркистонда тўлиғича мустамлакачилик сиёсати ўрнатилиб, иқтисод, маданият ҳам шунга бўйсундирилди. Лекин бошқа Шарқ мамлакатларида бўлиб ўтаётган маърифатпарварлик ва мустамлакачиликка қарши ҳаракатлар таъсирида Туркистонда ҳам ҳукмрон рус мустамлакачилиги тузуми хоҳишига зид ҳолда маърифатчилик ҳаракати ривож топди, аста-секин ундан маърифий масалалар билан бирга сиёсий масалаларни ҳам олға сура бошлаган жадидчилик ҳаракати келиб чиқди. Туркистон губернияси, Бухоро амирлиги, Хива хонлигида жадидчилар ҳаракати кучайиб, мавжуд тузум учун хавфли кучга айланиб борди.

Мавжуд сиёсий, иқтисодий ва маданий тузум 1917 йил феврал воқеаси, сўнги Октябр инқилоби натижасида тугатилиб, тамоман бошқа — социалистик йўналишга буриб юборилди.

* * *

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви сиёсий-иқтисодий, маданий соҳаларда тамоман янги давр бошлаб берди. Халқимизнинг 10 асрлик маданияти тарихини кузатиш мустақиллик маданияти, маънавиятини шакллантиришда тарихдан кўп сабоқлар олиш мумкинлигини ва бу сабоқлар келажак учун шубҳасиз фойдали эканлигини кўрсатади.

— Авваламбор, ҳақиқий маънавий юксалиш, маданий тараққиёт учун халқимиз мустақил давлатга эга бўлиши, қарамлик сиқувидан озод бўлиши зарурдир. Қарам бўлиб яшаган халқ маънавий эркинликка, тараққиётга эриша олмайди, у ўзлигидан, ўз руҳий қудратидан маҳрум бўлади.

Ҳозирда мустақилликка эришган Ўзбекистон ўз миллий маданиятини юксак даражада ривожлантиришининг — энг муҳим шартини, омилини қўлга киритди ва бу мустақиллик йўлида иккиланмай қадам ташлаб, шиддат билан бормоқда.

— Мустақилликка эришув зарур сиёсий, иқтисодий муаммоларни ечишни талаб этади, лекин маданий-маънавий ривожланишсиз сиёсий иқтисодий тараққиёт умумий ижтимоий масалаларни ечишга, сўнги мақсад — етук инсон ва жамоани яратишга озиждир. Шунинг учун маданий-маънавий масалаларга ҳокимият, давлатнинг махсус эътибор бериши, уларни ҳал этиши, маданий ривожланиши учун, маънавий ривожланиши учун, маънавий кадриятларни кучайтириш, улар-

ни яратиш ва яратувчиларга кенг имкониятлар қидирмоғи, талаб этилади. Ҳозирги Ўзбекистонда бу йўналишда ҳам муҳим ишлар амалга оширилмоқда.

— Ҳар бир халқ маданиятининг асослари, ўзига хослиги, хусусиятлари, унинг тарихи, ривожидавомида шаклланиб, “тахланиб” боради ва уларнинг мажмуи ушбу маданиятнинг миллийлигини белгилайди. Шунинг учун халқимиз маданиятининг ўзига хос томонлари, мазмунини билиш, унинг тарихини, ўтмишдаги ривожланиш даврларини ўрганишни талаб этади. Ҳозирги тарихни билиш, уни объектив ёритишга бўлган талабнинг кучайиши миллий маданиятимизнинг тўлиқ мазмунини, тарихини, ютуқларини ўрганишга ҳам бевосита оиддир. Бу — миллий маданиятимизнинг жаҳон маданияти тарихидаги роли ва ўрнини аниқлаш учун ҳам зарурдир.

— Маънавий маданият, маънавият ютуқлари аксари маданий юксалиш жараёнида вужудга келувчи ва уни ифодаловчи олим-фозил, донишманд, адиб, дин арбоблари ва улар фаолияти, ёзиб қолдирган мероси кабиларда акс этиб, муҳрланиб қолади. Албатта турли анъаналар, археологик ёдгорликлар, буюмлар ва бошқаларда ҳам халқ маънавияти ютуқлари ифодаланади, лекин ёзма адабиёт, қўлёзмалар бу жиҳатдан алоҳида аҳамиятга эгадир. Шунинг учун ўтмишдаги буюк сиймолар, алломалар, адибларнинг фаолияти, асарларини ўрганиш, уларни ҳозирда нашр этиш, тарғиб қилиш, юбилейларини ўтказиш, маданият тарихини — маънавий бойлигимизни чуқур билиш ишида ниҳоятда муҳим ва катта роль ўйнайди.

— Алломалар, сиймолар мероси Марказий Осиёда ўтмишда илм-фан, маданиятнинг барча соҳалари, тармоқлари ривожлангани, уларнинг ижодлари кўпқиррали бўлганлиги, фаолиятида илм-фан билан бир қаторда дин, ахлоқ, инсоннинг маънавий дунёси, жамоанинг ҳамжиҳатлиги, уни одилонга бошқариш, саодати масалалари муҳим ўрин тутганлигидан далолат беради.

— Уларнинг мероси ва маданият тарихи яна илм-фан ва диний қондаларнинг бир бутунлигини ташкил этиб, умумий маънавият ривожини учун хизмат қила олишини, фойдали бўлишини исботлайди. Фан ва дин халқ маданиятининг турли соҳалари, қисмлари бўлиб, ягона мақсадга қаратилган ҳолда бир-бирини тўлдириши, халқни шу ягона мақсадга йўналтиришга хизмат қилиши мумкин. Диний таассубнинг илм-фан ҳисобига кучаюви ижтимоий ривожланишга, маданиятнинг кучайишига зарар келтиришини маълум тарихий давларда юз берган жараёнлар ўзида ифодалайди.

— Маданий ривожланишда миллий маънавий бойликни бошқа халқлар, мамлакатлар маданияти ютуқларидан баҳраманд бўлиш, маданий алоқаларни кучайтириш, миллий қобилда ўралиб, умумий халқаро алоқалар тизмасидан четда ажралиб қолмаслик, миллий маданиятнинг умумжаҳон маданият ютуқлари билан доимо бойиб боришида ниҳоятда катта роль ўйнайди.

Бу айниқса ҳозирда жаҳон мамлакатларининг умумийлик, ҳамжиҳатликка интилиши ортиб бораётган бир шароитда муҳим аҳамият касб этади.

Юқоридагилардан хулоса чиқарган ҳолда ҳозирда ёшларда мустақиллик маънавиятини тарбиялаш барча тарихий-маданий бойликларнинг асосий томонларини ўрганиш, миллий маданиятимиз ривожини, даврлари, тараққиёт қонуниятлари, маънавий бойликларни яратган йирик сиймолар, донишманд адилларнинг меросини ўзлаштириш, бошқа ривожланган мамлакат маданияти ютуқларини ўрганиш, уларга ҳурмат-иззатда бўлишни, бу масалалар бўйича кенг таълим, ўқув-ўқитув ишларини олиб бориш талаб этади. Бу мустақиллик шароитида ёш авлодни миллий-маданий бойликларини яхши билган, миллий ғурур, ватанпарварлик ҳисси билан йўғрилган, дунё маданий ривожланиш даражасидан хабардор бўлиб етишувидан етакчи омил бўлиб хизмат қилади.

Муқаддима	3
Марказий Осиёда IX—XX асрлар бошида маданият ривож тарихидан — академик <i>М. М. Хайруллаев</i>	5
IX—XII асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросонда маданий юксалиш — академик <i>М. М. Хайруллаев</i>	35
Мусо ал-Хоразмий — <i>т.ф.д. А. Аҳмедов</i>	36
Аҳмад ал-Фарғоний — <i>т.ф.д. А. Аҳмедов</i>	44
Адиб Аҳмад Югнакий — <i>фил. ф.д. М. Имомназаров</i>	49
Имом ал-Бухорий — <i>фил. ф.н. У. Уватов</i>	54
Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий — <i>фил. ф.н. У. Уватов</i>	58
Абу Наср Форобий — <i>М. М. Хайруллаев</i>	61
Абу Бакр Наршахий — <i>т.ф.д. А. Ўринбоев</i>	70
Қафқол аш-Шоший — <i>ф.ф.д. А. Ирисов</i>	73
Абу Мансур ал-Мотуридий — <i>илмий ходим Ш. Ю. Зиётов</i>	76
Абу Бакр ал-Хоразмий — <i>илмий ходим И. Элмуродов</i>	79
Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий — <i>фалс. ф.д. О. М. Баҳодиров</i>	82
Абу Али ибн Сино — <i>М. М. Хайруллаев</i>	86
Абу Райҳон Беруний — <i>фалс. ф.д. А. Шарипов</i>	93
Абу Абдуллоҳ Рудакий — <i>фалс. ф.д. М. Б. Баратов</i>	99
Носир Хусрав — <i>фалс. ф.д. М. Болтаев</i>	101
Юсуф Хос Ҳожиб — <i>фил. ф.д. М. Имомназаров</i>	108
Маҳмуд Кошгарий — <i>фил. ф.д. М. Имомназаров</i>	114
Маҳмуд аз-Замахшарий — <i>фил. ф.н. У. Уватов</i>	119
Исмоил Журжоний — <i>фалс. ф.н. М. Қодиров</i>	125
Маҳмуд Чағминий — <i>фалс. ф.н. М. Қодиров</i>	128
Бурҳонуддин ал-Марғиноний — <i>илмий ходим О. Қориев</i>	131

Аҳмад Яссавий — фил. ф.д. О. Усмонов	134
Нажмиддин Кубро — фалс. ф.н. М. Қодиров	137
XIV асрнинг иккинчи ярми — XV асрларда маданий юксалиш — академик М. М. Хайруллаев	143
Амир Темур	144
Баҳовуддин Нақшбанд — фил. ф.д. О. Усмонов	150
Шоҳрух Мирзо — т.ф.н. Т. Файзиев	152
Мирзо Улугбек — т.ф.д. А. Аҳмедов	154
Тафтазоний — фалс. ф.н. М. Қодиров	162
Журжоний — фалс. ф.н. М. Қодиров	165
Қозизода Румий — т.ф.д. А. Аҳмедов	169
Ғиёсиддин ал-Коший — т.ф.н. Д. Юсупова	173
Али Қушчи — т.ф.д. А. Аҳмедов	176
Яъқуб Чархий — М. Ҳасанов, т.ф.н. О. Бўриев	181
Хожа Муҳаммад Порсо — т.ф.н. О. Бўриев, М. Ҳасанов	183
Хожа Аҳрор — т.ф.д. А. Ўринбоев	187
Саккокий — т.ф.н. Қ. Муниров	191
Лутғий — фил. ф.д. С. Эркинов	194
Абдурахмон Жомий — фил. ф.д. А. Ҳайитметов	200
Алишер Навоий — фил. ф.д. М. Имомназаров	208
Қосими Анвар — фалс. ф.д. Ҳ. Алиқулов	213
Давлатшоҳ Самарқандий — т.ф.н. Д. Юсупова	215
Ҳусайн Бойқаро — т.ф.н. Т. Файзиев	219
Жалолиддин Давоний — фалс. ф.д. Ҳ. Алиқулов	221
Ҳусайн Воиз Кошифий — фалс. ф.н. Р. Ж. Маҳмудов	224
Камоллиддин Бехзод — фил. ф.д. О. Усмонов	228
Фасиҳ Ҳавофий — т.ф.н. Д. Юсупова	232
Низомиддин Шомий — т.ф.д. А. Ўринбоев	235
Шарафиддин Али Яздий — т.ф.д. А. Ўринбоев	238
Абдураззоқ Самарқандий — т.ф.д. А. Ўринбоев	242
Мирхонд — т.ф.н. Д. Юсупова	245
Хонцамир — т.ф.н. Д. Юсупова	247
Заҳириддин Муҳаммад Бобур — ЎзР ФА мухбир аъзоси	
С. Азимжонова, т.ф.н. Д. Валиева	251

Туркистонда XVI аср ва XIX асрнинг биринчи ярмида маданий ҳаёт — академик <i>М. М. Хайруллаев</i>	256
Маҳдуми Аъзам — <i>т.ф.н. Б. Бобожонов</i>	257
Муҳаммад Шайбонийхон — <i>т.ф.д. Р. Г. Мукминова</i>	262
Подшоҳўжа — <i>фал. ф.д. Алиқулов, ф.ф.н. С. Ғозиев</i>	264
Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Дуғлот — <i>т.ф.д. А. Ўринбоев</i>	267
Юсуф Қорабоғий — <i>фал. ф.д. М. Нуриддинов</i>	272
Абулғозийхон — <i>т.ф.н. Қ. Муниров</i>	274
Муҳаммад Шариф Бухорий — <i>фал. ф.д. М. Нуриддинов</i>	277
Турди Фароғий — <i>ф.ф.д. А. Ҳайитметов</i>	279
Бобораҳим Машраб — <i>ф.ф.д. А. Абдуғафуров</i>	284
Сўфий Оллоёр — <i>ф.ф.н. И. Сувоиқулов, фалс. ф.н. М. Қодиров</i>	291
Махтумқули — <i>ф.ф.д. С. Эркинов</i>	293
Увайсий — <i>ф.ф.д. М. Қодирова</i>	297
Нодира — <i>ф.ф.д. М. Қодирова</i>	299
Махмур — <i>ф.ф.д. А. Абдуғафуров</i>	305
Гулханий — <i>ф.ф.д. А. Абдуғафуров</i>	309
Мунис Хоразмий — <i>т.ф.н. Қ. Муниров</i>	311
Отаҳий — <i>фалс. ф.н. М. Сафарбоев</i>	314
Комил Хоразмий — <i>Ф. Қобулов</i>	317
XIX асрнинг иккинчи ярми — XX аср бошида Туркистонда маданий жараён — академик <i>М. М. Хайруллов</i>	321
Аҳмад Дониш — <i>фалс. ф.д. Х. Воҳидов, М. Хайруллаев</i>	322
Бердақ — <i>фалс. ф.д. Х. Алиқулов, фалс. ф.н. У. Худойбергенова</i>	325
Чўқон Валихонов — <i>ф.ф.н. Қ. Сейданов</i>	327
Абай — <i>ф.ф.н. Қ. Сейданов</i>	330
Муҳаммад Раҳимхон II — Феруз — <i>проф. Н. Қобулов</i>	332
Сатторхон Абдулғаффоров — <i>фалс. ф.д. Х. Воҳидов</i>	336
Муқимий — <i>ф.ф.д. А. Абдуғафуров</i>	338
Фурқат — <i>ф.ф.д. А. Абдуғафуров</i>	343
Завқий — <i>ф.ф.д. А. Абдуғафуров</i>	348
Баёний — <i>т.ф.н. Қ. Муниров</i>	352
Маҳмудхўжа Беҳбудий — <i>ф.ф.д. Б. Қосимов</i>	236
Мунавварқори Абдурашидхонов — <i>ф.ф.д. Б. Қосимов</i>	361

Абдулла Авлоний — ф.ф.д. Б. Қосимов	365
Аваз Ўтар — проф. Н. Қобулов	368
Фитрат — ЎзР ФА мухбир аъзоси С. Мамажонов	372
Садриддин Айний — ф.ф.д. Н. Каримов	377
Ҳамза Ҳакимзода Ннёзний — ЎзР ФА мухбир аъзоси С. Мамажонов	380
Хулоса — академик М. М. Хайруллаев	384

Илмий-оммабоп жанр

МАНАВИЯТ ЮЛДУЗЛАРИ

Ўзбек тилида

Муҳаррир Илҳом Зойир
Расмлар муҳаррири Темур Саъдулла
Тех. муҳаррир Валентин Веремеюк
Мусахҳиҳ Звёда Латифхон қизи

Теришга берилди 17.11.98 й. Босишга рухсат этилди 06.01.99 й. Бичими 60×90¹/₁₆.
Босмахона қоғози. Шартли босма табағи 25,0. Нашр босма табағи 23,0. Алди
5.000 нусхада. Баҳоси шартнома асосида. Буюртма № К-6710

**Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг А. Қодирий номидаги
халқ мероси нашриёти. Тошкент—129, Навоий кўчаси, 30-уй.
Нашр рақами № 105.**

**Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Ижарадаги Тошкент
матбаа корхонасида босилди. Тошкент—129, Навоий кўчаси, 30-уй.**